

Wel- gelegen

Analyse van
Hollandse buitenplaatsen
in hun landschappen
(1630-1730)

Gerdy Verschuure-Stuip

Wel- gelegen

Analyse van
Hollandse buitenplaatsen
in hun landschappen
(1630-1730)

Gerdy Verschuure-Stuip

19#07

Design | Sirene Ontwerpers, Rotterdam

Omslag foto | *Hofwijck lag aan de Vliet*, de trekvaartverbinding tussen Delft en Den Haag (bron: M. Stuij, 2019). De foto geeft een impressie van het zicht vanuit de trekschuit op een van de vele buitenplaatsen die begin zeventiende eeuw in rap tempo werden aangelegd. Andersom kon Constantijn Huygens, de bewoner van Hofwijck, vanaf zijn 'tijdverdrijver' de vele boten zien voorbijkomen.

Keywords | buitenplaatsen, landgoederen, buitenplaatsenlandschappen, buitenplaatsenbiotopen, landschap, stad, zeventiende eeuw, Holland, Nederland, stedelijk groen.

ISBN 978-94-6366-183-6

ISSN 2212-3202

© 2019 Gerdy Verschuure-Stuij

Digitale versie vrij verkrijgbaar op abe.tudelft.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, hetzij mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Welgelegen

Analyse van Hollandse buitenplaatsen in hun landschappen (1630-1730)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Technische Universiteit Delft,
op gezag van de Rector Magnificus prof. dr ir T.H.J.J. van der Hagen,
voorzitter van het College voor Promoties,
in het openbaar te verdedigen op
vrijdag, 28 juni, 2019 om 10:00 uur

door

Gerdy Alette VERSCHUURE-STUIP
Bouwkundig ingenieur, Technische Universiteit Delft, Nederland
geboren te Rotterdam, Nederland

Dit proefschrift is goedgekeurd door de promotoren.

Samenstelling promotiecommissie:

Rector Magnificus
Prof. ir E. Luiten
Dr M.T. van Thoor

voorzitter
Technische Universiteit Delft, promotor
Technische Universiteit Delft, copromotor

Onafhankelijke leden:

Dr I. van Hellemond
Prof. dr ing. C.M. Hein
Prof. dr J.C.A. Kolen
Prof. dr J. Renes

Vrije Universiteit Amsterdam
Technische Universiteit Delft
Universiteit van Leiden
Vrije Universiteit Amsterdam
Universiteit van Utrecht

reserve lid
Prof. dr A.R. Pereira Roders

Technische Universiteit Delft

Voorwoord

Het traject dat leidde tot het schrijven van een proefschrift over buitenplaatsen startte lang geleden. Tijdens mijn afstudeerproject voor mijn masteropleiding Architectuur aan de TU Delft, maakte ik voor het eerst kennis met het fenomeen buitenplaats. De uitkomst van dit project was een analyse en ontwerp voor buitenplaats *Vegtvliet* aan de Straatweg bij Breukelen. Destijds bewoonden Reinier en Rita Plomp deze buitenplaats, die door architect Philips Vingboons was ontworpen. Ik werd gastvrij ontvangen en overspoeld met hun kennis over *Vegtvliet* en de andere buitenplaatsen aan de Vecht. Zij inspireerden mij na te denken over het spanningsveld tussen enerzijds het behoud van dit bijzondere type erfgoed, groen erfgoed, en anderzijds de noodzaak aanpassingen te doen om het bruikbaar te houden voor de toekomst voor zowel huis en tuin. Tijdens dit afstudeertraject was een belangrijke vraag hoe dergelijk erfgoed kan rekenen op voldoende maatschappelijk draagvlak om de kosten van een restauratie op te brengen. Deze vragen waren onderdeel van mijn opleiding onder leiding van Frits van Voorden. Vanwege de landschapsarchitectonische component kreeg ik een plek in een van de eerste afstudeerateliers, genaamd *Buiten Plaats* van Rob Aben en Eric van der Kooij. Dit atelier stond onder leiding van Clemens Steenbergen, bij wie ik later dit promotieonderzoek zou starten.

Een tweede aanleiding voor dit onderzoek waren mijn werkzaamheden als ambtenaar Monumentenzorg, Archeologie en Volkshuisvesting van de gemeente Voorschoten. In die hoedanigheid werd ik lid van de werkgroep van het Pact van Duivenvoorde. Deze intergemeentelijke samenwerking had onder meer tot doel om gemeenschappelijk ruimtelijk beleid te bepalen voor het open gebied tussen Wassenaar, Leidschendam-Voorburg en Voorschoten. Dit gebied werd door het rijk in 2007 aangewezen als Beschermd Stads- en Dorpsgezicht *Landgoederenzone Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam-Voorburg*. Het was destijds een van de omvangrijkste beschermde gezichten van Nederland. Gedurende het project werd steeds duidelijker dat er nog veel onbekend is over de samenhang tussen de buitenplaatsen in dit gebied en dus over de buitenplaatsenlandschappen. Een direct resultaat van mijn gesprekken met collega's van naburige gemeenten en de provincie Zuid-Holland was om de aandacht voor de omgeving van buitenplaatsen te benoemen, waarvoor de term buitenplaatsbiotoop werd geïntroduceerd. Deze terminologie is later vigerend provinciaal beleid geworden, zoals in vakliteratuur is beschreven.

Daarnaast raakte ik betrokken bij twee Belvédèreprojecten. Het eerste was *Cultuurhistorische verkenning Duin, Horst en Weide*, een initiatief van drie gemeenten gesitueerd tussen de steden Den Haag en Leiden. Het tweede project was *Landgoederen Verbinden*. Dit laatste project had tot doel om samenhangend ruimtelijk beleid voor de landgoederen en buitenplaatsen in het Hollandse kustlandschap te formuleren. In beide projecten stonden de landschappelijke karakteristieken van grotere zones met buitenplaatsen centraal.

In mijn huidige werk als universitair docent werk ik regelmatig met landschappelijke erfgoedensembles als de Nieuwe Hollandse Waterlinie of de Muur van Mussert. Steeds staat de vraag centraal wat de essentie van ons erfgoed is en welke aanpassingen iegenwoordig gedaan kunnen worden om het een nieuwe functie te geven, zonder de belangrijkste kenmerken en het verhaal dat het vertelt aan te tasten of het juist mee te geven. Om het verhaal van de plek te bepalen is de aanpak van het lezen van een locatie door het bestuderen van de interactie tussen fysieke, sociale en mentale aspecten op minimaal drie schalen. Deze aanpak is inmiddels door een aantal studenten in hun afstudeerproject toegepast op andere typen erfgoed. Dit zijn onder meer N-wegen, woonwijken, dierentuinen, historische woonwijken in en buiten Europa en (haven)steden. Ik heb deze projecten altijd met veel plezier begeleid. Dit onderzoek valt binnen het onderzoeksprogramma's *Design & History*, de faculteitsbrede onderzoeksgroep, en *History & Heritage Vector* van de afdeling Urbanism.

Dankwoord

Foto van de huizen *Welgelegen* en *Weltevreden*, gelegen in het complex Natura Artis Magistra, de dierentuin Artis in Amsterdam (bron: auteur 2015)

Natura Artis Magistra

Aan Middenlaan, op de rand van het complex Natura Artis Magistra, beter bekend als dierentuin Artis, staan twee dwarshuizen. Beide huizen maakten ooit deel uit van de vele buitenplaatsen en pleziertuinen die de Watergraafsmeer telde. Ze dragen de namen *Welgelegen* en *Weltevreden*. De naam *Welgelegen* komt als naam voor een buitenplaats heel veel voor, *Weltevreden* niet. Waarschijnlijk is dit omdat een buitenplaats onderhoud en veel tijd vergt en nooit echt af was en omdat de natuur altijd verandert. Na vele jaren van studeren op de term *welgelegen* komt nu de fase om *weltevreden* terug te kijken en om dankbaar te zijn voor de hulp van velen om tot dit resultaat te komen.

Persona Artis Magistra

De naam 'Natura Artis Magistra' betekent 'de natuur is de lerares van de kunst'. Afgelopen jaren waren verschillende personen mijn leermeesters. Graag wil ik specifiek een aantal mensen hartelijk bedanken. Allereerst wil ik Eric Luiten en Marie-Thérèse van Thoor, mijn begeleidingsteam vanuit de TU Delft, heel hartelijk bedanken voor hun betrokkenheid en tekstcorrecties door de jaren heen. Beiden namen het stokje over na het emeritaat van Clemens Steenbergen en Wouter Reh, die samen jarenlang de leerstoel Landschapsarchitectuur leidden. Bij hen ben ik dit onderzoek gestart. Daarnaast wil ik speciaal Reinout Rutte, Akkelies van Nes, Leo van Oorschot,

Hielkje Zijlstra, Ana Maria Fernandez, Jeroen Teitler en Marjan Vrolijk danken voor hun positief kritische commentaren en steun. Ik wil Machteld Zinsmeister en Vero Crickx danken voor de hulp bij het vormgeven van dit boek. Ook dank ik mijn collega's binnen de leerstoel Landschapsarchitectuur, alsook die van Heritage & Architecture uit de twee onderzoeksgroepen *Urbanism* en *Design & History*.

Een belangrijke rol in dit onderzoek was weggelegd voor de kaarten. Daarom wil ik verschillende cartografen hartelijk danken voor hun hulp bij het maken van de spreidingskaarten en/of hulp bij GIS voor bij het maken van de basistekeningen: Joris Wiers, Iskander Pane, Otto Diesfeld, Joris Rienks, Steffen Nijhuis en Michiel Pouderoijen. Voor het verkrijgen van de gegevens om deze kaarten te maken, was naast het onderzoek naar de bodem van Holland ook onderzoek naar de ligging van de buitenplaatsen noodzakelijk. Voor de gegevens over de Hollandse buitenplaatsen wil ik Martijn Mehrstens danken, die destijds werkzaam was als beleidsmedewerker bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nu RCE, voor het beschikbaar stellen van gegevens in een vorm die op de TU Delft kon worden verwerkt.

Mijn overige werkzaamheden als universitair docent bij de leerstoel Landschapsarchitectuur was zowel verdragend als inspirerend. In de eerste fase kreeg ik hulp van verschillende studenten Urbanism of Landschapsarchitectuur door hun eigen wijze van tuinanalyse, zoals Mark Schravezande, Joris Wiers, Joris Rienks en Joris Berkhout. Thomas Galesloot werkte mee aan het Vlietzoneproject. Daarnaast leidde het onderzoek naar lanen, een onderwerp dat maar weinig is uitgewerkt maar wel nadrukkelijk ter discussie is komen te staan door de kap van veel bomen, tot interessante studies van Lotte Dijkstra en Karen Cullen Gubbels; naast een mooi afstudeerproject gaf dit stof voor een vervolgstudie. Ook wil ik alle andere studenten bedanken die direct of indirect mij aan het denken hebben gezet over het vak groen erfgoed.

Het idee dat een buitenplaats meer is dan alleen een luxueus huis en tuin, de ideeën voor het definiëren van biotopen en de groepering van buitenplaatsen werden tussen 2003 en 2007 ontwikkeld. De gesprekken die ik hiervoor het gehad met collega's waren onmisbaar, zoals Erfgoedhuismedewerkers als Marc Laman en Onno Helleman en beleidsmedewerkers Enno Schimmel, Max Hofstra en Vincent Collette en landschapsarchitecten Pieter Veen, Peter van Baaren en Maart Zondervan, destijds werkzaam bij Vista landschapsarchitecten. De connectie tussen beleid en wetenschappelijk onderzoek kwam tot stand op basis van mijn werkzaamheden voor de gemeente Voorschoten (2003-2007) en als lid van de werkgroep van het Pact van Duivenvoorde. Hiervoor ben ik mijn collega-beleidsmedewerkers van de pactgemeenten, Carla Scheffer, Rianne van Hilten, Ruud Hofman, Els Fischer en Marina Lameris (bureau TAST) dank verschuldigd. Ik denk met veel plezier terug aan de deskundige en vooral gezellige vergaderingen.

Dit proefschrift was nooit verschenen zonder mijn onofficiële team. Van onschatbare waarde was mijn vader dr. Hans Verschuure, voormalig hoofd van het Audiologisch centrum van de Medische Faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam, die mij met veel geduld hielp in alle stappen van het proces. Zonder zijn inzet bij het leren wetenschappelijk debatteren en dit ook op papier te zetten en zijn geduldige tekstcorrecties zou ik dit lange proces nooit hebben gered. Daarnaast ben ik veel dank verschuldigd aan mijn moeder, Jenny Verschuure-Gardenbroek, die de zorg voor onze kinderen (en huishouden) elke woensdag op zich nam, zodat ik in drukke tijden, waarin het werk op de TU Delft de overhand had, toch minimaal een dag per week kon doorgaan. Ook mijn thuisfront, Martijn, Josyne en Yannick Stuip, wil ik ontzettend bedanken voor hun liefdevolle en eindeloze geduld dat ze gehad hebben met me als ik moest schrijven of als we buitenplaatsen moesten bezoeken. Mama's boek is nu echt klaar!

Inhoudsopgave

Lijst van tabellen	18
Lijst van figuren	19
Summary	27
Samenvatting	31

1 Aanleiding en maatschappelijke relevantie: van object naar landschap 37

1.1	Introductie	37
1.2	Rijksbeleid voor het beschermen van buitenplaatsen in hun landschappen	39
1.2.1	Opschaling van bescherming van buitenplaatsen	41
1.2.2	Bescherming van delen van buitenplaatsen	42
1.2.3	Structuurgericht beschermen	44
1.2.4	Beschermd gezicht landgoederen	49
1.2.5	Buitenplaats- of landgoedbiotoop	55
1.2.6	Buitenplaatsenlandschappen breed toegepast	59
1.3	Aanleiding voor promotieonderzoek	60

2 Probleemstelling en onderzoeksvraag 63

2.1	Introductie	63
2.2	Definities	63
2.2.1	Buitenplaatsenlandschappen	68
2.3	Buitenplaatsenonderzoek	71
2.3.1	Schaal	72
2.3.2	Onderzoeksperspectieven	72
2.3.3	Onderzoeksmatrix	74

2.4	Historiografie	75
2.4.1	Macroschaal: supra-regionaal	75
2.4.2	Mesoschaal: (bescheiden) regionaal	79
2.4.3	Microschaal: lokaal	82
2.4.4	Buitenplaats, stad en landschap	88
2.5	Probleemstelling	90
2.6	Onderzoeksgebied en –periode	95
2.6.1	Holland en West-Friesland in tijden van veranderingen	96
2.6.2	Periode 1630-1730: zoektocht naar rust	100
2.7	Onderzoeksvragen	102
3	Analyse van buitenplaatsenlandschappen: methode van onderzoek	105
3.1	Introductie	105
3.2	Het cultuurlandschap	106
3.3	Bronnen voor onderzoek	109
3.3.1	Beleving van de elite	109
3.3.2	Gebruikte bronnen: fysieke, mentale en sociaal-maatschappelijke aspecten	110
3.4	Bouwstenen van het onderzoek: tekstanalyse en cartografisch onderzoek	112
3.4.1	Traktaten en hofdichten	112
3.4.2	Cartografisch onderzoek	113
3.5	Verhouding tussen factoren en motieven	114
3.5.1	Factoren en motieven	114
3.5.2	Wederkerige invloed van mens en landschap	115
3.6	Opzet onderzoek; inventariseren, analyseren en groeperen	116

4 Traktaten en spreidingskaart 121

- 4.1 **Introductie** 121
 - 4.1.1 Welgelegen 121
 - 4.1.2 Voorgeschiedenis 123
 - 4.1.3 Hollandse bronnen 124

- 4.2 **Locatiekenmerken** 128
 - 4.2.1 Vruchtbare grond 128
 - 4.2.2 Een gunstige situering 133

- 4.3 **Belevingskenmerken** 140
 - 4.3.1 Beleving van de stad en stedelijke cultuur 141
 - 4.3.2 Beleving van het landschap 145
 - 4.3.3 Vermaak op de buitenplaats 147

- 4.4 **Conclusies: beleving van stad en landschap** 149

- 4.5 **Cartografisch onderzoek, de spreidingskaart van Holland** 150
 - 4.5.1 Inventarisatie van buitenplaatsen 150
 - 4.5.2 Gebruikte inventarisaties 152
 - 4.5.3 Koppelen van informatiesystemen 154

5 De interstedelijke infrastructuur als vestigings- en compositiefactor 157

- 5.1 **Waterwegen; trekvaarten en handelsroutes** 157
 - 5.1.1 Rivieren en handelsroutes van Holland 159
 - 5.1.2 Het personen- en goederenvervoersysteem over water 160
 - 5.1.3 Zandontginningen en zandvaarten 169

- 5.2 **Spreidingskaart buitenplaatsen en waterwegen** 171

- 5.3 **Een gemakkelijke route** 174
 - 5.3.1 Het gebruik van de trekschuit 175
 - 5.3.2 Een gemakkelijk trekvaarttraject 177

5.4	Landwegen	179
5.4.1	Trajecten tussen de steden	180
5.5	Spreidingskaart buitenplaatsen met heerwegen en trekvaarten	184
5.5.1	Klei- veen- en zandwegen	187
5.5.2	Gebruik van de heerwegen	189
5.5.3	Beleving van de heerwegen	190
5.6	Verbonden systemen	194
5.6.1	Amstelland	194
5.6.2	Vechtzone	198
5.6.3	Trekvaarten langs Beemster en Zijpe	204
5.6.4	Haarlem en het Wijkermeer	205
5.6.5	Haarlem-Leiden	210
5.6.6	Delfland met Delft en Den Haag	213
5.6.7	Rond Rotterdam	218
5.6.8	Het Eiland van Dordrecht	221
5.7	Beleving op microschaal van de infrastructuur	223
5.7.1	Hofwijck aan de Vliet der Vlieten	223
5.7.2	Vegtvliet aan de Zegenpralende Vecht	229
5.7.3	Trompenburg aan de 's-Gravelandsevaart (zandvaart)	231
5.7.4	Huis te Manpad aan de heerweg en Leidse trekvaart	234
5.8	Vestigings- en compositiefactoren	236
6	De landschappelijke verankering als vestigings- en compositiefactor	241
6.1	Landschap of landschappelijke beleving	241
6.2	Vruchtbaarheid en gradiënten	243
6.2.1	Tuinieren, verzamelen en ontmoeten	245
6.2.2	Gradiënten als vestigingsfactor	248
6.3	Het kustlandschap	248
6.3.1	Zorgvliet en Duinrell, Haagse tuinen in de duinovergang	253
6.3.2	Clingendael, Keukenhof en Duivenvoorde, buitenplaatsen op de strandwallen	262
6.3.3	Beeckestein en Scheybeeck, Wijkermeerse buitenplaatsen	269
6.3.4	'Een welgelegen en van nature goede en welgestelde plaats'	272

6.4	Vermaak	273
6.4.1	Strandvermaak	274
6.4.2	Jagen	278
6.4.3	Vinkenjacht	280
6.4.4	Spreading buitenplaatsen en vinkenmigratie	282
6.4.5	Malie en colf	285
6.5	Het ontgonnen polderlandschap	287
6.5.1	Zandwinnen in de duinen	288
6.5.2	Droogleggen in het klei en veenlandschap	289
6.5.3	Winning van turf	290
6.5.4	Onder Water!	294
6.5.5	Beleving van de ontginningen	296
6.5.6	Buitenplaatsen en ontginningen	297
6.6	Droogmakerijen en aandijkingen	300
6.7	Fasering in droogleggingen	300
6.7.1	Periode, uiterlijk en eigendom	302
6.7.2	Fase I (tot 1550) en deelfase II A (1550-1600)	304
6.7.3	Deelfase II B (1600-1772)	307
6.7.4	Ruimtelijk ontwerp	311
6.7.5	Stedelijke verbondenheid	313
6.8	Buitenplaatsen in de droogleggingen in Holland	317
6.8.1	De Zijpe- en Hazepolder	321
6.8.2	De Watergraafsmeer	324
6.8.3	De Beemster	329
6.8.4	Conclusie droogleggingen	336
6.9	Vestigings- en compositiefactoren	336
7	De stedelijke structuur en cultuur als vestigings- en compositiefactor	341
7.1	Hollandse steden	341
7.2	Afstand tussen buitenplaats en stad	344
7.2.1	Stad als compositiefactor	350

7.3	Stedelijke rook	352
7.3.1	Introductie op rook en wasemende dampen	353
7.3.2	Stedelijke geur en spreiding buitenplaatsen	354
7.3.3	Industrie en buitenplaatsen	358
7.4	Hollandse steden	362
7.4.1	Buitenplaatsen en stedelijke economie	367
7.4.2	Stedelijke kenmerken	369
7.5	Stadsuitbreidingen en stadsbomen	370
7.5.1	Stadsuitbreidingen	370
7.5.2	Beplanting in en om de stad	371
7.5.3	Den Haag	379
7.5.4	Haarlem	386
7.5.5	Amsterdam	389
7.5.6	Leiden	395
7.5.7	Rotterdam	398
7.5.8	Stadswoning en buitenplaats	401
7.6	Spreiding buitenplaatsen ten opzichte van stadsuitbreidingen	402
7.6.1	Groen in de stad	402
7.6.2	Zicht op de stad	405
7.6.3	Hoe ver rijkt het oog	408
7.7	Vestigings- en compositiefactoren	413
8	De buitenplaatsenlandschappen van Holland	415
8.1	Belangrijkste factoren en motieven voor buitenplaatsenlandschappen	415
8.1.1	Bepalende vestigings- en compositiefactoren	416
8.1.2	Belangrijkste belevings- en gebruiksmotieven	418
8.2	Groeperen van buitenplaatsen	420
8.2.1	Groep 1: Buitenplaatsen langs trekvaarten	422
8.2.2	Groep 2: Buitenplaatsen in de nieuwe droogmakerijen en aandijkingen	424
8.2.3	Groep 3A: Buitenplaatsen in de binnenduinen, afzandingen en 's-Graveland	427
8.2.4	Groep 3B: Buitenplaatsen op de strandwallen en langs het Wijkermeer	429
8.2.5	Hollands Tempe; de verzameling van Hollandse buitenplaatsenlandschappen	431
8.3	Uniform en pluriform	433

- 8.4 **Aanscherpen van definities** 437
- 8.4.1 Buitenplaatsenlandschappen 437
- 8.4.2 Biotopen, buitenplaatsenzones en buitenplaatsenlandschappen 439
- 8.4.3 Buitenplaats 440

9 **Welgelegen buitenplaatsen in hun buitenplaatsenlandschappen** 443

- 9.1 **De grootschalige aanleg van buitenplaatsen in Holland** 443
 - 9.1.1 Belangrijkste factoren en motieven 443
 - 9.1.2 Stad en de stedelijke cultuur 444
 - 9.1.3 Infrastructuur 447
 - 9.1.4 Landschap 449
- 9.2 **Groeperen in buitenplaatsenlandschappen** 450
 - 9.2.1 Het bepalen van de buitenplaatsenlandschappen 450
 - 9.2.2 Onderzoek en ontwikkelen vanuit buitenplaatsenlandschappen 450
- 9.3 **Welgelegen** 452
- 9.4 **Beleid en onderzoek** 453

- Literatuur 457
- Curriculum vitae 473
- Lijst van publicaties 475

Lijst van tabellen

- 1.1 Overzicht van aantallen beschermde gezichten en hun oppervlakte in 1964, 1988, 2005 (bron: auteur) [48](#)
- 1.2 Overzicht van de afmetingen en het detailniveau van enkele beschermde gezichten (bron: auteur). [55](#)
- 3.1 Onderwerpen, onderzoeksmethoden en bronnen die gebruikt zijn voor de drie aspecten in dit onderzoek (bron: auteur). [113](#)
- 5.1 Tabel met de belangrijkste gegevens over de trekvaartverbindingen tussen 1628 en 1702 in Holland, gebaseerd op De Vries 1981,64-67; De Neve & Heezink 2007; Verhoeven 2015 (bron: auteur) [168](#)
- 6.1 (Vermoedelijke) aantal aangelegde vinkenbanen op buitenplaatsen in Holland per periode, gebaseerd op Matthey 2002 (bron: auteur). [280](#)
- 6.2 Overzicht van de landwinningsprojecten met meer dan vijf buitenplaatsen, gebaseerd op Reh, Steenberg, Aten. 2005; Van Zwet. 2009 (bron: auteur). [301](#)
- 6.3 Globale fasen in roogleggingen, gebaseerd op Feddes, Geuze 2005, Van der Ham 2003 (bron: auteur). [303](#)
- 6.4 Tabel met de aantallen aandijkingen (opwas en aanwas) en droogmakerijen in Zuid-Holland, gebaseerd op Van der Ham, 2003 (niet volledig) (bron: auteur). [308](#)
- 6.5 Tabel met de aantallen droogmakerijen en bedijkingen in Noord-Holland, gebaseerd op Reh, Steeberg, Aten 2005 (niet volledig). (bron: auteur) [310](#)
- 6.6 Stedelijke afkomst van de hoofdingelanden (zowel bij octrooiaanvraag als bij verkaveling) van de zeven grootste droogmakerijen in het Noorderkwartier, gebaseerd op Van Zwet, 2009 (bijlage 3) (bron: auteur). [315](#)
- 6.7 Gemiddelde grondprijzen van de Zijpe op basis van Van Zwet 2009 (bron: auteur). [322](#)
- 6.8 Gemiddelde grondprijzen van de Beemster, gebaseerd op Van Zwet 2009 (bron: auteur). [329](#)
- 7.1 Tabel van steden met de belangrijkste typen haven of industrie en globale aantallen buitenplaatsen (bron: auteur). [369](#)
- 7.2 Vergelijking van enkele ruimtelijke kenmerken van de Hollandse stemhebbende steden. (bron: auteur) [404](#)
- 8.1 Groepering van de buitenplaatsen op basis van de vestigingsfactoren. [421](#)

Lijst van figuren

- 1.1 Visualisering van de drie verschillende schalen en elementen in de bescherming van buitenplaatsen (1928-2015) (bron: auteur). 42
- 1.2 Originele kaart van de grenzen van de beschermde stads- en dorpsgezicht Westbroek (1964) (bron: RCE, individuele dossiers). 46
- 1.3 Kaart van de grenzen van het beschermde stads- en dorpsgezicht Vlist (65,5 ha) (bron: RCE individuele dossiers). 47
- 1.4 Originele kaart beschermd gezicht 's-Graveland (1985) (bron: RCE, individuele dossiers). 50
- 1.5 Topografische militaire kaart Wassenaar e.o. van rond 1850 (bron: Topografische militaire kaart 1839-1859, RCE, individuele dossiers) 50
- 1.6 Waarderingskaart structuren (1) van Landgoederenzone (1:40.000) (bron: RCE, individuele dossiers). 51
- 1.7 Computersimulaties van het dichtzetten van de zichtas van buitenplaats *Berbice* vanuit de hoofdkamer (bron: Schimmel et al 2008). 52
- 1.8 Schets van de historische en huidige situatie van *Berbice* in Voorschoten (1850 en 2005) (bron: Schimmel et al. 2008). 52
- 1.9 Historische kaart van de buitenplaatsen in het gebied met in het rood wandelroutes (bron: beeldbank RCE). 53
- 1.10 Waarderingskaart met zichtassen van het beschermd gezicht Het Oranjewoud (bron: RCE, beeldbank, 2011). 54
- 1.11 Beleidskaarten individuele landgoedbiotoop van *Huis ten Donck* (links) en de buitenplaatsenzone langs de Vliet (rechts) (bron: provincie Zuid-Holland 2015). 56
- 1.12 Twee kaarten met de buitenplaatszone de Vechtstreek (links) en buitenplaatsbiotopen voor een deel ervan (rechts) (bron: provincie Utrecht 2015). 58
- 2.1 Verbeelding van de terminologie van de buitenplaatsen en hun omgeving (bron: auteur). 70
- 2.2 Elk ontwerp wordt bepaald door drie aspecten: het fysieke ontwerp van gebouw, stad of buitenplaats, de gebruikaspecten (sociaal/maatschappelijk/economisch) en de beleevingsaspecten (mentaal). Deze driedeling vormt de basis voor de drie klassieke vormen van buitenplaatsenonderzoek (bron: auteur) 73
- 2.3 Opzet van het onderzoeksveld van buitenplaatsenonderzoek in Nederland, georganiseerd volgens schaal en stroming in onderzoek (bron: auteur). 75
- 2.4 *Fragmenten van Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712*. (bron: Hoogheemraadschap Delfland). 93
- 2.5 *Fragment van Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712* (bron: Hoogheemraadschap Delfland). 94
- 2.6 *Leo Hollandicus van Visscher* (bron: Tresor Library TU Delft). 97
- 3.1 Beschouwingwijze van buitenplaatsen en buitenplaatsenlandschappen; fysieke, mentale of sociaal-maatschappelijke aspecten (bron: auteur). 110

- 3.2 Titelpagina J. van der Groen. *Den Nederlandtschen (Nederlandtsen) Hovenier...* 1669. 111
- 3.3 Spreidingskaart van buitenplaatsen in Holland (bron: Verschuure-Stuip, et al). 111
- 3.4 De verhouding tussen factoren en motieven en de wederkerige invloed van de mens op het landschap en andersom (bron: auteur). 114
- 3.5 Structuur van dit onderzoek met drie stappen: inventariseren, analyseren en groeperen (bron: auteur). 117
- 3.6 Opzet onderzoek in tabelvorm (bron: auteur). 118
- 4.1 *Haerlem door Van Saenredam en Akersloot, 1628* (bron: Tresor Library TU Delft). 122
- 4.2 Titelpagina J. Westerbaen. *Alle gedichten...* 1654 (bron: Tresor Library TU Delft). 124
- 4.3 Titelpagina W. Goeree. *D' Algemeene bouwkunde...* 1681 (bron: Tresor Library TU Delft). 124
- 4.4 Schema locatienmerken: de vestigings- en compositiefactoren, gebaseerd op traktaten en hofdichten (bron: auteur). 140
- 4.5 Fragment van Hofwijck uit gedicht *Vitalium*, 1654 (bron: tresor Library TU Delft). 142
- 4.6 *Westervelt, de Lustplaetze van Mevrouw de Weeduwe Van den Bosch, van voren van de hoge Duinen af te zien.* (bron: Noord-Hollands archief). 143
- 4.7 Schema van de belevingskenmerken: de gebruiks- en belevingsmotieven, gebaseerd op traktaten en hofdichten (bron: auteur). 148
- 4.8 *Hollandia Cominatus 1648* (tresor Library TU Delft) bewerkt met gegevens van G. Verschuure-Stuip, J.J. Wiers en m.m.v. I. Pane, O. Diesfeldt, J. Rienks, M. Pouderoijen, S. Nijhuis (2012-2016). 151
- 5.1 *Amstelbrug gezicht vanaf de Amstel naar Amsterdam, waarschijnlijk naar schilderij van Abraham Stor(c)k, 1738* (bron: Tresor Library TU Delft). 158
- 5.2 *Haerlemse laegschuyties.* Trekschuit door Reinier Nooms, 1652-1654 (bron: Rijksmuseum). 161
- 5.3 Eerste fase in de trekvaartverbindingen tussen de steden aangelegd in Holland (tot 1647); gebaseerd op De Vries 1981, De Neve, Van Heezink 2007, Verhoeven 2015 (bron: auteur). 164
- 5.4 Tweede fase trekvaartverbindingen tussen de steden in Holland (tot 1702), gebaseerd op De Vries 1981, De Neve en Van Heezink 2007, Verhoeven 2015 (bron: auteur). 165
- 5.5 *De vaart bij 's-Graveland door Pieter Gerardus van Os, 1818* (bron: Rijksmuseum Amsterdam). 169
- 5.6 Zones van trekvaarttrajecten met buitenplaatsen rond 1700, gebaseerd op De Vries 1981, De Neve en Van Heezink 2007 (bron: Verschuure-Stuip, et al). 173
- 5.7 Belangrijkste waterwegen, de trekvaarten en heerwegen rond 1700 in Holland; gebaseerd op De Vries 1981, De Neve, Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: auteur). 181
- 5.8 Trekvaarten, heerwegen en buitenplaatsen op de geomorfologie in Holland rond 1700, gebaseerd op De Vries 1981, De Neve & Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: Verschuure-Stuip, et al). 185
- 5.9 *Scheibeek by Beverwijk van den Heere wegh in te zien en behorende Mevrouw de Wed. van den Heere Willem Boreel, Schepen van Amsterdam enz., het Zegenpraalend Kennemerlant, 1729* (bron: Noord-Hollands Archief). 191
- 5.10 Twee belangrijke typen plantverband (bron: auteur). 192
- 5.11 Trekvaarten, heerwegen en buitenplaatsen op geomorfologie van Holland rond 1700, gebaseerd op De Vries 1981, De Neve en Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: Verschuure-Stuip, et al). 193

- 5.12 *Afbeelding van de wydvermaarde en beroemde koopstad Amsteldam, D. Stopendael, uitgegeven door N. Visser (rond 1700)*, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007, (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur). 196
- 5.13 *De Buitenplaets van den Hr Esaie Gillot op den hoek van den Schagerlaen aen den ringdijk. In: M. Brouërius van Nidek, Daniël Stoopendaal, Het verheerlykt Watergraefs- of Diemer-meer... 1725* (bron: Tresor Library TU Delft). 197
- 5.14 *Nieuwe Kaart van de Mynden en de 2 Loosdrechten, midtsgaders van 's-Graveland, ... door N. Visscher rond 1677*, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007 (bron: Noord-Hollands Archief, bewerkt door auteur). 199
- 5.15 *Nieuwe kaart van Loenen, uitgegeven door Covens en Mortier in Amsterdam (1737)*, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve en Van Heezink 2007 (bron: Archief provincie Utrecht, bewerkt door auteur). 200
- 5.16 *Oostervecht, de plaets van den Hr. Isaac Simkinson, naar Loenen te sien uit D.Leth, De Zegepraalende Vecht, Vertoonende verscheidene Gesichten, 1719* (bron: Tresor TU library). 202
- 5.17 *Spaer-en-Hout, de Lustplaetze van de weduwe Matheus de Neufville van voren uit den kleinen hout aen te zien. A. de Leth, H. de Leth, 1732* (bron: Noord-Hollands Archief). 206
- 5.18 *Gezicht van Spaer-en-Hout van agteren aen 't Sparen van de Schalkwyker wegh af. A. de Leth, H. de Leth, 1732* (bron: Noord-Hollands Archief). 206
- 5.19 *Gedeelte van Noort Kennemerlant uit J. de Leth, A. de Leth, Kennemerland 1732*, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve, Van Heezink 2007 (bron: (Noord-Hollands Archief, bewerkt door auteur). 209
- 5.20 *Fragment van Wandkaart van Rijnland 1642, bewerkt 1687, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve, Van Heezink 2007 (bron: Topografische atlas, archief Rijnland bewerkt door auteur). 212*
- 5.21 *Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712 Cruquius*, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007, Verhoeven 2015 (bron: Hoogheemraadschap Delfland bewerkt door auteur). 214
- 5.22 *Fragment Hoogheemraadschapskaart Delfland uit 1712 door Cruquius*, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007, Verhoeven 2015 (bron: Hoogheemraadschap Delfland, bewerkt door auteur). 215
- 5.23 *Hoogheemraadschap Schieland in 1660, verbeterd in 1684 door J.J. Stampioen; gebaseerd met De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007, Verhoeven 2015 (bron: Hoogheemraadschap Schieland, bewerkt door auteur). 220*
- 5.24 *Huys Crabbenhof aan de tegenwoordige Talmaweg, A. Schouman 1739* (bron: regionaal archief- Dordrecht, collectie W. Meijers). 221
- 5.25 *De stat Dordrecht door M. de Vries rond 1720 naar de kaart van M van Nispen 1673*, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve en Van Heezink 2007 (bron: regionaal archief Dordrecht, bewerkt door auteur). 222
- 5.26 *Hofwyck, Vitaalium 1654. Zichtrelaties vanaf twee markante punten; het huis en het bergje* (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur). 224
- 5.27 *Routing vanaf het entreegebouw door de tuin heen, waarbij steeds meer zicht op het huis kwam.* (bron: Crispijn van Sas, TU Delft, 2008) 225
- 5.28 *Hofwyck, Vitaalium 1654* (Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur). 226
- 5.29 *Foto van Hofwijck met de 'tijdverdrijver' aan de waterkant voor de beleving van de trekvaart in de tuin* (bron: auteur 2017). 228

- 5.30 Foto van (rechts) en vanuit (links) het huis van Hofwijck. De centrale as was beleefbaar vanuit de deur of vanaf de verdieping (bron: auteur 2007). 228
- 5.31 *Vechtvliet de plaets van den Hr Radesh W. van den Broek*, in: *Brouerius van Nidek. 1719.* (bron: Utrechts provinciaal archief). 230
- 5.32 *De buitenplaats Trompenburg te 's-Graveland, Amsterdam circa 1807* (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur). 233
- 5.33 Foto van het huis van *Trompenburg*. (bron: auteur 2012). 234
- 5.34 Foto van *Huis te Manpad* vanaf de Straatweg (bron: auteur 2010). 235
- 5.35 Foto van centrale as aan de achterkant van *Huis te Manpad*, die na aankoop van gronden gericht was op de later aangelegde Leidse trekvaart, met op de achtergrond *Huis te Manpad* (bron: auteur 2010). 236
- 6.1 Globale indeling van bodemtypes van Holland (1700) gecombineerd met de positie van de buitenplaatsen (bron: Verschuure-Stuip et al). 247
- 6.2 Principedoorsnede van de binnenduinrand van Holland met zoetwaterbel (bron:auteur). 249
- 6.3 *Fragment Hoogheemraadschap Delfland, 1712* (Hoogheemraadschap Delfland). 250
- 6.4 *Fragment Hoogheemraadschap Delfland, 1712* (Hoogheemraadschap Delfland). 251
- 6.5 *Fragment van Noort-Kennemerlant* (bron: Noord-Hollands Archief). 252
- 6.6 *Caerte van de straet wegh soo die gemaect is van den Hage tot aen 't zee strang, J. van Swieten, 1875-1900* (bron: Tresor Library TU Delft). 253
- 6.7 *Fragment van Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712* (Hoogheemraadschap Delfland) (bron:auteur). 255
- 6.8 *General gesigt van het schone perk van Sorgvliet; Jan van de Aveele(n)* (bron: Rijksmuseum, bewerkt door auteur). 256
- 6.9 Fragment topografische kaart Wassenaar 1904 (bron: topografische dienst Emmen). 258
- 6.10 *Noblissime et (...) Petrus Schenk 1702. De analyse toont de structuur van Duinrell* (Regionaal archief Leiden en Rijksmuseum) (bron: auteur). 259
- 6.11 *Gezicht van Duynrel achter vande Duyn naer 't Huys door P. Schenk* (bron: Rijksmuseum). 260
- 6.12 *Gezicht van Duynrel uit het Padt achter het Zuyd Essen Bosch, naer het Cabinet van Diana* (bron: Rijksmuseum). 261
- 6.13 *De heer van St Anna-lands Hofstede genaamt Clingendaal (...)*, (bron: Haags Gemeentearchief, bewerkt door auteur). 263
- 6.14 *Fragment Hoogheemraadschap Delfland door Cruquius 1712* (bron: Hoogheemraadschap Delfland, bewerkt door auteur en J. J. Wiers). 264
- 6.15 *Keukenhof*, schilder onbekend (bron: kasteel Keukenhof). 266
- 6.16 *De kaart van F. van Berckerode 1611 met Duivenvoorde* (bron: M. Schravezande, 2008). 267
- 6.17 *Duivenvoorde* situatie ca.1611 (bron: M. Schravezande, 2008). 268
- 6.18 *Duivenvoorde* situatie ca.1711 (bron: M. Schravezande, 2008). 268
- 6.19 *Fragment kaart Noord Kennemerlant* (bron: Noord-Hollands Archief, bewerkt door auteur). 270
- 6.20 *Fragment Noord Kennemerlant*, (bron: Noord-Hollands Archief bewerkt door auteur). 271
- 6.21 *J. Saenredam, aangespoelde walvis* ((bron: Rijksmuseum). 274
- 6.22 *Currus veliferi illustrissimi principis Maurittii volitantes duabus horis Scheverina Pettemum ad quatuordecim milliaria Hollandica, quae singula iustae horae iter excedunt.* (bron: Rijksmuseum) 276

- 6.23 Zeestraet (bron: Huygens gedicht *Zeestraet*). 277
- 6.24 *Gesicht van Duynrel achter vande Duyn naer 't Huys door Petrus Schenk*. De konijnen in de duinen representeren het jachtgebied dat de duinen vormden (bron: Rijksmuseum). 279
- 6.25 Jacht: de plaats van de diindieren (land) en de migratieroutes van de vinken (lucht) in en over Holland in de zeventiende eeuw, gebaseerd op Matthey 2002. (bron: auteur). 283
- 6.26 *Beschrijving Het Watergraafs of Diemer-Meer. Kaart van de Watergraafsmeer-opgenomen in Het Verheerlykt Watergraafs- of Diemer-Meer*. In het midden van de Watergraafsmeer lag de maliebaan (bron: Noord-Hollands Archief). 286
- 6.27 *Gesigt de Malie Baen geleege in de Diemermeer buyten Amsterdam* (bron: Noord-Hollands Archief). 287
- 6.28 *Veenderij door Jan Caspar Philips, Amstelveen 1741* (bron: Rijksmuseum). 291
- 6.29 'Nieuwe kaart van Schieland en Krimpenerwaard' van I. Tirion 1751, ingekleurd door de cartograaf zelf (bron: Hoogheemraadschap Schieland). 292
- 6.30 *Nieuwe kaart van het hoogheemraadschap van Rynland, als mede van Amstelland en het Waterschap van Woerden met alle uitgeveende plassen droogmakerijen enz... uitgegeven te Amsterdam in 1753 door Isaak Tirion in Handatlas der geheele Aarde*. (bron: Hoogheemraadschap Schieland). 293
- 6.31 Gobale aanduiding van de menselijke activiteiten die bij de transformatie van het landschap een rol speelden, gebaseerd op Borger et al., 2011 (bron: auteur). 295
- 6.32 Transformatie: Land en zandwinning in zestiende en zeventiende eeuw in Holland inclusief Hollandse Waterlinie. (bron: Verschuure-Stuip e.a) 298
- 6.33 *Hollandia. De kaart toont de meren in het Noorderkwartier* (bron: Universiteitsbibliotheek Utrecht). 306
- 6.34 *Beemsterlants caerte* (bron: Noord-Hollands Archief). 312
- 6.35 *De Zijpe. De Purmer. De Wormer. Caerte van Waterland...Beemster. (...) Johannes Janssonius, [z.j.]* (Bron: Noord-Hollands Archief). 313
- 6.36 *Kaart van 't Hoogheemraedschap van de Uytwaaterende Sluisen van Kennemerlant en West-Friesland*, gebaseerd op De Vries 1981, De Neve, Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: Universiteit Utrecht, bewerkt door auteur). De kaart toont geen buitenplaatsen in de droogmakerijen. 319
- 6.37 *Afbeelding van de ZYPE, Zoutman 1664*, gebaseerd op De Vries 1981, De Neve, Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: Archief Noord-Holland, bewerkt door auteur tot situatie 1702 en later). 322
- 6.38 *Watergraafs- of Diemermeer door P. van den Berge 1719* gebaseerd op De Vries 1981, De Neve, Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: Noord-Hollands Archief, bewerkt door auteur). 325
- 6.39 *Het Verheerlijkt Watergraafs-of Diemermeer, Amsterdam 1725, 17* (bron: Tresor Library TU Delft). 327
- 6.40 *Het Verheerlykt Watergraafs-of Diemermeer, Amsterdam 1725, 10* (bron: Tresor Library TU Delft) 328
- 6.41 *Fragment ware afbeelding vande Bedyckte Beemster-landen inde jaere MDCXLIII* (bron: Noord-Hollands archief, bewerkt door auteur en J.J. Wiers). 331
- 6.42 *Perspective Uytbeelding van Vreden-Burch* (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur). 332
- 6.43 *Caert van hovsteed Beemster-Lust toebehoorende aan Vrouwe Maria van Tarelinc* (bron: Noord-Hollands Archief). 335
- 7.1 *Diakene Ouwe Vrouwenhuis in Amsterdam, door C. Commelin in Beschryvinge van Amsterdam enz. 693-1694* (bron: Tresor Library TU Delft). 342

- 7.2 *Spreidingskaart van buitenplaatsen op Hollandia Comitatus 1648/50*, (Tresor Library TU Delft, bewerkt Verschuure-Stuip e.a). 345
- 7.3 Geografische stedelijke territoria op basis van de spreiding van buitenplaatsen (bron: auteur). 346
- 7.4 *Generale gezigt van schone Perk van Sorgvliet* (bron: Rijksmuseum) 351
- 7.5 *De heer van Anna-lands hofstede genaamt Clingendaal* (bron: Haags Gemeentearchief). 351
- 7.6 *Fragment Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712 Cruquius* (Hoogheemraadschap Delfland, bewerkt door auteur). 351
- 7.7 Ovalen die de grootste intensiteit van stedelijk geur zouden weerspiegelen rond steden op basis van boordoostenwind op *Hollandia Comitatus* (Tresor Library TU Delft, bewerkt door Verschuure-Stuip e.a). 355
- 7.8 *Fragment van Afbeeldinge van de wydvermaarde en beroemde koopstad Amsteldam van G. Drogenham, N. Visscher ca 1650* (Noord-Hollands Archief, bewerkt door auteur). 357
- 7.9 *Fragment van het Hoogheemraadschap Schieland in 1660 verbeterd in 1684 door J.J. Stampioen*, fragment (Hoogheemraadschap Schieland, bewerkt door auteur). 358
- 7.10 *De Herberg de Plaats Royaal aan den Overtoom daar de Leydse Kaag afvaart*, ongeveer 1650-1700 (bron: Tresor Library TU Delft). 359
- 7.11 *Gezigt van den Overtoom by het Leydse veerhuys te zien naar de Meer, ongeveer 1650-1700*. (bron: Tresor Library TU Delft). 360
- 7.12 *Steden en buitenplaatsen Hollandia Comitatus 1648/50* (Tresor Library TU Delft, bewerkt door Verschuure-Stuip e.a.). 365
- 7.13 *Profiel belangrijkste steden in Holland (zeehandel, nijverheid, bestuur)* (bron: auteur). 366
- 7.14 *Vue et perspective de la Haye door A. van der Laan (1690-1742)* (bron: Tresor Library TU Delft). 367
- 7.15 *Noorderkerk in Amsterdam, C. Commelin 1693-1694* (bron: Tresor Library TU Delft). 372
- 7.16 *Mogelijkheden van bomenaanplant langs wegen op basis van Dezallier d'Argenville* (bron: auteur, Dijkstra, Cubells-Guilen). 374
- 7.17 *Den Haarlemmer Hout in deszelfs tegenwoordige Situatie Afgeteekend; plattegrond met buitenplaatsen, volgens vermelding op prent getekend in 1791 door landmeter D. Engelman en op de plaat gebracht in 1792* (bron: Tresor Library TU Delft). 377
- 7.18 *Den Haag door L. Guicciardini, Descrittione di tutti i Paesi Bassi etc., Antwerpen, 1581. In 1597 door J. de Gheyn, facsimile gepubliceerd, gebaseerd op de situatie rond 1560* (bron: Tresor Library TU Delft). 378
- 7.19 *Batava Tempe, dat is 't Voor-hout van 's Graven-hage, 1625* (bron: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag). 380
- 7.20 *Gezicht van de Heere Graft siende na het Bezuyden Hout door A. van der Laan* (bron: Tresor Library TU Delft). 382
- 7.21 *Gesicht bij de Pooten in het Plein naar de korte Vyuerbergh P. Schenk/ J. van Call, Admirandorum quadruplex spectaculum etc, Amsterdam, circa 1700 deel III* (bron: Tresor Library TU Delft). 383
- 7.22 *Aenwijzingen van de namen der Straten ende Waters van 's Gravenhage, 1667* (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur). 384
- 7.23 *Haarlem uit Atlas de Wit, 1698* (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur). 387
- 7.24 *Amsterdam met d'uytlegging van 't Jaer 1613 in C. Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, Amsterdam 1726 (2^e druk)* (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur). 390
- 7.25 *Gezicht, van het Luthersche-weeshuis, te Amsterdam door P. Wagenaar, C.P. Jacobsz, gepubliceerd J.B. Elwe, D.M. Langeveld, 1787* (bron: Tresor Library TU Delft). 393

- 7.26 *Hortus Medicus in C. Commelin, Beschryvinge van Amsterdam, Amsterdam 1693-1694* (bron: tresor Library TU Delft). 394
- 7.27 *Leiden in Atlas de Wit, 1698* (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur) 396
- 7.28 *Gezigt op Academie te Leyden, vermoedelijk uit J. Jzn Orlers, Beschrijvinge der stad Leyden, behelzende het begin [...] C. Heyligert, L. Herdingh Amsterdam 1781* (bron: Tresor Library TU Delft). 397
- 7.29 *Tooneel der Vereenigde Nederlanden Rotterdam, 1648 door J. Blaeu* (bron:Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur). 399
- 7.30 *Het Nieu Oostindisch Huis te zien van 't Oosten naar 't Westen, en 't Nieuwe Hooft door P. Schenk, Rotterdamse stadsgezichten ca 1700* (bron: Tresor Library TU Delft). 400
- 7.31 Zichtrelaties en verschillende terminologie gebruikt in deze studie (bron: auteur). 406
- 7.32 *Fragment van Gedeelte van Noort Kennemerlant uit J. de Leth, A. de Leth, Kennemerland 1732* (Noord-Hollands archief) gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007 (bron: auteur.) 409
- 7.33 *Huis Meerestein, een gedeelte van de tuin, de bloemparterres vanuit de achterzijde van het Huis te zien op de toren van de Westerkerk te Amsterdam (Arke triomfael) Het zegepralant Kennemerland / H. de Leth ; M. Brouerius van Nidek. Amsterdam, ca 1730* (bron: Noord Hollands Archief) 410
- 7.34 *Het Koninklijk Huis te Rijswijk...uit 1697 door Jan van Vianen.* (bron: Rijksmuseum) 412
- 8.1 De belangrijkste *generieke* vestigings- en compositiefactoren (bron: auteur). 420
- 8.2 De belangrijkste *specifieke* vestigings- en compositiefactoren (bron: auteur). 420
- 8.3 De drie belangrijkste motieven (bron: auteur). 421
- 8.4 Groep 1: Buitenplaatsen langs trekvaart en heerweg (bron: auteur). 423
- 8.5 Groep 2 Buitenplaatsen in de droogmakerijen/aandijkningen (bron: auteur) 425
- 8.6 Groep 3A Buitenplaatsen in de binnenduinen en het 's-Graveland (bron: auteur). 428
- 8.7 Groep 3B Buitenplaatsen op de strandwallen en langs het Wijkmeer (bron: auteur). 430
- 8.8 Hollandse Tempe. De buitenplaatsenlandschappen van Holland tussen 1630-1730. (bron: auteur) 432
- 8.9 *Fragment Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712 Cruquius* (bron: Hoogheemraadschap Delfland, bewerkt door auteur). 434
- 8.10 *Fragment Wandkaart van Rijnland 1642 (bewerkt 1687)* (bron: Topografische Atlas, archief Rijnland, bewerkt door auteur.) 435
- 8.11 *Afbeelding van de wydvermaarde en beroemde koopstad Amsteldam, D. Stoopendael rond 1700.* (bron: Tresory Library TU Delft, bewerkt door auteur). 436
- 8.12 *Hofwyck/Vitaulium* (bron: Tresor Library TU Delft), *Hofstede genaamt Clingendaal* (bron: Rijksmuseum) en *General gesigt van het schone perk van Sorgvliet* (bron: Rijksmuseum). 438
- 8.13 De verbeelding van de termen buitenplaatsenlandschap en *Hollands Tempe* (bron: auteur). 439

Summary

Aim and outline of the research

The aim of this dissertation is to identify and classify the various Holland country houses landscapes based on the most important factors and motives involved in building of the large amount country-houses between 1630 and 1730. The method combines research to tangible and intangible aspects of the spatial designs of country houses and their surroundings. The main research question is: what physical, societal and mental factors determined the position, orientation and composition of country estates in Holland built or transformed between 1630 and 1730? A second question is: can country estates be grouped on the basis of similar location and composition factors?

The research area is Holland and the period covers the years between 1630 and 1730. During this period Holland was the most influential province of the Republic of the Seven United Provinces. New was its form of government led by an upcoming urban elite with no noble origin. The urban elite created a new way of living for themselves. In the city, their houses were built according to the new fashion at streets planted with trees and with large gardens. Similarly they build country estates in the new way in the rural landscapes. In this study the word historic country estate is addressing the house and its garden as an ensemble and this is used for country houses (*landgoederen*) with a more rural function, as well as for suburban villas (*buitenplaatsen*) referring to houses for recreation and pleasure.

Societal relevance

The need to describe Holland's *country estates landscapes* is based on the growing attention in heritage policies for the link between the country estates and their surroundings. The attention resulted in attempts to describe estates and suburban villas as groups of country houses. Three phases can be identified in national policies regarding the preservation of country estates: preservation of the objects trees or main building since 1910s (phase 1), preservation of house and garden as an ensemble since 1980s (phase 2) and preservation of groups of estates and its surroundings describing them as biotopes since the 2000s (phase 3). To ensure

the spatial quality of and the coherence between these country estates during phases of transformation a scientific approach of the coherence between country estates is required to guard historic continuity (Chapter 1).

Research approach

The research on classifying groups of country estates is based on a combination of cartographic research and a literature study of historic books on gardening from that period and is worked out on three scales. The research combines the distribution map with the most important themes, based on the literature study. Central to this study is the identification of the physical and compositional *factors* as well as the *motives*, determined by experience and use by creating of country estates and together they for the physical, social-societal and mental aspects. The most important themes were infrastructure, city and landscape. This information was combined with historic research to elements of the seventeenth century landscape, understanding the physical landscape. Information on personal social and mental motives of the owners for building the estate based on their descriptions in letters, books and diaries of the *use* and the *experience* of a country estate.

This research implies that the analysis encompasses not only the reading of the landscape but also the reading the authorship of the urban elite. People often used the Dutch word '*Welgelegen*' to describe their choices, the word used in the title of this thesis. The word strictly means "well positioned" in modern Dutch but the descriptions show it can be interpreted better as well-functioning and entertaining.

Location and composition factors

The most important physical factors and motives, the answer to the first research question, were: a favorable location in the landscape (i.e., fertile soil, water, height differences, landscape gradients); a position along good and "entertaining" infrastructural connections (land and waterways); and a favorable relation with the city (view of and mental link to a city, accessibility and travel time). The factors were analyzed in relation to the described ideal layout of the plot (chapter 4), to the available infrastructure (chapter 5), to the landscape (chapter 6) and to the city (chapter 7). The three most important motives, stressing the mental and societal aspects were finance, societal and recreation.

Urban culture

Urban culture was found to be an important location and composition factor for the construction of country estates. This implies that country estates featured specific urban signatures, related to a specific city, its economy, its specific smell or industry. The analysis showed that country estates were part of the new fashion of living of the elite in a 'green' environment by the urban elite. This applied both to the house in the city and to the country estate situated in the rural landscapes. The construction of country estates is closely linked to the introduction of trees in the public realm, especially in the new-city layouts but also along the roads connecting the cities with the country estates. The self-conscious citizens chose not only to have a house in a modern architectural style in a rational layout, but also to have trees planted in the public space, so creating well-situated places. View lines to and from the city were important composition factors for most country estates (Chapter 7).

Infrastructure

The system of *heerwegen* (main road system between cities) was an important location and composition factor for the majority of the country houses in Holland. This had to do not only with the accessibility, but also with the sense of a pleasant land road. The *pleasantness* of the road was partly determined by trees on both sides of the road planted at regular intervals. For a particular group of country estates the first phase of the creation of barge canals (1631-1647) became an important location and composition factor because of its novelty. Transport of burghers was organized on these canals according to a fixed timetable with horse-drawn ships or barges (*trekvaart*). It was important for the urban elite to be seen by the good citizens in the barge vessels passing by every hour or so and to enjoy the sight of the traffic on the canal. During the second phase of the creation of barge canals (1655-1701), most country estates had already been founded. The old trade routes on water preexisting the barge canals were neither a location factor nor a composition factor (Chapter 5). Road accessibility, the appearance of water infrastructure and its status were probably decisive in the choice of a location for a country estate and for the composition of house and garden.

Landscape

The landscape played a major role as a location and composition factor for country estates. Soil fertility was not primarily determined by the soil itself (sand, peat, clay), but mainly by the gradients between two types of soil; this way the water would flow and plants, trees and animals could flourish. Country houses were built on different types of soils; the coastal sandy landscapes, the rivers and their clay

riverbanks and the newly drained polders, mostly consisting of peat. The choice for one of these landscape was made by the owner. Important factors were gradients in the landscape, availability of water and fertility, but also the sense of landscape beauty, the feasibility of recreation and the general sense of well-being. Spring and fall migration of small birds (vinken) and the use of the North Sea beach were important recreational features of the physical landscape, important for hunting and socializing with peers from the same social class that had similar interests. In the new drained lake polders the location of the country estates was determined by the owner's status and position in the consortium, a group of wealthy people investing the drainage of the polder. The country estates were built near "entertaining" roads and were modest in size because the main function of these country estates was agricultural (Chapter 6).

Grouping in Hollands Tempe

The second main research question was if a classification of country estates in country estates landscapes could be made. Four types of country-estates landscapes were identified that differed in the important collective location and composition factors, namely gradients in the landscape, barge canals, land reclamation and the motives of their owners for building the estates. The four types are: group 1-country houses in areas along barge canals), group 2 - country houses in newly drained lake polders, group 3A - country estates in the inner dunes and near 's-Graveland, group 3B - country estates in and on the beach ridges and along the Wijkermeer. The groups were called *country estates landscapes* and made up of a number of zones distributed over the entire province Holland. The four country estates landscapes together form *Hollands Tempe* (Chapter 8).

Identifying individual country estates as parts of different country-houses landscapes explains why the three suburban villas *Hofwijck*, *Zorgvliet* and *Clingendael*, situated close to each other, have such different compositions. It explains the often mentioned pluriformity of country estates as the result of different choices by the owners for the scenic, well-situated places and particularly their different motives. Country estates landscapes form a physical constellation with similarities in physical factors, social inspiration and motives. It makes a coherent narrative possible based on comparable social and mental aspects.

Samenvatting

Doel en opzet van het onderzoek

Het doel van dit onderzoek is om de Hollandse buitenplaatsenlandschappen te identificeren en classificeren met behulp van de belangrijkste factoren en motieven voor de aanleg van buitenplaatsen tussen 1630 en 1730. De onderzoeksmethode combineert onderzoek naar de tastbare en immateriële aspecten van de relatie van buitenplaatsen met hun omgeving. De belangrijkste onderzoeksvraag is: welke fysieke, sociaal-maatschappelijke en mentale factoren bepaalden de positie, oriëntatie en compositie van buitenplaatsen in Holland die tussen 1630 en 1730 werden aangelegdelegd of getransformeerd? Een tweede vraag is: is er op basis van overeenkomende en vestigings- en compositiefactoren een groepering van buitenplaatsenlandschappen te maken?

Het onderzoeksgebied is Holland en de onderzoeksperiode loopt van 1630 tot 1730. Gedurende deze periode was Holland de meest invloedrijke provincie van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De manier van besturen was vernieuwend omdat het de stedelijke elite zonder adellijke afkomst was die de leiding had. De stedelijke creëerden nieuwe leefstijl van wonen. In de stad werden hun huizen in de steden werden ontworpen volgens de nieuwe mode met een grote tuin en gelegen langs straten die beplant waren met bomen. Op vergelijkbare wijze bouwden ze buitenplaatsen op het platteland. In deze studie omvat het woord buitenplaats het huis en de bijbehorende tuin als één geheel en wordt deze term gebruikt voor zowel landgoederen als voor buitenplaatsen als lusthof.

Maatschappelijke relevantie

De behoefte om de Hollandse *buitenplaatsenlandschappen* te beschrijven is gebaseerd op de toenemende aandacht binnen het erfgoedbeleid (provincie) naar het verband tussen de buitenplaatsen en hun ruimtelijke omgeving. Dit leidde tot verschillende voorstellen om de landgoederen en buitenplaatsen als een groepen e beschrijven. Het nationaal beleid voor het behoud van buitenplaatsen kan worden ingedeeld in drie fasen: Het behoud van objecten, bomen of het hoofdgebouw (fase 1, sinds 1910); het behoud van het huis en tuin als een ensemble (fase 2,

sinds de jaren 1980); en het behoud van groepen van buitenplaatsen en hun ruimtelijk omgeving, die als biotopen worden omschreven (fase 3, sinds de jaren 2000). Om er voor te zorgen dat tijdens transformaties van buitenplaatsen de ruimtelijke kwaliteit en de samenhang tussen buitenplaatsen behouden blijft, is het noodzakelijk om een wetenschappelijke studie te verrichten naar deze ruimtelijke kwaliteit en de samenhang (hoofdstuk 1).

Onderzoeksmethode

Het onderzoek naar het classificeren van groepen van buitenplaatsen is gebaseerd op het combineren van cartografisch onderzoek met een literatuurstudie naar historische traktaten en hofdichten en is uitgewerkt op drie schalen. Dit onderzoek combineert de spreidingskaart met de belangrijkste thema's, die uit de literatuur naar voren kwamen. Centraal staan de vestigings- en compositie *factoren* en ook de belevings- en gebruiksmotieven van buitenplaatsen, die samen de fysieke, sociaal-maatschappelijke en mentale aspecten te bepalen. De drie belangrijkste thema's bleken infrastructuur, landschap en stad te zijn. Vervolgens zijn deze gecombineerd met historisch onderzoek naar het zeventiende eeuwse landschap. Informatie gebruikt over de sociaal-maatschappelijke en mentale motieven van de eigenaars voor de aanleg van hun buitenplaats zijn gebaseerd op hun beschrijvingen in brieven, boeken en dagboeken over het *gebruik* en *beleving* van de buitenplaatsen.

De analyse combineert en interpreteert de fysieke, sociale en mentale aspecten van de buitenplaatsen en de relatie met het omliggende landschap. Deze aanpak impliceert dat de analyse zowel het lezen van het landschap en het lezen van het auteurschap door de stedelijke elite is. Destijds gebruikte men het woord *Welgelegen* voor hun keuzes, en dat daarom in de titel van dit proefschrift is verwerkt. Strikt genomen betekent het woord *Welgelegen* in het modern Nederlands “goed gepositioneerd”, maar de beschrijvingen laten zien dat het woord beter geïnterpreteerd kan worden als goed functionerend en vermakelijk.

Vestigings- en compositiefactoren

De belangrijkste factoren en motieven voor de aanleg van buitenplaatsen, het antwoord op de eerste onderzoeksvraag, waren een gunstige ligging in het landschap (te weten een vruchtbare bodem, water, hoogteverschillen, gradiënten in het landschap); een ligging langs goede en vermakelijke infrastructurele verbindingen (land- en waterwegen); en een gunstige verbinding met de stad (zichtlijn naar of een mentale verbinding met een stad, toegankelijkheid en reisduur). Deze factoren

werden geanalyseerd in relatie tot het beschreven ideale ontwerp van het kavel (hoofdstuk 4), tot de aanwezige infrastructuur (hoofdstuk 5), tot het landschap (hoofdstuk 6) en tot de stad (hoofdstuk 7). De drie belangrijkste motieven die het mentale en maatschappelijke aspecten benadrukten, waren: financiële, maatschappelijke en recreatie motieven.

Stedelijke cultuur

De stedelijke cultuur bleek een belangrijke vestigings- en compositiefactor te zijn voor de aanleg van buitenplaatsen. Buitenplaatsen hadden niet een specifieke stedelijke signatuur, gerelateerd aan een bepaalde stad, de economie, zijn specifieke geur of industrie. De analyse toont dat buitenplaatsen een deel waren van de nieuwe mode van het wonen in het 'groen' door de elite. Dit betrof zowel het huis in de stad als de buitenplaats op het platteland. De aanleg van buitenplaatsen is sterk verbonden aan de beplanting van bomen in de publieke ruimte, met name in de nieuwe stadsuitbreidingen, maar ook langs de wegen die de steden met de buitenplaatsen verbonden. De zelfbewuste inwoners kozen er niet alleen voor om een huis met een moderne architectuurstijl te bezitten, maar ook om bomen te laten planten in de publieke ruimte om daarmee een *welgelegen* plaats te creëren. Zichtassen van en naar de stad waren belangrijke compositiefactoren voor de meeste buitenplaatsen (hoofdstuk 7).

Infrastructuur

Het stelsel van heerwegen, de interstedelijke wegen vormt een belangrijke vestigings- en compositiefactor voor de meerderheid van de buitenplaatsen in Holland. Dit had te maken met bereikbaarheid, maar ook omdat het een gevoel gaf van een gemakkelijke landweg. Het aangename van de weg werd deels veroorzaakt door bomen die aan beide kanten van de weg op regelmatige afstand geplant waren. De eerste fase van de aanleg van trekvaarten was een noviteit en daardoor werd de aanwezigheid van deze trekvaarten voor een bepaalde groep van buitenplaatsen ook een belangrijke vestigings- en compositiefactor. Men organiseerde persoonsvervoer met een door paarden voortgetrokken schuit over deze trekvaarten met een vast tijdrooster. Voor de stedelijke elite was het belangrijk om gezien te worden door de gegoede burgerij die met deze trekschuiten die ongeveer elk uur langs voeren en om te genieten van het gezicht van het verkeer op de vaart. Gedurende de tweede fase van de aanleg van trekvaarten (1655-1701), waren de meeste buitenplaatsen al aangelegd. De oude handelsroutes over water van voor de trekvaarten waren noch een vestigingsfactor, noch een compositiefactor (hoofdstuk 5). Toegankelijkheid per weg, het verschijnen van waterinfrastructuur en de status ervan waren waarschijnlijk doorslaggevend in de keuze voor een locatie van buitenplaats en voor de compositie van huis en tuin.

Landschap

Het landschap speelde een hoofdrol als vestigings- en compositiefactor van buitenplaatsen. Bodemvruchtbaarheid werd niet zozeer bepaald door de grondsoort zelf (zand, veen of klei), maar hoofdzakelijk door de gradiënten tussen twee type grondsoorten; dat zorgde voor stromend water, waardoor planten, bomen en fauna konden floreren. Buitenplaatsen werden gebouwd op verschillende grondsoorten; het kustlandschap, de rivieren met hun rivierbanken van klei en de nieuwe droogmakerijen, die meestal uit veengrond bestonden. De keuze voor een van deze landschappen werd gemaakt door de eigenaar. De gradiënten in het landschap, de beschikbaarheid van water en bodemvruchtbaarheid waren voor hen van groot belang, maar ook het gevoel van schoonheid van het landschap, de potentie voor vermaak en het algemene gevoel van welzijn. De voorjaars en herfsttrek van kleine vogels (vinken) en het gebruik van het Noordzeestrand waren belangrijke recreatieve kenmerken van het fysieke landschap en van belang voor de jacht en de omgang met mensen van de zelfde sociale klasse met gelijke interesses. In de nieuwe droogmakerijen werd de ligging van buitenplaatsen bepaald door de status van de eigenaar in een consortium, een groep van rijken die investeerden in het doorleggen van de polder. De buitenplaatsen werden aangelegd nabij “vermakelijke” wegen en waren bescheiden in omvang, omdat de functie van deze buitenplaatsen hoofdzakelijk voor de landbouw was bestemd (hoofdstuk 6).

Groeperingen in Hollands Tempe

De tweede hoofdvraag van het onderzoek was of er een classificatie gemaakt kan worden van buitenplaatsenlandschappen. Vier typen buitenplaatsenlandschappen zijn geïdentificeerd, die zijn gebaseerd op de belangrijkste *collectieve* vestigings- en compositiefactoren, te weten landschap gradiënten, trekvaarten, drooglegging van land en de beweegredenen van de eigenaars om een buitenplaats aan te leggen. Deze vier typen zijn: groep 1 – buitenplaatsen in gebieden langs de trekvaarten, groep 2 – buitenplaatsen in de nieuwe droogmakerijen, groep 3A – buitenplaatsen in de binnenduinenranden en rond 's-Graveland, groep 3B – buitenplaatsen op de strandwallen en langs het Wijkermeer. De groepen zijn buitenplaatsenlandschappen genoemd en bestonden uit een aantal zones verdeeld over de gehele provincie Holland. De vier buitenplaatsenlandschappen vormden gezamenlijk het *Hollands Tempe* (hoofdstuk 8).

Door individuele buitenplaatsen als onderdelen van verschillende buitenplaatsenlandschappen te identificeren verklaart waarom de drie dicht bij elkaar gelegen buitenplaatsen *Hofwijck*, *Zorgvliet* en *Clingendael*, zulke verschillende

composities vertonen. Het verklaart ook de vaak genoemde pluriformiteit van buitenplaatsen als het gevolg van de door de eigenaars gemaakte verschillende keuzes voor de schilderachtige, *welgelegen* locaties en vooral door hun verschillende motieven. Buitenplaatsenlandschappen vormen een fysieke constellatie met overeenkomstige fysieke factoren, sociale inspiratie en motieven. Hiermee kan een coherente narratief van een gebied gevormd worden die is gebaseerd op vergelijkbare sociale en mentale aspecten.

Kasteel Duivenvoorde, Voorschoten

1 Aanleiding en maatschappelijke relevantie: van object naar landschap

1.1 Introductie

De afgelopen decennia is het ruimtelijk beleid rond buitenplaatsen en landgoederen in Nederland veranderd. De beschermende wetgeving, die zich tot nu toe vooral richtte op het ensemble van huis en tuin, is uitgebreid met een zone om de officiële, (juridische) begrenzing van een buitenplaats. Deze zone waar de fysieke grens van de buitenplaats overgaat in een gebied waarin de invloed van de buitenplaats nog voelbaar is, wordt tegenwoordig erkend als essentieel onderdeel van een buitenplaats. In enkele provincies wordt deze zone zelf wettelijk beschermd als biotoop of buitenplaatsenzone. Deze groeiende aandacht voor omgevingsgericht bescherming¹ van buitenplaatsen is enerzijds te verklaren door de voortschrijdende decentralisatie van rijksbevoegdheden. Door het stellen van een beleidsmatig of juridische kader kunnen provincies en gemeenten in gesprek gaan met projectontwikkelaars en eigenaren bij nieuwe bouwprojecten en dit nieuwe beleid

¹ Verschuure-Stuip. 2009, 16.

helpt daarbij.² Anderzijds lijken deze verschillen te wijzen op een fundamentele verandering in hoe experts een buitenplaats definiëren en waarderen. Vooral dit laatste gegeven is interessant om in een onderzoek uit te werken.

In het provinciaal beleid zijn nieuwe planologische instrumenten en termen als 'biotopen', 'buitenplaatsenzones' ingevoerd en het begrip 'buitenplaatsenlandschappen' kwam in zwang.³ De invoering ervan kwam voort uit discussies rond de actualisatie van de Zuid-Hollandse buitenplaatsen voor de *Cultuurhistorische Waardenkaart* (2009)⁴ als ook door de bevindingen rond de aanwijzing van een van Nederlands grootste beschermde gezichten landgoederen of buitenplaatsen. De invoering van biotopen als nieuwe beleidsinstrument onderstreept dat experts de ruimtelijke samenhang tussen de buitenplaats en de fysieke omgeving essentieel vinden tegenwoordig. Ook is er aandacht naar wat de verwantschap is tussen nabijgelegen buitenplaatsen in buitenplaatsenzones of buitenplaatsenlandschappen, door een groeiende aandacht voor grotere structuren na de invoering van het Belvederebeleid. Tot op heden worden de termen 'biotopen' en 'buitenplaatsenlandschappen' verschillend gedefinieerd. Het probleem ligt deels in de terminologie biotoop zelf. Beide provincies hebben de buitenplaatsbiotoop verschillend gedefinieerd. Ook verschilt de betekenis van biotoop in uiteenlopende vakgebieden als erfgoed, ecologie en archeologie. Dit alles draagt niet bij aan consensus. Vanuit de landschapsarchitectuur, het vakgebied van waaruit dit proefschrift is geschreven, biedt deze aandacht voor het identificeren van buitenplaatsenlandschappen een uitgelezen aanleiding voor nieuw onderzoek en schept het ontbreken van een eenduidig begrippenkader nieuwe kansen.

Het doel van dit proefschrift is om de relatie van de buitenplaatsen met hun omliggende landschappen te analyseren om zo de essentie van de Hollandse zeventiende-eeuwse buitenplaatsenlandschappen te begrijpen. Dit hoofdstuk vormt de maatschappelijke inbedding en beschrijft de ontwikkelingen in beleid en regelegeving die hebben geleid tot dit nieuwe beleid. Daarmee vormt het een opstap voor het formuleren van de probleemstelling en de onderzoeksvragen en draagt bij aan wetenschappelijke aanpak.

² Interview auteur met M. M. Hofman. 7 april 2015- provinciehuis Zuid-Holland.

³ De eerste landgoederenbiotopen werden aangewezen in de provincie Zuid Holland en later volgde de provincie Utrecht.

⁴ Beek en Kooiman Cultuurhistorie. Amsterdam 2009 a, 6.

1.2 Rijksbeleid voor het beschermen van buitenplaatsen in hun landschappen

Beleid weerspiegelt idealiter de ideeën, die op een bepaald moment in tijd in de maatschappij leven. Dit historisch onderzoek naar het veranderende beleid over buitenplaatsen en landgoederen in Nederland toont wat er in de maatschappij - verwoord door een groep experts - het meest waardevol werd in de afgelopen eeuw. Want erfgoedbeleid heeft niet als hoofddoel de meest adequate definitie te formuleren, maar om datgene te benoemen en beschermen wat verloren dreigt te gaan. Omdat het beleid aan het veranderen is, blijkt dat er een groeiende zorg is en de waardering voor de relatie tussen de buitenplaatsen en hun omgeving toeneemt. Deze relatie tussen buitenplaats en landschap staat onder druk door de voortdurende veranderingen van ons stedelijk landschap.

De biotoop is tegenwoordig niet alleen beleid, maar het wordt ook in de wetenschap steeds vaker gebruikt om ruimtelijk contextueel aspecten te benoemen. Dit is terug te vinden in contextueel historisch onderzoek naar buitenplaatsen,⁵ in masterscripties die beschrijven hoe buitenplaats- en landgoedbiotopen kunnen worden ingevoerd als beleid daarin gebieden daar waar dit beleid nog niet vigerend is,⁶ of om als ontwerputgangspunt te dienen voor het ontwerpen met biotopen.⁷

In (wetenschappelijke) publicaties is tot op heden niet uitgebreid gereflecteerd over de toepassing van het buitenplaats- en landgoedbiotopenbeleid en de gevolgen ervan voor ruimtelijke transformaties.⁸ Belangrijk zijn de officiële documenten en

⁵ Kuiken. 2017, 80.

⁶ Enkele masterscripties (VU) naar het mogelijke aanwijzen van buitenplaats-of landgoedbiotopen komen van onder meer M. Brouwershaven (2012) en E. Holtman (2014); in het atelier Berkel en IJssel is de aanwijzing van buitenplaatsbiotopen ook besproken.

⁷ In de vakken Heritage Landscapes (AR2LA090) van de TUD hebben studenten geëxperimenteerd met ontwerpen met biotopen rond forten of ander erfgoed. In AR0028 hebben studenten een brug ontworpen met de molenbiotoop als uitgangspunt.

⁸ Enkele ambtenaren spraken zich in interviews positief uit over dit beleid, wat hun mogelijkheden gaf om met grote ruimtelijke ontwikkelingen mee te praten, maar dit is geen wetenschappelijk reflectie. In 2014 deed Derksen een onderzoek, naar het biotopenbeleid, maar de vraag is of zo kort naar de invoering dit beleid al kon worden gereflecteerd, omdat ruimtelijke ontwikkelingsprocessen veelal een lange periode in beslag nemen: zie Derksen. 2014, 20; Verschuure-Stuip 2015, 16.

rapporten van de provincies,⁹ allerlei verslagen van besprekingen rond bepaalde bouwprojecten waar de biotopen dreigen te worden aangetast.¹⁰ Van de hand van de auteur van dit proefschrift verschenen enkele overzichtsstudies over buitenplaats- en landgoederenbeleid in vakpublicaties.¹¹ Dit was anders in de jaren negentig van de vorige eeuw toen er publicaties van diverse auteurs over het wettelijk beschermen van de buitenplaats als ensemble van huis en tuin als beschermd monument verschenen.¹² Over wetgeving die buitenplaatsen aangaat, zoals de Natuurschoonwet (NSW) is eerder al uitgebreid geschreven.¹³ Hetzelfde geldt voor het beleidsinstrument *beschermd stads-en dorpsgezicht*, waar in de afgelopen jaren een historische overzicht is geschetst.¹⁴ Hoewel deze publicaties zeer waardevol zijn, maken ze onvoldoende inzichtelijk wat de samenhang tussen de wetten en de invloed op de buitenplaatsen zijn. Want buitenplaatsen en landgoederen worden tegenwoordig door uiteenlopende wetten en regels vanuit verschillende vakgebieden beschermd. Deze regels en wetten zijn grofweg te verdelen in regels die betrekking hebben op het behoud van het huis en overige gebouwde elementen, de regels en wetten rond het behouden van de tuin in relatie tot het landschap, de financiële aspecten en de zaken rond inpassing in ruimtelijke processen.¹⁵ Om het belang van buitenplaatsenlandschappen in ruimtelijke transformatieprocessen te kunnen benadrukken is het noodzakelijk om deze te kunnen identificeren en om deze ‘landschappen’ op te nemen in het bestaande beleid.

Dit hoofdstuk beschrijft de diverse regels die in de loop der tijd voor buitenplaatsen zijn gaan gelden en wat de uitwerking ervan is.¹⁶ Het komt gedeeltelijk voort uit de

⁹ Okra landschapsarchitecten, Stichting PHB. 2007; Beek en Kooiman Cultuurhistorie. 2009; Van Dam, Blok, Blijdenstijn. 2013.

¹⁰ Enkele van de vele projecten, waarin de biotoop onderdeel van de discussie werd, zijn: de discussie rond de aanleg van de tunnelmond Rotterdamse baan in de buitenplaatsenzone langs de Vliet bij Den Haag; de discussie rond de aanleg van de woonwijk rond *Berbice* en *Berestein*; de ruimtelijke ontwikkelingen rond buitenplaats *Slotzicht* in Vreeland.

¹¹ Scheffer, Verschuure-Stuip. 2007, 6-9; Verschuure-Stuip. 2007, 18-20; Verschuure-Stuip. 2009, 16-21; Verschuure-Stuip, 2015, 14-19; Verschuure-Stuip, 2019, 92-101.

¹² zie onder meer; De Jong. 1998, 50-59; De Jong. 1997, 158-165; Van Heerwaarden. 1996,35; Van Heerwaarden, Sluyterman van Loo. 1988, 13-22; Kuipers. 2012, 11-13; Van Groningen. 2004, 32; Kuiper. 1997, 146. Mehrstens. 1998, 23.

¹³ Versteegen. 2012.

¹⁴ Prins, Habets, Timmer. 2014.

¹⁵ Zie het subsidiewiel dat in een eerdere fase al verschillende ministeries en regelingen toonden die destijds betrekking hadden op buitenplaatsen en landgoederen: Van Heerwaarden, Sluyterman van Loo. 1988, 17

¹⁶ Recentelijk is verscheen dit overzicht: Verschuure-Stuip. 2019, 92-101.

balans die tussen het beschermen van de groene kant (tuinen, bomen, beplanting) en de gebouwde elementen (huis, poorten, tuinhuizen) en de groeiende verwevenheid van erfgoed en ruimtelijke planvorming in West-Europa die de regelgeving complex maakt.¹⁷ Dit vraagt van mensen die betrokken zijn bij onderzoek en behoud van buitenplaatsen een uitgebreide kennis van zaken.

Bij deze verwevenheid van erfgoed en ruimtelijk ontwerp spelen twee essentiële aspecten, namelijk de groeiende nadruk op het structuurgericht beschermen van erfgoed en de toenemende aandacht voor het narratief van een plek. Ten eerste is de wetgever overgegaan tot het steeds uitgebreider beschermen van ensembles van erfgoed, waarbij de aandacht verschoof van beeldbescherming naar structuurbescherming, zoals verderop in dit hoofdstuk te lezen is. Deze nieuwe aanpak heeft belangrijke consequenties gehad, namelijk dat de buitenplaatsen steeds vaker als onderdeel van een grotere landschappelijke structuur worden beschouwd. Ook komt er steeds meer aandacht voor de (landschappelijke) zichtrelaties. Dit vraagt om onderzoek op verschillende *schalen*. Ten tweede groeit de aandacht voor de narratieve aspecten van erfgoed en wint *erfgoedbeleving* aan terrein.¹⁸ Hieruit komt naar voren dat het niet alleen nodig is om de fysieke structuren te bepalen, maar ook om de narratieve aspecten daarin mee te nemen. Deze narratieve aspecten zijn *sociaal-maatschappelijk of mentaal* van aard. Dit onderzoek combineert een analyse van de fysieke structuren van de landschappen met het narratief van de plek. Uit het volgende historisch beleidsoverzicht blijkt hoe deze nieuwe inzichten een logische volgende stap zijn.

1.2.1 Opschaling van bescherming van buitenplaatsen

Als gevolg van opeenvolgende wet- en regelgeving kreeg de bescherming van buitenplaatsen betrekking op steeds meer elementen en aspecten van een buitenplaats. Dit resulteerde in een steeds groter wordend gebied van bescherming. In deze geleidelijke opschaling zijn drie fasen te onderscheiden, die gekoppeld kunnen worden aan schalen: 1) elementbescherming, 2) ensemblebescherming en 3) omgevingsbescherming en buitenplaatsenlandschapsbescherming.¹⁹

¹⁷ Janssen. 2014, 622.

¹⁸ Janssen, Luiten, Renes, Stegmeijer. 2017,10; Janssen, Luiten, Rouwendal, Faber, Pen, Stegmeijer. 2014, 14.

¹⁹ Verschuure-Stuip. 2015, 14-19.

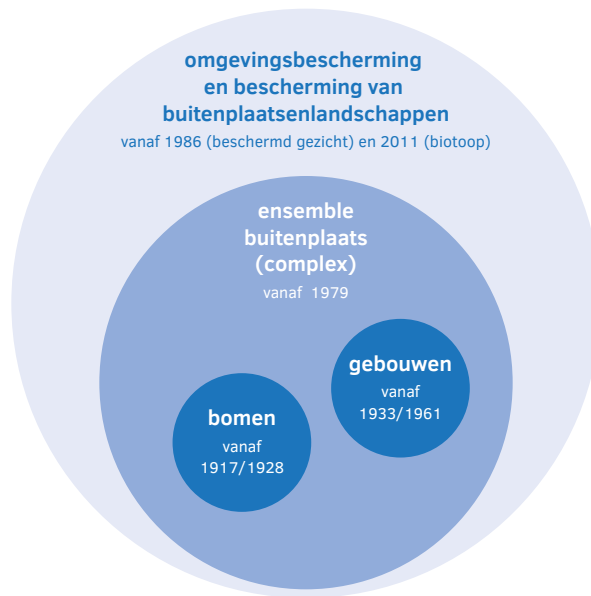

FIG. 1.1 Visualisering van de drie verschillende schalen en elementen in de bescherming van buitenplaatsen (1928-2015) (bron: auteur).

Fase 1: het beschermen van de bos- en houtopstanden of gebouwde monumenten (donkerblauwe cirkels).
 Fase 2: het beschermen van het ensemble (midden blauwe cirkel). Fase 3: beschermen van de omgeving en de buitenplaatsenlandschappen (lichtblauwe cirkel).

1.2.2 Bescherming van delen van buitenplaatsen

Het beschermen van buitenplaatsen begon met aandacht voor losse elementen van de buitenplaatsen onder verschillende wetten en dit wordt in deze studie de eerste fase genoemd (zie figuur 1.1). De Nood-Boswet (1917), gevolgd door de Boswet (1922), diende als opmaat voor de Natuurschoonwet (1928). Deze drie wetten hadden aanvankelijk vooral tot doel de bomen en houtopstanden, belangrijke onderdelen van buitenplaatsen, te beschermen tegen kap. Deze houtkap dreigde door de houtschaarste tijdens en direct na de Eerste Wereldoorlog.²⁰ De gebouwen werden genoemd in de voorlopers van de Monumentenwet van 1961 om te worden beschermd.

²⁰ Verstegen. 2012, 19-24.

De aandacht voor het wettelijk beschermen van het ensemble huis en tuin ontstond in de jaren zeventig van de vorige eeuw en vormt de tweede fase.²¹ In de zomer van 1972 werd in het Museum Prinsenhof in Delft een tentoonstelling georganiseerd over de Nederlandse buitenplaatsen met de titel *Nederlandse buitenplaatsen bedreigd? Huizen, tuinen en bewoners*. De tentoonstelling gaf een duidelijk signaal af dat buitenplaatsen in Nederland in verval raakten.²² Oorlogsgeweld (1940-1945) en het ontbreken van geldelijke middelen voor onderhoud, mede vanwege de financiële crisis voorafgaand aan de oorlogsjaren, hadden geleid tot een achteruitgang in zowel aantal als kwaliteit van de buitenplaatsen. Daarbij was het geldende rijksbeleid voor buitenplaatsen in deze periode sterk sectoraal georganiseerd.²³ De relevante beleidsterreinen als monumentenzorg, bosbouw en natuurschoon richtten zich op verschillende onderdelen van een buitenplaats en hierdoor miste een integrale benadering. Naast de Delftse tentoonstelling groeide een aantal maatschappelijke en bestuurlijke initiatieven voor het beschermen van buitenplaatsen. Deze initiatieven leidden tot ensemblebescherming van huis en tuin als een ondeelbaar geheel. Dit resulteerde in een nieuwe definitie van de buitenplaats en tot aanpassingen in de wet- en regelgeving. De nadruk in erfgoedbescherming lag op de Monumentenwet en het bijbehorend systeem voor subsidieverlening (BRHB). De wettelijke voorwaarden en financiële ondersteuning van de NSW, uit de eerste fase dus, bleven daarnaast bestaan.

Ook in wetenschappelijk onderzoek kreeg de benadering van een buitenplaats als complex van huis en tuin steeds meer aandacht. Nieuwe definities en een andere aanpak werden beschreven in het proefschrift van Van der Wyck (1927-2001).²⁴ Opvallend was dat beleid en wetenschap, veelal gezien als twee verschillende vakgebieden, in dit proefschrift samenkwamen. De groeiende invloed van het Rijk vertaalde zich in drie zaken: uitbreiding van het aantal regels voor eigenaren, herdefiniëring van de criteria voor de bescherming van buitenplaatsen, en een landsdekkende en structureel opgezette inventarisatie ervan in het *Programma Historische Buitenplaatsen* (1979-2005), het rijksprogramma dat alle buitenplaatsen in Nederland als ensemble opnieuw beschreef.²⁵

²¹ Van Herwaarden. 1996, 1, 35; Van Herwaarden, Sluiterman van Loo. 1998, 13-22.

²² Tentoonstelling in museum Prinsenhof te Delft 1972.

²³ Van der Zande. 2010, 13.

²⁴ Van der Wyck. 1974. De naam werd oorspronkelijk met een ij geschreven en Henri van der Wyck verkoos later de y. In deze studie is de notatie met de y gehanteerd.

²⁵ De Jong. 1997, 161. Dit programma is beschreven in De Jong. 1998, 50-59; Mehrrens. 1998, 23-28.

1.2.3 Structuurgericht beschermen

Al in het *Programma Historische Buitenplaatsen* bleek dat de 'definitie' van een buitenplaats als een complex van huis en tuin niet de volledige lading dekte. De interactie tussen het ensemble met de directe of ruimere omgeving, ontbrak in de beschrijvingen, ondanks dat de *Commissie Buitenplaatsen*, een commissie van expert die de Nederlandse buitenplaatsen herinventariseerde, in haar verslagen van de bezoeken de invloed van deze omgeving wel expliciet noemde. Aandacht voor de groepen buitenplaatsen werd geregeld in het planologisch instrument *beschermd stads- en dorpsgezichten* (Monumentenwet 1961). De nadruk kwam te liggen op een structuurgerichte beschrijvingswijze. Dit leidde tot een vernieuwde kijk op het beschermen van de omgeving van buitenplaatsen en op de essentie van buitenplaatsenlandschappen. Om dit proces te kunnen begrijpen, beschrijft dit hoofdstuk enkele opvallende ontwikkelingen in de aanwijzingen van beschermd stads- en dorpsgezichten en de bijbehorende problematiek. Want door de steeds groter wordende *schaal* van stads- en dorpsgezichten verdween het aandacht voor detail in de officiële documenten. En dit had tot gevolg dat men in de beschermd gezichten de essentie ervan anders ging benoemen. Dit proces is hieronder beschreven, omdat dit van invloed was voor het benoemen van biotopen.

De eerste Monumentenwet (1961) kende twee instrumenten om de omgeving te beschermen. Het eerste was het Monumentenregister, waarin individuele bouwwerken met grote historische waarde werden opgenomen. Voorgenomen bouwkundige wijzigingen aan deze beschermd monumenten werden vergunningsplichtig. Het tweede instrument was een planologisch instrument. Het *beschermd stads- en dorpsgezicht* werd beschreven en getekend op een kaart en opgenomen in de gemeentelijke bestemmingsplannen. Deze methode was ontwikkeld voor het beschermen van historische binnensteden en woonwijken. Bij wijzigingen aan gebouwen binnen een beschermd stads- en dorpsgezicht toetste de gemeente of een ingreep passend is binnen de betreffende aanwijzingsomschrijving. Officieel werd onder een beschermd stads- of dorpsgezicht verstaan 'groepen van onroerende zaken die van algemeen belang zijn wegens hun schoonheid, hun onderlinge ruimtelijke of structurele samenhang dan wel hun wetenschappelijke of cultuurhistorische waarde; in deze groepen dienen zich één of meer monumenten te bevinden'.²⁶

²⁶ Monumentenwet 1988, art 1f (10 april 2015).

De Monumentenwet 1961 kwam tot stand ten tijde van de Wederopbouw na de oorlog, toen historische binnensteden via krotopruijing moesten worden 'gerevitaliseerd'.²⁷ Hele bouwblokken en straten werden gesloopt ten faveure van de leefbaarheid van de stadscentra. Dit bracht met zich mee dat karakteristieke gebouwen en historische stedenbouwkundige structuren verdwenen.²⁸ Omdat de historische continuïteit van de historische steden onder druk kwam te staan, werd besloten ze te beschermen tegen deze grootschalige ingrepen via het planologisch instrument; de beschermde stads- en dorpsgezichten. Voor het benoemen van de kwaliteiten werd een methodiek ontwikkeld voor stads- en dorpsherstel.²⁹ Aanvankelijk besteedden gemeenten in beschermde stads- en dorpsgezichten vooral aandacht aan de architectuurhistorische objecten, die het historische beeld van dit is *beeldbescherming*.³⁰ Net zoals bij buitenplaatsen de aandacht aanvankelijk uitging naar het huis en de tuin, ging bij binnensteden de aandacht vooral uit naar de kerk, het stadhuis en andere opvallende gebouwen. Het gevolg was dat de beschermde gezichten niet omvangrijk waren. Een voorbeeld van een dergelijk beschermd gezicht uit de beginjaren van de wetgeving is de gemeente Westbroek, een lintdorp in het Utrechtse veenweidegebied. Hierin was de historische kern rond de kerk aangewezen als beschermde gezicht (figuur 1.2).³¹

²⁷ Stouten. 2010, 64-69.

²⁸ Prins, Habets, Timmer. 2014, 13.

²⁹ Prins, Habets, Timmer. 2014, 13-14.

³⁰ RCE, stads- en dorpsgezichten, dossier 1636.

³¹ RCE, stads-en dorpsgezichten, dossier 1423.

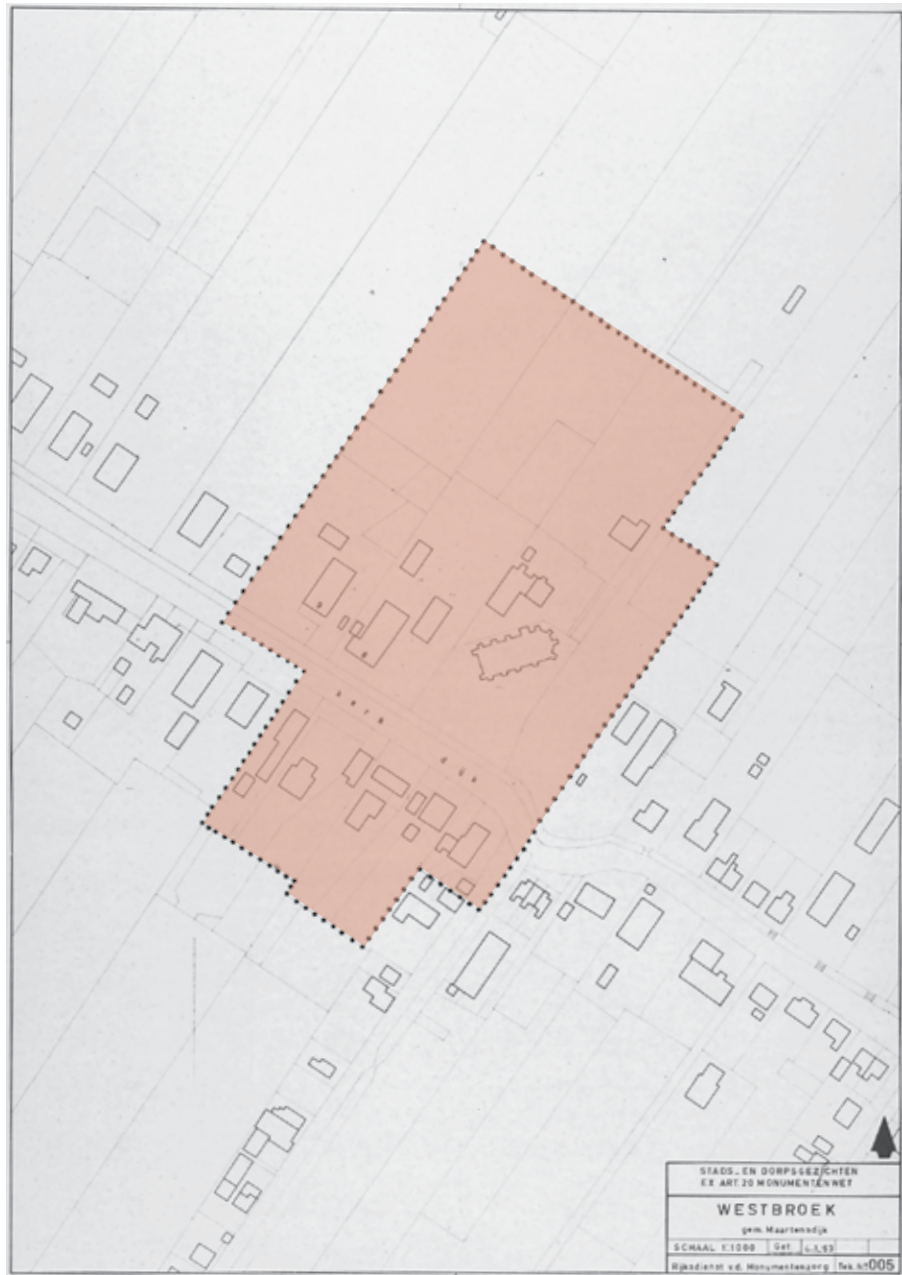

FIG. 1.2 Originele kaart van de grenzen van de beschermd stads-en dorpsgezicht Westbroek (1964) (bron: RCE, individuele dossiers).

FIG. 1.3 Kaart van de grenzen van het beschermde stads-en dorpsgezicht Vlist (65,5 ha) (bron: RCE individuele dossiers).

Bij beschermde stads-en dorpsgezichten verbreedde de aandacht naar de omgeving en de landschappelijke onderlegger werd belangrijk.³² Een dergelijke aanpak werd beschreven in het proefschrift van Van Voorden, *Schakels in stedenbouw*.³³ Hierdoor evolueerde de aanpak van het beschrijven van de beschermde gezichten richting het beschermen van de landschappelijke structuur. Bij *structuurbescherming* lag de nadruk op de interactie tussen de stedelijke ontwikkeling en het landschap. Een voorbeeld hiervan is het beschermd gezicht van Vlist, een lintdorp in een veenweidelandschap (figuur 1.3).³⁴ De nadruk lag op de stedelijke of landschappelijke morfologie en minder op de individuele gebouwen. De gebouwen bleven mogelijk als rijksmonumenten beschermd.

De vergelijking van de oppervlakte van beide beschermde gezichten laat zien dat de overgang van beeld- naar structuurbescherming leidde tot een aanzienlijke vergroting van de beschermde gezichten. Dit had gevolgen voor de aandacht voor details en met name voor de visuele relatie tussen buitenplaats en omgeving.

³² Een te sterke nadruk op het behouden van de gebouwde objecten leidde in een van de eerste beschermde dorpsgezichten, Bourtange, tot de ontwikkeling van het dorp tot een museum. Hoewel de inwoners en het dorpsbestuur dit museale karakter koesteren, is dit voor anderen een voorbeeld voor hoe het niet zou moeten.

³³ Van Voorden. 1983.

³⁴ Prins, Habets, Timmer. 2014, 22.

TABEL 1.1 Overzicht van aantallen beschermde gezichten en hun oppervlakte in 1964, 1988, 2005 (bron: auteur)

Start procedure	Aantal aanwijzingen	Gemiddelde oppervlakte	Kleinste gezicht	Grootste gezicht
1964	28	18,5 ha	1,4 ha	65,5 ha
1988	58	35 ha	1,6 ha	475,7 ha
2005	35	90,1 ha	2 ha	764 ha

(bron: Register beschermde gezichten: overzichtgegevens van RCE).

Tabel 1.1 geeft duidelijk de toename van de omvang over de jaren weer; de gemiddelde grootte nam toe van 18,5 ha in 1964 tot 90,1 ha in 2005. De kleinste beschermde gezichten veranderde niet zoveel in omvang. In 1964 was het kleinste gezicht 1,4 ha groot (Nederlangbroek) en in 2005 was dit 2 ha (Arnhem-Mussenberg). De omvang van de grootste beschermde stads- en dorpsgezicht nam wel enorm toe; van 65,5 ha (Vlist) in 1964 tot 764 ha (Haarzuilens) in 2005.³⁵

De spanning tussen schaal en mate van gedetailleerdheid van de tekeningen van de beschermde zones leidde tot nieuwe ideeën over hoe om te gaan met nieuwbouw binnen beschermde gezichten. Dit gold ook voor de mogelijkheid om aanpassingen toe te laten aan gebouwen of patronen die niet als essentieel voor het karakter van het beschermde gezicht werden ervaren. Temminck Groll (1925-2015), hoogleraar Restauratie aan de Technische Universiteit Delft, omschreef dit proces als een 'structuurrestauratie', waarbij niet het object maar de stedelijke structuur de overhand zou moeten krijgen.³⁶ 'Waar (...) bebouwing stond die al lang geleden verdween, kan je gerust weer iets nieuws bouwen als dat er maar wel aan herinnert, dat er vroeger al eens iets stond'.³⁷ Hij ijverde voor een balans tussen (kleinschalige) nieuwe ontwikkelingen en de historische continuïteit.

³⁵ RCE stads-en dorpsgezichten, onder meer de dossiers 246, 1636,1420.

³⁶ Temminck Groll. 1986, 19.

³⁷ Temminck Groll. 1986, 21.

1.2.4 Beschermd gezicht landgoederen

De balans tussen het vergroten van de omvang en de mate van gedetailleerdheid was ook zichtbaar in enkele beschermde gezichten van buitenplaatsen of landgoederen, een kleine groep binnen alle beschermde stads- en dorpsgezichten en leidde tot discussie in het bestuur (rijk, provincie, gemeente). Om de inhoud van de discussie duidelijk te maken, zijn enkele beschermde gezichten vergeleken. Het gaat om de buitenplaatsenzones 1) *'s-Graveland*, 2) *Landgoederenzone Wassenaar, Voorschoten, Leidschendam-Voorburg* en 3) *Het Oranjewoud*. Deze analyse is opgenomen, omdat het de voedingsbodem vormde voor het ontstaan van het buitenplaatsenbiotopenbeleid.

Het beschermde gezicht *'s-Graveland* was een van de eerste buitenplaatsen-landschap die via dit instrument beschermd werd (figuur 1.4).³⁸ De redengevende omschrijving van het rijk benadrukte de structuur van het zandontginningslandschap waarop de buitenplaatsen waren aangelegd. De waarderings en begrenzingskaart van het aanwijzingsdossier toonde de positie van de huizen, de lanen, waterpartijen, sloten, zodat de hoofdstructuur van de tuin zichtbaar was. Deze detaillering in het kaartmateriaal was mogelijk omdat het te beschermen gebied 4 bij 1,25 kilometer (50 ha) groot was en dus nog opgenomen kon worden op de kaart.

Twintig jaar later volgde de aanwijzingsprocedure van het beschermde gezicht *Landgoederenzone Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam-Voorburg* (2007).³⁹ Dit gebied tussen Den Haag en Leiden werd gedomineerd door veel buitenplaatsen, landgoederen en pleziertuinen in het kustlandschap. De structuur van het strandwallenlandschap bepaalde de positie van de buitenplaatsen, landgoederen en stedelijke of dorps ontwikkeling (figuur 1.5).⁴⁰ In de officiële aanwijzingsdocumenten werd een structuurgerichte aanpak gebruikt door het rijk (figuur 1.6). De omvang van dit beschermde gezicht was 2819 ha, aanzienlijk groter dan bij *'s-Graveland*. De beschrijving op hoofdlijnen was nodig volgens de gemeente, omdat anders alle kleine bouwkundige ingrepen in de bebouwde kom van Wassenaar vergunningsplichtig zouden worden binnen het kader van de aanwijzingsomschrijving. Door deze aanpak op hoofdlijnen kwam de nadruk te liggen op een hoger abstractieniveau, waardoor details, die in *'s-Graveland* nog wel konden worden getekend, hier niet meer werden weergegeven.

³⁸ RCE, stads- en dorpsgezichten, dossier 1479.

³⁹ RCE, stads- en dorpsgezichten, dossier 237.

⁴⁰ Scheffer, Verschuure-Stuip. 2007, 6-9.

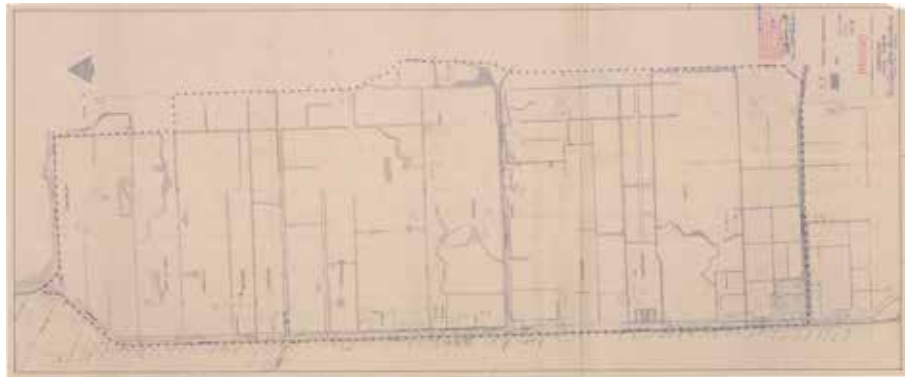

FIG. 1.4 Originele kaart beschermd gezicht 's-Graveland (1985) (bron: RCE, individuele dossiers).

FIG. 1.5 Topografische militaire kaart Wassenaar e.o. van rond 1850 (bron: Topografische militaire kaart 1839-1859, RCE, individuele dossiers)

Wassenaar kende een groot aantal buitenplaatsen in de omgeving (grijs op kaart)

FIG. 1.6 Waarderingsskaart structuren (1) van Landgoederenzone (1:40.000) (bron: RCE, individuele sossiers). De belangrijkste lijnen wel zichtbaar, maar de relaties op de kleine schaal tussen buitenplaats en omgeving bleven onvermeld.

Vanwege de omvang van dit gebied werd in de officiële documenten primair de structuur beschreven en op kaarten getekend. Figuur 1.6 toont de grote lijnen die werden opgenomen.⁴¹ Dit had gevolgen voor de uitwerking en implementatie. Door alleen de hoofdlijnen te cartograferen, waren sommige belangrijke landschappelijke en stedenbouwkundige elementen alleen op hoger schaalniveau zichtbaar, maar ontbraken ze op het lagere schaalniveau. Deze details op en om de buitenplaats werden wel in de tekst vermeld. Maar dit was niet altijd duidelijk bij de implementatie in bestemmingsplannen.⁴² Het ging om visuele relaties als zichtlijnen en blikvelden (geen servituten) en kleinere objecten als entreepoorten, bruggen, bomen et cetera.⁴³ Gevolg was dat sommige kenmerken geen beschermde status meer hadden.

⁴¹ RCE, beschermde stads-en dorpsgezichten dossier 237.

⁴² Verschuure-Stuip. 2009, 16-21.

⁴³ De auteur was vanuit de gemeente Voorschoten in het Pact van Duivenvoorde betrokken bij deze procedure en daarom komt deze informatie van collega's en niet van vastgelegde gespreksnotities.

FIG. 1.7 Computersimulaties van het dichtzetten van de zichttas van buitenplaats *Berbice* vanuit de hoofdkamer (bron: Schimmel et al 2008).

In de rechter afbeelding is duidelijk te zien dat het dichtzetten een geheel andere ruimtelijke constellatie oplevert, die eerder bij een huis met tuin hoort dan bij een buitenplaats.

Een voorbeeld van het belang van de ruimtelijke beleving speelde rond *Berbice* (figuur 1.8). De belangrijkste zichtlijnen waren bekend, maar niet weergegeven op de bestemmingsplankaarten of in detailtekeningen. De nadelige gevolgen bleken bij de plannen voor een ontsluitingsweg voor woonwijk *Allemansgeest* op het kavel tegenover *Berbice*. De weg lag precies in de zichttas van het huis, wat volgens de eigenaresse in de avonduren tot lichtoverlast (auto's) in de woonkamer zou leiden. Het aanbrengen van beplanting leek een eenvoudige oplossing, maar het dichtplanten van de centrale zichttas zou de essentie van de *beleving* van de buitenplaats aantasten omdat het uitzicht op de omgeving verdween. Dit werd geïllustreerd door een serie foto's (figuur 1.7) in een provinciale studie.⁴⁴ De visualisaties toonden het belang van de zichtassen, die net zo belangrijk bleken te zijn als een tuinas, spiegelvijver of entreepoort.⁴⁵

FIG. 1.8 Schets van de historische en huidige situatie van *Berbice* in Voorschoten (1850 en 2005) (bron: Schimmel et al. 2008).

In de zeventiende eeuw ontwikkelde de tuin van buitenplaats *Berbice* (*Allemansgeest*) zich in samenhang met het veenweidelandschap, met zichtlijnen naar twee kanten: de Vliet (rechts) en de duinen (Noordzee, links). Tegenwoordig ligt deze buitenplaats ingeklemd in de bebouwing van Voorschoten. De provinciale inspiratieplannen probeerden de oorspronkelijke zichtlijnen naar beide zijden zo veel mogelijk open en/of groen te houden als een van de kenmerken van de buitenplaats.

⁴⁴ Schimmel, Nicolas, Eekhout. 2008, 42-43.

⁴⁵ Schimmel, Nicolas, Eekhout. 2008, 43.

In 2012 werd beschermd gezicht Het Oranjewoud in Heerenveen aangewezen. Dit gebied was aangewezen als beschermd gezicht vanwege de aanwezigheid van het zeventiende-eeuwse stadhoudelijke landgoed *Oranjewoud* (figuur 1.9). Het beschermd gezicht was met een oppervlakte van 585 ha kleiner dan de omvang van het beschermd gezicht *Landgoederenzone Wassenaar, Voorschoten, Leidschendam-Voorburg*. Hierdoor konden meer details worden getoond in de officiële aanwijzingsdocumenten zoals de buitenplaatsen, dienstwoningen en boerderijen. Verder liet de waarderingskaart nu ook het landschap zien met de oorspronkelijke noord-zuidgerichte structuur van het gebied en waren zichtassen ingetekend (figuur 1.9 en figuur 1.10).⁴⁶ Dit was mogelijk door de kleinere omvang.

FIG. 1.9 Historische kaart van de buitenplaatsen in het gebied met in het rood wandelroutes (bron: beeldbank RCE).

⁴⁶ RCE, kaart met stads- en dorpsgezichten, dossier 262.

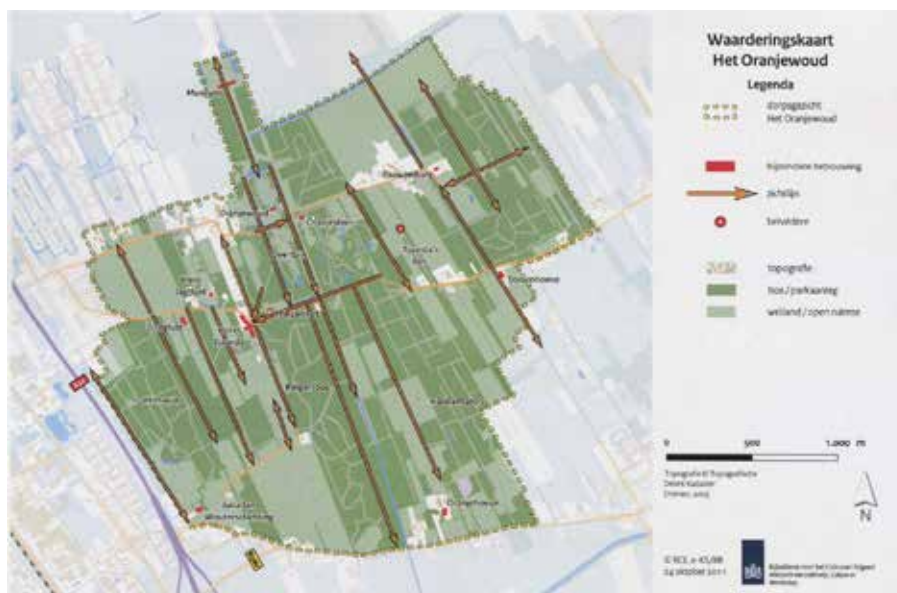

FIG. 1.10 Waarderingskaart met zichtassen van het beschermd gezicht Het Oranjewoud (bron: RCE, beeldbank, 2011).

De waarderingskaart laat niet alleen de landgoederen en buitenverblijven zien, maar ook de doorkijken door het landschap en de uitzichten vanaf de Belvédère..

Het beschermde gezicht *Landgoederenzone* was ingesteld om de structuur van het hele gebied te behouden, maar door het ontbreken van details in de waarderingskaart (figuur 1.6) ontstonden onvoorziene problemen in individuele gevallen waarin precisie nodig was.

Uit deze voorbeelden komt naar voren dat de informatie, die in de aanwijzingsprocedure werd beschreven niet eenduidig was met problemen en dit leidde tot problemen in de gemeentelijk planvorming en beheer van de buitenplaats (tabel 1.2). Op het Zuid-Hollandse congres *Karakter voor de Buitenplaats* (2007) werd gediscussieerd over de vraag hoe nieuwe ontwikkelingen rond buitenplaatsen, vooral in provincies met hoge verstedelijkingsdruk, konden worden gerealiseerd zonder de buitenplaatsen zelf te veel in hun monumentale schoonheid aan te tasten. Ook tijdens dit congres stond het belang van de context van buitenplaatsen op de agenda.⁴⁷

⁴⁷ Verslag van de conferentie is beschreven in: Verschuure- Stuij. 2009, 17.

TABEL 1.2 Overzicht van de afmetingen en het detailniveau van enkele beschermde gezichten (bron: auteur).

	Afmeting (ha)	Details op de buitenplaats aangegeven	Details uit de omgeving aangegeven
's-Graveland	50	ja	ja, landschappelijke elementen
Wassenaar, Voorschoten, Leidschendam-Voorburg	2819	nee	ja, op hoofdlijn, geen zichtlijnen
Het Oranjewoud	585	ja	ja, zichtlijnen en landschappelijke elementen

(bron: Register beschermde gezichten, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

De belangrijkste ervaring was dat er ook geen handvatten werden gegeven voor oplossingen. Hierdoor kwam al snel na de aanwijzing het idee naar voren om de directe omgeving van buitenplaatsen te beschermen dat in 2011 daadwerkelijk werd ingevoerd door Zuid Holland. Deze ontwikkelingen leidde tot de buitenplaatsbiotoop.

1.2.5 Buitenplaats- of landgoedbiotoop

De oproep door de auteur van dit proefschrift in de nieuwsbrief van de RACM (RCE)⁴⁸ om in het beschermingsbeleid een buitenplaats- of landgoedbiotoop op te nemen, kreeg gehoor.⁴⁹ De term biotoop was eerder al ingezet om de invloedzone om een molen heen te bepalen (molenbiotoop) en werd niet als ecologische, noch als archeologische term gebruikt.⁵⁰ Zichtlijnen waren belangrijke elementen. Het doel van het aanwijzen van een landgoedbiotoop was om nieuwe ontwikkelingen rond een buitenplaats zodanig te sturen in vorm en plaats, dat recht werd gedaan aan het erfgoed zonder de ontwikkelingen in de omgeving ernstig te bemoeilijken. Deskundigenbijeenkomsten bij de provincie Zuid-Holland en presentaties en discussies tijdens een conferentie van het Erfgoedhuis Zuid-Holland (2008)⁵¹ resulteerden in een aantal manieren om een landgoed- en buitenplaatsbiotoop te definiëren. Het is goed voor de lezer om te beseffen dat deze uitgesproken aandacht

⁴⁸ RACM stond voor Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten en heet tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, RCE.

⁴⁹ Verschuure-Stuip. 2007, 20; Beek en Kooiman, 2009, 6.

⁵⁰ De term biotoop heeft in de landschapsecologie een andere betekenis dan hier. In de landschapsecologie staat het voor een leefgebied van een bepaalde soort. De molenbiotoop wordt gedefinieerd als een ruimte, die vrij wordt gehouden voor een goede windvang en zichtbaarheid van de molen (zie Hollandsche molen, www.molenbiotoop.nl voor definitie en rekenmethode) (geraadpleegd 23 augustus 2016)

⁵¹ Erfgoedhuis Zuid-Holland. Conferentie Buitenplaatsbiotoop in Delft 21 oktober 2008.

voor de omgeving van monumenten niet nieuw was. In de Monumentwet 1988 vroeg een subartikel al aandacht voor de omgeving van een monument. In het *Verdrag van Granada* (1985), het Europees verdrag gericht op het behoud van architectonisch erfgoed, werd nadrukkelijk aandacht voor de context van monumenten gevraagd.

FIG. 1.11 Beleidskaarten individuele landgoedbiotoop van *Huis ten Donck* (links) en de buitenplaatsenzone langs de Vliet (rechts) (bron: provincie Zuid-Holland 2015).

In de door hen gekozen werkwijze werd vooral de contemporaine visuele connectie met de omgeving beschermd, waarbij structuurdragers (weg, water, buitenplaats) en verschillende zichtassen werden beschreven.

De landgoed- en buitenplaatsbiotoop werd in 2011 opgenomen in de *Provinciale Verordening* vanaf 2011 (figuur 1.11). Bureau Beek en Kooiman, die de Zuid-Hollandse biotoop uitwerkte legde aanvankelijk de nadruk op de bestaande, visuele zone, waarvandaan je naar de buitenplaats kijkt en het uitzicht dat je vanuit het huis nu kunt zien van de omgeving.⁵² De werking stond los van de bestaande bescherming als 'complex historische buitenplaats', de wettelijke beschrijving van het ensemble van huis en tuin dat door wettelijke bescherming van het rijk beschermd werd. De provincie had voor ogen dat de biotoop vooral bedoeld was om derden – namelijk ontwikkelaars, omwonenden en direct betrokkenen – duidelijk te maken welke elementen uit de omgeving bepalend waren voor de buitenplaats.⁵³ Daarom verschenen ze niet alleen op individuele kaarten, maar ook op andere kaarten met betrekking tot ruimtelijk beleid.⁵⁴ Van elke buitenplaats werden op tekening en in tekst de volgende zaken opgenomen: het grondgebied van de buitenplaats (rode lijn, oranje vlak), het panorama vanuit het huis (bundel pijlen), de zichtlijnen vanuit het

⁵² Beek en Kooiman *Cultuurhistorie*. 2009, 13-16.

⁵³ Verschuure-Stuip. 2015, 19-21.

⁵⁴ Voordracht aan Provinciale Staten van Gedeputeerde Staten. 2009, bijlage 1.

huis naar buiten (zwarte enkele pijlen) en de zone om de buitenplaats heen, nodig om de buitenplaats in zijn geheel te ervaren (groen raster) (figuur 1.11). Ook de fysieke ontsluiting, zoals weg en waterweg en de basisstructuur, werd in kaart gebracht. Het geheel hiervan bepaalde de buitenplaatszone (vooral figuur 1.11 rechts).

Dit idee van het aanwijzen van buitenplaatsbiotopen werd door de provincie Utrecht overgenomen (2013).⁵⁵ De definitie van een biotoop verschilde in beginsel. Utrecht koos voor het van tevoren opstellen van een legenda met daarin belangrijke historische elementen op en om de buitenplaats, gebaseerd op de historische ontwikkeling van het gebied. De oorspronkelijke zichtlijnen vanuit het huis op de omgeving waren onderdeel van deze legenda. Dit in tegenstelling tot de procedure van de provincie Zuid-Holland, die de nadruk legde op de *huidige* visuele definiëring van hoe een bezoeker de buitenplaats uit de openbare ruimte kon zien en hoe men vanaf de buitenplaats de omgeving beleefde. Dit leverde een legenda op, waarin meerdere typen visuele relaties werden bepaald. De provincie Utrecht benadrukte vooral de bestaande historische ruimtelijke structuur van de buitenplaats in relatie tot het landschap (figuur 1.12). Dit leverde dus twee verschillende beschrijvings- en waarderingsprocedures op: een visuele, belevingsgerichte en een historische, structuurgerichte. Hierdoor verschilden de weergave en interpretatie van de buitenplaatszones. In Utrecht waren de buitenplaatszones veel uitgebreider dan in Zuid-Holland.

De provincie Gelderland koos voor een andere aanwijzingsprocedure. Hierbij werden kaarten op meerdere schaalniveaus gemaakt, met een gedegen analyse van de landschappelijke structuur. De uitwerking werd gepresenteerd als een digitale kaart, die onderdeel was van een structuurvisie.⁵⁶ Gelijk voor alle aanpakken is de benadering van een buitenplaatsenlandschap, waarbij zowel fysieke als visuele relaties van de buitenplaats met de omgeving zijn benoemd en weergegeven. Fysieke elementen van monumenten zijn altijd belangrijk in de discussie over behoud geweest in het werkveld van erfgoed. Dit onderzoek gaat uit van het idee dat visuele relaties zoals zichtlijnen, niet alleen maar ontwerpmiddelen zijn. Zichtlijnen onderstrepen de wijze waarop de stichter of eigenaar zich met zijn omgeving verbonden voelde of wat hij in het ontwerp van de buitenplaats belangrijk vond. Als een eigenaar iets heel belangrijk vond, dan benadrukte hij dat door het op een opvallende plaats neer te zetten. Zichtlijnen zijn dus essentieel om de eigenaar, de auteur van de buitenplaats, te begrijpen. En dit draagt bij aan een beter begrip van het narratief van buitenplaatsen.

⁵⁵ Van Dam, Blok, Blijdenstijn. 2014, 13-15.

⁵⁶ Gelders Genootschap, buro Poelmans Reesink. 2016 (projectomschrijving website).

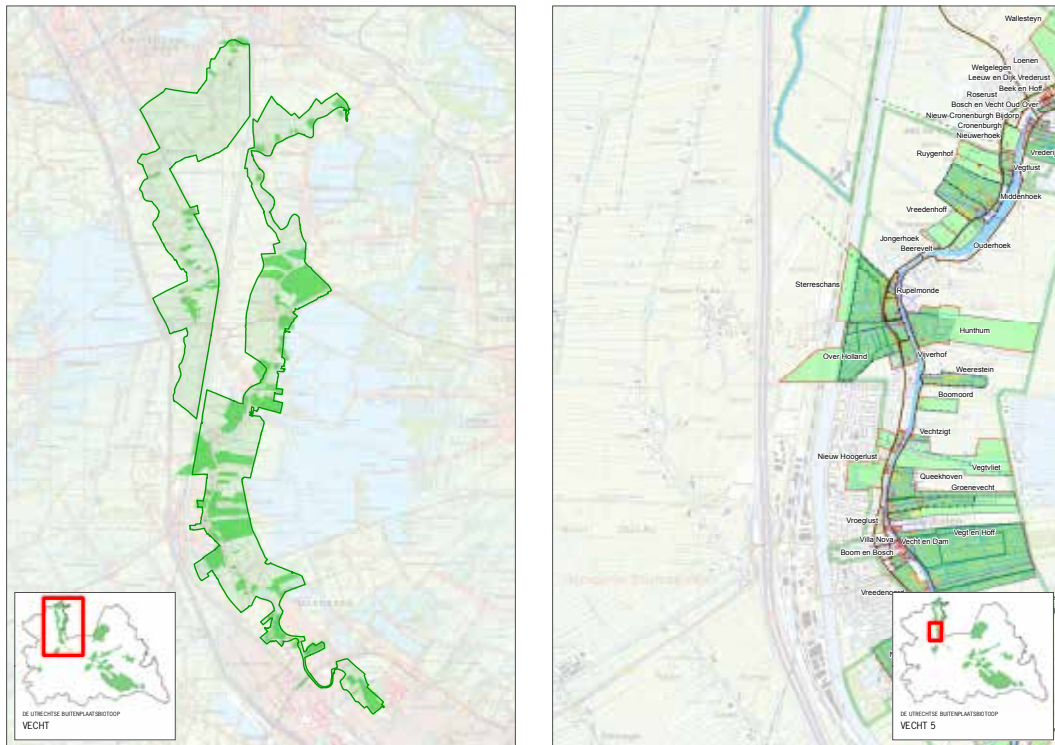

FIG. 1.12 Twee kaarten met de buitenplaatszone de Vechtstreek (links) en buitenplaatsbiotopen voor een deel ervan (rechts) (bron: provincie Utrecht 2015).

De provincie Utrecht koos een methode waarbij de historische relatielijnen met de omgeving werden vastgelegd, wat vooral voor de buitenplaatsen op de Utrechtse Heuvelrug leidde tot de aanwijzing van lange zichtlijnen.

1.2.6 Buitenplaatsenlandschappen breed toegepast

De groeiende belangstelling voor de relatie tussen buitenplaats leidt tot meer aandacht voor de invloed van buitenplaatsen op het huidige landschap. Biotopen worden nu als begrip voor de relatie buitenplaats en omgeving, maar dit is nog niet opgenomen in de definitie van een buitenplaats of buitenplaatsenlandschap.⁵⁷

Daarbij valt op dat de term buitenplaatsenlandschappen op allerlei manieren wordt gebruikt in beleid dat steeds meer nadruk op de landshappelijke schaal legt.⁵⁸ Allereerst introduceerde Zuid-Holland het beleid rond de erfgoedlijnen in 2013, met de buitenplaatsen (landgoederen) als een van deze lijnen. Deze erfgoedlijnen zijn vooral samenwerkingsverbanden om zo de gemeenschappelijke identiteit van erfgoed en de beschikbare subsidies te verdelen. Ze lijken ook te suggereren dat de buitenplaatsen en landgoederen een samenhangend 'systeem' vormen. Tegelijk blijkt ook het verhaal van een buitenplaatsenlandschap steeds relevanter wordt en in erfgoedbeleid nieuwe onderzoeksvragen oproept. Want buitenplaatsen zijn niet alleen fysieke lijnen en artefacten in het landschap ('groen-blauwe structuren'), maar zijn tevens ook mentale en sociale lijnen, waarin het verhaal over de totstandkoming en ontwikkeling belangrijk is voor de groeiende publieke belangstelling, en bijdraagt aan de identiteit van een gebied. Deze aandacht is sterk vergroot door het Zuid-Hollandse themajaar *Leve het Landgoed*⁵⁹ in 2008 en het landelijke themajaar in 2012.⁶⁰

Ook blijkt de discussie over definitie en toepassing van biotopen in Nederland nog niet is afgerond. Na aanvankelijke scepsis zien bewoners en eigenaren nu de voordelen van dit instrument. Maar versplintering in beleid ligt op de loer, omdat rijk en provinciale overheden de bevoegdheden overdragen aan gemeenten. Dit kan leiden tot verdere toename van verschillende benaderingswijzen van het instrument biotoop. En ook is het Nederlandse ruimtelijk beleid aan het veranderen als gevolg van de nieuwe *Omgevingswet* en de *Erfgoedwet*. Hierin is het begrip 'monumentenbiotoop' geïntroduceerd, al is onduidelijk of en hoe dit wordt uitgewerkt. Is er straks sprake van een monumentbiotoop en hoe wordt

⁵⁷ Verschuure. 2013, 97-98.

⁵⁸ Uitgewerkt in: Verschuure-Stuip. 2015, 14-19.

⁵⁹ Okra landschapsarchitecten/Stichting PHB, 2007, 24; verslag symposium 'Leve het landgoed' 12-12-2008, op: <http://www.landgoedenbuitenplaats.nl/home/kennisnetwerk> (bezocht 22-08-2016).

⁶⁰ Het nationale themajaar was de opmaat voor het (digitale) platform Stichting Kastelen, Buitenplaatsen en Landgoederen (www.skbl.nl). Naast deze stichting is er ook op nationaal niveau de Nederlandse Kastelenstichting, die zich richt op onderzoek en behoud van kastelen, buitenplaatsen en landgoederen en die, onder meer, jaarlijks de Dag van het Kasteel organiseert (www.kastelen.nl).

die gedefinieerd? Ten slotte heeft de toenemende aandacht voor regionale identiteit, beschreven in *Erfgoed Telt* (2017), gevolgen voor de toekomst van buitenplaatsenlandschappen. De samenhang tussen buitenplaatsen en de omgeving is belangrijk, maar hoe is deze samenhang te bepalen? Bovendien is vaak onduidelijk wat men nu precies met regionale identiteit bedoelt en hoe dat zich verhoudt tot het narratief van een gebied.⁶¹ Hoewel dit onderzoek niet alle antwoorden geeft op deze vragen, maakt de discussie de relevantie ervan duidelijk. De discussie rond biotopen en buitenplaatsenlandschappen verdient dus (opnieuw) aandacht.

1.3 Aanleiding voor promotieonderzoek

Vanuit de maatschappij groeit de aandacht voor de omgeving van de buitenplaats en dit leidde tot dit wetenschappelijk onderzoek. De vraag bij het beschrijven van buitenplaatsenlandschappen is wat buitenplaatsen in een zone gemeen hebben en op welke punten zij verschillen. Wanneer is er sprake van een samenhangende groep? En welke fysieke en niet-fysieke overeenkomsten waren bepalend ten tijde van hun aanleg? In welke mate bepaalden de stedelijke of de landschappelijke kenmerken de aanleg van de buitenplaatsen? Welke rol speelden de eigenaren en opdrachtgevers – individueel en gezamenlijk – bij de vertaling van de ruimtelijke kenmerken van een gebied naar een beslissing over locatie en compositie? Om deze vragen te beantwoorden is onderzoek nodig dat niet alleen ingaat op de fysieke, maar ook op de sociale en mentale aspecten bij de keuzes van de eigenaren. Zo kunnen we het begrippenkader structureren en de bescherming onderbouwen.

Deze beschermingsvraagstukken vormen de maatschappelijke aanleiding voor dit wetenschappelijk onderzoek naar de relatie tussen buitenplaatsen en hun omgeving. In het proefschrift staat het bepalen van de Hollandse buitenplaatsen centraal, waarbij een methodiek is gebruikt die breder toegepast kan worden. Kennis die is opgedaan in de omgevingsbescherming van buitenplaatsen en landgoederen, kan verwerkt worden in algemene richtlijnen voor erfgoedbescherming.

⁶¹ Janssen, Luiten, Renes, Rouwendal, Faber, Pen, Stegmeijer, Witsen. 2013.

2 Probleemstelling en onderzoeksvraag

2.1 Introductie

Het doel van dit promotieonderzoek is om de relatie tussen buitenplaatsen en hun omgeving te onderzoeken en daarmee legt het de basis van het classificeren van de Hollandse, zeventiende-eeuwse buitenplaatsenlandschappen. Om dit te kunnen bepalen zijn de factoren en motieven van aanleg, gebruik en beleving bepaald van verschillende (ruimtelijke) thema's. Dit hoofdstuk vormt de introductie van het onderzoek met enkele belangrijke definities, de resultaten van een literatuurstudie, de formulering van de probleemstelling alsmede de afbakening en de vraagstelling van dit onderzoek.

2.2 Definities

2.2.1 Buitenplaatsen

Over wat een buitenplaats is en hoe ze gedefinieerd moet worden, verschillen de meningen. Buitenplaatsen, landgoederen en kastelen werden aangelegd vanaf de zeventiende eeuw in Holland. De publicatie *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw* benadrukt buitengewoon helder dat de aanleg en bloei van de buitenplaatsen in Nederland sterk uiteenliep, zowel wat betreft de vorm, het type eigenaar, de regio

of provincie, en zeer nadrukkelijk ook wat betreft de periode van ontwikkeling.⁶² Ook in andere delen van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden verschenen buitenverblijven. Deze ontwikkeling vond zijn oorsprong in de Noordelijke Nederlanden in de zestiende eeuw, toen de adel nabij het kasteel een ‘huysen van plaisance’ of ‘sommerhuysen’ of ‘somerzaelen’ liet aanleggen. Soms bestond dit bouwwerk uit niet meer dan een speelhuis of buitenkeuken.⁶³ Ook rond Antwerpen verschenen dergelijke adellijke buitenverblijven.⁶⁴ In Holland verscheen aan het einde van de zestiende een groot aantal hofsteden, die vooral bestonden uit een heerkamer voor een pachtboerderij.⁶⁵ In de zeventiende eeuw werd onderscheid gemaakt tussen oude en nieuwe kastelen, grote en kleine landhuizen, buitenhuizen in de rooilijn, tuinhuisen en herenboerderijen.⁶⁶ Deze breed gedragen indeling was vooral gebaseerd op de bewoners (adel, gegoede burgerij) en op hun gebruik van het huis en eventuele landerijen. Tegenwoordig wordt de driedeling kasteel, landgoed, buitenplaats aangehouden, waarbij het onderscheid gebaseerd is op gebruik, eigenaar en aanleg. Zo zijn er buitenverblijven ontstaan uit een versterkt of adellijk huis en deze worden kastelen genoemd.⁶⁷ Andere buitenverblijven vinden hun oorsprong in agrarische bedrijfsvoering of een andere vorm van nijverheid en deze worden landgoederen genoemd. Ten slotte is er het buitenverblijf vormgegeven als lushof van de stedelijke elite en dit is de buitenplaats in engere zin.⁶⁸ Naast deze vormen van wonen waren er in de zeventiende eeuw buiten de steden ook pleziertuinen die gericht waren op vermaak en ontspanning en niet op wonen. De verschillen in gebruik lijken op het eerste gezicht een eenvoudige indeling mogelijk te maken, maar de werkelijkheid is weerbarstiger. Zo verkozen sommige eigenaren bij een terugval in inkomsten om juist op de buitenplaats te gaan wonen en zo veel mogelijk geld te verdienen met de opbrengsten van de tuin. Dan veranderde volgens deze driedeling een buitenplaats in een landgoed.⁶⁹ Ook het omgekeerde kwam voor,

⁶² Kuiper, Olde Meierink. 2015.

⁶³ Olde Meierink. 2017, 58-59.

⁶⁴ Baetens. 2013, 29. In 1566 verscheen van de hand van M. Kaerle Stevens het boek *De lantwinninge en de Hoeve*, waarin de aanleg van buitenverblijven wordt beschreven; zie Reh, Steenberghe, Aten. 2005, 32..

⁶⁵ Meischke. 1978, 106; Van der Wijck beschreef de hofstedes en onderscheidde vijf verschillende type hofsteden, namelijk het Italiaanse, paviljoen-, klencke-, renteniers- en ridderhofstad type. Van der Wijck. 1974, hoofdstuk 1 (geen paginanummering); Olde Meierink. 2017, 63.

⁶⁶ Meischke. 1978, 85,92,97, 102 en 103.

⁶⁷ Bult. 2000, 23-38.

⁶⁸ Van Immerseel, Stöver, Tromp. 2000, 41.

⁶⁹ Mulder. 2006, 45-54.

waarbij een hofstede met nadruk op het genereren van landbouwinkomsten werd omgevormd tot een buitenplaats met een pleziertuin. Om vergelijkbare redenen is een indeling op grond van het onderscheid tussen een adellijke of burgerlijke eigenaar soms lastig te maken.

Verschiedende definities of omschrijvingen benadrukken de kenmerken van huis en tuin van de buitenplaats en hun onderlinge relatie. In dit onderzoek is een definitie of omschrijving nodig die ook de relatie met de omgeving preciseert. Historicus Huizinga (1872-1945) benadrukte het burgerlijk en niet adellijk karakter van buitenplaatsen als een essentieel kenmerk van de Hollandse buitenplaatsen. Verder beschreef hij het belang voor de aanleg van de vele vormen van buiten wonen, van een relatie tussen de stad en het landschap. Zo stelde hij: 'Ganse streken des lands waren bedekt met de buitenhuizen, dicht bij de stad, waar men het beste jaargetij sleet, gevarieerd van het kasteel en het grote landgoed der aanzienlijksten en rijksten, met hun heerlijkheden, titels en wapenborden, tot de koepel aan de vaart van den voorspoedigen neringdoende toe. Het was een levenswijze die in geen ander land op die schaal mogelijk ware geweest; een hoge graad van openbare veiligheid en de kleine afstanden waren gewichtige voorwaarden. Den vreemden reiziger moest dit land wel voorkomen als een soort burgerlijke Hof van Eden.'⁷⁰ In dit citaat worden de korte afstanden als belangrijk ruimtelijk aspect genoemd. Ook Luttervelt onderstreepte de stedelijke origine van de bewoners van de buitenplaatsen aan de Vecht.⁷¹ Hij noemde de buitenplaats dan ook het stadshuis buiten, waarbij de architectuur een van de aspecten die stad en landschap verbond. Bouwhistoricus Olde Meierink schrijft: 'Een buitenplaats was ieder verblijf, veelal met tuin, park en bijgebouwen, dat door de eigenaren werd gesticht met het oogmerk voor een kortere of langere tijd op het platteland te vertoeven. Het stichten ervan had ten doel de bewoner van de rust en de landelijke omgeving te laten genieten, om hem te dienen als statussymbool en om het hem mogelijk te maken het beheer te voeren over de aan de buitenplaats verbonden agrarische of industriële bedrijvigheid.'⁷² Hierin benadrukt hij dat het de stedelijke elite was die op het platteland wilde vertoeven. Tegenwoordig wordt de term buitenplaats ook gebruikt voor buitenhuizen die nauwelijks meer een stedelijke origine hadden.⁷³

⁷⁰ Huizinga. 1956, 158.

⁷¹ Van Luttervelt. 1948, 6-9.

⁷² Olde Meierink. 1994, 15; zie ook Van Immerseel, Stöver, Tromp. 2000, 41.

⁷³ Renes. 2017, 99.

Het doel van het bezitten van een buitenplaats, zo schreef Olde Meierink, was drieledig namelijk het hebben van een plek van rust (vermaak), van een statussymbool en van een plaats van economische bedrijvigheid (beheer). In de definitie van antropoloog Kuiper en historicus Van der Laarse wordt de relatie tussen stad en landschap benadrukt als zij de buitenplaats betitelen als wonen buiten de stad.⁷⁴ Hun definitie stelt dat een buitenplaats 'een monumentaal gebouw (kasteel of landhuis) [is], dat samen met bijgebouwen en tuin- en parkaanleg een eenheid vormt'. De hoofdfunctie van de buitenplaats was 'wonen buiten de stad, op het platteland'. Zij benadrukten dat een buitenplaats in engere zin verbonden was met de stedelijke elite die tijdelijk (in de zomer) of langdurig op het platteland vertoefde. Op een buitenplaats werden volgens hen groente, fruit en kruiden geproduceerd met als voornaamste doel het gebruik in de eigen keuken. Een landgoed daarentegen was verbonden met de landadel en kon soms samenvallen met een heerlijkheid.⁷⁵ Hier lag de nadruk wel op landbouwproductie voor inkomsten. Kuiper en Van der Laarse definieerden een landgoed als 'een tot een visuele eenheid samengevoegd grootgrondbezit, bestaande uit landbouwgronden of bossen (of beide), dat de eigenaar ervan inkomsten moet opleveren.'⁷⁶ Dit betekent dat de eigenaar dus permanent op het landgoed kon wonen en de binding met een stad bestond uit de verkoop van de opbrengsten van het landgoed. Stad, landschap en landbouw waren voor Kuiper en Van der Laarse de belangrijkste onderscheidende elementen tussen landgoederen en buitenplaatsen. Hoewel zij deze relatie wel benoemden, is niet precies duidelijk waar deze relatie tussen buitenplaats en omgeving nu uit bestond. In zijn definitie van een buitenplaats stelt tuinhistoricus De Jong allereerst dat het vooral de samenhang van een buitenhuis en een tuin betrof (ensemble).⁷⁷ De Jong benadrukt niet zozeer de relatie met een stad of het landschap, maar in zijn definitie gaat hij dieper in op enkele andere functies die van belang waren voor een buitenplaats. Hij noemde een buitenplaats een financiële onderneming met de bedoeling om te investeren in landbouwgronden of die bedoeld was voor de jacht. Deze aspecten onderstrepen de economische en recreatieve verbondenheid tussen buitenplaats en het omliggende landschap. Daarmee benadrukt De Jong het doel of ook wel de motieven voor de aanleg van een buitenplaats. Deze waren voor hem nadrukkelijk financieel gewin of de mogelijkheden te jagen en tevens het verkrijgen van de benodigde financiën om de buitenplaats te kunnen realiseren. Dit zou idealiter ook het realiseren van een hogere sociale status betekenen. Opvallend

⁷⁴ Kuiper, Van der Laarse. 2005, 12-13.

⁷⁵ Kuiper, Van der Laarse. 2005, 12-13.

⁷⁶ Kuiper, Van der Laarse. 2005, 12-13.

⁷⁷ De Jong. 1990, 16.

in deze omschrijving is dat niet (alleen) de landbouw, maar ook het vermaak en de daarmee samenhangende status, van belang werden geacht. Zowel De Jong als Olde Meierink noemen als motieven voor de aanleg van een buitenplaats naast aspecten die verbonden zijn met gebruik van de buitenplaats, aspecten die sociaal-maatschappelijk en economisch van aard zijn en aspecten die verbonden zijn met het landschap. Recapitulerend blijkt dat uit de genoemde definities naar voren komt dat de aanleg van buitenplaatsen moet worden gezien als een burgerlijk gegeven, waarbij men vanuit de stad naar het platteland ging. Bij landgoederen was dit minder het geval maar ook hier speelden aspecten als recreatie en status een rol. Voor buitenplaatsen en landgoederen geldt dat de aanleg en gebruik verbonden waren met jacht en rust (vermaak) en in verschillende mate met het beheer van landerijen en investeringen in het landschap (economische aspecten). In alle gevallen speelt de relatie met het landschap een belangrijke rol.

Het maken van een onderscheid tussen buitenplaats, kasteel, landgoed of pleziertuin – dat vooral gericht is op het gebruik en uiterlijk van het hoofdhuis – wordt in deze studie vermeden; opmerkingen hierover worden alleen gemaakt indien dit relevant is voor de uitkomst het onderzoek.⁷⁸ De belangrijkste reden hiervoor is dat op historische kaarten, ons uitgangspunt voor onderzoek, het verschil tussen buitenplaats en landgoed vaak niet goed zichtbaar is. Ook is het onderscheid tussen buitenplaats en landgoed soms lastig te maken, zoals Renes al beschreef.⁷⁹ Daarom is er in deze studie voor gekozen om buitenplaatsen (in enge zin) en landgoederen als één groep te behandelen.⁸⁰ Dit vraagt om het opstellen van een werkdefinitie, die niet alleen de buitenplaats als ensemble van huis en tuin definieert, maar ook de relatie met de omgeving en het (gebruik van) het landschap benoemt. Deze werkdefinitie is nodig, omdat deze de basis vormt voor de inventarisatie van de buitenplaatsen en de cartografische verbeelding ervan, de spreidingskaart. In dit onderzoek gebruiken we als werkdefinitie: een buitenplaats was ieder luxueus verblijf, veelal met tuin, park en bijgebouwen, dat door eigenaren werd gesticht met het oogmerk voor een kortere of langere tijd op het platteland te verblijven. Het stichten ervan had ten doel de bewoner van de rust en de landelijke omgeving te laten genieten, om hem te dienen als statussymbool, om het hem mogelijk te maken het beheer te voeren over de aan de buitenplaats verbonden agrarische of industriële bedrijvigheid, en/of om het te gebruiken voor recreatieve doeleinden zoals de jacht of balspelen. De werkdefinitie

⁷⁸ Dit was ook als uitgangspunt beschreven in: Verschuure-Stuip, Renes. 2015, 40-65.

⁷⁹ Renes. 2017, 100.

⁸⁰ Ook in het huidige rijksbeleid wordt de term 'complex historische buitenplaats' gebruikt voor zowel landgoederen als buitenplaatsen.

benadrukt de diverse gebruiksdoelen, die tot de vaak gebezigde groepering van buitenplaatsen leidden (agrarisch gebruik, adellijke stede, luthof), veelal verbonden met bouw- en tuinstijl.⁸¹

2.2.2 Buitenplaatsenlandschappen

De tweede definitie die belangrijk is voor dit onderzoek is die van een buitenplaatsenlandschap. In zijn proefschrift uit 1974 schreef Van der Wyck al dat er sprake kon zijn van een samenhangende totaliteit in een landschap met buitenplaatsen of landgoederen.⁸² In zijn slotwoord merkte hij op dat 'de ontstaansgeschiedenis van de buitenplaats ook geheel en al verwerven [is] met die van wat we nu noemen het historische landschap. We willen daaronder dan ook uitdrukkelijk meer verstaan dan alleen een sterk door de mens beïnvloede landschap. Het begrip omvat zowel het gevormde en bewerkte landschap als de natuurlijke gegevenheid, die men in de grote samenhang een rol heeft laten spelen, dan wel ze als zodanig aanvaard en bewonderd.'⁸³ Hierin valt het noemen van een relatie tussen buitenplaats of groepen van buitenplaatsen, met het landschap op. In 1982 introduceerde Van der Wyck de term 'buitenplaatslandschap' (enkelvoud). Een buitenplaatslandschap was in zijn ogen een eenheidslandschap dat gedomineerd werd door het karakter van een enkele buitenplaats.⁸⁴ Tuinstructuur, de positie van het huis en andere gebouwen, verbonden via zichtlijnen van en naar de buitenplaats, de wegen, achterpaadjes, steden en andere omgevingsaspecten waren daarmee dus allemaal onderdeel van het buitenplaatslandschap. Indien er samenhang is van deze aspecten tussen meerdere buitenplaatsen wordt dit een buitenplaatsenlandschap of een buitenplaatsenzone genoemd. Een buitenplaatsenlandschap bestaat uit de buitenplaatsen beschouwd vanuit de gemeenschappelijke relatie met het omliggende landschap en benadrukt het landschappelijk kant van de buitenplaatsenaanleg.⁸⁵

⁸¹ De namen van buitenplaatsen zijn gebaseerd op de huidige naam. Soms zijn enkele letter veranderd, zoals de aa in een ae, de ck, de ei, ij of y et cetera. In dit proefschrift is gekozen om de huidige, meest gangbare schrijfwijze te hanteren en eventuele afwijkende schrijfwijzen (incidenteel) te benoemen. Dit kan leiden tot afwijkende spellingswijzen op de afbeeldingen.

⁸² Van der Wyck. 1974, 243.

⁸³ Van der Wyck. 1974, 260 (ode aan het historisch landschap).

⁸⁴ Van der Wyck. 1982, 520.

⁸⁵ Verschuure-Stuip, Renes. 2015, 42-65. Ook Nijhuis gebruikte de term buitenplaatsenlandschap, zie:Nijhuis.2016. 147-164.

De term buitenplaatslandschap wordt dus gebruikt als het om één buitenplaats of landgoed gaat, zoals met het omvangrijke landgoed Twickel. Van der Wyck beschreef een buitenplaatsenlandschap in 1988 aan de hand van de buitenplaatsen langs de Veluwezoom.⁸⁶

Om een heldere discussie te kunnen voeren zijn enkele termen in dit promotieonderzoek geïntroduceerd die met de omgeving van buitenplaatsen te maken hebben, zoals de biotoop, de cluster van buitenplaatsen en een buitenplaatsenlandschap (figuur 2.1). Vooral de term buitenplaats of landgoedbiotoop, die voortkomt uit het beleid, is hieronder als definitie opgenomen om als onderdeel van dit onderzoek te functioneren. Een biotoop staat voor de invloedszone. Deze invloedszone is door de landschapsarchitectes Burns en Kahn nader ingedeeld.⁸⁷ Zij stelden dat elke locatie een dynamisch relationele constructie is, waarbij elementen op verschillende schaalniveaus invloed uitoefenen op de locatie en op elkaar. In de beschrijving van Burns en Kahn vormt de kleinste schaal het 'gebied van controle', dat verbonden is met de eigendomsrechten. De tweede schaal is het 'gebied van beïnvloeding', dat bestaat uit de zone waarop een buitenplaats een aanwijsbare invloed heeft op de in dat gebied aanwezige systemen. Dit gebied wordt in de beleidsterminologie ook wel biotoop, invloedszone of invloeds sfeer genoemd en maakt geen onderdeel uit van de tuinaanleg (in het beschermingsbeleid: de bollenlijn), maar is er sterk door bepaald. De derde schaal in het model betreft de 'zone van effect', een veel grotere zone, waarin de invloed van het ontwerp (enigszins) voelbaar is.⁸⁸

De biotoop is de invloedszone op de kleinste schaal van het buitenplaatsenonderzoek die samenvalt met de zone van beïnvloeding (Burns en Kahn). De zone van effect, de derde stap in de beschrijving van Burns en Kahn, hangt samen met de clusters van buitenplaatsen of buitenplaatsenzones, ofwel het mesoschaalniveau. Het hoogste of grootste schaalniveau dat dit onderzoek adresseert, betreft de groepen van buitenplaatsenzones ofwel de buitenplaatsenlandschappen. Analyses op dit hoogste niveau wordt in dit onderzoek de macroschaal genoemd en vormt het startpunt van deze studie. Om de begrippen te verduidelijken zijn ze in figuur 2.1 gedefinieerd in

⁸⁶ Van der Wyck. 1988.

⁸⁷ Burns, Kahn. 2005, introduction XV.

⁸⁸ Burns, Kahn. 2005, introduction XV.

woord en beeld.⁸⁹ Een biotoop wordt, in navolging van de definities van de provincies Zuid-Holland en Utrecht, beschreven als de invloedszone direct om de tuinaanleg van een buitenplaats. Hoewel het begrip biotoop een beleidsmatige oorsprong heeft, is dit inmiddels zo ingeburgerd dat het in dit onderzoek is overgenomen (hoofdstuk 1). Deze zone is blauw ingekleurd in figuur 2.1 A en kan elke vorm aannemen (niet ovaal). Voor het benoemen van groepen buitenplaatsen zijn twee begrippen gebruikt: een cluster van buitenplaatsen en een buitenplaatsenzone. Een cluster van buitenplaatsen bestaat uit een aantal buitenplaatsen in elkaars nabijheid (figuur 2.1 B). Het gaat hierbij alleen om de locatie van de buitenplaatsen, ze hoeven geen directe verwantschap te vertonen. Een buitenplaatsenzone bestaat uit een cluster buitenplaatsen die wel een bepaalde mate van verwantschap hebben, meestal doordat ze samen op vergelijkbare wijze het landschap hebben gebruikt, beïnvloedt en vormgegeven (figuur 2.1 C). Een buitenplaatsenzone bevat naast de buitenplaatsen zelf, dus ook hun biotopen.

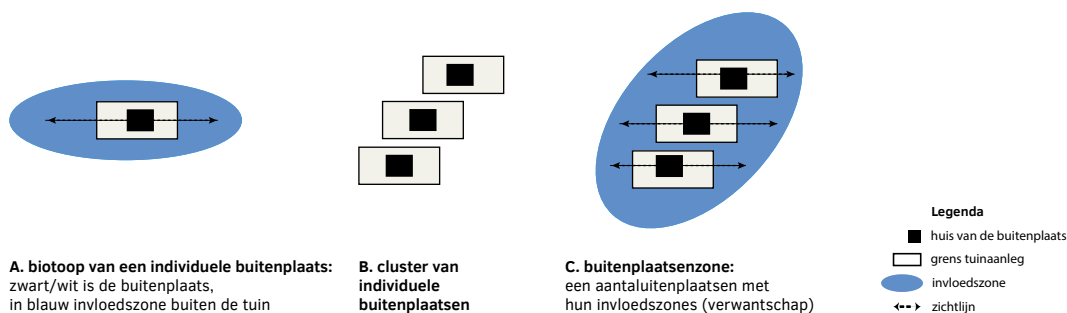

FIG. 2.1 Verbeelding van de terminologie van de buitenplaatsen en hun omgeving (bron: auteur).

Het zwarte blokje is het huis, het witte vlak eromheen is de tuinaanleg. De pijl is een *omgevingsas*, die huis/tuin met de omgeving verbindt. De blauwe zone is de biotoop of invloedszone, die door visuele en fysieke elementen bepaald is. Een cluster buitenplaatsen hoeft geen verwantschap te kennen, een buitenplaatsenzone wel. Deze termen zijn gebaseerd op provinciaal beleid van Zuid-Holland en Utrecht.

Buitenplaatsenzones of buitenplaatsenlandschappen werden in het verleden omschreven als Arcadia, Lustwarande of Tempe. Glaudemans noemde het gebied met buitenplaatsen rond Amsterdam het Amsterdams Arcadië.⁹⁰ A. Loosjes Pz

⁸⁹ Het principe van de buitenplaats of landgoedbiotoop is gebaseerd op het idee dat een buitenplaats vaak ver buiten de tuinaanleg al gevoeld en gezien wordt en waarbij visuele relaties een belangrijke rol spelen (hoofdstuk 1).

⁹⁰ Glaudemans. 2000.

gebruikte het woord Arcadië in zijn boek *Hollands Arkadia* (1804).⁹¹ In dit boek betitelde hij de buitenplaatsenzones rond Haarlem als 'heerlijk, verheven, strelend en voortreffelijk',⁹² het was een verheven ofwel een Arcadisch landschap. Deze term werd ook wel afgewisseld met woorden als *Lustwarandes* en *Tempe*.⁹³ *Tempe* verwees, net als Arcadië, naar een schilderachtige gebied in Griekenland. Abraham Rademaker (1677-1735) gebruikte het als titel voor zijn boek *Hollands Tempe*, waarin hij buitenplaatsenzones rond Amsterdam beschreef.⁹⁴ Omdat hij meerdere buitenplaatsenzones beschreef, wordt in deze studie de term *Tempe* gebruikt voor de verzameling van verschillende buitenplaatsenlandschappen.⁹⁵

2.3 Buitenplaatsenonderzoek

Al meer dan honderd jaar worden buitenplaatsen onderzocht vanuit verschillende onderzoeksperspectieven en op diverse schalen.⁹⁶ Om de relevante kennis uit bestaande literatuur te selecteren en structuren, is specifiek voor deze studie een structuur geschetst (figuur 2.3). Eerst worden de parameters van deze structuur benoemd. Schaal is een bepalende factor in de relatie tussen buitenplaats en landschap. Het vormt het uitgangspunt voor de historiografie. Door de onderzoeken op een andere wijze te organiseren, kunnen nieuwe verbanden in de historiografie herkend worden. Daarnaast zijn onderzoeksperspectieven een tweede factor voor het verdelen van de literatuur. Zowel de verschillende schaalniveaus als de drie belangrijkste onderzoeksperspectieven worden hieronder beschreven.

⁹¹ Loosjes. 1804, titelblad.

⁹² Loosjes. 1804, voorbericht VI.

⁹³ Van Luttermvelt. 1948, 248-249. *Tempe* verwees niet alleen naar gebieden met veel buitenplaatsen. Huygens gebruikte de term ook voor het Haagse Voorhout, het lommerrijke gebied in Den Haag. Daarmee gaf hij aan dat wat *Tempe* is voor Griekenland, wat hem betreft het Voorhout is voor 's-Gravenhage. Huygens. Leeuwarden 1824, (Inleiding)3-4, 15.

⁹⁴ Tysenss, Rademaker, Schenk. 1728.

⁹⁵ De Jong. 2009, 14.

⁹⁶ Van der Broeke schreef dat het onderzoek naar buitenplaatsen vanuit de geschiedeniswetenschappen aanving rond de oorlogsjaren; hij verwees daarbij naar Kuiper. De Jong beschreef dat al in het begin van de twintigste eeuw buitenplaatsenonderzoek werd uitgevoerd door onder meer Van Sypestein. zie: Van der Broeke. 2016, 13; Kuiper. 2017, 17-18; De Jong. 1993, 11.

2.3.1 **Schaal**

De definitie van de buitenplaatsenlandschappen gaat er vanuit dat een buitenplaats niet alleen een ensemble van huis en tuin is, maar dat deze verbonden is met andere buitenplaatsen en hun omliggende landschappen. Dit betekent dat buitenplaatsen vanuit landschappelijk oogpunt invloed hebben op verschillende schaalniveaus. Landschapsarchitectuuronderzoekers Reh en Steenbergen en waterschaphistoricus Aten schreven dat buitenplaatsen functioneerden op drie verschillende schaalniveaus.⁹⁷ Zij noemden als de kleinste schaal die van de relatie van huis en tuin en als middenschaal de ensembles van meerdere buitenplaatsen, en als grootste schaal tenslotte die waarin de verschillende groepen buitenplaatsen verenigd werden rond een bepaalde stad; de Arcadische landschappen. Deze schalen worden in deze studie micro-, meso- en macroschaal genoemd. De microschaal is de schaal van het ensemble van huis en tuin, waarin de interactie tussen interieur en exterieur van huis en tuin centraal staat. De mesoschaal is de schaal waarin (een beperkte groep) buitenplaatsen en hun landschappen zich manifesteren. Het gaat hier op groepen buitenplaatsenzones zoals langs de Vliet, de Amstel of de Vecht. De macroschaal is gedefinieerd als de beschrijving van buitenplaatsen over een groot gebied, zoals voor een provincie. Op dergelijke schaal kunnen verschillende deelgebieden (mesoschaal) worden herkend.

2.3.2 **Onderzoeksperspectieven**

Een andere verdeling die vaak wordt gebruikt door onderzoekers is het verdelen van literatuur in stromingen of perspectieven.⁹⁸ Van Oostrom noemde deze het *architectuur-historisch* onderzoek en *sociaal-historisch* onderzoek.⁹⁹ Onderzoek naar de fysieke staat wordt meestal samengevat in het architectuur-historisch perspectief. In deze studie is *architectuur-historisch* vervangen door ruimtelijk-historisch perspectief. Het woord ruimtelijk gebruiken architecten, landschapsarchitecten en stedenbouwkundigen voor hun gemeenschappelijke, fysieke werkterrein. De

⁹⁷ Deze schalen en hoe deze in de aanleg van buitenplaatsen kunnen worden onderscheiden zie: Reh, Steenbergen, Aten. 2005, hoofdstuk 16

⁹⁸ In de literatuur wordt nogal eens in deze betekenis het woord stroming gebruikt, dat staat voor een onderzoeksschool of methode. In deze studie zullen echter de neutrale woorden invalshoek of perspectief worden gebruikt, omdat hier niet naar een ideologie, maar naar een groep van verschillende typen onderzoek wordt verwezen.

⁹⁹ Van Oostrom. 2015, 21.

term ruimtelijk combineert dus een landschapsarchitectonische, tuinhistorische en architectuurhistorische benadering van buitenplaatsen. Onderzoek binnen het *ruimtelijk- historisch* perspectief startte aan het begin van de twintigste eeuw met regionale inventarisaties van buitenplaatsen.¹⁰⁰ Het doel van deze studies was de stijlontwikkelingen in plattegronden, gevels en tuinaanleg in relatie tot het omringende landschap met hun veranderingen door de loop van de tijd te benoemen. Het heeft zich in de afgelopen tijd steeds sterker gemanifesteerd.¹⁰¹

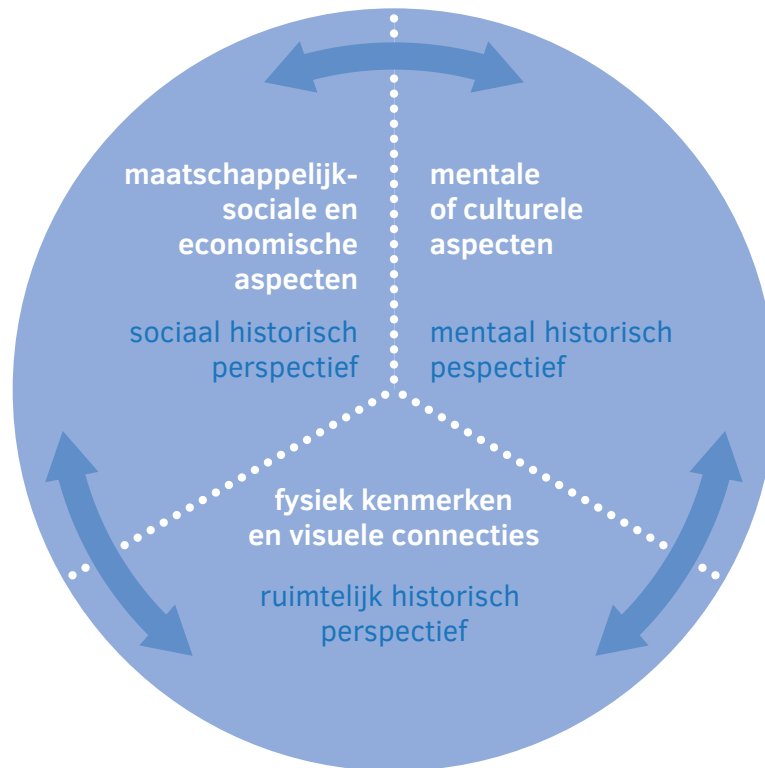

FIG. 2.2 Elk ontwerp wordt bepaald door drie aspecten: het fysieke ontwerp van gebouw, stad of buitenplaats, de gebruikaspecten (sociaal/maatschappelijk/economisch) en de belevingsaspecten (mentaal). Deze driedeling vormt de basis voor de drie klassieke vormen van buitenplaatsenonderzoek (bron: auteur)

¹⁰⁰ Van Oostrom. 2015, 21-27.

¹⁰¹ De Jong. 1993, 11-12.

Onderzoek vanuit het *sociaal-historisch* perspectief stelt de bewoners en hun maatschappelijke positie centraal in het onderzoek naar de buitenplaatscultuur en de elitegeschiedenis.¹⁰² Aanvankelijk lag in Nederland de nadruk op inventariserend onderzoek naar eigenaren en familieverbanden en op de vraag of de buitenplaatsenaanleg vooral een burgerlijke ontwikkeling (Huizinga) of een proces van aristocratisering van de opkomende stedelijke elite (Roorda) was.¹⁰³ Recent zijn onderzoeken naar buiten gekomen naar de materiële leefcultuur van de elite voor grotere gebieden in prosopografisch onderzoek.¹⁰⁴ Daarnaast verscheen er een aantal onderzoeken die ingaan op de ideeën en de belevingsaspecten van de buitenplaatsen. Onderzoekers delen dit type onderzoek ofwel bij het ruimtelijk-historisch onderzoek in, ofwel bij het sociaal-historisch onderzoek. In dit proefschrift is ervoor gekozen om een derde onderzoeksperspectief te introduceren (figuur 2.2), het mentaal-historisch onderzoek.¹⁰⁵ De mentaal-historische stroming ontwikkelde zich in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw onder invloed van studies naar de cultuurgeschiedenis. Dergelijke onderzoeken hanteren een instrumentarium uit de antropologie en iconografie.

2.3.3 Onderzoeksmatrix

In 2016 beargumenteerde Oldenburger dat het huidige tuinhistorische onderzoek zich zou moeten vernieuwen door meer nadruk te leggen op aanvullend en vooral vergelijkend onderzoek van groen erfgoed.¹⁰⁶ Hierbij kan typologisch onderzoek de kennis van groene erfgoedensembles op regionale schaal vergroten. En daarmee kan het aanvullend zijn op het uitgebreide bestaande onderzoek naar individuele buitenplaatsen. Dit promotieonderzoek gaat niet alleen in op de regionale schaal, maar ook op een boven-regionale schaal, de schaal van Holland als een provincie

¹⁰² Van Oostrom. Groningen 2015, 28 e.v. voor de hoofdlijnen van het sociaal-historisch onderzoek

¹⁰³ Huizinga, Haarlem 1956; Roorda. Groningen 1961

¹⁰⁴ Van Oostrom. Groningen 2015, 29-31; Van de Broeke. 2018; Van der Laarse, Kuiper. 2005. Prosopografisch onderzoek is onderzoek naar de leefcultuur in een groter gebied.

¹⁰⁵ Daarnaast kunnen deze onderzoeken ook weer in inter- of multidisciplinair onderzoek met elkaar worden verbonden, waardoor nog meer verbanden kunnen ontstaan.

¹⁰⁶ Oldenburger constateerde dat de eerste fase binnen het Nederlandse tuinhistorisch onderzoek (inventariserend onderzoek) voorbij is en dat de tweede fase (aanvullend en vergelijkend onderzoek) nu wordt ingezet, waarbij de belangrijkste lijnen zijn: typologisch onderzoek, een algemeen overzicht van de tuinhistorie, biotopenonderzoek naar gebieden met eenzelfde karakter (regionale onderzoeken) en onderzoek naar buitenplaatsenlandschappen, in: Oldenburger. 2016, 8.

(macroschaal). Onderzoek op verschillende schalen levert nieuwe inzichten op die bijdragen aan het algemene verhaal van de buitenplaatsenaanleg van Holland. Dit is van belang omdat het verhaal van de aanleg van de stichting van buitenplaatsen complex in elkaar steekt. Het is ook een manier om verschillen in de essentie van buitenplaatsen in onderscheidende regio's te kunnen bepalen.

Deze matrix is weergegeven in figuur 2.3. Op de verticale as staan de drie onderzoeksperspectieven: ruimtelijk-historisch, sociaal-historisch en mentaal-historisch onderzoek. Op de horizontale as staan de drie schaalniveaus: micro-, meso- en macroschaal. De literatuur is allereerst gestructureerd op schaal en daarna vanuit het ruimtelijk- historisch perspectief.

	microschaal	mesoschaal	macroschaal
ruimtelijk-historisch onderzoek			
sociaal-historisch onderzoek			
mentaal-historisch onderzoek			

FIG. 2.3 Opzet van het onderzoeksveld van buitenplaatsenonderzoek in Nederland, georganiseerd volgens schaal en stroming in onderzoek (bron: auteur).

2.4 Historiografie

De historiografie is allereerst beschreven vanuit schaal en daarna vanuit het ruimtelijk-historisch onderzoek (naar de locatiekenmerken).

2.4.1 Macroschaal: supra-regionaal

Op het hoogste schaalniveau van het ruimtelijk-historisch onderzoek, de macroschaal, verschenen enkele publicaties die de relatie tussen buitenplaatsen en hun omgeving centraal stelden. Algemene overzichtsstudies gingen uit van deze grootschalige aanpak, soms geflankeerd met kaarten waarop de positie van buitenplaatsen was aangegeven. Van belang is te kijken naar de onderwerpen die in deze onderzoeken behandeld werden en aan welke onderwerpen de onderzoeken voorbijgingen, om zo ontbrekende kennis te kunnen benoemen.

Een van de eerste onderzoeken op macroschaalniveau was dat van landschapsarchitect Bijhouwer (1898-1974). Hij beschreef in de boekenserie *Heemschut* (1943) over buitenplaats in ons land. Hij begon met het beschrijven van enkele individuele buitenplaatsen, die hij zelf tekende.¹⁰⁷ Vervolgens gaf hij een overzicht van de spreiding van buitenplaatsen over Nederland. Hij verbond de positie van buitenplaatsen met landschapstypen. De kracht van deze studie is de omschrijving van de positie van buitenplaatsen in het landschap op abstracte wijze, dus vooral met nadruk op de vestigingsfactoren. Er werd niet expliciet ingegaan op de invloed van het landschap op de compositie van de buitenplaatsen. Per hoofdstuk werd een bepaald landschap uitgewerkt: het duinlandschap, het rivierenlandschap rond Amstel en Vecht, de randgebieden Gooi en Eemland, de zomen van Utrecht en de Veluwe, de buitenplaatsen in de droogmakerijen, de buitentuinen in de laangebieden met een restgroep verspreid over de rest van ons land.¹⁰⁸ De meeste aandacht ging uit naar de buitens in de provincies Noord- en Zuid-Holland, Utrecht en Gelderland, terwijl Limburg, Noord-Brabant en de drie noordelijke provincies er wat bekaaid vanaf kwamen. In deze beschrijving kwam de landschapsarchitectonische invalshoek duidelijk naar voren, maar het bleef bij de beschrijving van topografische en compositorische observaties en er werden geen algemene conclusies getrokken. In vervolg hierop werd in de Tweede Nota voor de Ruimtelijke Ordening een verband gelegd tussen ondergrond en buitenplaats.¹⁰⁹ Bijhouwer, destijds lector, werd opgevolgd door Frans Maas als hoogleraar Landschapsarchitectuur aan de TU Delft (1967). In zijn inaugurele rede toonde hij overzichtskaarten van de buitenplaatsenaanleg in Nederland. Maas benadrukte niet alleen het historisch belang, maar ook de landschappelijke kenmerken van de buitenplaatsenaanleg en de rol die de grootschalige aanleg speelde bij de landschapsvorming. Er werd een directe relatie met het moderne gebruik gelegd.¹¹⁰ Maas ging uit van een stedelijke origine van de buitenplaatsenaanleg. Hij beschreef de meest bijzondere karakteristieken van het landschap, maar kwam niet tot een integrale benadering over de verschillende schalen heen. Hierdoor bleef de inventarisatie slechts een verzameling locaties en werden er geen specifieke conclusies getrokken over bijvoorbeeld de vraag of de aanleg van buitenplaatsen vooral rond steden was. Ook in latere publicaties werd de invloed van de stad aangestipt, maar nergens werd onderbouwd hoe deze connectie was vormgegeven. Thematische benaderingen vanuit andere historische vakgebieden werden in overzichtsstudies vaak generiek uitgewerkt, met een algemene benadering tot gevolg.

¹⁰⁷ Bijhouwer. 1946.

¹⁰⁸ Bijhouwer. 1946.

¹⁰⁹ Tweede nota voor de Ruimtelijke Ordening. 1966.

¹¹⁰ Maas. 1967, 1.

In de afgelopen jaren is door verschillende onderzoekers van de leerstoel Landschapsarchitectuur (TU Delft) gewerkt om vanuit het ruimtelijk verbeelden van inventarisaties uitspraken te doen over de aanleg van landgoederen en buitenplaatsen. Maas legde de basis voor dit type onderzoek. Steenbergen en Reh werkten dit uit in diverse publicaties met *Architectuur en Landschap* als resultaat.¹¹¹ Een recenter voorbeeld is *Landgoederen Verbinden* van Vista Landschapsarchitecten en de TU Delft. De basis was een inventarisatie van buitenplaatsen in het kustlandschap van Noord- en Zuid-Holland, die op basis van ruimtelijke kenmerken in groepen werd ingedeeld om zo bij te dragen aan nieuw beleid.¹¹² Deze getekende inventarisaties leidden tot een nieuwe indeling, die typologie werd genoemd.¹¹³ Niet de architectuur van het hoofdhuis, periodisering van de stijl of het gebruik, waren leidend in deze classificering – zoals tot dan gebruikelijk –, maar de gehele opzet van de plattegrond van de buitenplaats.¹¹⁴ Cartografie is op een vernieuwende wijze als onderzoeksmiddel ingezet om verklaringen te vinden voor de keuzes in locatie en compositie.¹¹⁵ Doordat het onderzoek één thema centraal stelde en vrij beknopt was, bleef ook deze studie vrij algemeen van karakter. De benadering werd verder gepubliceerd in een bijdrage aan het *Themajaarboek 2012*, maar ook hier bleef het bij een vrij generieke beschrijving.¹¹⁶ In 2011 verscheen een onderzoeksmethodiek in de *Richtlijnen tuinhistorische onderzoek*, waarin de nadruk op het groene monument wordt gelegd en de relatie met de omgeving wel wordt benoemd, maar niet heel expliciet gemaakt.¹¹⁷

¹¹¹ uitgewerkt in onder meer: Steenbergen, Reh. 2000; Reh, Steenbergen Aten. 2005, met name hoofdstuk 16; Reh. 1996; Steenbergen. 1990; Reh, Steenbergen, Meeks. 2008; vervolgens ook Schmienk, Niemeijer. 2011

¹¹² Van Veen, Van Baaren, Zondervan, Verschuure. 2007a; Van Veen, Van Baaren, Zondervan, Verschuure. 2007b.

¹¹³ Hoewel typologisch onderzoek in dit verband vaker is genoemd, heeft dit geleid tot kritiek op de term. Het doel van typologisch onderzoek is het onderverdelen van objecten op basis van gemeenschappelijke kenmerken, wat bij buitenplaatsen vanwege het belang van meerdere thema's moeilijk is.

¹¹⁴ In de klassieke indeling van buitenplaatsen in groepen is vaak de oorsprong van huis of eigenaren leidend; bijvoorbeeld: Van der Wyck. 1974; De Jong. 1993; Bezemer Sellers. 2001.

¹¹⁵ Verschuure. 2013, 81-98.

¹¹⁶ Lameris, Norel. 2012.

¹¹⁷ Van Immerseel, Hendriks. 2010.

Ook in andere provincies werden overzichten van grotere gebieden met behulp van cartografie uitgewerkt, met de publicatie *Tastbare Tijd* over de cultuurhistorie van de provincie Utrecht als een van de voorbeelden. Op provincieschaal werden grootschalige buitenplaatszones gekarteerd en geanalyseerd en de karakteristieken weergegeven.¹¹⁸ De studie vormde de aanzet tot de definitie van de Utrechtse buitenplaatsbiotoop.¹¹⁹ Een vergelijkbare analysemethode werd gebruikt voor het Baarnse Bos, de oude buitenplaats *de Eult* en nabijgelegen buitenplaatsen; het betrof een analyse op mesoschaal.¹²⁰ In *Bouwen in Nederland 600-2000* uit 2007 verscheen een algemene beschrijving van de buitenplaatsenaanleg in Nederland door Noldus.¹²¹ In de hoofdstukken die de buitenplaatsenaanleg behandelden, lag de nadruk op de beschrijving van de fysieke kenmerken. De mentale en sociale relaties met stad en landschap of met landbouw en landontginningen kwamen minder aan bod.

Uit dit literatuuroverzicht blijkt dat studies die de aanleg van buitenplaatsen op macroschaalniveau beschrijven, dun gezaaid zijn. Dit type onderzoek richt zich vooral op het ruimtelijk-historisch onderzoek, waarbij de relatie tot sociaal-historisch en mentaal-historisch onderzoek niet altijd sterk is uitgewerkt. Sociaal-historische studies naar cultuur van grotere groepen buitenplaatseneigenaren wordt ook wel in prosopografisch onderzoek beschreven.¹²² In zijn algemeenheid blijkt dat de relaties met allerlei thema's (stad, landschap) wel worden genoemd, maar niet worden onderbouwd met ruimtelijke analyses. Noch is er een analyse gemaakt, die de relatie van de thema's met de spreiding van de buitenplaatsen onderzoekt. De relatie met de infrastructuur en daarmee de bereikbaarheid van de buitenplaatsen wordt zelden uitgediept, noch de vraag hoe de oriëntatie op wegen en waterlopen gericht was. Verder komen in de onderzoeken 'onderwerpen en invalshoeken als transport, landontginningen en recreatie nauwelijks aan bod, terwijl dit in de zeventiende eeuw belangrijke thema's lijken te zijn geweest.

¹¹⁸ Blijdenstijn. 2005.

¹¹⁹ Van Dam, Bolk, Blijdenstijn. 2013.

¹²⁰ Blok, Brouwer, Blommert, Blijdenstijn. 2007.

¹²¹ Bosma, Mekking, Ottenheim, Van der Woud. 2005.

¹²² Prosopografisch onderzoek is een vorm van historisch onderzoek en beschrijft onderzoek dat gemeenschappelijke kenmerken van bepaalde maatschappelijke groepen beschrijft. Dit kan ook voor groepen buitenplaatsen en hoe zij collectief leefden.

2.4.2 Meso-schaal: (bescheiden) regionaal

Onderzoeken naar buitenplaatsen op mesoschaal betreffen groepen buitenplaatsen die vergelijkbaar zijn wat betreft regio of landschapstype. In studies op het mesoschaalniveau komen allerlei thema's voorbij, zoals relaties met de stad, de geomorfologie en het landschap, de eigenaren, tuinstijlen, de ontwikkeling van tuinen, het geloof en gemeenschappelijke kenmerken in architectuur. Dit resulteert in het complementeren van buitenplaatsenonderzoek in een gebied.

Een van de eerste studies op mesoschaalniveau is van de historicus Van Luttermvelt (1916-1963), die in 1946 is gepubliceerd onder de naam *De buitenplaatsen aan de Vecht*.¹²³ In deze aanpak verbond hij de aanleg van de buitenplaatsen met zeer verschillende thema's zoals onder meer stijl, bewoners, architectuur, landschap, samenhang in geloof. Van Luttermvelt bestudeerde vooral de locatie van de buitenplaatsen en in veel mindere mate de compositie van de tuin. Hij veronderstelde een sterke relatie met de stad, zoals blijkt uit zijn opmerking dat de Vechtzone de dependance van Amsterdam was, een opmerking die tot de verbeelding spreekt.¹²⁴ Deze opmerking ging uit van de gedachte dat de positie en oriëntatie van de buitenplaatsen bepaald werden door de stad Amsterdam.¹²⁵ Deze stedelijke benadering vinden we terug in vele latere studies.

In de daaropvolgende jaren verschenen studies, meestal van de hand van historici, die groepen buitenplaatsen beschreven. Een voorbeeld van deze aanpak is een boek over de Amstel van Mulder uit 1948 in de serie *Heemschut*.¹²⁶ Niet alleen de rivier zelf, maar ook de naastgelegen buitenplaatsen zijn beschreven. In *Verloren Uitzicht* werd de buitenplaatsenaanleg langs het voormalige Wijkermeer nabij IJmuiden behandeld voor de thema's landschap, landschapsarchitectuur, eigenaren, verleden en heden.¹²⁷ Diverse onderzoekers leverden hiervoor hoofdstukken aan, onder wie een groot aantal Delftse onderzoekers. De nadruk lag op de fysieke aanleg, maar door ook allerlei sociaal-maatschappelijke en de mentale aspecten te beschrijven, werd een compleet beeld neergezet van dit gebied. De buitenplaatsen in de Watergraafsmeer werden allereerst door Kruizinga geïnventariseerd en

¹²³ Van Luttermvelt. 1948, 7-8.

¹²⁴ Van Luttermvelt. 1948, 7-8.

¹²⁵ Cohen. 1968, 110-114.

¹²⁶ Muller. 1948.

¹²⁷ Van Geest. 2002.

beschreven¹²⁸ en Schmidt nam dit op en werkte het uit tot een meer compleet beeld van deze buitenplaatsenzone.¹²⁹ De buitenplaatsen in de Beemster werden besproken op de website *Beemstersporen* in een 'hoofdstuk' getiteld *De buitenplaatsen in de Beemster*.¹³⁰ Later volgden studies als *Des Beemsters*¹³¹ en *400 jaar Beemster*.¹³² Rijken inventariseerde en beschreef de buitenplaatsen rond Leiden.¹³³ Van Oostrom behandelde de buitenplaatsen langs de Rijn.¹³⁴ Historica Buitenhuis beschreef de buitenplaatsen langs de Vliet en omgeving met *Hofwijck* als belangrijk voorbeeld.¹³⁵ Al deze publicaties bevatten, naast een inventarisatie van de buitenplaatsen in een gebied, ook een beschrijving van hoe een bepaald thema, zoals landschap of de gerichtheid op de stad of water, de fysieke verschijningsvorm van de groepen buitenplaatsen binnen een regio met elkaar verbond. Overkoepelende conclusies ontbreken nogal eens.

Een andere benaderingswijze voor het beschrijven van buitenplaatsenzones werd uitgewerkt in de publicatie *Zee van Land*. Reh, Steenberg en Aten beschreven de Noord-Hollandse droogmakerijen. In elk hoofdstuk stond een droogmakerij centraal. Tot slot zijn enkele gemeenschappelijke thema's uitgewerkt en een hoofdstuk gaat over de buitenplaatsenaanleg die zij op drie schaalniveaus beschreven.¹³⁶ Zij argumenteerde dat de buitenplaatsen in de droogleggingen een eigen signatuur hadden en daarom poldervilla dienden te worden genoemd. De poldervilla was in de ogen van Reh, Steenberg en Aten een typisch Hollands verschijnsel, waarin het buitenleven was verbonden met de landbouw en de grootschalige landontginning. Vandaar dat een aparte naam voor deze buitenplaatsen werd bedacht.

¹²⁸ Kruizinga. 1971; Kruizinga. 1979.

¹²⁹ Schmidt. 2011, 172-196.

¹³⁰ De Buitenplaatsen in de Beemster op www.poldersporen.nl (02-04-2011); K. Bossaers op: www.Beemsterbuitens.nl (08-02-2016)

¹³¹ Projectbureau Venhuizen, Steenhuis Stedenbouw en Landschap, Rescape. 2005.

¹³² Bossaers, Misset. 2012.

¹³³ Rijken. 2005.

¹³⁴ Van Oostrom. 2015.

¹³⁵ Buitenhuis. 1988.

¹³⁶ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 251-256.

De toegepaste analysemethode was overeenkomstig een analysemethode van buitenlandse historische villa's, waarin de nadruk lag op de aanleg zelf, maar waarbij ook enkele belevingsaspecten werden meegenomen via een beschrijving van de zichtassen.¹³⁷

Stedenbouwkundige Glaudemans benadrukte vooral de mentale kant van de relatie tussen buitenplaats en stad in zijn publicatie *Amsterdams Arcadia*. Hij stelde dat de stad het centrum vormde van de buitenplaatsenaanleg en gaf een fysiek-morfologische omschrijving van de Amsterdamse buitenplaatsen aan de hand van een reistocht.¹³⁸ De ondertitel, *De ontdekking van het achterland*, verwees naar de territoriumgedachte; een idee dat hij overnam uit het werk van stadshistoricus Corboz.¹³⁹ Glaudemans ging niet alleen in op de positie van de buitenplaatsen ten opzichte van de stad, maar onderstreepte de stedelijke connectie van de buitenplaatsen met de stad in termen als oriëntatie. Hij benadrukte ook de mentale beleving van de buitenplaatsen.¹⁴⁰ Deze gerichtheid was volgens historicus Prak vooral een mentale relatie met een fysieke uitwerking in het landschap.¹⁴¹ In een ongepubliceerde studie van landschapsarchitecten Steenbergen en Bordes werd de stad wel centraal gesteld, maar de composities van huis en tuin werden sterk verbonden met het landschap.¹⁴² Hiermee werd getracht beide perspectieven met elkaar te verenigen.

Over het kustlandschap verschenen meerdere, regionale beschrijvingen, zoals de dissertatie van Albers in 1978. Zij introduceerde de multicriteriamethode voor de waardering van de buitenplaatsen in het Kennemerland.¹⁴³ Naast de methode was in de dissertatie ook een inventarisatie en regionale omschrijving van de buitenplaatsen opgenomen. Onder invloed van de landschapsbiografie veranderde in het begin van de eenentwintigste eeuw de rol van de individuele buitenplaats in het landschap. De buitenplaats werd onderdeel van een landschap en ging over grotere

¹³⁷ Steenbergen, Reh. 2000.

¹³⁸ Glaudemans. 2000.

¹³⁹ Corboz. 1983, 12-34; Corboz, Glaudemans. 1997, 9-35.

¹⁴⁰ Glaudemans. 2000.

¹⁴¹ Prak. 2012.

¹⁴² Bordes, Steenbergen, Reh. 2001 (ongepubliceerd).

¹⁴³ Albers. 1987.

gebieden.¹⁴⁴ Er verschenen overzichtsstudies waarin ook de buitenplaatsenaanleg in Holland werd behandeld, zoals *Atlas van het Amstelland*,¹⁴⁵ *400 jaar Beemster*¹⁴⁶ en *Atlas van de Schie*.¹⁴⁷ Uit deze onderzoeken werd geconcludeerd dat de aanleg van buitenplaatsen deel uitmaakte van een brede maatschappelijke ontwikkeling. Onderbelicht bleef de samenhang tussen de buitenplaatsen en de relatie met het landschap.

Regionale studies naar buitenplaatsen hebben een belangrijke bijgedragen geleverd aan het begrip van wat een buitenplaats in die regio precies was. Regionale studies schetsen veelal een beeld waarin fysieke, sociaal-maatschappelijke en mentale aspecten worden beschreven. De methodische aanpak van dit onderzoek is dan ook gebaseerd op deze eerdere regionale beschrijvingen. Al deze regionale studies leveren veel nieuwe kennis, maar zijn door hun steeds unieke opzet, uiteenlopende definiëring en afbakening, niet goed in een studie te bundelen. De nadruk lag óf op de fysieke aanleg óf op de belevingsaspecten. Ook zijn bepaalde gebieden wel en andere juist nauwelijks beschreven, en mist de relatie tot zowel het grote schaalniveau, de macroschaal, als tot het kleinere schaalniveau, de microschaal. Ook mist in omschrijvingen van de beleving de oriëntatie op een landschappelijke context. Wat uit al deze studies naar voren komt, is het ontbreken van een eenduidige definiëring van termen als buitenplaatsenlandschappen en buitenplaatsenzones en ook een steeds andere uitwerking van diverse thema's, waardoor gevonden kennis niet direct gekoppeld kan worden. Daarom is het niet goed mogelijk om de studies met elkaar te vergelijken of er een totaalbeeld uit te destilleren.

2.4.3 **Microschaal: lokaal**

In het algemeen richten de meeste onderzoeken naar buitenplaatsen zich op de microschaal. Dit zijn studies naar individuele buitenplaatsen, die de aanleg als ensemble beschreven vanuit de (tuin)architectuur, of het waren algemene, inventariserende studies, bedoeld voor het beschrijven van de (architectuur)stijl.

¹⁴⁴ De methode werd voor het eerst genoemd in 1979 door Marwyn en in de jaren 1990 uitgewerkt. In Nederland is deze methode benoemd in onder meer: Van Beek, Bloemers, Keunen, Kolen, Van Londen, Renes. 2008, 177-203. Latere publicaties zijn onder meer Bosma, Kolen. 2012; Kolen, Renes. 2015, 21-43.

¹⁴⁵ Abrahamse, Kosian, Schmitz. 2012.

¹⁴⁶ Bossaers, Misset. 2012.

¹⁴⁷ Abrahamse, Van der Zee, Kosian. 2016.

Deze individuele publicaties beschreven meestal de historie van een buitenplaats zelf en hoe buitenplaatsen in de loop der tijd werden aangelegd en veranderden. Inventarisaties hadden tot doel bepaalde ontwikkelingslijnen aan te tonen, zoals architectuur of tuinstijl, temporeel gebruik en structuur.

Individuele buitenplaatsen werden beschreven in verschillende jaarboeken, artikelen, boeken of boekjes. Twee vroege studies zijn die van Beelaerts, *Groot Haesebroek* in het Leids Jaarboekje, en het boek van Hoek over de *Geschiedenis van Backershagen*.¹⁴⁸ In beide studies werd zelfs uitgebreid ingegaan op de betekenis van de ruimtelijke context van de individuele buitenplaats. Later volgden nog heel veel individuele beschrijvingen van buitenplaatsen in allerlei tijdschriften. Vanwege de grote omvang zijn deze niet opgenomen in dit literatuuroverzicht en zijn de genoemde studies voorbeeldstellend. In het begin van de twintigste eeuw verschenen de eerste beperkte of uitgebreide inventarisaties. Een van de eerste voorbeelden van een beperkte inventarisatie is de serie artikelen van Morren (1867-1920). Hij schreef onder meer over de naast elkaar gelegen buitenplaatsen *Zorgvliet*, *Buitenrust* en *Rustenburg* in vier opeenvolgende uitgaven van het populair-wetenschappelijke tijdschrift *Elsevier's Geïllustreerde Maandschrift* uit 1903.¹⁴⁹ In hetzelfde jaar verscheen ook een artikel van Gram over *Buitenrust*.¹⁵⁰ In 1910 publiceerde Van Sypesteijn (1857-1937) in twee delen een van de eerste grotere overzichtsstudies. Het eerste deel bevatte tuinplattegronden en tuinaanzichten van Nederlandse buitenplaatsen en het tweede deel gaf een algemeen overzicht op basis van stilistische kenmerken.¹⁵¹ Dergelijke studies boden een overzicht van de grote rijkdom van ons land op het gebied van historische huizen en hun tuinen. Andere inventarisaties waren onder meer van onderwijsinspecteur en historicus G.J. Ter Kuile sr (1871-1954) over de Twentse havezaten dat in 1911 verscheen.¹⁵² In 1937 publiceerde tuinarchitect Springer (1855-1940) zijn *Oud Nederlandse tuinen*, met daarin per huis een korte beschrijving van huis en tuin als eenheid.¹⁵³ Loosjes (1883-1949) publiceerde in drie delen het overzicht *Kasteelen, buitenplaatsen*,

¹⁴⁸ Beelaerts. 1934-1935, 27; Hoek. 1935.

¹⁴⁹ T. Morren publiceerde het artikel 'Zorgvliet, Buitenrust en Rustenburg', (jaargang 13 uit 1903 deel 25: januari- juni), dat daarna in drie opeenvolgende uitgaven werd gepubliceerd (januari- juni: 197-203, 253-271, 313-329 (Zorgvliet) en juli-december 12-34 (Rustenburg)). Buitenrust werd niet apart uitgegeven, maar in het overzicht meegenomen.

¹⁵⁰ Gram. 1903, 158-171.

¹⁵¹ Van Sypesteijn. 1910.

¹⁵² Ter Kuile. 1911.

¹⁵³ Springer. 1937.

tuinen en parken van Nederland met een inventarisatie van buitenplaatsen per provincie.¹⁵⁴ Een van de meest uitgebreide inventarisaties uit de eerste helft van de twintigste eeuw kwam van tuinhistorica Bienfait (1867-1942), wier werk postuum werd uitgebracht. Het beschrijft de rijkdom en diversiteit van de Nederlandse tuinkunst (1943) in omschrijvingen en tuinplattegronden.¹⁵⁵ Zowel Springer, Loosjes als Bienfait traden in de voetsporen van het eerder genoemde overzichtswerk *Oud-Nederlandsche Tuinkunst* van Van Sypesteyn.¹⁵⁶ Deze studies tonen vooral de diversiteit in woonhuizen (interieur en exterieur) en tuinen aan. De relatie met het landschap werd slechts deels benoemd en moest vooral worden afgelezen uit de bijbehorende prenten.

Na de Tweede Wereldoorlog begon Van der Wyck (1927-2001) met het maken van overzichten van kastelen, landgoederen en buitenplaatsen per provincie.¹⁵⁷ Deze overzichten bestonden niet alleen uit teksten over de buitenplaatsen, maar bevatten ook cartografische informatie en soms overzichtskaarten. Hij begon met de provincies Overijssel¹⁵⁸ en Gelderland¹⁵⁹ en maakte daarbij gebruik van de kasteeltekeningen van Roghman (1627-1692).¹⁶⁰ Het bijzondere van de inventariserende verzamelbanden van Overijssel en Gelderland is dat hierin een overzicht op provinciaal niveau (macroschaalniveau) werd gegeven. Van der Wyck wilde op eenzelfde wijze de buitenplaatsen van meer provincies documenteren, maar dat is er niet van gekomen. Hierdoor mist een dergelijk overzicht voor Noord- en Zuid-Holland. Hoewel hij in 1974 promoveerde op een typologische studie van buitenplaatsen gebaseerd op de periode van bouw en gebruik,¹⁶¹ legde hij wel nadruk op de cultuurhistorie en de relatie met het landschap. Aan de publieksuitgave van zijn proefschrift werd een nieuw hoofdstuk toegevoegd waarin hij de relatie tussen buitenplaats en omgeving beschreef.¹⁶² In deze periode werden de inventarisaties uitgebreid. De relatie van een buitenplaats met zijn omgeving werd beter zichtbaar.

¹⁵⁴ Loosjes. 1922.

¹⁵⁵ Bienfait. 1943.

¹⁵⁶ Van Mesch. 2005, 195-210; Van Sypestein, 1910; uit dezelfde tijd kwam C.L.J. Schaum.1916.

¹⁵⁷ Van Helsdingen. 1957.

¹⁵⁸ Van der Wyck. 1983.

¹⁵⁹ Van der Wyck. 1988.

¹⁶⁰ Van der Wyck, Niemeijer. 1989.

¹⁶¹ Van der Wyck. 1974.

¹⁶² Van der Wyck. 1982.

Ook werden door hem in toenemende mate motieven voor de aanleg van buitenplaatsen genoemd. Dit waren bijvoorbeeld de relatie met de stad of met de waterwegen (trekvaarten). Deze bevindingen werden echter niet in detail uitgewerkt, waardoor het benoemen van de relaties beperkt bleef tot enkele voorbeelden.

In de jaren tachtig en negentig verbreedde de aandacht zich van het ensemble naar de directe omgeving en dit leverde een aangepaste onderzoeksmethodiek op.¹⁶³ Het aantal regionale, inventariserende onderzoeken nam toe, net als de nadruk op de positie van de individuele buitenplaats in het landschap. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg, nu Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), ontwikkelde een synthetiserende onderzoeksmethode binnen het *Programma Historische Buitenplaatsen* (1979-2005) met het doel een vernieuwende inventarisatie te faciliteren (zie hoofdstuk 1). In de serie *Groene Reeks*, een aantal rapporten beter bekend als *Bijdrage tot Bronnenonderzoek*, werd een onderzoeksmethode gepresenteerd om ook omgevingsfactoren te betrekken bij buitenplaatsenonderzoek.¹⁶⁴ Het directe doel van deze methode was het beschermen en waarderen van het ensemble van huis en tuin op microniveau. Opvallend is dat er, ondanks de groeiende aandacht voor de landschappelijke achtergrond, slechts op beperkte schaal onderzoek werd gedaan naar de invloed van het landschap op de tuinplattegronden. Een verband tussen ondergrond en buitenplaats werd wel gelegd in de Tweede Nota voor de Ruimtelijke Ordening.¹⁶⁵

In de jaren negentig verschenen enkele studies naar de ideeën achter de aanleg van enkele buitenplaatsen, waarbij maatsystemen van belang werden geacht en er aandacht was voor de mentaal-historische kanten van de buitenplaatsenaanleg. Van Pelt beschreef het maatsysteem van *Hofwijck* en zag hierin overeenkomsten tussen de tuin en het menselijk lichaam.¹⁶⁶ Het oeuvreonderzoek van architectuurhistoricus Ottenheym naar de architectuur en de toegepaste maatsystemen door Pieter Post (1609-1669)¹⁶⁷ en Philips Vingboons (1607-1678)¹⁶⁸ leverde een overzicht op van de stijlkenmerken met een omschrijving van de vermoedelijk toegepaste maatsystemen. De eenheid

¹⁶³ In deze fase waren beleid en onderzoek naar buitenplaatsen nauw met elkaar verbonden, waardoor het hier ook is genoemd.

¹⁶⁴ Mehrtens, Tromp. 1984, 80-81.

¹⁶⁵ Tweede nota voor de Ruimtelijke Ordening. 1966.

¹⁶⁶ Van Pelt. 1983, 116-123.

¹⁶⁷ Terwen, Ottenheym. 1993.

¹⁶⁸ Ottenheym. 1989.

van huis en tuin en de rol van het maatsysteem daarin, was de basis van het artikel van Schaper over de *Hof te Bergen*.¹⁶⁹ De studies van historicus Ottenheim leidden tot nieuwe thema's in het buitenplaatsenonderzoek. De kennis over de Nederlandse buitenplaatsen werd internationaal uitgedragen op enkele internationale conferenties¹⁷⁰ in voordrachten en publicaties van Hunt (red).¹⁷¹ In het *Journal of Garden History* publiceerden Dixon Hunt en De Jong in 1988 een vergelijkende studie van de Engelse en Nederlandse buitenplaatsen verbonden met William en Mary, waarover het Rijksmuseum Amsterdam een tentoonstelling georganiseerd had. Dit artikel ging vooral in op de tuinstijl en bevatte ook een lijst van belangrijke Nederlandse buitenplaatsen. Het grootste belang ervan was dat de Nederlandse historische tuinarchitectuur internationaal aandacht kreeg.¹⁷²

In de jaren tachtig en negentig verschenen enkele studies met een mentaal-historische inslag. De Jong beschreef de buitenplaats als verbinding tussen kunst en natuur, met de tuin als drager van meer of minder verborgen morele, religieuze en sociale boodschappen; hierbij werden betekenis en bedoeling gekoppeld aan fysieke elementen in de tuin. Opvallend was dat De Jong schreef: 'In zowel de buitenlandse als de Nederlandse tuinarchitectuur valt veel meer pluriformiteit dan uniformiteit te bespeuren, een gegeven dat zich laat verklaren door de aanpassing van het tuinontwerp aan een telkens andere landschappelijke situering.'¹⁷³ Hij schreef het onderliggende landschap een belangrijke rol toe voor de aanleg van buitenplaatsen, maar beschreef niet hoe deze relatie precies vormgegeven werd. Vanuit de historische hoek beschreef Bezemer-Sellers de betekenis van het ontwerp van de tuinen van Frederik Hendrik en Maurits.¹⁷⁴ Van Veen¹⁷⁵ en De Vries¹⁷⁶ publiceerden studies van de teksten van hofdichten in relatie tot de tuinplattegronden.¹⁷⁷

¹⁶⁹ Schaper. 1996, 23-45.

¹⁷⁰ De Jong. 1993, 10-11.

¹⁷¹ Hunt. 1990.

¹⁷² Hunt, De Jong. 1988, nummer 2 en 3.

¹⁷³ De Jong. 1993, 42.

¹⁷⁴ Bezemer Sellers. 2001.

¹⁷⁵ Van Veen. 1960.

¹⁷⁶ De Vries. 1998.

¹⁷⁷ Hunt. 1990, 81-98.

In deze groep van studies zijn verbanden gelegd tussen de eigenaar, hun ideeën en de tuinbeleving. Centraal stond de verbinding tussen de eigenaar, zijn status, de plaats en de iconografie, vormtaal en grondvorm van de tuinaanleg of van het huis van een buitenplaats.

In het begin van de eenentwintigste eeuw verschenen meerdere provincie dekkende inventarisaties naar bestaande en verdwenen buitenplaatsen. Deze studies boden een overzicht van de buitenplaatsen in een bepaalde regio, maar hadden niet tot doel om de regionale samenhang te onderzoeken. In 2000 verscheen de *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur*, waarin voor een klassieke architectuurhistorische en tuinhistorische indeling werd gekozen als organiserende methode, in lijn met het werk van Van Sypesteyn een eeuw eerder.¹⁷⁸ Deze vier dikke boeken gaven een totaalbeeld van alle landschapsarchitectonische objecten, dus van de buitenplaatsen maar ook van onder andere begraafplaatsen, parken, en hoven. Elk boek behandelde steeds ongeveer drie provincies en gaf dan een inventarisatie per stad in alfabetische volgorde. Twee door de provincie uitgegeven inventarisaties compleeteerden het beeld. In Zuid-Holland voerde Stöver de redactie namens een groep auteurs over een publicatie waarin huis, interieur, tuin en soms landschap voor een groot aantal buitenplaatsen werden beschreven.¹⁷⁹ Hoewel het landschap ook werd beschreven en enkele introducerende hoofdstukken een algemeen beeld schetsten, volgde geen concluderend hoofdstuk over de relatie van huis, tuin en landschap op basis van deze gegevens. Voor Noord-Holland publiceerde Bertram een uitgebreid overzicht van alle buitenplaatsen met de tot dan toe bekende bronnen en kaarten. De nadruk lag op het bij elkaar brengen van alle informatie van anderen over de buitenplaatsen, de teksten en kaarten.¹⁸⁰ Hoewel het dus om regionale of provinciale studies ging, bleef veel aandacht uitgaan naar individuele buitenplaatsen, zowel bestaand als inmiddels verdwenen. Deze drie inventariserende studies kenmerkten zich door het streven om binnen de eigen definities een compleet overzicht te geven. Het doel was vooral een totaaloverzicht te bieden en niet om er conclusies uit te trekken over de kenmerken van en motieven

¹⁷⁸ Oldenburger-Ebbers, Backer, Blok. 1996, 18-54; met name geschiedenis tot aan de twintigste eeuw.

¹⁷⁹ Stöver. 2000; een kritisch lezer zal in deze publicatie de balans tussen de belangrijkste buitenplaatsen en een compleet overzicht kunnen onderscheiden. De belangrijkste overgebleven buitenplaatsen zijn uitgewerkt in individuele beschrijvingen en achterin is een overzicht opgenomen van kleinere of zelfs soms grotere (grotendeels) verdwenen buitenplaatsen, waardoor deze studie eerder als een complete inventarisatie wordt gezien dan als een parade van belangrijke voorbeelden. Het zou aan te raden zijn deze publicatie in een volgende heruitgave up-to-date te brengen met nieuwere inzichten over bestaande en verdwenen Zuid-Hollandse buitenplaatsen, landgoederen en kastelen.

¹⁸⁰ Bertram. 2005.

voor de grootschalige aanleg van buitenplaatsen. Anders gezegd, op basis van de verzamelde gegevens werden geen conclusies op het meso- of macroniveau getrokken, maar slechts op het microniveau. Het grote belang van deze studies is dat zij veel bruikbare informatie bevatten die voor nadere analyses kan worden gebruikt in cartografische analysemethoden, zoals in het eerder genoemde Belvédèreproject *Landgoederen Verbinden*.

De steeds uitgebreider wordende hoeveelheid cultuurhistorische effectrapportages leveren een groeiend inzicht in de geschiedenis van het tuinontwerp van buitenplaatsen. Maar door de beperkte beschikbaarheid van deze studies voor wetenschappelijk onderzoek omdat ze eigendom zijn van de opdrachtgever is dit niet altijd meegenomen.

In het algemeen wordt duidelijk dat binnen ruimtelijk-historisch onderzoek op microschaal vooral veel inventarisaties zijn uitgevoerd met nadruk op stijl en periodisering van huis en eigenaren. In deze studies wordt de invloed van de landschapsarchitect in toenemende mate meegenomen. De inventarisaties lenen zich als basis voor een analyse op macroschaalniveau. Daarbij worden tegenwoordig steeds vaker niet alleen de bestaande maar ook de verdwenen buitenplaatsen meegenomen. De belangrijkste thema's in het onderzoek op microschaalniveau zijn stijl van architectuur, tuinarchitectuur, interieur en de relatie met de bewoners en hun status. De opkomst van het thema landschap heeft nog niet tot publicaties geleid met onderbouwde beschrijvingen van met het landschap verbonden thema's als infrastructuur, ontginning en stedelijke context, noch heeft ze geleid tot een goed inzicht in de positie, oriëntatie en vormgeving op basis van ruimtelijke kenmerken.

2.4.4 Buitenplaats, stad en landschap

In het huidige buitenplaatsenonderzoek is de relatie tussen buitenplaats, stad en landschap door diverse lenzen of benaderingswijzen bekeken, geïnterpreteerd en beschreven. Deze drie benaderingswijzen zijn; namelijk dat de buitenplaatsenaanleg gezien moet worden als een ontwikkeling vanuit de stad, dat de buitenplaatsenaanleg vooral vanuit het landschap moet worden begrepen of dat de buitenplaatsenaanleg een wederzijdse verbondenheid tussen stad en landschap onderschrijft. De meeste historische onderzoeken benadrukken de overheersing van stad over landschap, en stellen dat de aanleg van buitenplaatsen een primair stedelijk gegeven was.¹⁸¹ De

¹⁸¹ De Jong. 1993, 8.

aanleg van buitenplaatsen werd als 'koloniseren van het platteland' of 'verstedelijken van het landschap' beschouwd.¹⁸² De kracht van deze studies is dat de nadruk verschoof van de stad als entiteit naar het identificeren van stedelijke elementen in het landschap. Om het contrast met de stad te versterken, wordt de stad vaak als vies, vol en ongezond betiteld en het landschap als schoon, ruim en verfrissend. De vraag is echter of dit wel zo gesteld kan worden?

In studies van landschapsarchitecten is de onlosmakelijke relatie van buitenplaatsen met het landschap aangehaald en ging men niet in op de relatie met de stad.¹⁸³ Zij legden verbanden tussen de aanleg van de buitenplaatsen met de bodem en het gebruik om zo de spreiding te verklaren. De Jong ging aanvankelijk zelfs verder en onderschreef dat het landschap de verklaring was voor de diversiteit in plattegronden, zoals al eerder genoemd.¹⁸⁴ Een derde perspectief wint de laatste jaren meer terrein. Hierin wordt gesteld dat overal de wederzijdse beïnvloeding centraal staat. Van Luttermvelt zette vele aspecten van de buitenplaatsenaanleg aan de Vecht naast elkaar, waarbij in verschillende hoofdstukken landschappelijke en stedelijke kenmerken werden genoemd, waardoor een compleet beeld wordt verkregen.¹⁸⁵ Reh, Steenberg en Aten,¹⁸⁶ alsook historica Hopper¹⁸⁷ benadrukten dat de interactie tussen stad en landschap onlosmakelijk was. de buitenplaatsenaanleg was niet alleen ingegeven door een negatief stedelijk imago. Helaas werkten deze studies niet nadrukkelijk de kenmerken van deze verbinding uit. IJsselstein meldde dat de vele stedelijke buitenplaatsen in het landschap de materiële en immateriële verbondenheid met het landschap onderstreepten.¹⁸⁸

De onderlinge verbondenheid tussen stad en landschap zijn recentelijk in de vakgebieden landschapsarchitectuur, antropologie, ecologie en historie benoemd. In 2006 benadrukte De Jong in zijn inaugurele rede dat de klassieke oppositie tussen 'natuur en cultuur, tussen formeel en natuurlijk, tussen ontwerp en ecologie, tussen natuurbescherming en monumentenzorg, tegenwoordig geen kracht meer

¹⁸² Glaudemans schreef wel dat het landschap van invloed was op de aanleg van buitenplaatsen, maar de algemene tendens was dat de stad het landschap domineerde. Glaudemans. 2000; Taverne. 2005, 9.

¹⁸³ Bijhouwer. 1946; Maas. 1967.

¹⁸⁴ De Jong. 1993, 42.

¹⁸⁵ Van Luttermvelt. 1948, 33-36.

¹⁸⁶ Reh, Steenberg, Aten. 2005, hoofdstuk 16.

¹⁸⁷ Hopper. 1983, 98-115.

¹⁸⁸ IJsselstein. 2016, 59.

heeft, want ieder landschapsonwerp is een presentatie en representatie van natuur en cultuur'.¹⁸⁹ Hij refereerde daarbij aan J.W. Goethe (1749-1832) die in een roman schreef over het chemische proces van wederzijdse aantrekkingskracht tussen de hoofdpersonen, wat stond voor het chemische proces; dit werd destijds vaker gedaan. Hij noemde dit de 'natuurlijke verwantschap' ofwel *Die Wahlverwandschaften*, naar Goethes boek dat in Nederland *Affiniteit* heet (1809).¹⁹⁰ Kolen noemde dit de natuur/cultuur dualisme, die in de afgelopen jaren verschoven is in een wederzijdse beïnvloeding.¹⁹¹

In deze continue beïnvloeding van stad en landschap bestond een buitenplaats dus uit stedelijk en landschappelijke elementen, door cultuur en natuur, door menselijk gebruik en ecologie en door de fysieke wereld en de representatie ervan. In dit derde perspectief kan belangrijke bevindingen uit de eerste twee perspectieven verbinden en nieuwe bevindingen eraan toevoegen. De vraag is wel hoe deze wederkerige constructie tussen stad en landschap *gelezen* en *begrepen* moet worden.

2.5 Probleemstelling

Vanuit de landschapsarchitectuur en de ruimtelijke planning is er aandacht om de grotere ruimtelijke samenhang in ons stedelijk landschap te begrijpen.¹⁹² Uit de voorgaande historiografie blijkt dat onderzoek naar de relatie van buitenplaats en omgeving op micro- en mesoschaalniveau in aantallen toeneemt. De nadruk ligt op de aanleg en de ontwikkeling van de tuinen en tuinstijlen, de bewoners en hun herkomst, de invloed van geomorfologie et cetera. Op macroschaalniveau is de relatie tussen buitenplaats en omgeving nog niet in detail uitgewerkt, wat gezien de ruimtelijke ontwikkelingen, opmerkelijk is. Voor het bepalen van buitenplaatsenlandschappen geeft bestaand onderzoek daarom niet altijd vaak antwoord en worden heldere definities gemist.

¹⁸⁹ De Jong. 2006, 1.

¹⁹⁰ De Jong. 2006, 1.

¹⁹¹ Kolen. 2015, 72 e.v.

¹⁹² zie introductie van hoofdstuk 1.

Om de balans tussen eenheid en verscheidenheid voor grotere groepen van buitenplaatsen te kunnen identificeren, is onderzoek vanuit een groot gebied noodzakelijk. Daarom is een structuurgerichte aanpak voor het analyseren van buitenplaatsen in hun omgeving nodig (hoofdstuk 1). Binnen een structuurgerichte aanpak staan de *positie*, *oriëntatie* en *compositie* van de Hollandse buitenplaatsen centraal en niet perse de tuinaanleg en beplanting. Via het bepalen van de *positie* van de buitenplaatsen kan de relatie met de omgeving worden bestudeerd. Dit vraagt om onderzoek op *macroschaalniveau*. Het is ook nodig om de relatie tussen buitenplaats en omgeving meer op detailniveau uit te werken, waarbij de *oriëntatie* en de *compositie* van de buitenplaatsen bepalend was. Hiervoor is onderzoek op *meso- en microschaalniveau* nodig. Want buitenplaatsen functioneren op verschillende schaalniveaus.¹⁹³ Terwijl uit de historiografie bleek dat bestaande onderzoeken meestal niet 'door alle schalen heen' kijken.

Om deze interactie tussen het landschap en de mens te analyseren, is een interpreterende aanpak nodig. Een buitenplaatsenlandschap is een landschap dat is ontwikkeld en gezien kan worden als een uitdrukking van hun visie en invloed. In een dergelijk aanpak staat de interactie tussen de *fysieke kenmerken* van de buitenplaatsenaanleg en de *cultuur van de plek*, de sociaal- maatschappelijke en mentale aspecten daarvan, centraal. Deze sociaal- maatschappelijke en mentale aspecten richten zich op respectievelijk het *gebruik* en de *beleving* van een plek. Tot slot blijken verschillende elementen uit de omgeving van de buitenplaatsen van belang te zijn. Belangrijk zijn de daarbij de steeds terugkomende woorden 'welgelegen' en 'vermakelijk'.¹⁹⁴

Steden in het algemeen en Amsterdam in het bijzonder worden beschreven als het centrum van waaruit de buitenplaatsenaanleg zich ontwikkelde. Noldus stelde dat het fenomeen buitenplaatsen direct verband hield met het tot wasdom komen van de stad Amsterdam.¹⁹⁵ En hij was niet de enige, want ook Van der Wyck begon zijn proefschrift met een beschrijving hoe vanuit de stad Amsterdam buitenplaatsen in de omgeving werden aangelegd.¹⁹⁶ Luttermvelt noemde de Vechtstreek zelfs de dependance van Amsterdam en hij benadrukte dat stad- landschap relatie door een

¹⁹³ Reh, Steenbergen, Aten. 2005, hoofdstuk 16; hoofdstuk 1

¹⁹⁴ Dit onderzoek gaat over wat de elite verstond onder welgelegen en landschappelijke schoonheid als vestigingsfactor van een buitenplaats. Dit wil niet zeggen dat ideeën over de landschappelijke schoonheid en welgelegenheid door brede lagen van de bevolking werden gedragen.

¹⁹⁵ Noldus. 2007, 326.

¹⁹⁶ Van der Wyck. 1974, 15-16, 18; zie ook Kuiper. 2018, 11.

buitenplaats als stadshuis- buiten te betitelen.¹⁹⁷ Het is interessant dat Schama beschrijft dat het vooral de Haagse hovelingen waren, die een belangrijke impuls gaven aan de uittocht naar het platteland.¹⁹⁸ Al deze omschrijvingen hebben gemeen dat ze de stad als startpunt van de buitenplaatsenontwikkeling beschouwen. Ontegengesteld waren de stad en de stedelijke cultuur belangrijk voor de aanleg van buitenplaatsen. Dit is zichtbaar doordat eigenaren van buitenplaatsen een woonhuis in de stad bezaten, zoals uit individuele omschrijvingen te lezen zijn.¹⁹⁹ De vraag is echter op welke wijze de stad de positie, de oriëntatie en de compositie van de buitenplaatsen op het platteland van Holland hebben beïnvloed. Was dit volgens het model zoals Glaudemans het verwoordde op basis van de Griekse polis, die de stad als het centrum van de ommelanden beschouwde?²⁰⁰ En moet de aanleg van buitenplaatsen dan ook gezien worden als een vorm van kolonisatie of verstedelijking, zoals Glaudemans het omschreef? Deze benadering lijkt op gespannen voet te staan met studies het landschap benadrukken²⁰¹ of van onderzoekers die de interactie tussen stad en landschap benadrukken.²⁰² De vraag is dus op welke wijze de Hollandse buiteontwikkelingen in relatie tot stad en landschap begrepen moet worden. Dit is expliciet gemaakt in de vraag of Amsterdam als pars pro toto voor de Hollandse buitenplaatsenaanleg kan worden beschouwd. Om dit te onderzoeken is onderzoek op macroschaalniveau noodzakelijk, waarbij de relatie tussen buitenplaatsen en de stad van verschillende steden beschreven wordt.

De Jong schreef: 'In zowel de buitenlandse als de Nederlandse tuinarchitectuur valt veel meer pluriformiteit dan uniformiteit te bespeuren, een gegeven dat zich laat verklaren door de aanpassing van het tuinontwerp aan een telkens andere landschappelijke situering.'²⁰³ *Hofwijck, Clingendael en Zorgvliet*, zo beargumenteerde hij, kenden belangrijke overeenkomsten in hun positionering en deze drie buitenplaatsen waren in eigendom van burgerlijke eigenaren (figuur 2.4).

¹⁹⁷ Van Luttermvelt. 1948, 6-9; zie ook Van der Broeke. 2016,18.

¹⁹⁸ Schama. 2012 (1987), 297.

¹⁹⁹ Lees om de relatie tussen buitenplaats en stad de omschrijvingen van individuele buitenplaatsen; zoals Betram. 2005 en Ströver et al 2000.

²⁰⁰ Glaudemans. 2000; het uitgewerkte model staat verbeeld op de voorkant.

²⁰¹ zie onder meer Bijhouwer, 1946; Maas, 1967.

²⁰² zie onder meer Hopper.1983, 98-115; De Jong. 2006,1; Kolen, 2015, 72.

²⁰³ De Jong. 1993, 42.

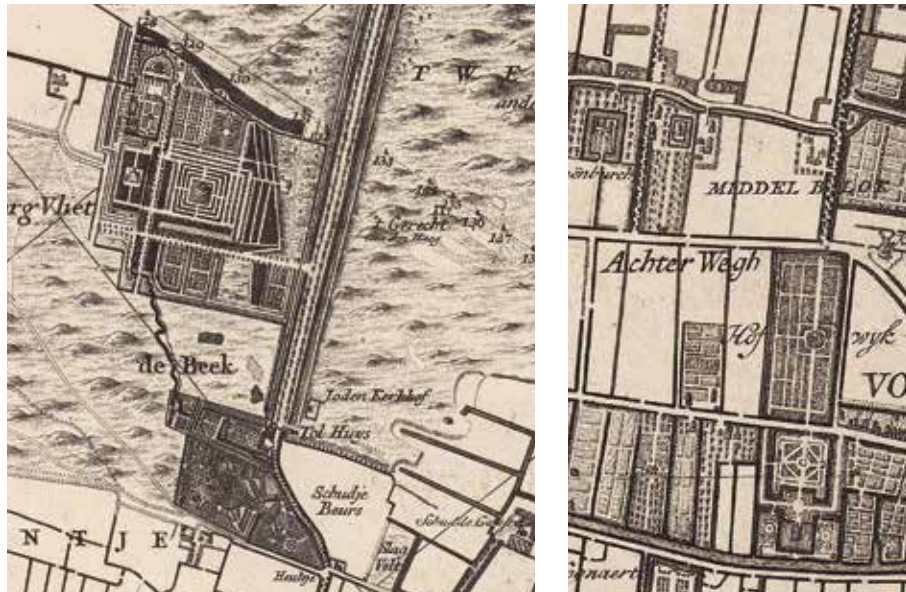

FIG. 2.4 Fragmenten van Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712. (bron: Hoogheemraadschap Delfland).

Zorgvliet (links) en *Hofwijck* (rechts) lagen beide in de omgeving van Den Haag, maar kenden een totaal andere compositie, een andere oriëntatie van het huis en de zichtassen en een andere maat en vorm. Dit soort verschillen wordt omschreven als pluriformiteit binnen de buitenplaatsen in een regio.

De tuinplattegronden verschilden echter principieel in maatvoering, compositie en oriëntatie. Hij suggereerde dat het landschap de reden hiervoor was. Dit zou dan betekenen dat deze buitenplaatsen geen buitenplaatsenlandschap vormden. Vergelijkbare vragen zijn er ook in het oeuvre van de zeventiende-eeuwse architect Pieter Post. Bij de plattegronden *Vredenburg*, *Het Zand*, *Heeze* en *Rijksdorp (Rijxdorp)* valt op dat deze buitenplaatsen qua vorm en compositie aanzienlijke verschillen toonden.²⁰⁴ De Jong gebruikte hiervoor het woord *pluriformiteit*. *Uniformiteit* moet in deze context niet worden geïnterpreteerd als volledige gelijkvormigheid, maar vooral als verwantschap van de hoofdopzet, waarin onder andere de positie en oriëntatie van het huis ten opzichte van de infrastructuur, de hoofdassen, de positie van de entree en de siertuinen een rol spelen.

²⁰⁴ Terwen, Ottenheym. 1993, 9 en 88.

FIG. 2.5 Fragment van Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712 (bron: Hoogheemraadschap Delfland).

De buitenplaatsen langs de Vliet waren voor het grootste deel georiënteerd op het water met vergelijkbare oriëntatie van tuinassen. Dit wordt structuurgerichte uniformiteit genoemd.

Een concreet voorbeeld ter verduidelijking: als de opzet van de buitenplaatsen *Zorgvliet* en *Hofwijck* – beide in de omgeving van Den Haag gesitueerd – wordt vergeleken, vallen de verschillen in oriëntatie, zichtassen en compositie op (figuur 2.4). Dit is een voorbeeld van wat in deze studie (*structuurgerichte pluriformiteit*) is genoemd. Het is de vraag of de termen uniformiteit en pluriformiteit helpen bij het bepalen van de verschillende buitenplaatsenlandschappen. In de zeventiende-eeuwse ontwerpmethoden speelden modeltuinen en algemene voorschriften van onder andere Philips Vingboons²⁰⁵ of Pieter de la Court van der Voort een belangrijke rol. Als een model de basis vormt, lijkt het logisch dat een bepaalde mate van gelijkvormigheid ofwel *uniformiteit* in de aanleg van buitenplaatsen te vinden is.²⁰⁶ Maar de werkelijkheid is dat juist de pluriformiteit sterk naar voren komt, zoals De Jong onderstreepte. Als de hoofdopzet van de nabijgelegen buitenplaatsen langs de Vliet, waartoe ook *Hofwijck* behoorde, met elkaar worden vergeleken (structuur, vorm, maat of oriëntatie), blijken de compositie van de tuinen wel vergelijkbaar te zijn (figuur 2.5). Dit kan (*structuurgerichte*) uniformiteit genoemd worden. Wat blijkt, buitenplaatsen konden qua hoofdopzet gelijk zijn aan de hoofdopzet van naburige buitenplaatsen, maar aan de andere kant (grote) verschillen vertonen met andere buitenplaatsen in dezelfde buurt of in andere gebieden van Holland.

²⁰⁵ Vingboons, Vingboons. In: Ottenheym. 1993, 222-224.

²⁰⁶ De la Court van der Voort. 1737.

De vraag is wat bepalend was voor uniformiteit en pluriformiteit van de buitenplaatsenaanleg. Waren persoonlijke motieven belangrijk? Of speelden factoren uit de omgeving een overheersende rol? En wat was de rol hierin van de stad, de belangrijkste infrastructuur en het landschap? Als er daadwerkelijk sprake was van meerdere buitenplaatsen met gelijkenissen in de hoofdopzet, dan zou het mogelijk moeten zijn om binnen de verzameling van alle Hollandse buitenplaatsen deelgroepen te benoemen die eenzelfde *structuurgerichte uniformiteit* kenden. Deze deelgroepen zouden dan buitenplaatsenlandschappen genoemd kunnen worden.

2.6 Onderzoeksgebied en –periode

Dit onderzoek is afgebakend in plaats en tijd: het gaat over de aanleg van buitenplaatsen in Holland tussen 1630 en 1730. Dit onderzoek betreft een groot onderzoeksgebied en een relatief korte onderzoeksperiode, als deze wordt afgezet tegen de hele periode van aanleg van buitenplaatsen. Het grote onderzoeksgebied is gekozen omdat het doel om de verschillende buitenplaatsenlandschappen van Holland te kunnen benoemen, zodat algemene conclusies over de ontwikkelingen in Holland getrokken kunnen worden. De aanleg van buitenplaatsen op basis van geografische kenmerken is heel complex gebleken, omdat veel verschillende aspecten op de aanleg van buitenplaatsen inwerkten en ook op elkaar. Om hier verdieping in te kunnen aanbrengen, is er voor specifiek dit onderzoek voor een beperkte onderzoeksperiode gekozen. De periode begint als de buitenplaatsenaanleg goed en wel gestart is, zoals in de paragraaf hieronder wordt verklaard. Tijdens deze beginperiode werden de buitenplaatsen aangelegd en werden keuzes gemaakt over de positie en de structuur van veel buitenplaatsen en buitenplaatsenlandschappen. Verschillende van deze buitenplaatsen zoals we die nu nog kennen, zijn in die tijd aangelegd. Veel buitenplaatsen ondergingen in latere fases een moderniseringsslag naar de toen heersende normen. Een consequentie van de keuze is dat de ontwikkeling van de buitenplaatsen door de tijd heen, niet zichtbaar zijn geworden (biografische aanpak). Een tweede consequentie van de keuze voor de zeventiende en begin achttiende eeuw is dat het onderzoek vooral is gebaseerd op historische kaarten, omdat de buitenplaatsen zelf veranderd zijn.

2.6.1 Holland en West-Friesland in tijden van veranderingen

De provincie Holland en West-Friesland, kortweg Holland, was een relatief groot en samenhangend landsdeel waar de eerste buitenplaatsen zich ontwikkelden in de zeventiende eeuw. Holland en West-Friesland omvatten globaal de huidige provincies Zuid- en Noord-Holland (figuur 2.6).²⁰⁷ De burgerlijke elite speelde in deze provincie een belangrijke rol en onder hen ontstond in de zeventiende eeuw de mode om een buitenplaats aan te leggen. 'De liefhebberij om er een "plaisante hofstede" of, zoals wij nu zouden zeggen, een buitenplaats op na te houden, hing in de lucht. 't Was mode geworden.'²⁰⁸ Ook Schama schreef: 'Net als de Italiaanse villa's moesten ze een aangename, landelijke illusie geven zonder de ongemakken van het platteland; (...) Lommerrijke parken boden gelegenheid voor weldadige wandelingen met honden die speciaal getraind waren voor deftig gezelschap en een enkele jachtpartij. Goed onderhouden pachtieven gaven de zakenman de kans landjonker te spelen, overeenkomstig de titel 'Heer' die hij met het land had gekocht en het wapenschild dat hij boven de toegangspoort had laten aanbrengen.'²⁰⁹ Typerend was dat de aanleg van de buitenplaatsen voor de burgerij startte in een periode waarin zowel de maatschappelijke verhoudingen als de inrichting van stad en landschap sterk veranderden in Holland. Om beide ontwikkelingen te begrijpen, zijn ze hieronder beknopt beschreven. Holland was in de zeventiende eeuw niet alleen de grootste en dichtst bevolkte provincie van de Nederlanden, maar ook de meest dynamische. De opstand tegen het gezag van de Spaanse koning (1568-1648) had de verhoudingen binnen de Staten opgeschud en Holland verwierf hierin een leidende rol.²¹⁰ De burgerlijke elite eiste hierbij een belangrijke rol voor zich op, terwijl de rol van de adel werd ingeperkt.²¹¹

²⁰⁷ Buiten de analyse is gehouden het gebied Hollands Brabant, dat sinds het begin van de negentiende eeuw bij Noord-Brabant hoort. De Vechtstreek is in zijn geheel meegenomen, ondanks het feit dat het nu een deel van de provincie Utrecht is. Een deel hoorde in de zeventiende eeuw ook bij Holland en voor de leesbaarheid is dit gebied in zijn geheel meegenomen. Voor de leesbaarheid van de tekst is de term Holland gebruikt, terwijl het eigenlijk over Holland en West-Friesland gaat.

²⁰⁸ Morren. 1903, 197.

²⁰⁹ Schama. 2012 (1987) 296.

²¹⁰ Fockema Andreae. 1969, 3-4; Gabriels. 1990. Dit laatste boek geeft nader inzicht in het functioneren van het stadhouderlijk hof.

²¹¹ Gabriels. 1990, 17.

FIG. 2.6 *Leo Hollandicus* van Visscher (bron: Tresor Library TU Delft).

De provincie Holland is afgebeeld als een leeuw. De belangrijkste steden zijn afgebeeld in de rand, de meren en eerste droogleggingen zijn op de kaart (leeuw) zelf weergegeven.

Door handel en zeevaart was de burgerij rijk geworden en de welvaart trok immigranten aan. Door de bevolkingsgroei in de steden en op het platteland werd Holland al snel een van de meest ge-urbaniseerde gebieden van West-Europa. De groei van de steden resulteerde aanvankelijk in verdichting en later door uitbreiding van de stadsplattegronden. Ten opzichte van stedelijke gebieden in het buitenland werd Holland ook wel de *Hollandsche Tuin* genoemd.²¹² Deze metafoor zag Holland als een tuin, een klein en geordend stukje land. Het is echter de vraag of Holland daadwerkelijk zo'n geordend landschap had, zoals de term tuin impliceert.²¹³ Het landschap veranderde sterk in de zestiende en zeventiende eeuw. Klimatologische en landschappelijke veranderingen voltrokken beïnvloedde het landschap van de provincie.

²¹² Frijthoff. 2002.465; Bezemer Sellers. 2001, hoofdstuk 1.

²¹³ De Jong, Dominicus-van Soest. 1996, 11-123.

Het onontgonnen Hollandse landschap veranderde geleidelijk in een geordend productielandschap waarin akkerbouw, melkproductie en turfwinning het *landschappelijk beeld* bepaalden en de groei van de steden mogelijk maakte.²¹⁴ Vooral in het Noorderkwartier, het gebied ten noorden van het IJ, bleven de veenmeren alsmat groeien en werden deze drooggelegd voor productiegronden. De ontwatering en de afgraving van het veen veroorzaakten bodemdaling en daardoor vernatting. Hierdoor verschoof tussen de tiende en de dertiende eeuw de agrarische productie van akkerbouw naar veehouderij, waarin melkproductie en het ossenweien belangrijk waren.²¹⁵ In de zestiende en begin zeventiende eeuw werden er diverse droogmakerijen in het waterrijke noordelijke deel van de provincie aangelegd. Deze droogleggingen waren mogelijk door de toegenomen technische kennis, maar ook het gevolg van een veranderende mentaliteit.²¹⁶ De droogmakerijen en aandijkingen beschermden het platteland niet alleen tegen de eeuwige vijand, het water (binnenwater of zee), maar droegen ook bij aan een vergroting van de voedselproductie en vormden het toonbeeld van de 'Fine Dutch Tradition'.²¹⁷ Door de landwinningen werd het landbouwareaal vergroot in het Noorderkwartier. In het Zuiderkwartier, Holland ten zuiden van het IJ, ging juist veel land verloren door de grootschalige winning van turf boven en onder de waterspiegel, wat resulteerde in vele plassen.²¹⁸ Dit leeggehaalde landschap had ook te lijden onder overstromingen en verwoestingen als gevolg van de Opstand, vooral toen na 1589 inundatie als wapen werd ingezet. Het resultaat van het inunderen was een (deels) verzilt landschap.²¹⁹ Dit alles onderstreept de dynamiek van het Hollandse landschap, waarbij nieuwe technieken werden ingezet om het landschap aan te passen aan de menselijke behoeften. Dit leidde tot grote landschappelijke verschillen. De afwisseling in het Hollandse landschapsbeeld werd bepaald door hoogteverschillen, open en gesloten bosschages en de aanwezigheid van soms zelfs ruige natuur, zoals te zien op schilderijen van vermaarde zeventiende-eeuwse landschapsschilders. Landschappen die door menselijk ingrijpen meer een aangepaste vorm hadden gekregen, werden ruimtelijk bepaald door bomen in lange lijnen, rechte wegen en vierkante kavels: een overzichtelijk landschap. De rechtlijnigheid van het polderlandschap kreeg in de zeventiende eeuw bekendheid in het buitenland, maar is niet vaak terug te

²¹⁴ Verschuure-Stuip, Renes. 2015, 46.

²¹⁵ Het weiden en vetmesten van ossen voor de slacht. Zie Bieleman. 2002, 80-84.

²¹⁶ Stol. 2002, 113-114; Van der Ven. 2003 (1993).

²¹⁷ Reh, Steenbergen, Aten, 2005,

²¹⁸ Stol. 2002, 123-131.

²¹⁹ Klinkert. 2007, 451-504; Will. 2002.

vinden in de werken van Hollandse landschapsschilders.²²⁰ Dit suggereert dat de elite in die tijd de meanderende rivieren op zijn minst even mooi, maar wellicht zelfs interessanter vond dan landschappen met rechte verkavelingen in veenpolders, droogleggingen, aandijkingen of ontzandingen. De beleving van het landschap lijkt in die tijd van opkomend belang te zijn geweest, een nieuw idee dat de overgang naar de moderne tijd weerspiegelde. In de historische traktaten en hofdichten die de aanleg van buitenplaatsen beschrijven, duiken regelmatig de termen 'vermakelijk' of 'welgelegen' op. Motieven als doelmatigheid en economisch rendement – termen die in verband gebracht worden met beleggen en landbouw – werden gecombineerd met argumenten van beleving en schoonheid die samenhangen met vermaak en gebruik. De vraag blijft daarbij wel in hoeverre 'vermakelijk' en 'welgelegen' ook werden bepaald door functionele aspecten die samenhangen met economisch gebruik en landschappelijke kenmerken, of dat deze termen volledig werden ingegeven vanuit de beleving en schoonheid van de plek. Daarbij komt dat deze termen werden gebruikt door een beperkt deel van de bevolking, namelijk door de opkomende stedelijke elite. Dit deel van de bevolking verkeerde in de luxe positie dat zij het zich kon veroorloven om de keuze voor de vestiging van een buitenplaats mede te laten bepalen door schoonheid van een plaats en niet alleen door functionele en economische motieven, die voor bredere lagen van de bevolking wel doorslaggevend moeten zijn geweest. De veranderende verschijningsvorm van het land had gevolgen voor de sociale verhoudingen en de relatie van de Hollandse steden met het rurale landschap. De verhouding veranderde ten principale op plaatsen waar de buitenplaatsen werden aangelegd.

²²⁰ Sluiter. 2002, 382-383.

2.6.2 Periode 1630-1730: zoektocht naar rust

Het gekozen tijdfragment, 1630-1730, was, zo beargumenteerde Glaudemans in navolging van Huizinga, een periode waarin de elite van de Republiek, na een periode van grote dynamiek in de zestiende en begin zeventiende eeuw, op zoek ging naar rust.²²¹ Die rust kwam ook vanuit de veranderde politieke situatie na het beëindigen van de Tachtigjarige Oorlog in 1648 (Vrede van Münster). De rust moet niet worden geïnterpreteerd als passiviteit, zo schreef Kuiper.²²² Het begin van de aanleg van de eerste groepen buitenplaatsen in Holland markeert het beginmoment van deze studie. Het dateren van de eerste aanleg van buitenplaatsen in Holland is niet eenduidig door regionale verschillen, verschuiving in terminologie van een buitenplaats.²²³ De onduidelijkheid van een begintijd blijkt bijvoorbeeld uit de discussie over de vraag of deze samenhang met het kopen door de stedelijke elite van een woning (boerderij of buitenplaats) in het buitengebied, of met de eerste tekenen van stedelijke invloed van de woonhuizen, of met het moment dat het ensemble van huis en tuin als een ondeelbaar geheel werd aangelegd en gebouwd. Zo begon een deel van de Haagse elite al aan het einde van de zestiende eeuw of in de eerste jaren van de zeventiende eeuw met het kopen van hofstedes voor de ombouw naar en aanleg van buitenplaatsen.²²⁴ In de zestiende eeuw verschenen de eerste 'buitenplaatsachtige huizen', bijvoorbeeld *Kostverloren* aan de Amstel.²²⁵ Om te bepalen wanneer de aanleg van een buitenplaats in Holland in zwang kwam zijn, gebaseerd op ruimtelijkhistorisch onderzoek, enkele opvallende buitenplaatsen genomen voor de datering, die gesteld wordt op het midden van de eerste helft van de zeventiende eeuw.²²⁶ Een duidelijke groei in het aantal aangelegde buitenverblijven trad op rond 1630 tot 1640, met de aanleg van de buitenplaatsen in de Beemster,

²²¹ Glaudemans. 2000, 10-11.

²²² Kuiper. 2018, 21.

²²³ Oldenburger-Ebbers, Backer en Blok dateren, gebaseerd op een stilistische indeling, de aanleg van buitenplaatsen in het midden van de zeventiende eeuw. Bertram dateert het begin in de Haarlemse regio zelfs later. De term buitenplaats werd pas in de achttiende eeuw gebruikt; in de zeventiende eeuw was de term hof of hofstede gangbaar. Maar omdat we die termen nu eerder verbinden met de landbouw en niet direct met recreatie, gebruiken we nu ook voor de zeventiende-eeuwse bouw de term buitenplaats.in: Oldenburger-Ebbers, Backer, Blok. 1996, 11-37.

²²⁴ voorbeelden van boerderijen die later omgebouwd zijn tot buitenplaats zijn onder meer: *Clingendael*, *Duinrell*, *Sion*, et cetera.

²²⁵ Meischke. 1978, 82-108.

²²⁶ Een aantal voorbeelden die dit beeld bevestigen: de aanleg van *Hofwijck* (1640-1643), in 1653 beschreven als een van vele; *Huis ter Nieuburch* (hofstede) 1602-1630 verkoop aan Frederik Hendrik; Beemster buitenplaatsen tussen 1612 en 1644; *De Gouden Hoef* (1608)/ *Goudenstein* 1628 aan de Vecht.

rond Den Haag, langs de Amstel en Vecht en in de binnenduinen. Deze buitenplaatsen werden voor het eerst aangelegd in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Of het ging om oudere boerderijen of hofsteden uit eind zestiende eeuw, die werden omgevormd tot 'vermaakplaats' van de elite. In deze periode kocht Frederik Hendrik van Oranje (1584-1647) *Huis ter Nieuburch* en liet het verbouwen tot een indrukwekkend paleis bij Rijswijk (1630).²²⁷ Deze bouw was een belangrijke impuls voor de aanleg van burgerlijke buitenplaatsen, vooral rond Den Haag.²²⁸ Daarom is in deze studie het beginjaar 1630 gekozen.

Het tijdvak wordt honderd jaar later afgesloten. Rond 1730 waren in de gehele provincie buitenplaatsen verschenen. Dit hield niet in dat de mode toen op zijn top was; in de achttiende eeuw zou deze zich doorzetten met veranderingen in stijl van architectuur en tuinarchitectuur.²²⁹ In de achttiende eeuw veranderde de intensiteit en de compositie, maar de meest gekozen plaatsen voor een buitenplaats veranderde niet zoveel. Daarmee veranderde globaal niet zoveel aan de spreiding van buitenplaatsen, maar werd een intensivering van de aanleg doorgevoerd. Verder is er binnen de gekozen periode geen sprake van al te grote verschillen in stilistische opvattingen.

²²⁷ De mooiste stadhoudelijke tuinen waren *Honselaarsdijk* bij het dorp Honselersdijk (vanaf 1621), *Huis ter Nieuburch* (1630-1638) en *Huis in het Bos* (nu Huis ten Bosch 1645-1654). Zie voor een beschrijving van deze tuinen: Bezemer Sellers. 2001.

²²⁸ Meischke et al. beschreven de opbloei van de bouwnijverheid in de stad na 1590 en de vergroting van de woonhuizen in bijvoorbeeld Amsterdam. In: Meischke, Zandkuijl, Raue, Rosenberg. 1995, 40-41.

²²⁹ Meischke et al. argumenteerde dat de classicistische architectuur rond 1700 in steden als Amsterdam op zijn hoogtepunt was met een rustperiode (in de steden) tot na 1750. Het bouwbedrijf dat aanvankelijk de stadshuizen had gebouwd, bouwde daarna de buitenhuizen. Maar omdat deze eerste buitenverblijven in dunne muren werden uitgevoerd, dienden ze later verbeterd te worden. Veel buitenplaatsen werden aangelegd door Amsterdamse bouwlieden die hun kennis 'over het land' verspreidden. in: Meischke, Zandkuijl, Raue, Rosenberg. 1995, 77-78.

2.7 Onderzoeksvragen

Om de invloed van de grotere ruimtelijke context op de buitenplaatsen in de periode van aanleg te onderzoeken is noch een lijst van contextuele invloeden beschikbaar (thema's), noch een kaart die alle buitenplaatsen grafisch verbeeld, noch een wetenschappelijke aanpak om het antwoord te kunnen vinden. Op basis van het voorgaande komen we tot de volgende hoofdonderzoeksvragen:

- **Door welke fysieke, sociaal- maatschappelijke en mentale factoren werden positie, oriëntatie en compositie van nieuwe buitenplaatsen in Holland tussen 1630 en 1730 bepaald?**
- **Is er op basis van overeenkomende en verschillende vestigings- en compositiefactoren een groepering van buitenplaatsenlandschappen te maken?**

Bij de beantwoording van deze hoofdvraagstelling, komen ook een aantal afgeleide en ondersteunende aspecten uit de probleemstelling aan de orde:

- *De interpretatie en waardering van het landschap als vestigingsconditie in de ogen van de zeventiende-eeuwse gegoede burgerij en in het verlengde daarvan de betekenis van 'welgelegen';*
- *De veronderstelling dat de aanleg van buitenplaatsen in Holland representatief is voor de wijze waarop de buitenplaatsen rond Amsterdam werden aangelegd.*
- *De wijze waarop de verhouding tussen de morfologische uniformiteit en pluriformiteit van buitenplaatsen kan worden uitgelegd*
- *De herijking van de definitie van buitenplaats, buitenplaatszone en buitenplaatsenlandschap.*

Trompenburg, 's-Graveland

3 Analyse van buitenplaatsen-landschappen: methode van onderzoek

3.1 Introductie

Dit hoofdstuk beschrijft de toegepaste onderzoeksmethode voor het bepalen om de buitenplaatsenlandschappen van Holland en het benoemen van de verschillen tussen de buitenplaatsenlandschappen. De buitenplaatsen zijn daarbij niet alleen bestudeerd op basis van de fysieke aanleg, de factoren. Ook zijn het *gebruik* van de omgeving en buitenplaats zelf (sociaal-maatschappelijk) als ook de ruimtelijke *beleving* (mentaal) meegenomen. Deze laatste twee aspecten vormen samen de onderbouwing van het onderzoek naar de *motieven* van de eigenaren, die de auteurs van deze culturele landschappen waren. Deze aandacht voor de motieven hangt samen met de groeiende nadruk op het verhaal in erfgoed.²³⁰ *Factoren* (vorm) en *motieven* (gebruik en beleving) staan centraal in de analyse.

²³⁰ Janssen et al.. 2017, 9-10

Dit resulteert in het onderscheiden van generieke en specifieke vestigings- en compositiefactoren en gebruiks- en belevingsmotieven. De gekozen onderzoeksmethode bestaat uit drie stappen; inventarisatie, analyse en groeperen, die volgordelijk zijn uitgewerkt in dit promotie-onderzoek.

3.2 Het cultuurlandschap

Allereerst is het cultuurlandschap gedefinieerd. In de afgelopen eeuw onderschrijven veel definities de relatie tussen het fysieke landschap en de mens centraal.²³¹ Kolen onderscheidde een naturalistische en culturalistische aanpak in deze beschouwing van het landschap in de historie.²³²

Deze relatie is benoemd in de definitie van de Europese Landschap Conventie (ELC): 'an area, as perceived by people, whose character is the result of the action and interaction of natural and/or human factors'.²³³ Deze definitie van landschap benadrukt dat het landschap het onlosmakelijk resultaat is van een combinatie van natuurlijke krachten en menselijke interventies. Ook benadrukt de definitie dat het gaat om de visuele ervaringen van mensen. De definitie stelt dus dat voor het begrijpen van historische, landschappelijke structuren en objecten, de fysieke sporen ofwel de landschapsvorming bekeken moeten worden, maar daarnaast ook te interpreteren in hoeverre ze in het verleden van belang waren in het *gebruik* en de *beleving* van de plek door diegene die het landschap gingen aanpassen.

Dit vraagt van landschapsarchitecten dat ze niet alleen de fysieke structuren identificeren, maar ook dat de *historische beleving* en het *gebruik* in ogenschouw worden genomen. Het lezen van de 'cultuur' van een plek is net zo belangrijk als het lezen van het fysieke locatie zelf, zo beargumenteerde landschapstheoretica en

²³¹ Cosgrove argumenteerde onder meer, dat alleen morfologische analyses onvoldoende voor een diepere betekenis van een landschap omdat het de symbolische dimensie mist. Zie onder meer: Riesenweber. Minnesota 2008, 26.

²³² Kolen. 2005, onder meer 28.

²³³ Artikel 1 van European Landscape Convention (ELC), 2002.

ontwerpster Hirsch en landschapshistoricus De Jong.²³⁴ Waar ontwerpers zich vaak beperken tot het beschrijven van de fysieke en mentale aspecten (concept of idee), staat in de afgelopen jaren de rol van de gebruikers van het landschap centraal. Dit klinkt door in '...as an essential part of human life work, landscapes have the potential to absorb something of people's life, works and thoughts. Landscapes shape their own life stories in different time scales, imprinted by human existence, affecting personal lives and transcendent individual life cycles.'²³⁵ De invloed van de mens op het immer veranderende landschap wordt gekenmerkt door een wederkerig karakter voor kleine of grotere gebieden.²³⁶ Het gaat dus om de wederkerige invloed van de mens op het landschap en van het landschap op de mens, die afgelezen en geïnterpreteerd kan worden op basis van de (sporen in) het landschap.

In dit onderzoek is de relatie tussen mens en landschap beschreven door drie aspecten te benadrukken, namelijk de fysieke, de sociaal-maatschappelijke en de mentale aspecten. Deze driedeling is gebaseerd op onder meer door Lefebvre (1901-1991)²³⁷ en Soja (1940-2015)²³⁸ Taverne, Ramakers en Demski gebruikten in hun stadsonderzoek voor deze driedeling de Latijnse woorden *urbs*, *civitas* en *topos*.²³⁹ Deze drie termen geven een uitgebreidere beschrijving van waar deze driedeling voor staat en is daarom hieronder beschreven. *Urbs*, de stad, voor de fysieke stad, de stadsplattegrond en de ruimtelijke vorm met de straten en gebouwen, *civitas* voor de mens in de stad, voor de politieke, economische en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen in de stad en de invloed op de verschijningsvorm ervan en *topos* voor de stad als idee, de verbeelding, de invloed die de zintuigen uitoefenden ervan. Daarbij zijn vergelijkbare definities uitgewerkt in onderzoek van Hein naar de sporen van olie in ons huidige stedelijke landschap. De interactie tussen de fysieke en representatieve aspecten zijn op verschillende schaalniveaus onderzocht.²⁴⁰

²³⁴ Hirsch. 2016, 143-163; zie ook De Jong. 2006, 8.

²³⁵ Kolen, Renes. 2015, 25-26. Vertaling: Als een essentieel deel van menselijk levenswerk, hebben landschappen de potentie om iets van het menselijk leven, werk en gedachten te absorberen. Landschappen vormen hun eigen levensverhalen in verschillende tijdschalen, met de afdruk van menselijk bestaan, beïnvloed door persoonlijke levens en de individuele levenscycli overstijgend.

²³⁶ Lorimer maakte onderscheid tussen de verhalen van een bepaalde plek met een bepaalde groep mensen door de tijd heen (landscape biographies) en de geschiedenis van een groter gebied over een langere tijd (biographies of landscape). zie: Lorimer. 2015, 17-19.

²³⁷ Lefebvre. 1991.

²³⁸ Soja. 1998.

²³⁹ Taverne, Dembski, De Klerk, Ramakers. 2012, 9-20.

²⁴⁰ Hein. 2018, 1-43.

In dit proefschrift is de definitie van De Jong, gehanteerd die deze driedeling het best naar voren laat komen: 'Het landschap is de materiële uitkomst van een constante aanpassing van onze omgeving door allerlei soorten invloeden en kan gezien worden als een reflectie van een sociaal- geproduceerde ruimtelijke orde bestaande uit een tijdelijke synthese van ruimtelijk ontwerp, ruimtelijke patronen en menselijk gedrag en activiteiten, als ook een mix van ideeën, betekenissen, percepties, houdingen en emoties over ruimte'.²⁴¹ Deze definitie kent meer omschrijvingen dan de definitie van de ELC. De Jong benadrukt de menselijke invloeden die een rol hebben kunnen spelen in zijn definitie.

De Jong benadrukt specifiek deze drie aspecten in zijn definitie van het (cultuur) landschap. Allereerst is een landschap een materiële, fysieke uitkomst, een serie ruimtelijke patronen, de menselijke activiteiten en gedragingen aan elkaar gekoppeld die in dit onderzoek onder de sociaal-maatschappelijke aspecten vallen. De mix van ideeën, betekenissen, percepties, houdingen en emoties over ruimte zijn in dit onderzoek de mentale aspecten genoemd. Deze definitie kan dus worden samengevat in fysieke, sociaal-maatschappelijke en mentale aspecten. Deze indeling wil niet pretenderen dat er volledig sociologisch of onderzoek naar waar ideevorming centraal heeft gestaan. Dit onderzoek wil een meer samenhangend beeld beschrijven van de buitenplaatsenlandschap om naast de buitenplaatsenlandschap ook het narratief ervan te bepalen.

De menselijke invloeden op het landschap is in landschapsbiografische onderzoeken ook wel het *auteurschap van het landschap* genoemd.²⁴² In dit auteurschap staat de wederkerige invloeden van mens op landschap en andersom centraal. Doordat de mens ingrepen deed veranderde zijn leefomgeving. Dit landschap werd door klimatologische en landschappelijke ontwikkelingen weer aangepast, waar een eigenaar op reageerde door een ingreep te doen, bijvoorbeeld door na een overstroming een hogere dijk aan te leggen. Zo kan een onderzoeker in het hier en nu trachten de uitgangspunten te begrijpen die belangrijk waren voor eigenaren-ontwerpers en wat zij het meest waardeerden in het landschap. Dit auteurschap moet in het geval van de buitenplaatsen niet worden begrepen als alleen een stilistische ontwikkeling van huis en tuin, maar in een groeiende nadruk op het

²⁴¹ The landscape is the material outcome of a constant adaptation of our environment to all kinds of influences and can be seen as a reflection of a socially produced spatial order comprising a momentary synthesis of spatial design, spatial patterns of human behaviour and activities as well as the blend of ideas, meaning, perceptions attitude and emotions about space; J.de Jong. 2015, 285.

²⁴² Samuels. 1979, 51-88; In de bundel van Mening, waar Samuels in schreef, benadrukken ook andere auteurs dit auteurschap, zoals Lewis. 1979, 11. Zie ook Kolen, Renes. 2015, 24.

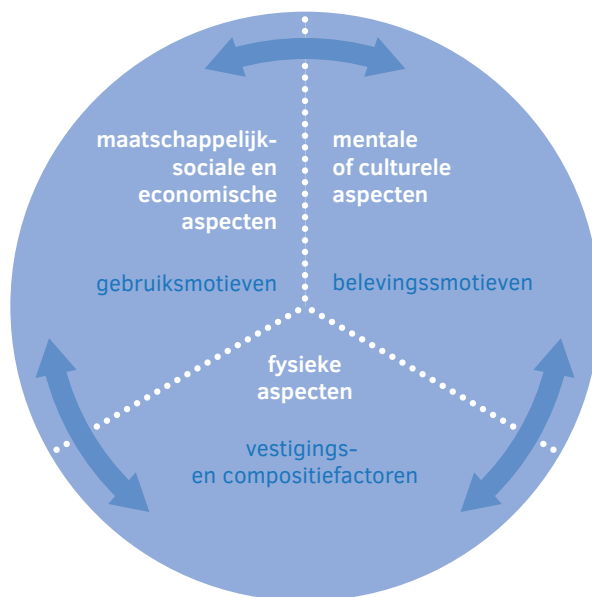
bestuderen van de structuur van de buitenplaats. Het betreft ook de al dan niet geplande verwantschap tussen meerdere buitenplaatsen en de interactie met de omgeving, omdat deze op eenzelfde wijze werden gebruikt of beleefd. Daarom is het nodig om de achterliggende motieven te ontrafelen voor een beter begrip van het historisch gebruik.

3.3 Bronnen voor onderzoek

3.3.1 Beleving van de elite

Buitenplaatsenlandschappen werden gevormd door een beperkte groep auteurs, namelijk de gegoede stedelijke elite, de bovenlaag van de zeventiende eeuwse samenleving. Deze groep kon zich dergelijke luxe veroorloven van het bezit van een buitenlaats. Door het analyseren van de buitenplaatsenlandschappen worden ook de ideeën en de *beleving* van het landschap van de stedelijke elite in de zeventiende eeuw duidelijk gemaakt. Deze interpretatie van het landschap is lastig, omdat het hier gaat om de beleving en het gebruik van een landschap van enkele eeuwen geleden, dat door de tijd heen is veranderd.²⁴³ De bronnen om deze interpretatie te kunnen onderzoeken bestaat dus uit een zoektocht naar de samenhangende fysieke, mentale en sociaal-maatschappelijke aspecten te tonen. Hierbij is onderscheid gemaakt tussen de fysieke aspecten, de *vestigings- en compositiefactoren* van iedere buitenplaats, de mentale aspecten, de *belevingsmotieven*, en de sociaal-maatschappelijke aspecten, die de *gebruiksmotieven* voor de aanleg zijn zoals die uit het gebruik naar voren komen.

²⁴³ De interpretatieve aanpak gaat ervanuit dat het landschap een constructie is en die gekenmerkt wordt door de wederzijdse beïnvloeding van mens op landschap en andersom. Zie: Elen Deming, Swaffield. 2011, 35-37; Føllesdal, Walløe, Elster. 1986, 87-96.

Elk ontwerp wordt bepaald door de interactie van het fysieke ontwerp van gebouw, stad of buitenplaats, de belevingskant als mentale aspecten en de activiteiten en gebruik als de sociaal- maatschappelijke aspecten. Deze drie aspecten zijn nauw met elkaar verbonden en vormen de factoren en motieven.

FIG. 3.1 Beschouwingwijze van buitenplaatsen en buitenplaatsenlandschappen; fysieke, mentale of sociaal-maatschappelijke aspecten (bron: auteur).

3.3.2 Gebruikte bronnen: fysieke, mentale en sociaal-maatschappelijke aspecten

De bronnen om de fysieke, mentale en sociaal-maatschappelijke aspecten te onderzoeken zijn hieronder geïdentificeerd. De *fysieke* eigenschappen van de buitenplaats zelf en het omliggende landschap zijn beschreven en getekend. Dit zijn het grondvlak, de structuren en de objecten in het landschap, waarvoor allerlei historische kaarten en bestaande studies zijn gebruikt. Met elkaar schetsen zij een beeld hoe het landschap er rond 1700 uit moet hebben gezien.²⁴⁴ De bronnen zijn de zeventiende- en achttiende-eeuwse *Hoogheemraadschapskaarten*,²⁴⁵ die betrekking hebben op een groter gebied, *stadsplattegronden* die gedetailleerde

²⁴⁴ Zie onder meer: Borger et al. 2011, 61-126.

²⁴⁵ Hoogheemraadschapskaarten van Schieland (1660), Delfland (1712), Rijnland (1647, 1687), de Uitwaterende sluisen en West Friesland (1680), Westfriesland (1730), Baljuwschap van Kennemerland (1721-1726), Amstelland (laatste kwart zeventiende eeuw), Hoogheemraadschap van den Lande van Woerden (1671), Lynden, Loosdrecht en 's-Graveland (1720).

informatie geven over de steden en hun ommelanden, en historische afbeeldingen van *tuinplattegronden*, die informatie geven op detailniveau, ongeacht of dit oorspronkelijke ontwerptekeningen of uitgevoerde ontwerpen zijn. Probleem bij het gebruik van deze verschillende soorten kaarten is dat zij vaak de informatie weergeven op onvergelykbare manieren. Door de uiteenlopende legenda's kan het ook zijn dat niet op alle kaarten de buitenplaatsen zijn afgebeeld. Verder staat bij historisch kaartmateriaal de nauwkeurigheid ter discussie. Daarom zijn de prenten en schilderijen meer informatief gebruikt en is er gezocht naar andere historische bronnen om deze informatie te bevestigen.

FIG. 3.2 Titelpagina J. van der Groen. *Den Nederlandtschen (Nederlandtsen) Hovenier...* 1669.

FIG. 3.3 Spreidingskaart van buitenplaatsen in Holland (bron: Verschuure-Stuip, et al).

Beide afbeeldingen staan voor de twee belangrijke bronnen voor dit onderzoek.

De bronnen die het *mentale* landschap beschrijven en die dus ingaan op de zintuigelijke belevingen en ervaringen, zijn historische traktaten, hofdichten en egodocumenten. Hiervoor wordt de algemene term *beleving* gebruikt. Belangrijk in deze serie bronnen is het om onderscheid te maken tussen drie belangrijke groepen mensen; de buitenplaatseigenaren, de burgers en de boeren die geen eigenaar waren; en de buitenlandse bezoekers. Om de zeventiende-eeuwse ervaringen zo authentiek mogelijk weer te geven, zijn citaten met verschillende achtergronden vermeld in dit onderzoek. Vaak genoemde aspecten bij dit mentale landschap zijn bijvoorbeeld de beleving van stank en groen.

Om de *sociaal-maatschappelijke* aspecten te onderzoeken die over het *gebruik* gaan, zijn in dit onderzoek grotendeels dezelfde bronnen gebruikt als voor het belevingsonderzoek (traktaten, hofdichten en egodocumenten). Hier worden vooral die aspecten bekeken die het gebruik en de sociale en maatschappelijke verbanden verwoordden. De 'persoonlijke' invloeden werden bepaald door de mening van mensen uit die tijd. In veel citaten worden hierover opmerkingen gemaakt.

3.4 **Bouwstenen van het onderzoek: tekstanalyse en cartografisch onderzoek**

3.4.1 **Traktaten en hofdichten**

Voor het interpreteren van de belangrijkste gebruiks- en belevingsmotieven is allereerst een tekstanalyse van de belangrijkste bouw- en tuintraktaten en hofdichten uitgevoerd in hoofdstuk 4 (eerste stap). Het doel van deze analyse is om de belangrijkste factoren te identificeren; de hoofdthema's. Deze hoofdthema's zijn dus niet op voorhand bepaald maar zijn gebaseerd op historische bronnen. Het is belangrijk om het doel en de betekenis van de historische bronnen op waarde te schatten. Tuintractaten, boeken die de aanleg van buitenplaatsen of tuinen beschreven, somden een serie eisen, wensen en kansen van de omgeving op die een eigenaar kon of zou moeten benutten.²⁴⁶ Hofdichten, gedichten over buitenplaatsen en het buitenleven, beschreven het buitenleven op poetische wijze en gaven zo inzicht wat de overwegingen waren van de eigenaar. Paragraaf 4.1.3 beschrijft hoe beide type bronnen in dit onderzoek zijn ingezet door de auteur van dit onderzoek.

²⁴⁶ Van den Heuvel. 1997, 166.

3.4.2 Cartografisch onderzoek

Een tweede bouwsteen vormt de visualisatie van de inventarisatie van buitenplaatsen. Hiervoor zijn allerlei beschikbare kaarten en historische onderzoeken gelinkt, waarvoor GIS-technologie is gebruikt. Van alle objecten (buitenplaatsen) op de verschillende kaarten is via een inventarisatie de georeferenciede locatie van het hoofdgebouw vastgesteld en op kaart verwerkt. De visuele vertaling wordt in deze studie de spreidingskaart (of vestigingskaart) van buitenplaatsen genoemd. Daarnaast zijn zaken die alleen in geschreven stukken voorkwamen ook zo verbeeld dat ze verbonden konden worden met de spreidingskaart.

Een voorbeeld hiervan zijn de overzichtskaarten van de trekvaarten, de heerwegen of de verschillende bodemsoorten in Holland (hoofdstuk 5 en 6). Deze werden weer gebruikt voor het uitlichten van bijvoorbeeld de relatie van de buitenplaatsen met de regionale ontsluiting in het Holland van de zeventiende eeuw. Andere type bronnen die meer inzicht geven in bijvoorbeeld het gebruik of de beleving van heerwegen en trekvaarten zijn per hoofdstuk uitgewerkt om de sociaal-maatschappelijke en mentale aspecten te benoemen. De relatie tussen thematische analyse en de beschikbare bronnen is inzichtelijk gemaakt in tabel 3.1.²⁴⁷

TABEL 3.1 Onderwerpen, onderzoeksmethoden en bronnen die gebruikt zijn voor de drie aspecten in dit onderzoek (bron: auteur).

	morfologie (fysiek)	beleving (mentaal)	gebruik (sociaal-maatschappelijk)
onderwerpen	grondvlak, structuur, object, materiaal.	visuele beleving (van binnen naar buiten) uitstraling (van buiten naar binnen) geur betekenis	dagelijks en incidenteel gebruik sociaal-e en economische verbondenheid
type analyses	ruimtelijke analyses op basis van historische kaarten, nieuwe kaarten historische kennis, combinatie van verschillende thematische kennis.	visuele analyses op basis van oude kaarten, literatuuronderzoek van historische bronnen over beleving en betekenis.	beschrijvingen van het gebruik door eigenaren en door buitenstaanders, vergelijkend historisch onderzoek over gebruik.
bronnen	historische kaarten (hoogheemraadschappen, steden, tuinplattegronden), historische gegevens in nieuwe kaarten/spreadingskaart, tuinplattegronden	historische traktaten en hofdichten egodocumenten van eigenaren, bezoekers en boeren/burgers. historische kaarten en tuinplattegronden huidige foto's	historische traktaten, hofdichten en egodocumenten, historische plattegronden.

²⁴⁷ Riesto, Braae, Avermaete. 2018, 4.

3.5 Verhouding tussen factoren en motieven

3.5.1 Factoren en motieven

De belangrijkste *factoren* en *motieven* hielden verband met respectievelijk het landschap en de mens, maar daarmee nog niet benoemd hoe dit alles verband hield met elkaar. Van Oostrom creerde een model waarin hij de relaties tussen de motieven van de aanleg van buitenplaatsen en buitenplaatsenlandschappen benoemde. Hij onderscheidde naast motieven ook fysieke condities.²⁴⁸ Deze fysieke condities zijn in het voorliggende onderzoek ‘factoren’ genoemd. De motieven konden volgens van Oostrom zowel sociaal-maatschappelijk als mentaal van karakter zijn. Zijn schema onderstreept de relaties tussen de motieven en condities/factoren gezamenlijk de buitenplaats en het buitenplaatsenlandschap bepaalden bij de aanleg ervan. Van Oostrom geeft hierbij niet aan hoe de wederzijdse en voortdurende beïnvloeding van mens op landschap hierin is gepositioneerd.

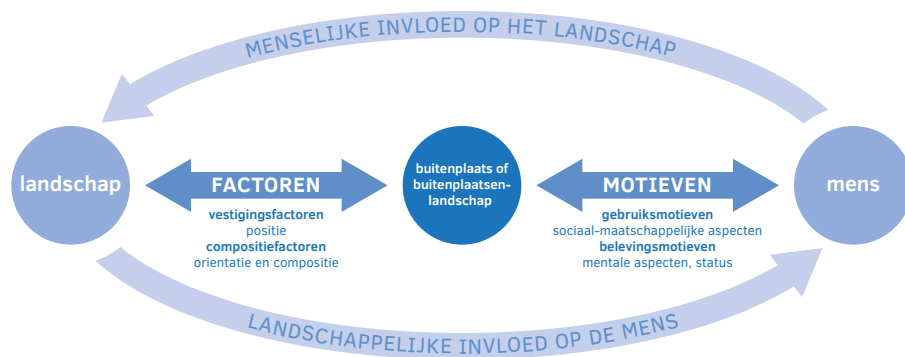

FIG. 3.4 De verhouding tussen factoren en motieven en de wederkerige invloed van de mens op het landschap en andersom (bron: auteur).

²⁴⁸ Van Oostrom. 2015, 47-48.

Het aangepaste model, die de basis vormt voor dit onderzoek, is verbeeld in figuur 3.4. In dit schema zijn de termen *factoren* (in plaats van condities) en *motieven* centraal gesteld. De vestigingsfactoren zijn fysiek van aard en hangen samen met de landschappelijke, stedelijke en infrastructurele kenmerken, die de positie van een buitenplaats bepalen in locatie, vorm en oriëntatie. Als deze *factoren* de compositie en oriëntatie van de buitenplaats bepaalden zijn ze compositiefactoren genoemd, als het alleen om de bepaling van de plaats ging waren het vestigingsfactoren. Anderzijds zijn er de *motieven*, die samenhangen met de beleving en het gebruik van de buitenplaats en dus staan voor de sociaal-maatschappelijke en mentale aspecten. Beleving was dus vooral mentaal gericht en benadrukte vooral datgene wat de eigenaar wilde laten zien, wilde uitdrukken of wilde uitstralen en hoe hij (of zij) de oriëntatie en de compositie daarvoor gebruikte. Gebruik hing samen met sociaal- maatschappelijke aspecten die mensen met mensen verbonden. De motieven zijn daarm vooral immaterieel. De visuele relaties, een onderdeel van de (fysieke) compositie van de buitenplaatsen, waren belangrijk voor het benadrukken van de motieven.²⁴⁹ Daarom is het belangrijk om de fysieke elementen te benoemen in relatie tot de motieven, die eraan ten grondslag lagen.

3.5.2 Wederkerige invloed van mens en landschap

Uitgangspunt voor onze analyse is dat een buitenplaats continu werd aangepast aan nieuwe ontwikkelingen in een circulair proces. Persoonlijke keuzes bepaalden de aanleg van de buitenplaatsen in het landschap en het landschap beïnvloedde op zijn beurt het menselijk gebruik en beleving. Deze wederzijdse beïnvloeding is weergegeven door de twee halfronde pijlen in figuur 3.4. Bepaalde menselijk keuzes werden ingegeven door de vorm en het uiterlijk van het landschap (*landschappelijke invloed op de mens*). Het landschap werd gekenmerkt door bijvoorbeeld delen met een hogere en steviger bodem, door de aanwezigheid van water of door het (ruimtelijk) beeld en de maatvoering die ontginningsloten aan het landschap gaven. Andersom beïnvloedde de mens het landschap. Een beoogd buitenplaatseigenaar koos een bepaalde locatie (positie) met specifieke kenmerken, die kennelijk belangrijk waren voor hem of haar. In het ontwerp kon met deze elementen gespeeld worden door ze te benadrukken of weg te laten vallen of door ze aan te passen aan zijn/haar wensen. Zo werden er ontginningskavels samengevoegd, groeven eigenaren delen van de tuin af voor egalisatie of voor het creëren van bergjes als

²⁴⁹ Van der Wyck. 1982, 8; Norberg-Schulz. 1965, 22; Van Nes. 2008, 116-117.

uitzichtpunten (belvédères) in het landschap en werden nieuwe planten en bomen aangeplant. Blikvelden over het landschap, uitzichten op een kerktoeren: dit alles droeg bij aan de menselijke beleving. Zo werd het landschap door mensenhanden aangepast. Kortom, landschap en mens oefenden wederzijdse invloed op elkaar uit in een continu proces van ontwerp en aanpassing en zo dient een locatie ook begrepen te worden. Deze circulaire ontwikkeling was ook te zien in de transformatie van het landschap zelf, zoals onder andere het geval is met droogmakerijen en polders. Ook in deze nieuwe landschappen lag het auteurschap bij de buitenplaatseneigenaren die afkomstig waren uit de stedelijke elite.

3.6 Opzet onderzoek; inventariseren, analyseren en groeperen

Om groepen buitenplaatsen te kunnen onderscheiden is begonnen met het inventariseren van de buitenplaatsen als onderdeel van de cartografische analyse. De opzet van dit onderzoek kent drie stappen; een inventariserend onderzoek, een analyse of drie schalen en een groepering van buitenplaatsen. Dit is beschreven in het schema van figuur 3.5.

De eerste stap vormt het *inventariserend onderzoek* en is beschreven in hoofdstuk 4. Dit inventariserend onderzoek bestaat uit een opsomming van de factoren en motieven (resultierend in thema's) op basis van de historische, geschreven bronnen (traktaten en hofdichten) en een inventarisatie van de positie van buitenplaatsen samengesteld. De tweede inventarisatie bestaat uit een database die cartografisch is verbeeld en de spreidings- of vestigingskaart heet. De spreidingskaart van buitenplaatsen in Noord- en Zuid-Holland is gegeorefereerd om ze in de tweede stap te kunnen combineren met andere kaarten of informatie. Beide deelonderzoeken zijn zowel de uitkomsten van onderzoek als een bouwsteen voor deze methodiek. De interpretatie van de geschreven bronnen leverde de eerste vestigings- en compositiefactoren alsook de gebruiks- en belevingsmotieven op.

FIG. 3.5 Structuur van dit onderzoek met drie stappen: inventariseren, analyseren en groeperen (bron: auteur).

De tweede stap is het *analyserend onderzoek* dat is beschreven in de hoofdstukken 5, 6 en 7. In deze onderzoekstap zijn de spreidingskaart en de factoren en motieven uit hoofdstuk 4 met elkaar in verband gebracht en geanalyseerd op drie schaalniveaus. De drie hoofdstukken zijn ingedeeld aan de hand van de drie belangrijkste factoren ofwel hoofdthema's, infrastructuur, landschap en stad. Allereerst is de positie bestudeerd en vervolgens ook de oriëntatie en de compositie van de buitenplaatsen in relatie tot het betreffende hoofdthema. Dit resulteerde in een serie vestigings- en compositiefactoren alsook gebruiks- en belevingsfactoren, die aan het einde van elk hoofdstuk zijn samengevat.

De gevonden factoren en motieven waren niet allemaal onbekend; deels zijn ze al geïdentificeerd, maar ook nieuwe factoren en motieven kwamen boven tafel. De kracht van deze analyse lag in het overzicht dat werd verkregen, waardoor nieuwe perspectieven op de buitenplaatsenaanleg in Holland konden worden beredeneerd. Een kanttekening moet worden gemaakt dat de breedte van de drie hoofdthema's niet uitputtend centraal heeft gestaan. Per hoofdthema zijn slechts drie tot vier aspecten uitgewerkt. Zo zijn bijvoorbeeld bij het hoofdthema infrastructuur de waterwegen en landwegen bestudeerd, waarbij van de landwegen alleen de heerwegen zijn geanalyseerd en niet de buurtwegen of andere landverbindingen. Desondanks toont deze uitwerking al dat de buitenplaatsenaanleg veel complexer is, dan nu veelal wordt beschreven. Dit beeld kan aangescherpt worden als per thema meerdere deelthema's te verdiepen. In dat opzicht vormt deze aanpak van onderzoek nog voldoende mogelijkheden om dit onderzoek uit te breiden. Omdat de spreidingskaart en de (boven) regionale schaal het startpunt vormen voor dit onderzoek komt een breed beeld van de buitenplaatsenaanleg in Holland naar voren, wat diverser is dan door het vergelijken van enkele voorbeeldprojecten.

Omdat de aanleg van buitenplaatsen niet begrepen kan worden vanuit één schaal, is gekozen om op meerdere schalen te werken. Deze werkwijze noemen ontwerpers 'door de schalen heen' werken en dit wordt in het landschapsarchitectonische en stedenbouwkundig vakgebied en op de TU Delft vaak 'toegepast'. Ook in onderzoek naar ruimtelijke verschijnselen is deze aanpak van waarde. Het gevolg is dat conclusies op bijvoorbeeld macroschaal zijn aangescherpt door analyses op microschaal. In de omschrijvingen is er steeds voor gekozen om eerst de fysieke structuur te beschrijven om vervolgens zowel het *gebruik* als de sociaal-maatschappelijke aspecten en vervolgens de *beleving* als de mentale aspecten te noemen. Vooral de structuren (vorm, structuur et cetera) zijn naast een beschrijving ook kaarten gemaakt op drie schalen. Het *gebruik* van de buitenplaatsen is in woorden weergegeven en eventueel samengevat in tabellen. De *beleving* is uitgewerkt in beschrijvingen en visuele analyses van enkele buitenplaatsen.

factoren en motieven	microschaal	mesoschaal	macroschaal
infrastructureur			
landschap			
stad			

FIG. 3.6 Opzet onderzoek in tabelvorm (bron: auteur).

In dit onderzoek, dat bestaat uit het lezen van de historische situatie centraal, waarbij de drie hoofdthema's op drie schaalniveau's zijn uitgewerkt. De macroschaal is het startpunt.

De derde stap is het *classificerende* onderzoek. In hoofdstuk 8 is een groepering van de buitenplaatsenlandschappen op basis van de vestigings- en compositiefactoren en de gebruiks- en belevingsmotieven beschreven. Dit resulteert in het definiëren van *Hollands Tempe* met de verschillende Hollandse buitenplaatsenlandschappen. Tot slot volgt het aanscherpen van enkele belangrijke definities.²⁵⁰ De groepering en de concluderende observaties en aanbevelingen zijn uitgewerkt in hoofdstuk 8 en 9.

De noodzaak om groepen buitenplaatsen te bepalen is omdat ons huidige stedelijke landschap snel veranderd. Buitenplaatsenlandschappen vormen blauw-groene structuren in ons stedelijk landschap, die bijdrage aan de identiteit en samenhangt met het verleden. Uitgangspunt voor dit onderzoek is om de groepering te

²⁵⁰ In het verleden is dit wel een typologie genoemd, maar in deze studie wordt de neutrale term groepering of indeling gebruikt voor dit classificerend onderzoek. Of dit ook een typologie of taxonomie genoemd mag worden, is onderwerp voor een eventuele vervolgstudie.

bepalen op basis van het historisch gebruik en beleving. Dergelijke landschappen kunnen ook wel erfgoedlandschappen worden genoemd.²⁵¹ Dit houdt niet in dat erfgoedlandschappen vooral cultuurhistorische waarden hebben en als relictten uit het verleden moeten worden beschouwd. Deze term impliceert dat de grenzen, de (interne) samenhang en het verhaal van deze regio op het verleden en/of historisch gebruik zijn gebaseerd. Dergelijke landschappen kunnen door een bepaald gebruik een eigen wijze van omgang met water, beplanting (lanen) of specifieke ecologische systemen kennen en een bijdrage leveren aan ecologische en klimatologische aspecten. Bij buitenplaatsen is een mooi voorbeeld de stinzebeplanting die vooral in dit groene erfgoed wordt aangetroffen.

²⁵¹ De term erfgoedlandschap ofwel heritage landscape is tussen 2009 en 2018 de titel en ook het uitgangspunt geweest voor een serie vakken in de mastertrack Landscapearchitecture van de TU Delft, die de erfgoed van het verleden centraal stelde.

4 Traktaten en spreidingskaart

4.1 Introductie

Dit hoofdstuk, de eerste stap in het onderzoek, beschrijft de twee typen bronnen, die de basis van dit onderzoek vormen; de tekstanalyse van de historische bronnen en de spreidingskaart. Het doel van dit hoofdstuk is om de belangrijkste onderzoeksbronnen te beschrijven en de spreidingskaart te preciseren, die de onderbouwing van het onderzoek vormt. De hoofdthema's waren in het vorige hoofdstuk al genoemd om de structuur van het onderzoek uit te leggen, maar worden in dit hoofdstuk inhoudelijk onderbouwd. Met de resultaten wordt in de volgende drie hoofdstukken (deel 2) verder gewerkt. Het eerste gedeelte van dit hoofdstuk is eerder al gepubliceerd.²⁵²

4.1.1 Welgelegen

'Dit is Haerlem so sy leyt in haere vest besloten, (...) Oud volk-ryk, schoongeboud, vol timmerd, *wel gelegen*, In 't midden van het land, aen lieflyke wegen, aen veld, aen bosch, aen duyn, aen meynen, aen de see, Voorwaer een Paradijs, en een vol maekte Stee!²⁵³ (figuur 4.1). De dichter stelt dat de stad *welgelegen* was, wat lijkt samen te hangen met positie, wegen en landschappelijke diversiteit, zo vermeld het gedichtje onder aan de Haarlemse stadsplattegrond uit 1628. Leiden was 'zo

²⁵² Verschuure-Stuip. 2016, 9-18.

²⁵³ Saenredam, Akersloot (graveurs). 1628 (bron: tresor Delft University of Technology Library).

voortreflyk wegens hare Aloudheit, zo beminnyk wegens hare *Welgelegenheit*, zo doorluchtig wegens hare Hogeschool, (..) om in 't byzonder eene Beschryvinge van hare zeer schone en vermakelyke Buite-Cingels [dit zijn de singels rond de fortificaties die pleziertuinen en beplante lanen kenden, G.A.V.S.] te doen, die nochtans niet weinig tot sieraat en aangenaamheit van die Stad verstrecken.²⁵⁴ Pieter Jansz Schaghens dichtte de omgeving van Alkmaar *arcadische*, ofwel idealistische trekjes toe vanwege de aangename lucht,²⁵⁵ de pracht van de omgeving en het vele wild om op te jagen. Want in de duinen, waar hij bloemen plukte, wemelde het van de konijnen. Willem Goeree meldde ook dat Amsterdam welgelegen was.²⁵⁶

FIG. 4.1 Haarlem door Van Saenredam en Akersloot, 1628 (bron: Tresor Library TU Delft).

Onder aan de stadsplattegrond van Haarlem staat vermeld dat deze stad welgelegen was.

²⁵⁴ Visser. 1734 (heruitgegeven, 1969), voorrede (2).

²⁵⁵ Schaghens. 1621/1744, C3 (r. 1599-1665).

²⁵⁶ Goeree. 1681, mijne heeren (1).

In deze stedelijke loftuigen duikt steeds het woord ‘welgelegen’ op als een positieve ervaring van de omgeving van deze steden. Historische bronnen schreven dat ook buitenplaatsen welgelegen gesitueerd moesten worden, maar wat men daar nu precies onder verstond is niet zonder meer duidelijk. Ook lijkt welgelegen, afhankelijk van de context, een verschillende inhoud gehad te hebben. In dit onderzoek is geanalyseerd wat bedoeld werd met welgelegen en welke factoren en motieven van belang waren op basis van de historische geschriften.

4.1.2 Voorgeschiedenis

Het beschrijven – of beter gezegd het bezingen – van de schoonheid van de omgeving van een buitenplaats was niet nieuw in de zeventiende eeuw. Al in de klassieke oudheid schreef Horatius Flaccus (65 v Chr- 8 v Chr): ‘Ik zal u eens een uitvoerige beschrijving geven van uitzicht en ligging van mijn buiten. De lange rij bergen wordt onderbroken door een schaduwrijk dal, maar dan zo gelegen dat de opgaande zon de rechterzijde ervan met haar stralen begroet en, wanneer zij op haar smalle wagen ter kimme daalt, de linkerkant met avondlijke groet verguldt. Een mild klimaat dat u zou bevallen (...). Ook is er een bron (...). Haar altijd stromend water is heilzaam voor hoofd en leden. Dit verborgen plekje is, geloof me, zo prettig en aangenaam dat het mij – ongetwijfeld tot uw genoegen – gezond houdt, zelfs in de ongezonde maand september’.²⁵⁷

Het belang dat men hechtte aan de omgeving, weerklonk ook in de omschrijvingen van Italiaanse villa’s, die veelal als de voorlopers van de Hollandse buitenplaatsen worden gezien. In 1452 beschreef architect Leon Battista Alberti (1404-1472) de ideale locatie van een Italiaans buitenverblijf, namelijk gelegen op een plaats met uitzicht op heuvels, vlakten en dergelijke. Daarbij werden het uitzicht op de stad en het stedelijk palazzo geroemd.²⁵⁸ Hiermee werd het uitzicht op zowel de stad als het landschap onderstreept. In de zestiende eeuw omschreef de Italiaanse architect Andrea Palladio (1508-1580).²⁵⁹ In zijn *Quattro Libri dell’ Architettura* (1570) dit op een meer beschouwende wijze. Hij noemde vier criteria waaraan de ideale locatie van een villa moest voldoen: een ligging in het middelpunt van haar landerijen, de beschikking over stromend water door een ligging aan een bevaarbare rivier, positionering aan

²⁵⁷ Van Wildenrode. 1988, I-16, 5-7.

²⁵⁸ Steenbergen, Reh. 2000, 21-26.

²⁵⁹ Dezallier d'Argenville. 1739.

een regionale weg, en een prominente zichtbaarheid van alle kanten, zoals op de top van een heuvel of plek met reliëf.²⁶⁰ Opvallend is dat ook hier, naast de fysieke landschappelijke karakteristieken van de locatie, het uitzicht over het landschap nadrukkelijk werd genoemd. Een ideale locatie bij deze schrijvers kende dus bijzondere landschappelijke kenmerken, maar werd ook bepaald door het uitzicht dat de eigenaar en zijn bezoekers hadden op de omgeving.

4.1.3 Hollandse bronnen

In navolging van de klassieke (Horatius) en Italiaanse beschrijvingen (Palladio, Alberti) zijn er ook in Holland zeventiende-eeuwse bronnen gevonden, die de kenmerken van de locatie en inrichting van een buitenplaats beschreven.

FIG. 4.2 Titelpagina J. Westerberaen. *Alle gedichten...* 1654 (bron: Tresor Library TU Delft).

FIG. 4.3 Titelpagina W. Goeree. *D' Algemeene bouwkunde...* 1681 (bron: Tresor Library TU Delft).

Beide titelpagina's staan voor de twee type bronnen die gebruikt zijn in de tekstanalyse.

²⁶⁰ Smienk, Niemeijer. 2011, 7.

Hierbij onderscheiden we *bouw- en tuintraktaten* en *hofdichten*. In de tuintraktaten, boeken die de aanleg van buitenplaatsen of tuinen beschreven, werden de eisen, wensen en kansen van de omgeving in een of enkele aparte hoofdstukken uitgewerkt op een meer 'theoretische' wijze.²⁶¹ In hofdichten, gedichten over buitenplaatsen en het buitenleven, werden ook locatietekenen aangehaald. Hierdoor menen we nu de overwegingen van een eigenaren te kennen.²⁶² Om de sfeer weer te geven zijn de titelpagina's van een traktaat en hofdicht weergegeven in figuur 4.2 en figuur 4.3.

Bij de tuin- en bouwkundige traktaten zijn die van Jan van der Groen,²⁶³ Antoine-Joseph Dezallier d'Argenville,²⁶⁴ Pieter de la Court van der Voort²⁶⁵ en Willem Goeree bestudeerd.²⁶⁶ Het doel van de traktaten was om de buitenplaatseigenaar in spe te adviseren en daarom scharen we deze boeken nu onder het genre van de 'almanak of raadgeefcultuur'.²⁶⁷ De elite las deze traktaten en ze werden dan ook herhaaldelijk herdrukt. Jan van der Groen (1624-1672) beschreef in het eerste deel van zijn *Het Vermakelijck Landtleven*, nu bekend als *Den Nederlandtschen Hovenier* (1669),²⁶⁸ wat het buitenleven voor hem inhield. In het tweede deel, *De Verstandige Hovenier*, ging hij meer in op de fysieke eigenschappen van een buitenplaats, zoals het belang van vruchtbare grond, en op de vraag hoe de bodemvruchtbaarheid kon worden verbeterd.²⁶⁹ Antoine-Joseph Dezallier d'Argenville (1680-1765), van beroep advocaat en secretaris van de Franse koning, schreef in het tuintraktaat *La théorie et la Pratique du Jardinage* (1711) over de aanleg van een 'maison de la campagne'.²⁷⁰

²⁶¹ Van den Heuvel, 1997, 166.

²⁶² De la Court van der Voort. 1737, 1e hoofddeel/ 2; Berkhout. 2017, 2, 73-74.

²⁶³ Van der Groen. 1669.

²⁶⁴ Dezallier d'Argenville. 1739. Dit boek werd in drie versies in Den Haag uitgegeven (1711, 1715, 1739).

²⁶⁵ De la Court van der Voort. 1737.

²⁶⁶ Goeree. 1681.

²⁶⁷ Deze raadgeefcultuur, ook wel bekend als 'Hausväterliteratur', kwam vooral tussen de zestiende en achttiende eeuw voor in het Duitssprekende deel van Europa. Een speciale plaats nam de teelt van bijzondere, exotische gewassen in en die werd dan ook op het titelblad genoemd, zoals bij Pieter de la Court van der Voorts 'Byzondere Aenmerkingen', waarin hij zich had toegelegd op ananas, citroen, limoen en de oranjebomen (sinaasappelbomen). Zie voor meer informatie; De Jong. 1993, 16-22.

²⁶⁸ Van der Groen. 1669, titelblad 1 en 2.

²⁶⁹ Van der Groen. 1669, inleiding 1.

²⁷⁰ Dit boek werd vertaald en uitgebracht in meerdere landen en dertien maal herdrukt. In de Nederlanden verschenen drie drukken, namelijk de oorspronkelijke, anonieme, uitgave in 1711 en herdrukken onder zijn naam in 1715/17 en in 1739; Dixon Hunt, Villis. 1988, 125.

Vijf voorwaarden voor de aanleg van een buitenplaats waren voor Dezallier d'Argenville cruciaal: een gezonde plaats, goede aarde, de aanwezigheid van water, een blik op een mooi landschap en het gemak van de plek.²⁷¹ Opvallend is dat niet alleen fysieke kenmerken maar ook de gebruiks- en belevingsaspecten werd genoemd.

Advocaat Pieter de la Court van der Voort (1664-1739) schreef als goede amateur *Byzondere Aenmerkingen...* (1737). Hij vat de ideale situering van een buitenplaats samen in drie termen: welgelegen zijn, op goede en vruchtbare grond gelegen zijn, en een goede vorm hebbend.²⁷² De Zeeuwse uitgever Willem Goeree (1635-1711) gaf onder meer *D'Algemeene bouwkunde, volgens d'antike en hedendaagse manier...* uit in Amsterdam (figuur 4.3).²⁷³ Opvallend was dat hij vooral over de situering van het huis schreef en niet over de bouwstijl. In al deze geschriften stond een hele reeks opmerkingen over de aanleg en werden verbanden gelegd met de vestigings- en compositiefactoren van de buitenplaatsen.

De hofdichten vormen de tweede groep geschreven bronnen. Een hofdicht is een gedicht waarin het leven van een eigenaar op zijn buitenplaats werd beschreven of waarin de buitenplaats zelf is beschreven.²⁷⁴ Hof was destijds het woord voor een buitenplaats. Voor deze analyse zijn vooral de hofdichten van Philibert van Borsselen,²⁷⁵ Petrus Hondius,²⁷⁶ Constantijn Huygens,²⁷⁷ Jacob Westerbaen²⁷⁸ en Jacob Cats gebruikt.²⁷⁹ De eerste twee volledig Nederlandse hofdichten²⁸⁰ waren:

²⁷¹ 'Le première une exposition saine, la seconde un bon terroir; la troisième l'eau; la quatrième la vûë d'un beau país' & la cinquième la commodité du lieu', in: Dezallier d'Argenville. 1739, 8.

²⁷² De la Court van der Voort. 1737, 2.

²⁷³ Van der Aa. 1858/1862, 251-252; Twee uitgaven verschenen er, een versie zonder afbeeldingen en een met; Van den Heuvel. 1997, 156.

²⁷⁴ De Vries. 1998, 13.

²⁷⁵ Van Borsselen. 1613.

²⁷⁶ Hondius. 1621.

²⁷⁷ Huygens. 1653.

²⁷⁸ Westerbaen. 1654.

²⁷⁹ Cats. 1655.

²⁸⁰ Al voor 1613 verschenen er enkele typische hofdicht-achtige passages in de Nederlandse letteren, namelijk in Houwaerts Pegasides Pleyn, in Spieghels Hertspiegel en in Van Borsselens Strande. Fragmentarische passages, die vooral in de inleiding de situatie op bloemrijke wijze schetsten, waren onderdeel van deze gedichten. Van Veen. 1960, 10-14.

Den Binckhorst, ofte het Lof des gelucksalighen ende gherustmoedighen landlevens (1613) van Philibert van Borsselen (circa 1580-1627) en *Dapes inemptae of De Moufe-schans dat is de soeticheydt des buytenlevens, vergheselschap met de Boucken* (1613) van Petrus Hondius (ong. 1578-1621).²⁸¹ Later volgden de hofdichten van Constantijn Huygens (1596-1687) met *Vitaulium* (1653), voormalig dokter Jacob Westerbaen (1599-1670) met *Ockenburg* (1654) en Jacob Cats (1577-1660) met *Ouderdom, buytenleven en hofgedachten op Sorghvliet* (1655).²⁸² Goeree en Van der Groen verwezen in hun traktaten naar de bovengenoemde hofdichten, die dus kennelijk algemeen bekend waren.²⁸³ De laatste drie genoemde hofdichters waren bekenden van elkaar en hadden allemaal een buitenplaats in de omgeving van Den Haag. Opvallend is de sterke relatie tussen Zeeland en Holland in deze eerste en invloedrijkste hofdichten. Want het kan geen toeval zijn dat drie dichters een Zeeuwse afkomst hadden (Van Borsselen, Hondius en Cats) en twee een Hollandse (Huygens en Westerbaen); vier van de vijf buitenplaatseneigenaren hadden een buiten in of direct bij Den Haag.²⁸⁴ In citaten, verhalen, anekdotes enzovoorts werd de relatie met de omgeving regelmatig uitgewerkt. In de hofdichten lag de nadruk op het waarom van bepaalde keuzes of op hoe men een bepaalde ontwikkeling zag. Daarmee is het een aanvulling op de traktaten die de 'regels' stelden.

Bij het gebruik van de informatie uit de hofdichten speelt de vraag in hoeverre de informatie als wijze raad genomen mag worden. Van Veen typeert het genre hofdichten als didactisch, waardoor de opmerkingen 'letterlijk' genomen mag worden.²⁸⁵ De Vries legt de nadruk op de poëtische, literaire achtergrond.²⁸⁶ Dit gold ook voor stedendichten en stedenlofdichten. Het doel van een lofdicht was vooral bedoeld om het lezerspubliek met een poëtische omschrijving van de stad te vermaken.²⁸⁷ Huygens zei zelf dat hij dichterlijke vrijheid gebruikte in het bijschrift van *De Rijmpen*: 'want zij

²⁸¹ Van Borsselen. 1613; Hondius. 1621.

²⁸² Huygens. 1653; Westerbaen. 1654; Cats. 1655.

²⁸³ Van der Groen. 1669, loffelyckheydt des landtleuens.

²⁸⁴ Van Borsselen werd geboren in Goes en behoorde tot de literaire groep de Zeeuwse Nachtegael, studeerde in Leiden en woonde daarna op Tholen. Hondius werd geboren in Vlissingen, studeerde in Leiden en leefde de rest van zijn leven in Terneuzen. Huygens kwam uit Den Haag en bleef in de buurt wonen. Westerbaen kwam uit Den Haag, studeerde in Leiden en keerde terug naar de Den Haag. Cats kwam uit Brouwershaven en bleef na zijn werkzame leven aan het stadhouderlijk hof wonen bij Den Haag; De Vries. 1998, 43, 73, 134-135, 176, 210.

²⁸⁵ Gelderblom. 1986,69.

²⁸⁶ De Vries. 1998, 13.

²⁸⁷ Verbaan. 2011, 9 en 91-100.

liegt, ten dele uit gewen, ten dele om de kunst. En wie de waarheid zoeken, in 't los aanzienlijk van welgerijmde boeken, zijn even ver van 't pad als wie de wilde aard van 't weelderig penseel aanvaarden als een kaart'.²⁸⁸ Daarom vormen de traktaten de essentie van de verhandeling en leveren de hofdichten ondersteunende argumentatie daarvoor. Zo worden de gegevens in dit onderzoek dan ook gebruikt.

4.2 Locatiekenmerken

In de bestudeerde traktaten en hofdichten zijn een grote hoeveelheid op- en aanmerkingen genoemd, die ingaan op de fysieke locatiekenmerken en op de beleving en het gebruik ervan. Voor de leesbaarheid zijn deze verdeeld in vijf hoofdaspecten. De eerste twee zijn vooral de fysieke kenmerken en de laatste drie gingen in op de beleving en het gebruik:

- 1 vruchtbare grond,
- 2 een gunstige situering,
- 3 een gemakkelijk gebruik,
- 4 beleving van de stad en de stedelijke cultuur en
- 5 de beleving van het landschap.

De volgende twee paragrafen beschrijven de locatiekenmerken (*vruchtbare grond* en *goede situering*) en daarna volgen de belevingskenmerken (*een gemakkelijk gebruik*, *beleving van stad en stedelijke cultuur* en *de beleving van het landschap*).

4.2.1 Vruchtbare grond

Het eerste kenmerk was vruchtbare grond wat nu ook wel bodemvruchtbaarheid genoemd. Het belang van vruchtbare grond lag in de mogelijkheid tot het creëren van een mooie tuin, waar planten en bomen goed konden groeien. In bijna elk traktaat of geschrift werd dit gegeven expliciet uitgewerkt. Van der Groen noemde het zelfs de

²⁸⁸ Van Strien, Van der Leer. 2005, 69 (r 20-24).

belangrijkste plicht van een eigenaar en de tweede plicht hing hiermee samen: het voorradig hebben van voldoende mest.²⁸⁹ Goeree zette zijn woorden kracht bij door de woorden van 'de oude Cato' aan te halen, dat een verstandig eigenaar zodanige gronden kiest, dat ze mogelijkheden in zich hebben tot een 'lusthof tot vermaak en een Moeshof tot de Keuken; maar ook Boomgaarden, Weyen en Zaylanden tot voordeel en Jaarlijkze inkomsten, rontsom gelegen zijn'.²⁹⁰ Hij benadrukte dat een goede grond nodig was voor zowel een siertuin als voor het verbouwen van groente en fruit. Door verkoop van groente en fruit kon een eigenaar nog enige inkomsten binnenkrijgen.²⁹¹ Dezallier d'Argenville ging hier gedetailleerder op in door specifieke eisen te stellen.²⁹² De grond moest een goede kleur, smaak en geur hebben en vooral liggen op een gezonde plaats. De gezondheid van de bodem las men af aan de conditie van de dieren en planten. Want, zo redeneerde hij, als de aanwezige dieren er gezond uitzagen, dan zou de grond dat ook zijn.²⁹³ De la Court van der Voort behandelde de geschiktheid van verschillende typen grond.²⁹⁴ Hij betoogde dat alleen goede gronden weelderig groen en smakelijke vruchten zouden opbrengen, zonder te hoge onkosten aan arbeid en mest.²⁹⁵

Ook in enkele hofdichten werd bodemvruchtbaarheid genoemd. Huygens onderstreepte meerdere malen het belang van vruchtbare grond in zijn gedicht *Vitaulium*, bijvoorbeeld toen hij schreef dat 'de klei hem scheen te wenken'.²⁹⁶ Verderop sprak hij de lezer uit ervaring vermanend toe: 'Let, ouders, en let scherp op 't keuren van uw gronden'.²⁹⁷ Hij had dat niet gedaan, waardoor zijn mastbomen onvoldoende gegroeid waren. Dit kwam omdat ze geworteld waren in 'helse' gronden, de zandgronden van een smalle strandwal. Huygens noemde deze grond 'turfas van de hel' en dit vergif moest uit de bodem verwijderd worden.²⁹⁸

²⁸⁹ Goeree. 1681, 176.

²⁹⁰ Goeree. 1681, 176.

²⁹¹ Goeree. 1681, 176; De la Court van der Voort. 1737, 38.

²⁹² Dezallier d'Argenville. 1739, 7.

²⁹³ Dezallier d'Argenville. 1739, 11.

²⁹⁴ De la Court van der Voort. 1737, 42.

²⁹⁵ De la Court van der Voort. 1737, 38.

²⁹⁶ Van Strien, Van der Leer. 2005, 19 (r. 46).

²⁹⁷ Van Strien, Van der Leer. 2005, 20 (r. 53).

²⁹⁸ Van Strien, Van der Leer. 2005, 30 (r.607).

Hij deed dit door de laag te laten afgraven en van de grond een berg te maken die werd afgedekt met gras als een 'groene mutsje'.²⁹⁹

Bodemvruchtbaarheid was direct verbonden met verschillende bodemsoorten en dus met de diverse landschappen van Holland. Bepaalde typen bodem werden als minder vruchtbaar beschouwd, waaronder, zo blijkt uit meerdere citaten, de zandgronden. Zo schreef Jacob Cats dat hij er bewust voor koos om *Zorgvliet* in de arme, schrale duinen te positioneren. Dit bood hem de mogelijkheid om deze duinen te ontginnen door de aanleg van een tuin.³⁰⁰ Ook opmerkingen als 'hoe ik met het zand, en dorre Klingen vocht'³⁰¹ en 'waar door men schraale zanden, Veranderd door de Kunst in Zegenryke landen',³⁰² en het vaker aangehaalde 'Het is geen kleyn vermaak, wanneer men dorre zanden, Door middel van de kunst, verkeerd in nutte Landen' benadrukken dit.³⁰³ In zijn *Ouderdom, buytenleven en hofgedachten op Sorgvliet* verantwoordde hij meerdere malen de keuze voor deze 'arme grond' en riep zelfs anderen op dezelfde keuze te maken.³⁰⁴ Vruchtbaarheid was niet altijd het dominerende criterium voor de locatiekeuze van een buitenplaats. Jacob Cats schreef dat hij nooit zoveel bekijks had getrokken met zijn *Zorgvliet* in een vruchtbaar landschap had gekozen, dan dat hij nu had gedaan door voor de binnenduinen te kiezen.³⁰⁵ Cats probeerde op de schrale grond een vruchtbare tuin te realiseren, zodat hij bij succes veel aandacht zou krijgen. Hieruit wordt duidelijk dat het ontginnen van het landschap niet alleen in de waterrijke gebieden geschiedde om de grond droog te maken, maar dat het ook verbonden werd met het tuinieren op drogere gronden. Het ingrijpen in het landschap droeg zo bij aan de vormgeving ervan, een motief waar we later nog op terugkomen.

De la Court van der Voort beschreef welke gronden het meest geschikt waren en hoe ze verbeterd konden worden. Opvallend is ook hier weer het gebruik van het woord welgelegen.³⁰⁶ 'Grond noeme het uitgekoren veld tot de planting, (...)

²⁹⁹ Van Strien, Van der Leer. 2005, 31 (r. 693-697).

³⁰⁰ Cats. 1655, 44.

³⁰¹ Cats. 1655, 48.

³⁰² Cats. 1655, 49 (46-49).

³⁰³ Cats. 1655, 45; en 't en is geen minder lust, wanneer men dorre zanden Brengd uyt haar schraalen aard tot segen ryke landen', 47.

³⁰⁴ Cats. 1655, 47.

³⁰⁵ Cats. 1655, 44 en 47.

³⁰⁶ De la Court van der Voort. 1737, 1ste deel, eerste boek VII, VIII.

hier voor is gezegd dat zodanige gronden wel gelegen, goed en wel gestelt van natuure moeten zyn, op dat de boomen en plantsoenen daer in weelig zouden groeyen, ook smaekelyke vrugten, en wel gesloten vast houtgewas voortbrengen, zonder daer toe veel onkosten van bearbeidinge of toebrenge van mest nodig te hebben.³⁰⁷ Welgelegen werd in dit citaat direct verbonden met de functionele kwaliteiten van de vruchtbare bodem. Tegenwoordig wordt bodem gedefinieerd als de 'de bovenste losse laag van de aardkorst, bestaande uit vaste minerale en organische bestanddelen en met water en lucht gevulde poriën, die geschikt is voor de groei van planten en dieren'.³⁰⁸ De nadruk ligt nu op de fysieke samenstelling. De la Court van der Voort las de bodemvruchtbaarheid daarentegen uit de groei van planten en dieren, waarbij klei-, zavelachtige en andere zandgronden het meest geschikt werden bevonden, mits er geen ondoordringbare, diepere lagen werden aangetroffen waarop water bleef staan. De beste gronden om een buitenplaats op te stichten, waren volgens De La Court van der Voort die zandbodems die afgedekt waren met een laag van ongeveer zeven of acht duimen kaluwaarde erop.³⁰⁹ Dit 'rosachtig' zachte zand was ideaal, want het had geen afgevallen bladeren nodig als voedingsstof. De bodem was kennelijk vruchtbaar genoeg. Want hoewel de beplanting en vruchten kleiner bleven, groeiden de planten wel zelfstandiger en smaakten hun vruchten kruidiger. Bomen bleven ook kleiner wat voordelig was omdat ze minder snel omwoeien in een storm. Omdat de instraling van zonnewarmte diep kon doordringen, was het goede grond voor moestuinen en bloementuinen. Planten die in de vroege lente groeiden hadden het wel moeilijker op zandgronden, omdat winter- en lenteregens de wortels konden aantasten, zo schreef De la Court van der Voort.³¹⁰ Geestgronden, die ontdaan waren van het rosachtig zand en dus jarenlang geen zonlicht hadden gekend, waren ook minder geschikt. Dat de zandgronden zo ideaal werd gevonden, is opvallend, want terwijl Cats het arme gronden noemde, vond De la Court van der Voort ze zeer geschikt.

³⁰⁷ De la Court van der Voort. 1737, 38.

³⁰⁸ Kuipers. 1956, 15.

³⁰⁹ De ideale bodem bestond uit een laag van klei met zand en mest vermengd van ongeveer 18 tot 21 centimeter (gebaseerd op de Rijnlandse duim). Voor de omschrijving van kaluwaarde, zie voetnoot 311.

³¹⁰ De la Court van der Voort. 1737, 41.

Kleigronden waren over het algemeen 'de beste vrugtbare gronden van ros-zavelagtige geele vette klei onder een laag kleiagtige kaluw-aerde'.³¹¹ Dit was dus gele klei met een kleine lutum (deeltjes).³¹² Ook steenaarde onder 'tien duimen dikte kaluw aerde, tussen de elf of veertien duimen dikte diepte legt' was geschikt.³¹³ Klei was voordelig omdat wortels goed kunnen doordringen in deze grond en afgevallen bladeren voldoende voeding zijn voor deze bodem. Bomen waren in kleibodems beter verankerd doordat ze niet zo snel groeide en via de wortels beter verankerd waren. Kleigronden vond men ook zeer geschikt voor moes- en bloementuinen. Maar bij plantages kon door het volle bladerdak van deze goed groeiende bomen, het zonlicht minder goed tot op de bodem doordringen. Dit was nadelig voor aardvruchten, bloemen en potgewassen.³¹⁴ Hieruit blijkt dat men oeverwallen zeer geschikt vond voor de aanleg van een buitenplaats.

Veengronden waren, zoals omschreven, los, bol en zwavelachtig. Ze mochten dan wel veel vruchten opleveren en dus geschikt zijn voor het produceren van aardvruchten, zo schreef De La Court van de Voort. Maar deze grondsoort kwam de smaak van de vruchten niet ten goede, want die was zompig en waterachtig.³¹⁵ Verder was een nadeel dat de bomen op veengronden aanvankelijk wel goed groeiden maar verstierven tijdens de groei. En bolbloemen op veengronden leden aan wegwijnende ziekten.³¹⁶ Ondanks de vruchtbaarheid en het aanwezige water waren deze gronden dus minder geschikt. Ook moerige grond, een combinatie van veen en zand, leverde grotere vruchten op, maar ook hieraan waren nadelen verbonden. Struiken en bomen groeiden minder zelfstandig en de vruchten waren minder smakelijk. Daarom werden veengronden afgeraden.³¹⁷ Dit benadrukt dat De La Court van der Voort niet de productie, maar de kwaliteit van groot belang vond.

³¹¹ Kaluwaarde is klei met zand en mest vermengd, zoals uit het traktaat werd opgemaakt..

³¹² Zavel is een grondsoort dat bestaat uit zand en kleideeltjes, lutum. Lutum staat voor minerale deeltjes kleiner dan 2 µm. Een lutumpercentage tussen 8 en 12 procent is zeer lichte zavel, tussen 12 en 17,5 procent is matig lichte zavel, tussen 17,5 en 25 procent is zware zavel en boven 25 procent is klei. Zavel is vruchtbaar, vochthoudend en doorwortelbaar.

³¹³ De la Court van der Voort. 1737, 39-40.

³¹⁴ De la Court van der Voort. 1737, 39-40.

³¹⁵ De la Court van der Voort. 1737, 42.

³¹⁶ De la Court van der Voort. 1737, 42.

³¹⁷ De la Court van der Voort. 1737, 42.

4.2.2 Een gunstige situering

Goeree, Dezallier d'Argenville en De la Court van der Voort benadrukten de noodzaak van een gunstige situering. Een gunstige situering had vier kenmerken: 1) *een goede en gemakkelijke verbinding met de omgeving*, 2) *een ideale positie in het landschap*, 3) *een juiste positie ten opzichte van de stad* en 4) *een optimale inrichting van het kavel*. De eerste drie kenmerken gingen grotendeels over de keuze voor een bepaalde locatie van de buitenplaatsen, de vestigingsfactor. Het laatste kenmerk sloeg vooral op de inrichting van de buitenplaats en was een compositiefactor. De inrichting van de kavel werd grotendeels bepaald door de locatiekeuze, maar ook door wat de eigenaar wilde bereiken met de aanleg van de buitenplaats.

Het eerste kenmerk van een gunstige situering van de buitenplaats was een *goede en gemakkelijke verbinding met de omgeving*. Een goede bereikbaarheid vanuit de stad was hiervoor een voorwaarde. Dit kon via een landweg of een waterweg zijn. Goeree omschreef het belang van een waterweg of landweg als essentieel voor het transport van goederen van en naar de stad, en vanwege de bereikbaarheid van hulp.³¹⁸ De la Court van der Voort noemde dat een positie aan een waterweg ideaal was. Maar een verbinding over een zand- en kleiweg naar de stad was ook noodzakelijk, omdat die in zowel winter als zomer met paard en wagen begaanbaar was.³¹⁹ Bij Dezallier D'Argenville was de wegverbinding met de stad een van de vijf voorwaarden.³²⁰ Opvallend is dat de teksten allen benadrukken dat het niet alleen ging om een goede verbinding en dus om de fysieke connectie, maar ook om de schoonheid en de beleving ervan, een aspect dat belangrijk is voor de landschapsarchitectuur. Goeree gebruikte hiervoor het woord *gemakkelijk*, 'grote gemakkelijke wegen, met het schoonst in 't aanzien, en ontrent eenige Watergang of vaard'.³²¹ Hij benadrukte verder dat de soort weg belangrijker was dan het type landschap.³²² De term *gemakkelijk* werd door hem niet nader omschreven. De hofdichten laten zien dat in de zeventiende eeuw bepaalde land- en waterwegen meer uitstraling hadden dan andere. De Zeestraet tussen Den Haag en Scheveningen had veel uitstraling doordat hij volgens een ontwerp van Huygens aan weerszijden met bomen beplant was. Jacob Cats bouwde hieraan zijn *Zorgvliet*, zoals te zien is op de prenten van

³¹⁸ Goeree. 1681, 174-175.

³¹⁹ De la Court van der Voort. 1737, 3.

³²⁰ Dezallier d'Argenville. 1739, 14.

³²¹ Goeree. 1681, 174.

³²² Goeree. 1681, 175.

Jan van de Aevele(n) (1650-1727) uit ca. 1695.³²³ Huygens zelf noemde de Vliet de mooiste rivier en beschreef de status ervan met de woorden: 'Wel hei, wat 's hier weer nieuws? Zal 't nooit geen einde wezen; alweer een nieuw kasteel in éne nacht verzezen! 'k denk eindelijk de Vliet zal worden tot een straat, Den Haag zal mettertijd niet weten waar hij staat, te Voorburg of aan 't duin!'³²⁴ Huygens roemde de rivier als 'de Vliet der Vlieten, de levendste rivier, de doorploegdste vaart van elk die Holland kent en binnenlands bevaart'.³²⁵ In buitenplaatsenonderzoek wordt er vaak gesproken over de status van de buitenplaats zelf, waarbij hoofdzakelijk aan de architectuur van het huis wordt gerefereerd. Deze omschrijvingen onderstrepen dat de status van de weg (water en land) erheen en de openbare ruimte in de buurt net zo belangrijk was. Hier liepen fysieke kenmerken en belevingskenmerken door elkaar.

Het tweede kenmerk was een *ideale positie in het landschap*. Hierbinnen zijn vier aspecten te onderscheiden: een gezonde plek vrij van slechte dampen en vieze rook (een aspect om een plek niet te kiezen), water, ontginningen, en hoogteverschillen ofwel reliëf. Bij de dampen dient wel een kanttekening gemaakt te worden. Tegenwoordig brengen wij dampen in verband met luchtvervuiling. In de zeventiende eeuw werden slechte dampen gezien als de verstoorders van de balans van de microkosmos van het menselijk lichaam. Het lichaam kende vier tegengestelde sappen: bloed, gele en zwarte gal, en slijm. Harmonie van de vier sappen was noodzakelijk, waarbij lichaamssappen en dampen (van buiten) het lichaam in evenwicht hielden. Deze lang gangbare denkbeelden uit de medische wetenschap zijn bekend als de humorenleer van Galenus, ofwel de humorenpathologie.³²⁶ Locaties die onbalans tussen de vier sappen bevorderden, dienden vermeden te worden.

Goeree behandelde de verschillende soorten bodem in een beschrijving van de uiteenlopende landschappen die Holland kende. De keuze tussen een bosachtig, een bergachtig of een moerasachtig landschap beschreef hij als onbelangrijk, hoewel hij wel benadrukte dat dit niet inhield dat sommige plekken gelukkiger of zelfs gezonder waren dan andere. Duingebieden met verstuvende gronden dienden ontweken te worden.³²⁷ Ook De la Court van der Voort benadrukte het vermijden van de duinen. Hij gebruikte hiervoor een argument uit de humorenleer, namelijk dat de aanwezige

³²³ Van de Aevele (n). Rijkmuseum, zie analyse van de buitenplaats in hoofdstuk 6.

³²⁴ Van Strien, Van der Leer. 2005, 60 (r 2365-2369).

³²⁵ Van Strien, Van der Leer. 2005, 56 (r 2182-1284).

³²⁶ Ladan. 2012, 14-16; Udo. 2011-2012, 5-6.

³²⁷ Goeree. 1681, 175.

dampen schadelijk waren;³²⁸ een plek in de duinen zou de balans van de microkosmos van het lichaam verstoren. Opvallend is dat deze afwijzing van een positie nabij de duinen kennelijk niet algemeen werd omarmd, aangezien er in de provincies Holland en Zeeland veel buitenplaatsen in de kustzone werden aangelegd.³²⁹ Zoals hierboven opgemerkt, zag Cats een locatie op zandgronden juist als een voordeel, omdat dit hem de mogelijkheid bood van de kunst van het menselijk ingrijpen in het landschap te tonen. In een citaat uit een reisomschrijving van Visser, schrijft hij over een locatie bij Katwijk, dat die zowel aan de rivier als nabij de zee lag. Uit zijn omschrijving komt een ander idee over de schadelijke zeedampen naar voren. Zo schreef Visser 'dat hier te Katwyk de frisse Rhynstroom door het Dorp loopt; en ten anderen dat 'er nog meer moderne en zeer moje huizen staan, waarvan zeer vele en wel de voornaamste, voor of achter aan dat aangenaam water zeer pleyzierig uitkomen, terwyl de oever daarvan voor een gedeelte met schoon geboomte is beplant. Ook wierd my gezegt, dat veel luiden daar uit de Steden voor hun plyzier en gezondheid gaan leven, wyl 'er een zeer frissche en gezonde lucht is.'³³⁰ Ook hier werd gemeld dat de 'luchten' juist fris en gezond waren.

Een tweede aspect van het kenmerk *ideale positie in het landschap* hing in Laag-Nederland nauw samen met water en waterbeheersing, essentieel voor een buitenplaats. Goeree vond een positie nabij een zeeboezem ideaal voor een waterverbinding, maar deze positie was ook gevaarlijk wegens het risico van overstromingen.³³¹ Voor Dezallier d'Argenville was de aanwezigheid van water een van de vijf belangrijkste voorwaarden.³³² Of dit in de vorm van een rivier, een sloot, een plas of een smalle beek uit de duinen was, werd niet toegelicht.

In Holland hing de aanwezigheid van water nauw samen met de ontginnings-landschappen, het derde aspect van het kenmerk *ideale positie in het landschap*. De ontginningslandschappen hadden een sterk verband met water in de vorm van rivieren, sloten en plassen. Een buitenplaats in een droogmakerij beschouwde Goeree als ongunstig, zoals blijkt uit de woorden 'Sware Playsanthuizen en Hofsteden, te dicht onder de Vestingen der Steden, of in nieuw ingedijkte Polders te bouwen, heeft

³²⁸ De la Court van der Voort. 1737, 2.

³²⁹ De la Court van der Voort. 1737, 2.

³³⁰ Visser. 1969 (1734), 312-313.

³³¹ Goeree. 1681, 175.

³³² 'Le première une exposition saine, la seconde un bon terroir; la troisième l'eau; la quatrième la vûë d'un beau pais' & la cinquième la commodité du lieu' in: Dezallier d'Argenville. 1739, 8.

meenig Heerschap berouw en schade toegebracht'.³³³ Goeree doelde hiermee op de aanleg van vele zestiende- en zeventiende-eeuwse buitenplaatsen in droogmakerijen en aandijkingen. Het primaire doel van de droogleggingen was de indamming van meren die ontstaan waren uit kleine stroompjes, of van meren die gegroeid waren tot grote meren als gevolg van afkalving van de oevers of vanwege afgraving door omwonenden.³³⁴ De droogmakerijen werden in de zestiende en zeventiende eeuw vooral gefinancierd door de stedelijke burgerij en/of een enkele adellijke heer. Meerdere ingedijkte polders werden door de eigenaren gebruikt om een buitenplaats aan te leggen, zoals in de Beemster, de Zijpe, de Purmer, de Driemanspolder, de Muizenpolder en de polders op het Eiland van Dordrecht. Hoewel men achter de dijken beschermd was tegen het buitenwater, zoals zowel De la Court van der Voort als Goeree onderstreepten, bleken buitenplaatsen in de droogmakerijen vaak niet goed te bevallen. Deze gebieden kenden schadelijke dampen, moerassen en modderpoelen, net als de aandijkingen. De droogmakerijen en aandijkingen waren dan wel gunstige investeringen, maar ze werden kennelijk beschouwd als ongezonde plaatsen.

Een laatste aspect van een *ideale positie in het landschap* was de positie ten opzichte van hoogteverschillen, wat vaak wordt aangeduid met reliëf of gradiënten in het landschap. Deze opmerkingen komen enigszins vreemd over in een landschap dat eerder door vlakheid dan door bergachtigheid wordt bepaald. Maar dit reliëf werd in verband gebracht met een gezonde plek. De aanwezige hoogteverschillen waren inderdaad vaak gering. Toch kwamen opmerkingen over hoogteverschillen steeds terug, zodat we kunnen concluderen dat ze belangrijk geacht werden. Goeree schreef dat in een vlak landschap een hoge plaats het beste was en in een bergachtig landschap juist een locatie in de vruchtbare valleien.³³⁵ De Franse auteur Dezallier d'Argenville noemde hoogteverschillen een van de vijf vestigingsvoorwaarden voor een gezonde plek.³³⁶ Hij lichtte toe waarom juist dit reliëf zo belangrijk was. Een gezonde plek was in zijn ogen niet gesitueerd boven op of aan de voet van een berg. Een nadeel van een te hoog gelegen tuin zou zijn dat deze te veel was blootgesteld aan wind en zon, wat ongunstig was voor de conditie van de bomen en kon leiden

³³³ Goeree. 1681, 175.

³³⁴ De groei van de meren was niet altijd het gevolg van het afkalven van de meren. Boven Rotterdam werd het veen afgegraven (slagturven) waardoor de meren ontstonden en groeiden en bij storm soms ook weer onbedoeld werden vergroot. Dit proces wordt in hoofdstuk 6 behandeld.

³³⁵ Goeree. 1681, 174.

³³⁶ We moeten wel in ogenschouw nemen dat het Franse landschap grotere hoogteverschillen kent dan het Hollandse, en dat deze opmerking in dat licht moet worden beschouwd.

tot het omvallen van tuinmuren. Het voordeel van een hoge plaats was wel dat het regenwater schoon uit de hemel neerkwam en niet vervuild was op zijn route naar lagere delen.³³⁷ Een te lage tuin daarentegen bevatte te veel vocht, waardoor ziekten en onaangename dieren zoals padden, slangen en andere giftige dieren zich in de vijvers konden ophouden.³³⁸ Een plek halverwege was dus het gunstigst: de grond was er niet te stijf en niet te zacht. Voor Dezallier d'Argenville waren de vlakke terreinen halverwege een heuvel of berg het meest voordelig, omdat hier gemakkelijk kon worden gewandeld en de terrasmuren en de trappen niet zoveel onderhoud vroegen. Ook De la Court van der Voort behandelde het aspect van de benutting van de hoogteverschillen. Zo schreef hij dat bergachtige gebieden met de bijbehorende valleien allerlei nadelen kenden: bij stortbuien zou het aflopende water schade kunnen aanbrengen en in de valleien overstromingen kunnen veroorzaken. In bergachtige gebieden zouden de gronden ook kunnen verdrogen.³³⁹ Zijn oproep was daarom juist de overgangen in hoogte te gebruiken.

Het derde kenmerk van een gunstige situering was de *juiste positie ten opzichte van de stad*. De la Court van der Voort beschreef uitgebreid welke afwegingen er speelden rond het bepalen van de juiste afstand tussen stad en buitenplaats. Dit was kennelijk een delicate zaak. Te dicht bij een stad was ongunstig vanwege de vieze rook en schadelijke dampen die de gezonde lucht van de buitenplaats konden 'besmetten'.³⁴⁰ De vieze rook lijkt verbonden te zijn met de stank die de zeventiende-eeuwse Hollandse steden moet hebben omgeven. Dit kan opgemaakt worden uit de opmerking dat een buitenplaats ten oosten of ten westen van de stad het gunstigst was. Een ander argument tegen een locatie voor een buitenplaats te dicht bij de stad was de mogelijkheid dat de baldadigheid van de gewone mensen de eigenaar zou benadelen of zelfs schade zou kunnen toebrengen.³⁴¹ Goeree voegde de ongewenste inloop van vrienden aan het lijstje toe als hij schrijft 'daar de dagelijkse en gemeene wandeling en voorbygang valt, op dat het Huis van de Heer, niet veel eer een Herberg, dan een lust- en rusthuis zy'.³⁴² Ook in de hofdichten doken vergelijkbare argumenten op. Cats noemde rook, geweld en dampen als bedreiging van het leven op de buitenplaats.³⁴³ Niet te dicht bij de stad dus,

³³⁷ Dezallier d'Argenville. 1739, 9.

³³⁸ Dezallier d'Argenville. 1739, 8.

³³⁹ De la Court van der Voort. 1737, 39.

³⁴⁰ De la Court van der Voort. 1737, 2.

³⁴¹ De la Court van der Voort. 1737, 3.

³⁴² Goeree. 1681, 176.

³⁴³ Cats. 1655, 84.

maar er ook niet te ver vandaan, omdat de sociale banden met vrienden dan minder goed konden worden onderhouden, zoals De la Court van der Voort schreef; een goede buur werd belangrijk geacht.³⁴⁴ Een ander argument tegen de keuze van een locatie te ver weg was een economische. Zo schreef De la Court van der Voort dat men in de stad zaken die uit de tuin van de buitenplaats overbleven kon verkopen en dat men nieuwe zaken tegen de laagste prijs kon inkopen.³⁴⁵ Want, zo schreef de Leidse advocaat, ook overgebleven zaken van de oogst konden niet gemakkelijk naar vrienden gestuurd worden.³⁴⁶ Samengevat diende de afstand zo gekozen te worden dat de reis van de stad naar de buitenplaats een niet te groot obstakel vormde voor bezoek van vrienden en kennissen, maar ook niet zou leiden tot onrust en te veel aanloop.³⁴⁷ Cats beschreef nog een ander kenmerk van een gunstige locatie. Hij koos juist een stuk woest land, zodat dit nieuwsgierige mensen zou aantrekken. Als hij vruchtbare klei had uitgezocht, had het vast niet zoveel bekijks getrokken vanuit Den Haag.³⁴⁸ Met deze woorden blijkt dat Cats nadrukkelijk gezien wilde worden door anderen (burgerij, elite). Een laatste argument bij de keuze van de afstand tussen stad en buiten betref de bereikbaarheid voor de eigenaar. Cats schreef dat hij gronden had gekozen bij Den Haag omdat hij weinig tijd had om ernaartoe te gaan. Nu kon hij na een korte maaltijd de benen strekken om naar *Zorgvliet* te gaan.³⁴⁹ Huygens schreef als positief punt over zijn buitenplaats dat de reis vanuit Den Haag slechts één uur duurde en vanuit Leiden twee.³⁵⁰ Veelal wordt tegenwoordig in onderzoek geschreven dat de buitenplaats op een dag afstand reizen lag. Maar, zo blijkt uit de hofdichten, varieerde de afstand van één of enkele uren tot langer; deze kon uiteraard ook verschillen per vervoermiddel.

De laatste van de vier kenmerken was de *optimale inrichting van het kavel*. Dit was een ander type opmerkingen, omdat het niet alleen over de locatie, maar meer over de compositie van de buitenplaats ging. Dezallier d'Argenville noemde de aanwezigheid van water op het kavel een 'onbetaalbare noodzakelijkheid' die essentieel was voor de inrichting van het perceel zelf.³⁵¹ De essentiële locatie-elementen waren zon, water, goede aarde en een goede tuinman. Dit laatste was

³⁴⁴ De la Court van der Voort. 1737, 3.

³⁴⁵ De la Court van der Voort. 1737, 3.

³⁴⁶ Cats. 1655, 88.

³⁴⁷ De la Court van der Voort. 1737, 2.

³⁴⁸ Cats. 1655, 48.

³⁴⁹ Cats. 1655, 44-45.

³⁵⁰ Van Strien, Van der Leer. 2005, 57 (r 2202-2205).

³⁵¹ Dezallier d'Argenville. 1739, 12.

opmerkelijk, want een tuinman is natuurlijk niet echt een kenmerk van de locatie. Water was in grote hoeveelheden nodig voor de bevoeiing van de tuin en eventuele vijvers, iets wat in andere traktaten regelmatig werd vermeld.³⁵² Van der Groen benadrukte dat een zonnige plek omringd moest zijn door bomen ter bescherming tegen kou, schrale en barre winden, kwade vlammen, zeedampen en meeldauw.³⁵³ Binnen de tuin moesten de belangrijkste kamers zo geïmponeerd worden dat ze geen last hadden van schadelijke winden, zo schreef Goeree. Deze 'eis' noemde De la Court van der Voort ook. Daarnaast dienden de omringende weilanden welgelegen te zijn.³⁵⁴ De la Court van der Voort schreef daarbij dat de voor- en achtergevel zuid-noord diende te worden geplaatst, zodat het huis in de zomer koeler zou zijn. In de hofdichten werd gesteld dat als niet 'alle deugden of natuurlijke bekwaamheden' op een plek konden worden aangetroffen, er in ieder geval op moest worden gelet dat de kosten en de kunst en arbeid van de tuin en huisaanleg niet tevergeefs zouden zijn.³⁵⁵

De hiervoor genoemde argumentatie is samengevat in een schema (figuur 4.4). De fysieke kenmerken zijn factoren genoemd. Voor een goede situering werd een aantal belangrijke karakteristieken beschreven, allereerst voor de locatie van een buitenplaats, de *vestigingsfactoren*. Deze golden deels ook voor de compositie van de buitenplaats zelf, de *compositiefactoren*. De vruchtbare bodem en optimale inrichting van de kavel bleken directer verbonden te zijn met de compositiefactoren van de buitenplaats dan met de locatiekeuze.

³⁵² Dezallier d'Argenville. 1739, 12.

³⁵³ Van der Groen. 1669, Inleyding/ 1.

³⁵⁴ Goeree. 1681, 178.

³⁵⁵ De la Court van der Voort. 1737, 2.

Locatiekenmerken: vestigings- en compositiefactoren

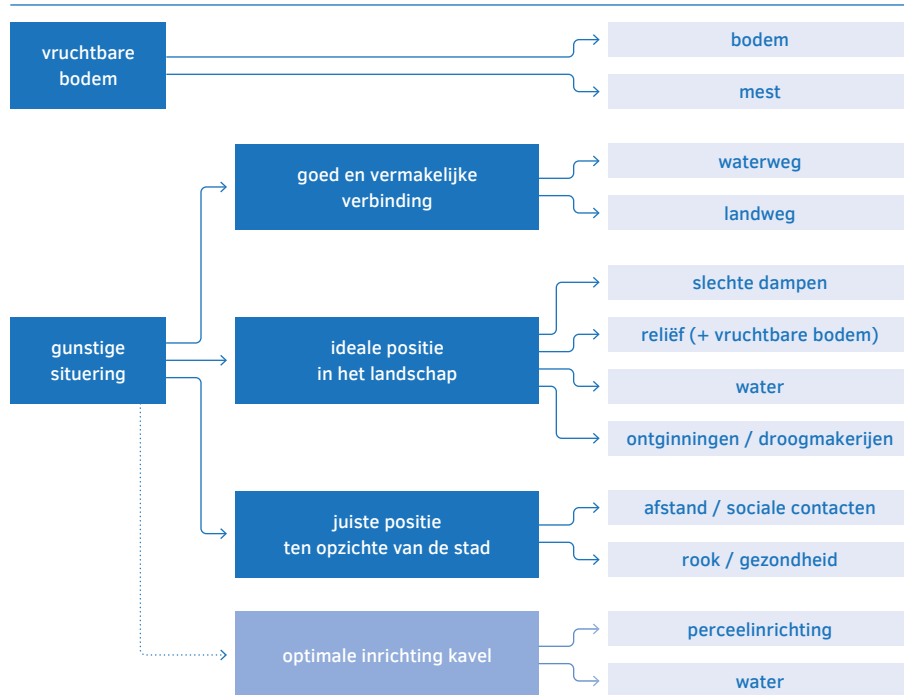

FIG. 4.4 Schema locatiekenmerken: de vestigings- en compositiefactoren, gebaseerd op traktaten en hofdichten (bron: auteur).

4.3 Belevingskenmerken

De traktaten benoemden naast fysieke factoren ook aspecten die ingingen op de beleving en het gebruik van een buitenplaats. Deze aspecten vormden de redenen van aanleg en worden daarom de 'motieven' genoemd. De motieven zijn de ideeën van de eigenaar, die in de positie en compositie van de buitenplaats zichtbaar zijn (hoofdstuk 3). Belangrijk bij het bepalen van de motieven waren de visuele relatie die benadrukten wat de eigenaar belangrijk vond. Twee typen motieven zijn te onderscheiden: *belevingsmotieven*, die ingingen op hoe mensen de buitenplaats in hun landschappen ervaren, en *gebruiksmotieven*, die een rol speelden in het gebruik van de mensen in hun context.

4.3.1 Beleving van de stad en stedelijke cultuur

Hondius schetste een negatief beeld over de stad waarin naast enkele fysieke kenmerken vooral de twist werd onderstreept met: 'en in plaets van rust en vrede/woont krackeel en twist in stede'.³⁵⁶ Ook Van Borsselen benadrukte dat het voor hem een geluk was om Den Haag te verlaten, weg 'van t' Borgerlick gewoel end Stadsche lasten vry'.³⁵⁷ En Cats schreef: 'Ik neme deze Plaats [dit is *Zorgvliet*, G.A.V.S.] tot afkeer van de zorgen, Om daar bevryd te zyn, om daar te zyn verborgen, Voor streken van het Hof, voor streken van den haat, En wat 'er in den Haag niet zelden omme gaat'.³⁵⁸ De afkeer van de stad wordt tegenwoordig gekoppeld aan de stank en/of de schadelijke dampen, maar deze citaten onderstrepen vooral de afkeer van de e leven in de stad. Want om in aanmerking te komen voor de beste banen in het bestuur van stad of Staten, waren de juiste sociale contacten een noodzaak. Daarom was de stedelijke elite continu bezig om de sociale contacten te verbeteren, wat niet iedereen even leuk vond. Het gekibbel en gekuip was dus een reden van afkeer van de stad.

De visuele relaties, of deze nu daadwerkelijk aanwezig waren of niet, werden in woord en beeld 'vermeld' in de hofdichten. Ze kunnen begrepen worden als de verbinding tussen het buiten en de stad. Ze konden een verwijzing zijn naar de geschiedenis waarmee de eigenaar zich vereenzelvigde, maar meestal stonden ze voor een verband met een stad en met de bureu. De vraag is of deze stedelijke afkeer echt zo sterk was of dat het als onderdeel van het literaire genre hofdicht verwees naar het klassieke thema van het Georgiatische buitenleven, waarin het buitenleven werd opgehemeld en de stad werd beschimpt. Opvallend is dat soms het stadse leven werd beschimpt, terwijl op historische buitenplaatsenprenten de stad vaak terugkwam. Een dorps- of stadscentrum werd aangeduid met een kerktoeren en met nummer en naam in de legenda opgenomen, zoals op de prenten van *Clingendael* en *Huis te Nieuburch* (hoofdstuk 7).

Ook in de prentenserie van *Duinrell* toonde een afbeelding opgenomen de entree met zicht op de kerk van Wassenaar.³⁵⁹ Dit benadrukt dat de stad onderdeel was van het decor van de buitenplaatsen. En het suggereert ook dat de stad niet alleen maar negatief was. Want als dat het geval was, dan had men het uitzicht op een kerktoeren kunnen blokkeren?

³⁵⁶ Hondii. 1621, 6; De Vries. 1998, 50.

³⁵⁷ Van Borsselen. 1613, 2.

³⁵⁸ Cats. 1655, 84.

³⁵⁹ Schenk. *Topografie van Nederland (prentenserie)*.

FIG. 4.5 Fragment van Hofwijck uit gedicht *Vitaulium*, 1654 (bron: tresor Library TU Delft).

Op de plaats waar een kerktoeren als centrum van een dorpje is afgebeeld lag geen dorp of Den Haag; die lagen onder een andere hoek. Het landschap is dus fictief.

Het tegendeel lijkt ook waar, want soms zijn afbeeldingen zo getekend dat een kerktoeren erop kon. Belangrijker was dat ze op grafische wijze een sociaal- of mentaal verband onderstreepten, zoals het vogelvluchtperspectief van *Hofwijck* (figuur 4.5). Het omliggende landschap toont een ideaalbeeld met weilanden en enkele kleine dorpjes rond een kerk.³⁶⁰ Eenzelfde idee is te zien op de prent van *Westervelt* (figuur 4.6). Hendrik de Leth (1703-1766) tekende deze buitenplaats in

³⁶⁰ Van Strien, Van der Leer. 2005, 72.

een woud van bomen met enkele kerktorens. Vermoedelijk was dit de Amsterdamse Westertoren, de kerk in de grachtengordel waar de elite op zondag geacht werd ter kerke te gaan. Maar Amsterdam was vanuit dit perspectief onmogelijk te zien. Het ging dus om de suggestie van een (sociaal- maatschappelijke) relatie met de stad en het landschap. Dit kan deels verklaard worden doordat deze prenten niet op locatie werden gemaakt, maar in een atelier.

FIG. 4.6 Westervelt, de Lustplaetze van Mevrouw de Weeduwe Van den Bosch, van voren van de hoge Duinen af te zien. (bron: Noord-Hollands archief).

Een tuinas richting van de duinen benadrukte het duinlandschap in de tuinaanleg. Links zijn waarschijnlijk de torens van Beverwijk en Velzen te zien en rechts op de achtergrond Amsterdam. Dit overzicht, dat in het vlakke Holland bewust moest worden gekozen of gecreëerd, laat de visuele verbinding zien tussen de buitenplaats en de stad. Dit was belangrijker dan de , juiste topografische weergave.

De vraag is of de afkeer van de stad vooral een literair thema was.³⁶¹ In de zeventiende eeuw verschenen er naast hofdichten ook lofdichten op de stad: de stedendichten.³⁶² Waar in de hofdichten de stad als negatieve factor werd afgeschilderd, beschreven de stedendichten het landschap juist als een positief gegeven, zoals Verbaan opmerkte.³⁶³ Huygens zelf concludeerde in *Vitaulum* ook dat de stad niet alleen maar slecht en het landschap niet alleen maar goed was. *Hofwijck* en Haags was voor hem hetzelfde, wat een onderlinge verbondenheid onderstreepte in zijn ogen. Verder beschreef Huygens in *De Zee-straet van 's Graven-hage op Scheveningh* juist de grote liefde voor de stad Den Haag met de woorden: 'En sien ick door een'Laen ten einde van sijn' Straet? O edel onderwind, ô eer van Stadt en Staet, Waer vind ick woorden uyt om u voll uyt te prijsen? 'k Heb eertijds wat bestaen voor Sotten, wat voor Wijsen, En wat voor een Voorhout, een Hofwijck, of een leur, Hier weet ick wat, noch hoe, hier dwael ick in de keur; Der dingen is soo veel, die 'k vinde te beschrijven'.³⁶⁴ In het stedendicht *Batavus Tempe* stond expliciet vermeld dat Den Haag veel bomen in de openbare ruimte kende. Hij schreef 'soo veel Stads in soo veel wouds'.³⁶⁵ Deze omschrijvingen tonen niet alleen de genegenheid van Huygens voor de stad, maar ook de rol die de aanplant van bomen, een nieuw stedelijk element, daarin speelde.³⁶⁶ Het Lange Voorhout was een van de eerste wegen met een dubbele bomenrij in de zestiende eeuw. Ook buitenlandse bezoekers beschreven de bomenaanplant in Hollandse steden, zoals Aglionby: 'Leyden was in a wood or a wood in Leyden'.³⁶⁷

De zichtrelaties benadrukten op een fysieke wijze hoe men een bepaalde relatie zag. (mentaal).³⁶⁸ Zo schreef Cats dat hij Den Briel (Brielle) vanuit Den Haag zag. De vraag is of Cats de stad of de kerk als pars pro toto kon zien vanaf *Zorgvliet*. Door de bolling van de aarde was het niet mogelijk om de huizen van Den Briel in Den Haag te zien als hij op de grond stond, want bij gunstig weer waren alleen gebouwen

³⁶¹ Simonis, Kottman, Van Bommel. 2016, 88-90; Schama. 1988, 302-303.

³⁶² Van Strien, Van der Leer. 2002, 13. Van Strien betitelt deze woorden nadrukkelijk als het klassieke thema dat het hofdicht was, en beargumenteert niet direct de tegenstelling tussen stad en landschap, die anderen wel zien.

³⁶³ Verbaan. 2011, 99 (98-100).

³⁶⁴ Leur is een niemendal; 'hier dwael ik in de keur' betekent: ik weet niet wat ik kiezen moet. Zie: Huygens, ed Strengholt. 1981, vers 92-97; Huygens. 1667, 6.

³⁶⁵ Huygens. 1824, 27 (vers 151-152).

³⁶⁶ Huygens. 1824 (heruitgave) 3, 101-102 (vers 781-790).

³⁶⁷ Aglionby. 1671, 248.

³⁶⁸ Van der Wyck. 1982, 8; Norberg-Schulz. 1965, 22; Van Nes. 2008, 116-117.

van meer dan 60 meter hoog te zien. De top van de stompe kerktoren van de St. Catherijnekerk mat 57 meter. Alleen vanaf een hoge positie was de kerktoren te zien, zoals vanaf de tweede verdieping van het huis of van de Parnassusberg. We moeten ons realiseren dat er tussen *Zorgvliet* en Brielle andere steden en bossen lagen, die dit zicht blokkeerden. Brielle werd kennelijk figuurlijk ‘gezien’. Brielle was een van Hollands stemhebbende steden en die een belangrijke rol had gespeeld in de Opstand tegen de Spanjaarden. Op 12 juni 1575 trouwde ook Willem van Oranje (1533-1584) met Charlotte de Bourbon (1546/7-1582) in deze stad. Zicht op Brielle was dus niet zozeer een fysiek bestaande zichtrelatie, maar stond waarschijnlijk voor een mentale relatie met het Huis van Oranje.³⁶⁹

4.3.2 Beleving van het landschap

In de traktaten en hofdichten wordt ook de beleving van het landschap, essentieel voor landschapsarchitecten, uitgebreid geadresseerd. Met name de hofdichten benadrukten het belang van de diversiteit van het landschap, de contrasten ervan en het uitzicht erover.

Dezallier d'Argenville noemde een fraai uitzicht over het landschap als vierde voorwaarde voor de aanleg van een buitenplaats. Deze voorwaarde was belangrijk maar niet noodzakelijk. Dezallier d'Argenville beschreef hoe men vanaf een vlakte genoot van de mooie afwisselingen in de natuur en van de pure luchten aan de kust.³⁷⁰ Velden, rivieren, meren en bergen werden gezien als een natuurlijk decor. Recent onderzoek brengt dit vaak in verband met ideeën rond Gods schepping, maar zeventiende-eeuwse bronnen benadrukten dit meestal niet.³⁷¹ Van der Groen benadrukte dat het landschap in ons land ‘wanschickelijck’ was en ‘opgepronckt’ of ‘vermakelijck’ moest worden gemaakt.³⁷² Deze opmerking wordt in zijn algemeenheid nu gebruikt om te onderstrepen dat men het oorspronkelijke landschap niet mooi vond. Terwijl Van der Groen en andere zeventiende-eeuwse bronnen ook de waardering voor de landschappelijke diversiteit in Holland beschreven. Zij benadrukten dat diversiteit juist een onderdeel was van wat men onder *welgelegen* verstond. Dit was al te lezen in het gedicht over Haarlem, waarin *welgelegen* synoniem leek met de diversiteit van

³⁶⁹ Cats. 1655, 90.

³⁷⁰ Dezallier d'Argenville. 1739, 9 en 13.

³⁷¹ Van Geest. 2002, 29-31; vooral Jacob Cats legde de nadruk op dit religieuze aspect.

³⁷² Van der Groen. 1669, Inleydingh.

het landschap (figuur 4.1). Van der Groen schreef verderop dat wanneer een bezoeker de Nederlandse kust betrad, 'Die [vindt] een schoon Prieël vol alderhande lusten' waarbij de maakbaarheid van het Hollandse landschap werd onderstreept als specifiek kenmerk van beleving.³⁷³ Voor een optimale landschappelijke beleving gaf De la Court van der Voort een praktische oplossing: een woonhuis kon het beste in een bocht van een rivier worden geplaatst voor het optimaal profiteren van het uitzicht op het water.³⁷⁴ Van Borsselen beschreef het uitzicht vanuit zijn hooggelegen huis over de velden, het korenland, de Voorburgse heide, de boomgaarden en het bloemenschoon waarbij niet de orde, maar juist de diversiteit werd geroemd.³⁷⁵ Diversiteit en contrast in het landschap lijken belangrijke onderdelen van de landschappelijke beleving te zijn geweest. Over dit contrast zei Huygens spitsvondig: 'en zo laat Vrouw Natuur in vele van haar werken het tegenstrijdige door 't strijdige versterken'.³⁷⁶

Uitzicht op een contrastrijk landschap was bepalend voor de beleving ervan en dit werd omschreven met het woord '*vermakelijk*'. Als er geen uitzicht op het open land mogelijk was, was dit een tekortkoming. Zo schreef Huygens: 'Een baken [berg met gedenkteken, G.A.V.S.] stond hier eerst, tot in Den Haag gezien, tot in de duinen toe, tot in de zee misschien; maar wie aan 't baken stond, die zag maar net de weiden, die Voorburg en Den Haag weerszijde de Scheiding scheiden'.³⁷⁷ Het was zijn eigen schuld dat hij geen uitzicht had in zijn tuin, want hij had te veel bomen geplant.³⁷⁸ Veel buitenplaatsen hadden een uitzicht over het landschap en de zichtas kon buiten de buitenplaats eindigen in het open landschap. Het uitzicht over het landschap bood de mogelijkheid om de diversiteit van het landschap te bewonderen. Meerdere buitenplaatsen in het Kennemerland hadden lanen, die de duinen in liepen. In de duinen verschenen uitkijktorens.³⁷⁹ Uitzicht over het landschap was kennelijk een belangrijk aspect bij de keuze van een locatie voor de aanleg van buitenplaatsen, en bij de compositie van tuin en huis werd hiermee rekening gehouden. De beste landschappelijke beleving hing samen met de diversiteit van dit gemaakte landschap, waarbij zicht naar en uitzicht over het landschap essentieel waren.

³⁷³ Van der Groen. 1669, Inleydingh.

³⁷⁴ De la Court van der Voort. 1737, 3.

³⁷⁵ Van Borsselen. 1613, 34 (r 1202-1204).

³⁷⁶ Opmerking is door Leerintveld en Van der Leer uitgelegd als 'de gewaarwording wordt sterker bij contrast' in: Van Strien, Van der Leer. 2005, 24 (r 309-310).

³⁷⁷ Van Strien, Van der Leer. 2005, 33 (r 803-805).

³⁷⁸ Van Strien, Van der Leer. 2005, 33 (r 803-805).

³⁷⁹ Van Geest. 2002, 32.

4.3.3 Vermaak op de buitenplaats

In de traktaten duikt regelmatig het woord vermakelijk op in de zin van 'leuke dingen doen'. Opmerkelijk is dat in de hofdichten de recreatieve aspecten van het buitenleven vooral benadrukt werden en dat vermaak zelfs als motief voor de aanleg van een buitenplaats werd benoemd. Recreatie kon velerlei vormen hebben, zoals tuinieren en wandelen in en buiten de tuin, jagen en het spelen van balspellen. Steeds werd gemeld dat het vermaak van een buitenplaats allereerst bestond uit het genoeg doen in het aanleggen en onderhouden van een tuin. Het resultaat van alle inspanningen kon dan bewonderd worden door erin te wandelen.³⁸⁰ Van der Groen schreef in zijn tuintractaat dat de hofbouw, de aanleg van buitenplaatsen (hof), 'het vermakelijkste, voordeelichste, ghesondste, ja menighmael oock wel het salighste leven' werd genoemd.³⁸¹ Het vermakelijkste leven hield in dat je op een buitenplaats de veranderingen van de seizoenen kon beleven. Goeree schreef dat 'die, om 't gezeide vermaak [waarmee hij Van der Groen aanhaalt, G.A.V.S.], profijt en welvaren waarlijk daar in te vinden, op 't netste dienen bevorderd te zijn'.³⁸²

Ook beschreven verschillende hofdichten als tweede recreatief aspect het genoeg doen van de jacht op zangvogels en kleine landdieren en het vissen. Hondius schreef het 'genoegen die gij scheidt in het jagen'.³⁸³ En Westerbaen deed niets liever dan jagen in de duinen, of stropen, wat nog spannender was.³⁸⁴ Hondius en Van Borsselen dichtten beiden over het noodlot van een vlucht vinken als ze gedood werden.³⁸⁵ De duinen vormden de geschikte locatie voor de jacht, hoewel ook in andere gebieden gejaagd werd. Het jachtrecht was een heerlijk recht en verbonden aan een kasteel of een versterkt huis. Sommige buitenplaatseigenaren kochten oude kastelen vooral op vanwege deze jachtrechten. Ook privétuinen vielen onder het jachtrecht en het was dus niet alle eigenaren toegestaan om te jagen op het grondgebied van hun buitenplaats. Een locatie in het duinlandschap met zijn jachtgebieden was voor velen aantrekkelijk.

³⁸⁰ Cats. 1655, 16 (r. 485).

³⁸¹ Van der Groen. 1669, Inleydingh.

³⁸² Goeree. 1681, 174.

³⁸³ Hondii. 1621, 27, 53 (buitenhof).

³⁸⁴ Westerbaen. 1654, 116, 134; Eind 1666/ begin 1667 raakte Westerbaen als gevolg van een nieuwe regeling zijn jachtvergunning kwijt – hij is dan echter zo oud dat hij zich hierin schikt.

³⁸⁵ Van Borsselen. 1613, 22 (r.724–727).

Een derde recreatief aspect was de nabijheid van colfbanen (kolfbanen). Colf of kolf was een geliefde sport in de zeventiende eeuw. Vanaf de vroege Middeleeuwen werd aan de hoven en door de burgers ‘het spel metten colve’ gespeeld, op straten, pleinen en velden en in de winter op het ijs. Het doel van het spel was om met zo weinig mogelijk slagen een zo groot mogelijke afstand af te leggen over de langwerpige baan; in de Watergraafsmeer lag een kolfbaan midden tussen de pleziertuinen en bij de buitenplaatsen.³⁸⁶ Na het spel kon dan, zoals Van Borsselen het beschreef, het zweterig lichaam worden afgespoeld door te zwemmen rond zijn lustig eiland.³⁸⁷

De belevingskenmerken, die uit belevingsmotieven en gebruiksmotieven bestonden zijn schematisch weergegeven in figuur 4.7. In de beleving van het landschap werd onderscheid gemaakt tussen de beleving van de stad en het landschap.

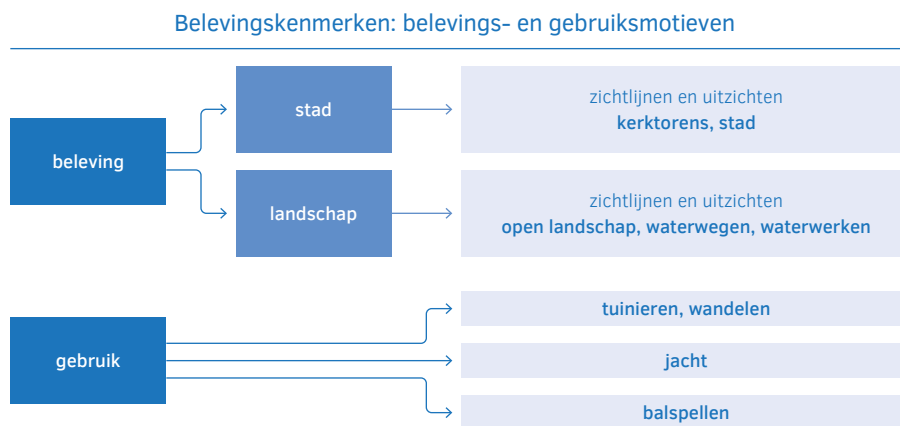

FIG. 4.7 Schema van de belevingskenmerken: de gebruiks- en belevingsmotieven, gebaseerd op traktaten en hofdichten (bron: auteur).

³⁸⁶ Willemsen. 1996, 91-100.

³⁸⁷ Van Borsselen. 1613, 19 (620-623).

4.4 Conclusies: beleving van stad en landschap

Verschillende meningen over of de stad nu iets goeds of iets slechts was, komen in de hofdichten naar voren. Daarmee bieden deze bronnen in het nu inzicht in de ideeën over de verhouding tussen stad en landschap in de zeventiende eeuw en de rol die de buitenplaats daarin speelde. Een van de meest uitgesproken beschrijvingen komt van Hondius die de *Mouffeschans* liet aanleggen. Hij stelde het contrast tussen stad en landschap centraal in zijn hofdicht.³⁸⁸ Hij liet zich enerzijds neerbuigend uit over de domheid van de mensen die het leven in de stad vergallen, maar verderop roemt Hondius juist dezelfde steden met de woorden 'De Steden hooch gheacht. Nu meer als oyt, verheffen haeren pracht, Verfoeyen t'lant, veel ouwer als de Steden: het lant verstoort, en wel verstoort met rede.'³⁸⁹ Hij besluit zijn introductie door de heer aan wie hij zijn boek opdraagt, Guillaume de Soete Hautain, op te roepen om te bemiddelen tussen het gekijf van stad en platteland.³⁹⁰ Van der Groen benadrukte in de inleiding van zijn boek ook de negatieve kanten van de stad, maar hij beschreef ook dat de steden ook onderdeel uitmaakten van de schoonheid van het landschap.³⁹¹ Ook andere hofdichters, zo lezen we verderop, beschreven hun visie op stad en landschap.³⁹² Het is dan ook niet verwonderlijk dat er tegenwoordig diverse ideeën zijn over de verhouding tussen stad en landschap en de rol die buitenplaatsen daarin spelen. Dit zal in de volgende hoofdstukken worden beschreven.

³⁸⁸ Hondii. 1621, 10.

³⁸⁹ Hondii. 1621, 29.

³⁹⁰ Hondii. 1621, 30-31.

³⁹¹ Van der Groen. 1669, Inleydingh.

³⁹² Van Strien, Van der Leer. 2005, 60 (r 2365-2369).

4.5 Cartografisch onderzoek, de spreidingskaart van Holland

Een twee belangrijke element in de onderzoeksmethode is de inventarisatie van buitenplaatsen en de cartografische verbeelding ervan. Hiervoor is een inventarisatie van de buitenplaatsen (database) gemaakt, die met behulp van GIS-technologie omgezet is in een spreidingskaart (of vestigingskaart) van buitenplaatsen. Deze set gegevens (data, kaart) is tussen 2009 en 2012 samengesteld. Het kaartbeeld vormt de basis van dit cartografisch onderzoek (figuur 4.8).

4.5.1 Inventarisatie van buitenplaatsen

Toen dit promotie-onderzoek startte gold dat er geen eenduidige beschrijving of kaart van alle zeventiende-eeuwse Hollandse buitenplaatsen was.³⁹³ De meeste bronnen gaven inzicht in een gedeelte van de informatie, zoals bij hoogheemraadschapskaarten. Door de wisselende legenda, aangepast aan de onderscheiden wensen van de opdrachtgevers, mist eenduidigheid. De enige bekende omschrijving over de spreiding komt van Van der Groen (1669): 'Omtrent Amsterdam, de uitgemalen Diemermeer, de omliggende Landen van Naarden, Weesp, Woerden, Leiden, 's-Gravenhage, Haarlem, Beverwijk, Alkmaar, als ook de uitgemalen meren daar omtrent en voornamelijk de vette kleigronden Beemster, Schermer, Purmer, Utrecht aan de rivier de Vecht.'³⁹⁴ Deze omschrijving is heel informatief, maar volstaat niet om een provinciedekkende kaart te maken. Daarom is een inventarisatie samengesteld en met huidige technieken omgezet tot een kaart.³⁹⁵ De historische kaarten zijn niet alleen illustraties, maar vormen de basis voor nader onderzoek, ondanks de nodige reserves, die bij deze aanpak meegenomen moeten worden.

³⁹³ Inmiddels heeft de RCE een digitale kaart op haar website, waar de buitenplaatsen en landgoederen op zijn afgebeeld.

³⁹⁴ Van der Groen. 1669, inleiding.

³⁹⁵ De voorlopers van deze kaart zijn verschenen en toegelicht in: Veen, Van Baren, Zondervan, Verschuure. 2007 (kuststreek); Lameris, Norel.2012; Verschuure-Stuip. 2012, 19-23 (geheel Nederland); Verschuure-Stuip, Renes. 2015, 40-65.

FIG. 4.8 *Hollandia Cominatus 1648* (tresor Library TU Delft) bewerkt met gegevens van G. Verschuure-Stuip, J.J. Wiers en m.m.v. I. Pane, O. Diesfeldt, J. Rienks, M. Pouderoijen, S. Nijhuis (2012-2016).

Afgebeeld zijn de nog bestaande en de verdwenen buitenplaatsen (driehoekjes) die tot 1700 werden aangelegd.

De inventarisatie kent bestaande en verdwenen buitenplaatsen, op voorwaarde dat ze in het historische bronnen aangemerkt waren als buitenplaats, landgoed of hof. Alle buitenplaatsen dienden zowel in de huidige of de historische literatuur als op een huidige of een historische kaart te zijn afgebeeld. Deze positie is afgelezen op zeventiende-eeuwse hoogheemraadschapskaarten³⁹⁶ en regionale gebiedskaarten of is gebaseerd op ander onderzoek.³⁹⁷ De informatie van deze kaarten was verschillend, omdat het doel van het maken van deze kaarten ten tijde van hun samenstelling verschilde. Waar Cruquius wel alle buitenplaatsen afbeeldde op de kaart van Delfland, stonden ze nauwelijks op de Rijnlandse kaarten.³⁹⁸ Het peilmoment is 1700, vanwege de koppeling met studie *Randstad Holland* en andere databases. Later is het onderzoek anders afgebakend. Hoewel een buitenplaats een gebied (vlak) is, is het project gestart als een punt, geplaatst op het huis (voordeur).³⁹⁹ De basislijst is dus geen volledige lijst, maar een tussenstand in een langdurig en doorgaand inventarisatieonderzoek. Kastelen die verbouwd werden tot buitenverblijven zijn wel opgenomen, maar kastelen die in die periode al vervallen waren tot ruïnes zijn weggelaten. Ook niet opgenomen zijn de speel- en pleziertuinen. Omdat de Vecht het conflictgebied vormde tussen het grafelijk domein van Holland en het eigendom van de Bisschop, verschoof de grens door de eeuwen heen en hoorde een deel van de Vechtzone bij Holland. De buitenplaatsen in de Vechtstreek zijn in zijn geheel meegenomen, hoewel deze gedeeltelijk in de provincie Utrecht (het Sticht) lagen.

4.5.2 Gebruikte inventarisaties

De inventarisaties is gebaseerd op de Rijksinventarisatie (veldwerk), gepubliceerde inventarisaties (veelal op basis van teksten), historische kaarten en prentenboeken. De basis vormde Rijksinventarisatie voor de Monumentenwet (Monumentenregister,

³⁹⁶ Hoogheemraadschapskaarten van Schieland (1660), Delfland (1712), Rijnland (1647, 1687), de Uitwaterende sluisen en West Friesland (1680), Westfriesland (1730), Baljuwschap van Kennemerland (1721-1726), Amstelland (laatste kwart zeventiende eeuw), Hoogheemraadschap van den Lande van Woerden (1671), Lynden, Loosdrecht en 's-Graveland (1720).

³⁹⁷ Zoals de Watergraafsmeer (1721), Zijper Hazepolder(1665), Beemsterlands (1644/1721), Bergen (1665), Gooiland (1734) e.a.

³⁹⁸ Cruquius. 1712.

³⁹⁹ Het was nu nog niet mogelijk om er een tuinoppervlakte bij te tekenen; dit vanwege de techniek, maar ook vanwege de steeds veranderende tuinoppervlakten en onduidelijkheid van de eigendomsgrenzen.

peiljaar 2010) met daarin de bestaande buitenplaatsen in heel Nederland.⁴⁰⁰ Deze gegevens waren gebaseerd op veldonderzoek (primair onderzoek) en na literatuurstudie uitgewerkt in de database van de RdMz, nu RCE (tertiair onderzoek). De tweede type bron zijn de eerdergenoemde provinciale inventarisaties van Stöver et al. (Zuid-Holland) en Bertram (Noord-Holland). Ook zijn enkele regionale inventarisaties benut.⁴⁰¹ Deze inventarisaties waren echter niet allemaal gebaseerd op eenzelfde definitie van buitenplaats, landgoed of hofstede. Voor de inventarisatie van Stöver et al. gold de nationaal gestelde definitie voor opname in de lijst.⁴⁰² Bertram baseerde zijn inventarisatie op kaarten en teksten, wat een uitgebreid overzicht opleverde met ook buitenplaatsen waarover betrekkelijk weinig informatie was. Dit waren bijvoorbeeld de buitenplaatsen langs de kleinere rivieren ten zuiden van Amsterdam, de Zijpe en in andere droogmakerijen. In de Zuid-Hollandse inventarisatie, die ook dergelijke gebieden kende, zijn deze aanvankelijk niet meegenomen. Latere studies, zoals gepubliceerd in boeken over de Purmer,⁴⁰³ de Zijpe⁴⁰⁴ en het Westland,⁴⁰⁵ zijn later toegevoegd op de onderlegger *Hollandia Comitatus* en niet op die van de geomorfologie van Holland. Van Oostrom leverde een verdieping van de buitenplaatsen bij Alphen aan den Rijn en zijn resultaten zijn deels overgenomen, met als criterium dat ze moesten passen in de geldende definities.⁴⁰⁶ Ook zijn de buitens uit de inventarisatie van het Belvédèreproject *Landgoederen Verbinden* opgenomen.⁴⁰⁷ Deze inventarisatie werd als kaart gepubliceerd in 2012.⁴⁰⁸

⁴⁰⁰ Deze Rijksinventarisatie is gebaseerd op het onderzoek van de commissie Buitenplaatsen (1979-1995) die leidde tot het de verfijningsopgave in Programma Historische Buitenplaatsen (1995-2005). Zie voor meer informatie en bronnen over deze inventarisatie hoofdstuk 1. In deze basisinventarisatie zijn verschillende buitenplaatsen opgenomen. Allereerst de buitenplaatsen die als ensemble van huis en tuin zijn aangewezen (complex historische buitenplaats). Ten tweede de buitenplaatsen waarvan een deel nog bestaat als deelbescherming. Tot slot zijn nog ongeveer twintig resten van buitenplaatsen opgenomen die erkend waren in de MIP/MSP, maar geen beschermd status kregen.

⁴⁰¹ Stöver. 2000; Bertram. 2005.

⁴⁰² De status van deze buitentjes (volwaardige buitenplaats, speeltuin, boerderij?) is in een aantal gevallen onduidelijk. In de inventarisatie van Bertram worden buitenplaatsen genoemd zonder aanvullende gegevens; Bertram, Alphen aan den Rijn 2005; Abrahamse e. a. geeft een minder uitgebreid buitenplaatsenpatroon in; Abrahamse, Kosian, Schmitz. 2012.

⁴⁰³ Boschma-Aarnoudse. 2016.

⁴⁰⁴ Van Loo. 1988, jaargang 16, 1, 8-10.

⁴⁰⁵ IJsselstijn, van Mil. 2016.

⁴⁰⁶ Oostrom. 2015.

⁴⁰⁷ Veen, Van Baaren, Zondervan, Verschuure. 2007 (a) en (b).

⁴⁰⁸ Verschuure-Stuip. 2012, 21.

Een derde serie bronnen vormden de afbeeldingen van individuele buitenplaatsen die los of in prentboeken verschenen. Vóór 1700 waren het vooral afbeeldingen van tuinen van mensen gelieerd aan het stadhoudelijk hof, en daarom zien we ook veel voorbeelden uit het gebied rond Den Haag. Na 1700 verschenen vaker tuinafbeeldingen of series van prenten van buitenplaatsen van koopmannen en andere burgers. Status en financiële middelen van de eigenaren waren waarschijnlijk belangrijk voor het maken ervan.⁴⁰⁹

Pleziertuinen en de kleinere buitenplaatsen zijn af te lezen op de stadsplattegronden in *Atlas van De Wit* (1698).⁴¹⁰ Deze speeltuinen zijn in de kaart niet opgenomen, maar geven wel een expliciet beeld van de relatie tussen buitenleven en stad en worden soms vermeld in het onderzoek (hoofdstuk 7).

4.5.3 Koppelen van informatiesystemen

Om de spreidingskaart voor onderzoek te gebruiken is ook allerlei andere informatie gevisualiseerd en gekoppeld via een georeferencieerd programma (GIS). Twee onderleggers met de buitenplaatsen zijn gemaakt; een kaart met de steden en een met het landschap.

De eerste onderlegger is de kaart *Hollandia Comitatus* van cartograaf J. Blaeu. De kaart toont de steden binnen het graafschap Holland in het midden van de zeventiende eeuw weer, samen met de belangrijkste waterwegen en polders.⁴¹¹ Omdat deze historische kaart niet dezelfde maatvoering kende als de bestaande situatie, is de kaart georeferencieerd. Dit leidde tot onvermijdelijke vervorming aan de randen (figuur 4.8). De tweede onderlegger was de gereconstrueerde geomorfologische onderlegger van rond 1700, die de uitkomst is van verschillende historisch-geografische onderzoeken.⁴¹² Deze kaart is samengesteld op de TU Delft in samenwerking met meerdere universiteiten en de RCE als onderdeel van het onderzoek *Randstad Holland*. Hij is verschenen in de publicatiereeks *Over Holland* en was de basis voor de *Atlas van de Verstedelijking*.⁴¹³

⁴⁰⁹ Bertram. 2005, 7-8.

⁴¹⁰ Van Delft, Van der Krogt. 2012.

⁴¹¹ Blaeu. 1648/1650.

⁴¹² Borger et al. 2011, 61-126.

⁴¹³ Rutte, Abrahamse. 2014.

Tot slot zijn er nog kaarten vervaardigd van deelonderzoeken die nodig zijn om allerlei informatie te koppelen in cartografisch onderzoek. Deze aanpak brengt wel met zich mee dat bepaalde informatie eerst 'in beelden' moesten worden omgezet of dat bestaande (verouderde) visuele informatie aangescherpt moesten worden voor koppeling aan de spreidingskaart. Deze tussenstappen, zoals het aanscherpen van de trekvaarttrajecten of de nieuwe groepering van steden zijn slechts twee voorbeelden die essentieel waren voor deze aanpak. Omdat de thematische informatie gekoppeld moest worden aan de spreidingskaarten, is ervoor gekozen om deze geschreven bronnen in een tekst op te nemen als ondersteuning van de gecombineerde kaarten. Dit onderzoek laat daarom kennis vanuit verschillende vakgebieden zien.

5 De interstedelijke infrastructuur als vestigings- en compositiefactor

5.1 Waterwegen; trekvaarten en handelsroutes

Holland kende naast de grote rivieren, de Rijn en de Maas, een uitgebreid systeem van kleinere waterwegen, sloten, riviertjes, weteringen en boezems als onderdeel van het polder-boezemsysteem. Al deze waterlopen ontwaterden het lage land en werden door de bevolking gebruikt voor personen- en goedertransport, spelevaren en visvangst. Om de relatie tussen buitenplaatsen en water- en landwegen te onderzoeken, is allereerst het verband tussen de *positie* van buitenplaatsen en die van de waterwegen onderzocht. Hiervoor is in deze paragraaf beschreven wat de belangrijkste transportroutes en vervoersroutes tussen de steden over het water waren. De drie belangrijkste typen routes in Holland in de zeventiende eeuw waren: de handelsroutes, de routes voor personenvervoer en de zandvaartroutes.

Goede bereikbaarheid over weg en water was belangrijk voor de buitenplaatsenaanleg, zo lazten we in de historische bronnen in hoofdstuk 4. Holland kende in de zeventiende eeuw twee interstedelijke vervoerssystemen voor publiek gebruik. Het vervoer per trekschuit voor personenvervoer was in het begin van de zeventiende eeuw een noviteit (figuur 5.1). De heerwegen over land werden behalve voor handel ook voor personenvervoer tussen twee steden gebruikt.

Daarnaast werden er langs enkele zandvaarten buitenplaatsen aangelegd. Centraal in dit hoofdstuk staat de vraag in hoeverre trekvaarten en heerwegen de *positie, oriëntatie en compositie* bepaalden van de buitenplaatsen. Was de infrastructuur vooral een vestigingsfactor of ook een compositiefactor, waarin de beleving van de infrastructuur de buitenplaatsenaanleg beïnvloedde? Want Goeree onderstreepte dat een buitenplaats niet zomaar aan een weg moest liggen, maar aan 'de groote gemakkelijke wegen, met het schoonst in 't aanzien en ontrent [omtrent, G.A.V.S.] eenige Watergang of vaard'.⁴¹⁴

FIG. 5.1 Amstelbrug gezicht vanaf de Amstel naar Amsterdam, waarschijnlijk naar schilderij van Abraham Stor(c)k, 1738 (bron: Tresor Library TU Delft).

Op de rivier de Amstel zijn een zeilboot, trekschuit (personenvervoer) en een roeiboort afgebeeld. Dit waren de belangrijkste manieren van transport over het water tussen de Hollandse steden.

Dit hoofdstuk begint met een toelichting op de zeventiende-eeuwse interstedelijke infrastructuur; de fysieke vorm maar ook het gebruik en de beleving ervan. In dit onderzoek is geanalyseerd hoe de ontwerpers met de aanleg van buitenplaatsen op de water- en landwegen reageerden. Dit is samengevat in een aantal vestigings- en compositiefactoren. De toelichting is gebaseerd op onderzoek door derden. De Vries schreef als eerste een uitgebreide studie over de trekvaarten, de trajecten, de 'aanleg' en de afvaarten en dit boek is nog steeds de belangrijkste overzichtsstudie over dit onderwerp.⁴¹⁵ In de afgelopen jaren is deze kennis meerdere malen samengevat en verdiept met aanvullende informatie. De aanvullingen en overzichten

⁴¹⁴ Goeree. Amsterdam 1681, 174.

⁴¹⁵ De Vries. 1981; De Vries. 1974, 208.

zijn van diverse historici als De Neve & Van Heezink,⁴¹⁶ Brand,⁴¹⁷ Brand & Luiten van Zanden⁴¹⁸ en Van der Zee.⁴¹⁹ Vooral de trajecten en afvaarten zijn beschreven, maar over de ruimtelijke beleving van de trajecten en op welke wijze de stedelijke elite dit beleefde is minder bekend. Deze informatie is voor dit onderzoek naar beleving en gebruik essentieel. Daarom is voor de analyse van de relatie tussen trekvaarten en buitenplaatsen, eerst de belangrijkste kennis samengevat over de positie, het gebruik en de beleving van de routes, voordat deze gekoppeld werd aan de spreiding van de buitenplaatsen. Hetzelfde gold ook voor de informatie over de heerwegen. De kennis over de heerwegen is vooral gebaseerd op het werk van Horsten.⁴²⁰ Deze is aangevuld gegevens van studies van onder meer historisch geograaf Borger et al.⁴²¹ Ook hier bestond de kennis over de heerwegen vooral over de trajecten en begaanbaarheid en minder aandacht was er voor beleving ervan. De gegevens uit een eerder verschenen studie van Verschuure-Stuip et al. naar lanen zijn ook in dit hoofdstuk en deels in hoofdstuk 6 en 7 meegenomen.⁴²²

5.1.1 Rivieren en handelsroutes van Holland

Veel Hollandse steden ontwikkelden zich aan de Rijn of Maas of aan rivieren die hiermee verbonden waren zoals de Lek, de Hollandsche IJssel, de Oude Rijn, het IJ en de Vecht.⁴²³ Deze rivieren speelden een belangrijke rol in het Hollandse watertransportsysteem dat in de loop van de tijd vijf grote infrastructurele investeringsfasen kende. Alleen de eerste twee zijn voor dit onderzoek van belang.⁴²⁴ De eerste ontwikkelingsfase van het watersysteem was gericht op het bevorderen van de handel in de dertiende en veertiende eeuw, toen het IJ en de Maas met elkaar werden verbonden. De tweede fase was vooral gericht op het *personenvervoer* in

⁴¹⁶ De Neve, van Heezink. 2007, 186-192.

⁴¹⁷ Brand. 2011, 127-148.

⁴¹⁸ Brand, Luiten van Zanden. 2013, 3-32.

⁴¹⁹ Van der Zee. 2016, 103-124.

⁴²⁰ Horsten. 2005.

⁴²¹ Borger, Horsten, Engel, Rutte, Diesfelt, Pane, de Waaijer. 2011, 8-126.

⁴²² Verschuure-Stuip, Dijkstra, Cubells Guillen. 2016.

⁴²³ Brand, Luiten van Zanden. 2013, 3.

⁴²⁴ Brand, Luiten van Zanden. 2013, 3.

de Gouden Eeuw. In deze fase werd het bestaande netwerk uitgebreid⁴²⁵ door het openstellen van middeleeuwse vaarwegen.⁴²⁶

De belangrijkste handelsverbinding in de eerste fase van infrastructurele investeringen liep langs Amsterdam, Haarlem, Alphen aan den Rijn, Gouda en Dordrecht (figuur 5.3, traject 1). Dit traject ging over de Haarlemmermeer, de Aar en de Gouwe. Het werd de route 'binnen dunen', of ook wel de 'gecostumeerde route' genoemd.⁴²⁷ De steden langs de gecostumeerde route hieven tol en de stedelijke politiek van deze steden was er op gericht deze situatie in stand te houden. Gouda speelde een cruciale rol in deze route en de stedelijke politiek was er steeds op gericht deze positie met bijbehorende tolinkomsten niet te verliezen.⁴²⁸ Het vaarverkeer op de gecostumeerde route moet door de grote hoeveelheid boten levendig zijn geweest en de route zelf was divers in zijn vormgeving. Om de scheepvaart de gecostumeerde route te laten kiezen, kregen de alternatieve routes, zoals over de Vliet, de Schie, de Rotte en de Schinkel, dammen en sluizen die vertragend werkten.⁴²⁹ De vele grotere en kleine infrastructurele ingrepen zorgden voor een spectaculaire groei van het verkeer langs de vaarroutes vanwege de opkomst van het goederenvervoer en opkomst van verschillende Hollandse steden.⁴³⁰

5.1.2 Het personen- en goederenvervoersysteem over water

Tijdens de Opstand (1568-1648) voltrok de tweede golf van infrastructurele investeringen. Deze investeringen waren vooral gericht op het personenvervoer over water, de trekschuiten.⁴³¹ Wat vanwege de conflicterende stedelijke belangen al vanaf het begin van de vijftiende eeuw niet meer was gelukt, lukte nu wel vanwege de militaire omstandigheden. Het systeem van trekvaartverbindingen werd door de steden georganiseerd om personenvervoer per schuit te faciliteren. De term trekschuit werd gebruikt in bepaalde delen van het land, maar was geen gemeengoed

⁴²⁵ Harten. 1980, 47-50.

⁴²⁶ Brand, Luiten van Zanden. 2013, 3.

⁴²⁷ Brand, Luiten van Zanden. 2013, 9-10.

⁴²⁸ De Neve, Van Heezink. 2007, 190.

⁴²⁹ De Neve, Van Heezink. 2007, 186-192.

⁴³⁰ Brand. 2011, 127-148.

⁴³¹ Brand, Luiten van Zanden. 2013, 9-10.

in de zeventiende eeuw. In het tegenwoordige Zuid-Holland gebruikte men term jachtschuiten voor personenvervoer, marktschuiten voor goederen en veerschuiten voor het algemeen vervoer tussen twee plaatsen.⁴³² In deze studie wordt de term trekschuit voor heel Holland gebruikt. Dit trekvaartensysteem was gebaseerd op het al eerder ontwikkelde systeem van beurtvaarten, waar boten langs werden getrokken voor goederenvervoer. Soms werden ook toen al personen meegenomen.⁴³³

Trekvaartverbindingen werden ingesteld om het groeiende interstedelijke personenvervoer te kunnen faciliteren. Een *trekvaartverbinding* bestond uit een overeenkomst tussen twee steden, waarbij het vervoer werd uitgevoerd door trekschuiten volgens een vastgestelde dienstregeling. De route waar de trekschuit over werd getrokken was het *trekvaarttracé*, de *trekvaartroute* of het *trekvaarttraject*. De kosten voor het maken en onderhouden van de trekvaartroute werden verdeeld over beide steden. Voor een goed tracé kon het nodig zijn jaagpaden aan te leggen, rolpalen te plaatsen of nieuwe waterwegen te graven. Steeds meer steden maakten deze afspraken om het bestaande alternatieve waterwegennetwerk aan te passen voor de trekvaart (figuur 5.2).

FIG. 5.2 *Haerlemse laegschuyties*. Trekschuit door Reinier Nooms, 1652-1654 (bron: Rijksmuseum).

⁴³² Van der Zee. 2016, 105.

⁴³³ Het systeem van beurtvaarten startte in de laatste decennia van de zestiende eeuw. Het eerste beurtveer werd ingesteld tussen Leiden en Delft in 1583. Leiden en Utrecht volgden in 1596 en de verbinding tussen Amsterdam en Haarlem startte in 1598. Leiden en Utrecht volgden in 1607. Deze veerverbindingen werden onderhouden door zowel zeil- als roeiboten. Als zeilboten niet tegen de wind in konden zeilen, werd er geboomd. Soms werden boten aan touwen voortgetrokken. In 1599 werd een trekpad aangelegd langs de Amstel tussen Amsterdam en Ouderkerk aan den Amstel. Ook langs de Vliet, de Schie en de Vaartse Rijn lagen dergelijke paden. Lesger. 2004, 159; van Kesteren. 2007, 11.

Deze trekvaartverbindingen werden tussen 1630 en 1765 aangelegd.⁴³⁴ Deze ontwikkeling voltrok zich in alle lagergelegen delen van de Nederlanden: in Holland, Friesland en Groningen en in delen van Vlaanderen, waarbij onze aandacht alleen uitgaat naar Holland.⁴³⁵ De belangrijkste reden voor het instellen van een trekvaartverbinding was het stimuleren van economische ontwikkelingen door het faciliteren van de toenemende vraag naar mobiliteit.⁴³⁶ Het begon met de aanleg van nieuwe trekvaartroutes, zoals tussen Amsterdam en Haarlem (1632) of met het aanleggen van jaagpaden langs de bestaande waterwegen, zoals langs de Vecht (1629), tussen Delft en Rotterdam (1638) over de Schie en tussen Delft en Den Haag en Delft en Leiden (1638) over de Vliet.⁴³⁷

Het systeem verbond steeds slechts twee steden. Als een reiziger een verder weg gelegen stad wilde bezoeken, was een overstap noodzakelijk. Een belangrijk voordeel was de regelmatige dienstregeling van de trekvaart en de stipte naleving ervan.⁴³⁸ Het trekvaartvervoer was niet snel, maar door de stiptheid en de regelmaat van de afvaarten en aankomsten werd het al snel populair onder brede lagen van de (gegoede) bevolking. Daarbij werd het als een comfortabele wijze van reizen gezien, zoals blijkt uit de woorden: 'De Jaagschuit, vol gestopt van menschen bruist voor ons heenen: wat gemak. Kan iemand meer in 't reizen wenschen? Om dus, als was hy onder dak. Al slaapende zyn togt te spoeden? Dit voorrecht heeft ons Vaderland. Door 't recht gebruik der watervloeden; Hier bied de konst natuur de hand.'⁴³⁹ De trekschuit leverde dus een nieuwe beleving van reizen op, die niet snel was en waarbij rondkijken en roddelen over wat men wist en zag een 'geliefde bezigheid' werd, naast het slapen.

⁴³⁴ De Vries. 1981, 17; Brand, Luiten van Zanden. 2013, 15-21.

⁴³⁵ De Vries. 1981, 77-80. De eerste gegraven trekvaart in Vlaanderen stamde al uit 1613 en 1624 in: Van Kesteren. 2007, 12.

⁴³⁶ De Vries. 1981, 22.

⁴³⁷ Verhoeven. 2015, 305 en 309. Hier wordt verwezen naar de trekvaartinkomsten vanuit de verbinding met Rotterdam in 1639 (OSA I inventarisnummer 676.35, maandboek thesaurier 1639).

⁴³⁸ Een reiziger van Amsterdam naar Delft deed er ongeveer twaalf uur over en tussen Haarlem en Amsterdam was de tocht slechts twee uur en een kwartier; De Wagt, Roos, Uittenhout. 2005, 14.

⁴³⁹ Bruin. 1719, 16.

Vanaf de jaren dertig ontwikkelden het systeem van trekvaarten, de interstedelijke verbindingen over het water in Holland, zich in twee fasen; tussen 1631 en 1647 en tussen 1656 en 1666.⁴⁴⁰ In de eerste fase tekenden zich twee concentraties af rond de steden Amsterdam en Delft (figuur 5.3). In de tweede fase breidde dit systeem zich over heel Holland uit en verbond het Amsterdamse en Delftse systeem (figuur 5.4).⁴⁴¹ Amsterdam maakte afspraken met allerlei omliggende steden. De stadsbesturen van Haarlem en Amsterdam besloten in 1632 om een rechte vaart te graven tussen beide steden, die bestond uit twee trajecten: tussen Amsterdam en Halfweg en tussen Halfweg en Haarlem (figuur 5.4, traject 3).⁴⁴² Het traject Amsterdam-Utrecht liep over de Amstel, de Angstel en de Vecht (figuur 5.4, traject 2). Ook maakte de Vecht onderdeel uit van de handelsroute naar de Duitse steden langs de Rijn. Bij het ontwikkelen van deze Keulse Vaart werden ook de ringvaarten van de pas drooggelegde Diemer- of Watergraafsmeer en Bijlmermeer benut.⁴⁴³ Vier keer per dag voer de trekschuit op dit tracé. Bij de Diemerbrug splitste de trekvaart zich in een vaart naar Weesp en een naar Muiden.⁴⁴⁴ Utrecht sprak met Naarden en Weesp een verbinding in de oostelijke richting af. In 1639 volgde de Weespertrekvaart (figuur 5.4, traject 8). Deze Weespertrekvaart verbond Amsterdam via de Amstel met de Vecht (ander deel dan net beschreven) in Weesp en maakte daarbij gebruik van verschillende bestaande waterwegen zoals de ringvaart Watergraafsmeer (1629), ringvaart Bijlmermeer (1626), ringvaart Gaasp en het gekanaliseerde riviertje Smal Weesp. Het traject had vier afvaarten per dag. De Weespertrekvaart werd aangelegd voor de inpoldering van de Bijlmermeer. Dit traject was niet alleen ingericht voor personenvervoer, maar ook voor goederenvervoer, over deze trekvaarten voeren boten met het graan uit de Oostzeelanden. Tussen 1638 en 1640 werd de Muidertrekvaart aangelegd (figuur 5.4, traject 7). Rond Amsterdam lagen dus trekvaarttracés die vooral bestaande waterlopen gebruikten en dus meanderend door het landschap liepen.

⁴⁴⁰ Een hiaat trad op direct na de Vrede van Münster (1648); De Vries. 1981, 26-34; Neve, Heezink. 2007, 230.

⁴⁴¹ Gedurende de eerste fase werd er ongeveer 243 km trekvaarten aangelegd. In: De Vries. 1981, 29. Rond 1700, op het hoogtepunt van het trekvaarttransport, besloeg het systeem ongeveer 415 km. In: Taverne, Visser. 2004, 43.

⁴⁴² De nummers verwijzen naar de trajecten aangegeven op figuur 5.3 en figuur 5.4.

⁴⁴³ De Keulse Vaart was de waterverbinding van Amsterdam, via Utrecht naar Keulen, die onder meer over de Stichtse Vecht liep.

⁴⁴⁴ <http://www.regiocanons.nl/noord-holland/amstelland-en-meerlanden/reizen-met-de-trekschuit> geraadpleegd 26.04.2016).

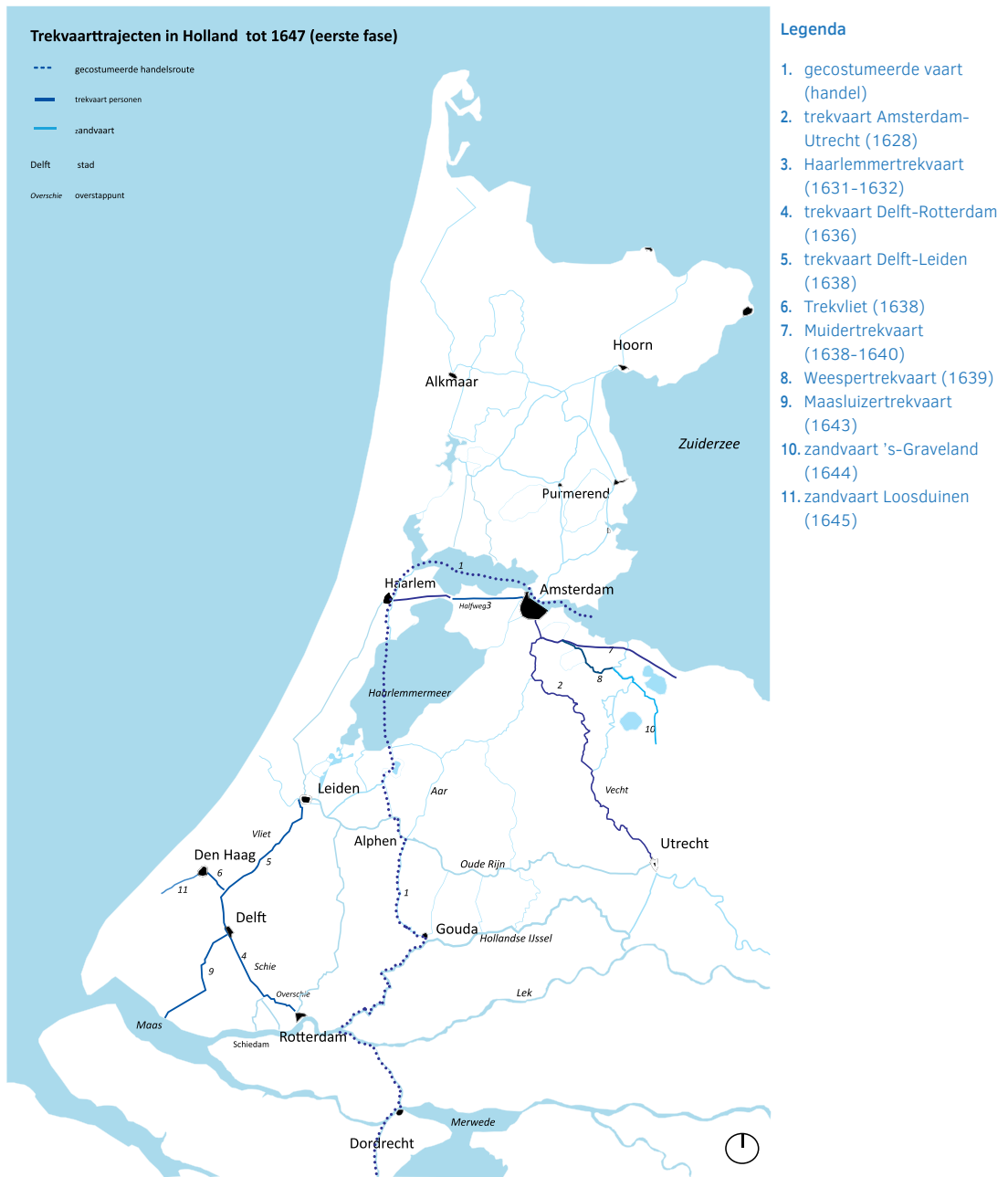

FIG. 5.3 Eerste fase in de trekvaartverbindingen tussen de steden aangelegd in Holland (tot 1647); gebaseerd op De Vries 1981, De Neve, Van Heezink 2007, Verhoeven 2015 (bron: auteur).

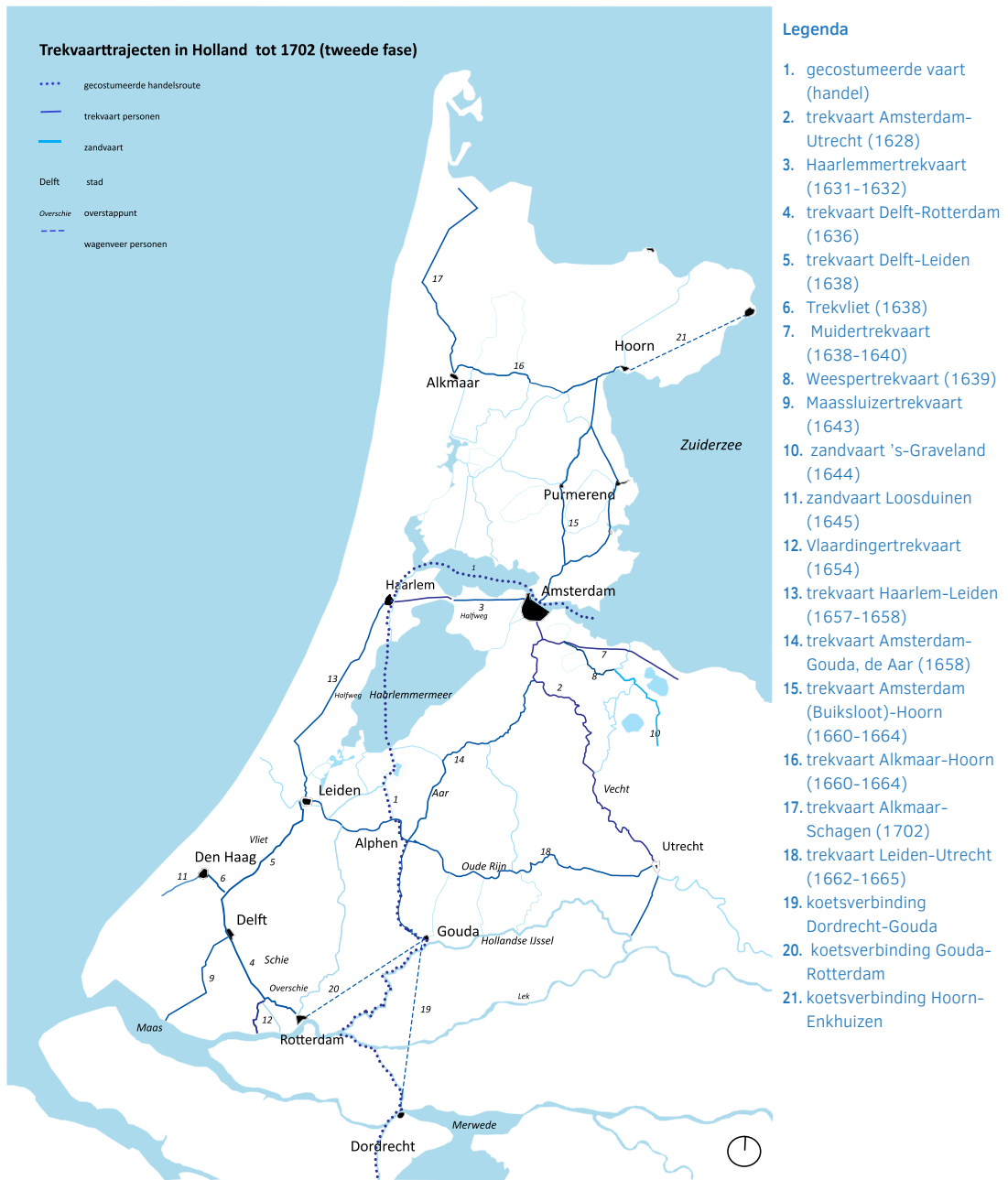

FIG. 5.4 Tweede fase trekvaartverbindingen tussen de steden in Holland (tot 1702), gebaseerd op De Vries 1981, De Neve en Van Heezink 2007, Verhoeven 2015 (bron: auteur).

Delft was de tweede centrale stad in de eerste fase van de aanleg van trekvaartverbindingen. Delft werd verbonden met Den Haag, Leiden, Rotterdam en Maassluis. De verschillende waterwegen rond Delft konden zonder al te grote investeringen tot trekvaart omgevormd worden.⁴⁴⁵ De eerste trekvaartverbinding was tussen de steden Delft en Rotterdam in 1636 (figuur 5.4, traject 4).⁴⁴⁶ Vanaf 1605 was tussen beide steden al een beurtveer ingesteld. Die voer echter op onregelmatige tijden en vervoerde vooral goederen, al werden wel personen meegenomen. Vanaf 1636 kon men zestien maal per dag in een uur en drie kwartier tijd vervoerd worden van de ene naar de andere stad.⁴⁴⁷ Delft had ook een trekvaartverbinding met Den Haag (figuur 5.4, traject 6). De vaart was al tussen 1618 en 1619 uitgebaggerd en kende een jaagpad voor de beurtvaart. Vanaf november 1637 voeren zelfs 24 schuiten per dag tussen de beide steden, een van de meest drukbevaren trajecten dus. Het grootste deel van de dag was er sprake van half-uursdiensten.⁴⁴⁸ Het traject Delft-Leiden (figuur 5.4, traject 5) bestond uit twee delen; het deel van Delft naar Leidschendam liep over een bruikbare trekweg langs de Vliet, maar vanaf Leidschendam was dit niet het geval. In 1636 sloten Leiden en Delft een gemeenschappelijke regeling voor de aanleg van een trekpad (Leidse Veer). Vanaf 1638 voeren dagelijks acht trekschuiten vanuit beide steden. De reis duurde drie uur, inclusief de overstap bij Leidschendam.⁴⁴⁹ In 1643 werd bij de Staten van Holland een verzoek ingediend voor een trekvaartverbinding tussen Delft en Maassluis om vis sneller op de markt in Delft te krijgen. Deze verbinding liep vanaf de Buitenwatersloot naar Schipluiden en vandaar via de Vlaardingervaart en Noordvliet naar Maassluis. Zes maal per dag voer een trekschuit over het traject vertrok (figuur 5.4, traject 9). Schiedam kende geen directe trekvaartverbinding, maar was via een overstappunt bij Overschie op het traject Delft-Rotterdam goed bereikbaar.⁴⁵⁰ In 1654, de tweede fase, werd een verbinding met Vlaardingen ingesteld (figuur 5.4, traject 12). De dienstregeling telde aanvankelijk één trekschuit per dag. Drie jaren later werden dat er twee.⁴⁵¹ Het overzicht laat zien dat Delft fors investeerde in de aanleg van de trekpaden langs de waterwegen rond de stad, zelfs in waterwegen buiten Delfland. Economisch gewin zal de drijfveer geweest zijn. Rond Delft werden ook veel bestaande waterlopen benut en slechts delen nieuw aangelegd.

⁴⁴⁵ De Vries. 1981,36; Van der Zee. 2016, 102-105.

⁴⁴⁶ Panman. 2014, 23; Verhoeven. 2015, 309.

⁴⁴⁷ Verhoeven. 2015, 305-306.

⁴⁴⁸ Volgens de nieuwe ordonnantie Haagse Veer. De reis zelf duurde vijf kwartier. Verhoeven. 2015, 306.

⁴⁴⁹ Verhoeven. 2015, 306-307.

⁴⁵⁰ De Vries. 1981,36; Van der Zee. 2016, 102-105.

⁴⁵¹ Verhoeven. 2015, 308.

In de tweede fase (1656 en 1666) volgden trekvaarttrajecten die het Amsterdamse en Delftse systeem verbonden en uitbreidden. Daarmee werd het systeem van trekvaarten provinciedekkend. De verbindende trajecten waren de trekvaarttrajecten tussen Haarlem en Leiden (Leidse trekvaart, figuur 5.4, traject 13), het tracé tussen Amsterdam en Gouda over de Amstel en Aar (figuur 5.4, traject 14), en het traject over de Oude Rijn tussen Utrecht en Leiden (figuur 5.4, traject 18).⁴⁵² Trekvaarttrajecten liepen meestal over kleinere rivieren. Een uitzondering vormde de Oude Rijn, die wel onderdeel uitmaakte van de grote rivieren. Door verzanding had deze rivier aan belang ingeboet. Soms waren er geen geschikte waterroutes aanwezig en werden er koetsdiensten ingesteld over de verharde wegen. Dit was het geval op de trajecten tussen de steden Gouda en Rotterdam (figuur 5.4, traject 20), Gouda en Dordrecht (figuur 5.4, traject 19) (1667) en tussen Hoorn en Enkhuizen (figuur 5.4, traject 21) (1668).⁴⁵³ De weg tussen Gouda en Rotterdam liep door een veenplangebied en was vanaf 1680 geplaveid.

In tabel 5.1 zijn de trajecten, de perioden van aanleg, de ruimtelijke vorm en de hoeveelheid passerende schuiten per traject per dag genoemd. De laatste twee kolommen zijn belangrijk voor de beleving van de trekschuit. Allereerst maken deze laatste kolommen duidelijk dat de trekvaartverbindingen afgesproken werden over grotendeels bestaande trajecten, waarbij soms delen nieuw werden aangelegd. Deze trajecten bestonden uit meanderende rivieren, die een bepaalde natuurlijkheid uitstraalden. De tabel maakt ook duidelijk dat sommige trajecten veel gebruikt werden voor dit vervoer in tegenstelling tot andere trajecten en dit is verderop uitgewerkt.

⁴⁵² Van Kesteren. Leiden 2007, 19.

⁴⁵³ De Vries. Utrecht 1981, 34.

TABEL 5.1 Tabel met de belangrijkste gegevens over de trekvaartverbindingen tussen 1628 en 1702 in Holland, gebaseerd op De Vries 1981,64-67; De Neve & Heezink 2007; Verhoeven 2015 (bron: auteur)

Steden die ordonnanties afsloten voor een trekvaartracé	Naam watergang	Jaartal	Nieuw/bestaand	Aantal afvaarten per dag (globaal) naar beide kanten
Fase 1 (1632-1647)				
Amsterdam-Utrecht (Vecht) (2)	Amstel, Angstel, Vecht	1626-1628	bestaand, nieuwe stukken	
Amsterdam-Halfweg-Haarlem (3)	Haarlemmertrekvaart	1632	nieuw	16 x 2
Delft-Rotterdam (4)	Schie	1636	bestaand	16 x 2
Delft-Leiden (5)	Vliet/Leidse Veer	1638 (1637-1638)	bestaand	9 x 2
Den Haag op traject Delft-Leiden (6)	Haagse Trekvliet	1638 (1344)	bestaand	24 x 2
Amsterdam-Weesp (7)	Weespertrekvaart	1639	bestaand	4 x 2
Amsterdam-Naarden (8)	Naardertrekvaart	1640	deels nieuw	
Delft-Maassluis (9)	Maassluizertrekvaart	1643-1646	deels nieuw	6 x 2
Amsterdam-'s-Graveland (10)	's-Gravelandse vaart	1644	deels nieuw, zand	eerst alleen zandvervoer
Fase 2 (1656-1665/1702)				
Delft-Vlaardingen (12)	Vlaardingertrekvaart	1654	bestaand	6
Amsterdam-Gouda (14)	De Aar	1658	bestaand	
Leiden-Haarlem (13)	Leidse trekvaart	1657-1658	deels nieuw	10 x 2
Haarlem-Alkmaar			bestaand	2 x 2
Leiden-Utrecht (18)	Leidse Rijn	1662-1665	bestaand	2 x 2
Noorderkwartier		1660-1664 (1665)	bestaand	
Buikslot-Hoorn (15)		1660-1664	bestaand	13 x 2
Alkmaar-Hoorn (16)		1660-1664	bestaand	4 x 2
Alkmaar-Schagen (17)		1702	bestaand	

5.1.3 Zandontginningen en zandvaarten

Een derde 'systeem' voor goederen- en personenvervoer waren de zandvaarten of zandtrekvaarten. In Holland werd op een aantal plaatsen zand afgegraven voor stadsuitbreidingen. Men dolf zand aan de rand met de Utrechtse Heuvelrug ('s-Graveland), de binnenduinen bij onder meer Haarlem, de strandwallen bij Bennebroek, Hillegom en Lisse en in de binnenduinen bij Den Haag. Aanvankelijk werden over deze zandvaarten eigenlijk alleen trekschuiten met zand of afval getrokken. Twee van de vele hiervoor gegraven vaarten werden later benut voor personenvervoer: de 's-Gravelandsevaart (figuur 5.4, traject 10) en de Loosduinse trekvaart (figuur 5.4, traject 11). Over het algemeen lagen deze zandvaarten op de overgangen tussen zand en veen.

FIG. 5.5 De vaart bij 's-Graveland door Pieter Gerardus van Os, 1818 (bron: Rijksmuseum Amsterdam).

Hoewel later geschilderd dan in de door ons beschreven fase, toont het schilderij het kenmerkende beeld van een trekvaart met het water, het jaagpad en de bomen erlangs.

Nadat het zand was afgevoerd bleven de afgegraven geestgronden en de zandvaarten over. Op de geestgronden ontwikkelden zich land- en tuinbouw en de bollencultuur als bronnen van inkomsten. De 's-Gravelandsevaart werd gegraven, nadat in 1625 een consortium van rijke Amsterdamse regenten het octrooi hadden aangevraagd om bij 's-Graveland zand te winnen ⁴⁵⁴ (figuur 5.5, traject 10). Vanwege weerstand van de lokale bevolking liep het proces vertraging op, zodat de kavels pas in 1636 konden worden vergeven. In 1638 werd begonnen met het graven van de twaalf kilometer lange vaart voor de verbinding met Amsterdam. Over deze zandvaart werd ook turf uit de veenweidegebieden rond het nabijgelegen Kortenhoef en Ankeveen naar de stad vervoerd en werd het Amsterdams huisvuil meegenomen voor de stort. Vanaf 1644 was er een geregelde trekvaartdienst naar Amsterdam.⁴⁵⁵ In 1650 kreeg de 's-Gravelandsevaart een aftakking in de vorm van de Gooise, Hilversumse of Beresteinse vaart.

In de omgeving van Haarlem en de binnenduinen werden ook verschillende zandtrekvaarten gegraven als vertakkingen van een vaart. Dit waren onder meer de Jan Gysenvaart en de Brouwersvaart (niet aangegeven in figuur 5.3).⁴⁵⁶ De Brouwersvaart begon in het duinmeertje de Brouwerskolk. Dit schone water gebruikten de Haarlemse bierbrouwers voor de productie van bier. Nadat de Oude Brouwerskolk vervuild was geraakt, werd rond 1650 een nieuwe Brouwersvaart gegraven, die ook wel de Zand- of Rampenvaart werd genoemd. Deze vaart takte af in de Houtvaart en de Molena Zandvaart tot in de afzanding Middenduin (*Elswout*).

Hetzelfde patroon van korte zandvaarten lag tussen Bennebroek en Hillegom. Vanaf de meest oostelijke strandwallen lag een serie parallelle zandvaarten en sloten richting de Haarlemmermeer (Spieringmeer); zij werden vanaf 1600 gegraven.⁴⁵⁷ De kaart van 1684 laat deze sloten en zandvaarten zien.⁴⁵⁸ De gerichtheid van de zandvaarten op het Haarlemmermeer was logisch. Over dit meer liep de gecostumeerde route en kon men de meeste Hollandse steden bereiken. In Hillegom bleken de vaarten met bomen beplant te zijn als lanen.⁴⁵⁹ Deze vaarten bleven na

⁴⁵⁴ Een octrooi was in de zeventiende eeuw een document dat het recht gaf om een bepaalde activiteit te mogen uitvoeren door of voor de overheid.

⁴⁵⁵ Tromp, Six. 1975.

⁴⁵⁶ De Vries. 1974, 66-67.

⁴⁵⁷ Zorge. 2007, 122.

⁴⁵⁸ Dit waren onder meer de Glippervaart, Roohelstvaart, Oostenderlaan en -vaart, Weerlaan en Weervaart, Vollelaan en Vaart, Santvaart en de Nieuwe sloot, zie figuur 5.19.

⁴⁵⁹ Verschuure-Stuip, Dijkstra, Cubells Guillen. 2016.

de zandwinning in gebruik voor het vervoer van land- en tuinbouwproducten en de producten van de bollentelers, maar ze functioneerden niet als trekschuitverbinding voor personenvervoer.

Ook Den Haag verscheepte zijn zandige bodem (zie ook hoofdstuk 7). Deze zandwinning startte met de ontgraving van het Malieveld vanwege de schade aan het Haagse bos. Het afgegraven zand werd afgevoerd via het havencomplex bij het Spui.⁴⁶⁰ In 1594 werd besloten de Nieuwe Vaert (zandvaart) te graven. De meest vermogenden bouwden huizen bij deze afzanding tussen het Malieveld en het *Binnenhof*. Ten zuidwesten van Den Haag werd in 1640 nog een zandvaart gegraven. Deze vaart continueerde in de Prinsengracht. Rond de Prinsengracht ontwikkelde zich een stadsuitbreiding, die leidde tot de herinrichting van de Nieuwe Groentemarkt tot een singelgracht met allure.⁴⁶¹ Ook hier liet de stedelijke elite een luxe woning bouwen nabij de zandafgravingen en dit waren de nieuwe 'landschappen'. Deze Prinsengracht maakte onderdeel uit van de Loosduinsevaart, waarover een gereguleerde trekvaartverbinding werd afgesproken met Loosduinen (figuur 5.3, traject 11).⁴⁶² Hoewel er dus in Holland op verschillende plaatsen zandvaarten werden gegraven, ontwikkelde zich slechts over twee een gereguleerde trekvaartverbinding.

5.2 Spreidingskaart buitenplaatsen en waterwegen

Als de spreidingskaart van de buitenplaatsen ende Hollandse vaarwegen (handelsroutes, trekvaarten, zandvaarten) in de zeventiende eeuw gecombineert worden, blijkt dat een deel van de buitenplaatsen direct aan de trekvaarten lagen (figuur 5.6). Veel buitenplaatsen aan de trekvaartroutes lagen direct aan de waterkant in clusters en dan met name aan de trekvaartroutes van de eerste fase. Dit waren de clusters de Amstelzone, de Vechtzone, de Haarlemmertrekvaartzone,

⁴⁶⁰ Stal. 1998, 38-39.

⁴⁶¹ Stal. 1998, 53-55.

⁴⁶² Stal. 1998, 55-56.

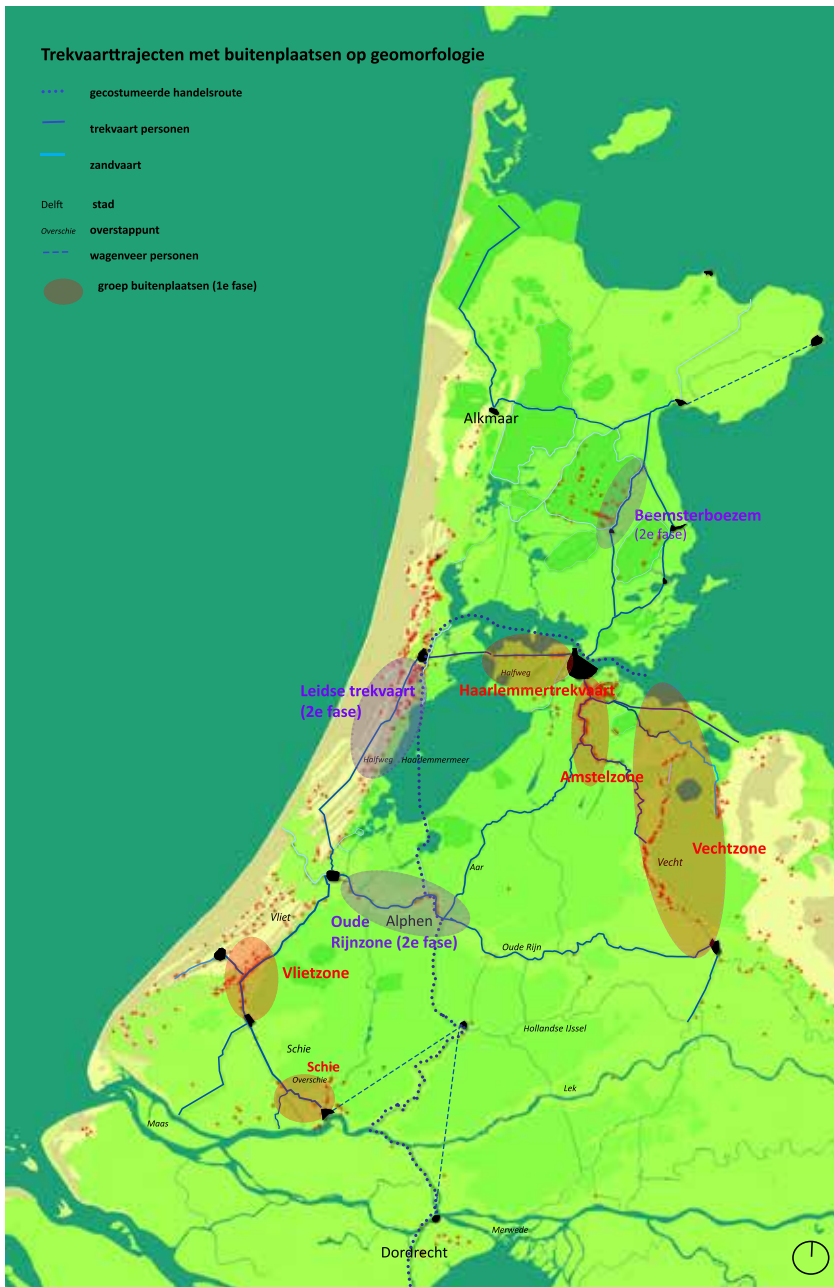
de Vlietzone en de Schiezone (bruine vlakken in figuur 5.6). Langs de Amstel, de Vecht en de Vliet waren dit soms grote aantallen. Dit gold ook voor delen van de Amstel, de Angstel, de Vecht, de Gaasp, de Holendrecht, de Weespertrekvaart, de Haarlemmertrekvaart, het Spaarne, de Oude Rijn, de Vliet, de Schie, en de 's-Gravelandse trekvaart Langs de Leidse trekvaart (1658), de Rotte, de Maas en de Oude Rijn lagen ook buitenplaatsen, maar die waren er in mindere mate mee verbonden. Vooral de drukst bevaren trajecten waren in trek, zoals de aantallen afvaarten aantonen.

Langs drie andere trekvaarttrajecten, de Oude Rijn, de Leidse trekvaart en de trekvaarten langs de Beemsterboezem en Zijpe, werden wel buitenplaatsen aangelegd maar niet direct aan de trekvaart. Ook ging het hier niet om grote clusters en was de gerichtheid op het water lang niet zo sterk als in de genoemde voorbeelden uit de eerste fase (blauwe vlakken in figuur 5.6). Een uitzondering hierop vormden de buitenplaatsen direct langs de Oude Rijn.⁴⁶³ Deze locatiekeuze is opvallend omdat dit deel van de Oude Rijn onderdeel was van de gecostumeerde handelsroute tussen Haarlem en Gouda. Deze route kruiste de later aangelegde trekvaarttracé 's tussen Leiden en Utrecht én tussen Amsterdam en Gouda kruiste.

Ook op de oevers van de nieuw gegraven Leidse trekvaart (1657-1658) lagen enkele buitenplaatsen. Dit aantal was klein in vergelijking met de hoeveelheden buitenplaatsen langs de Vecht, de Vliet of de Amstel. De verklaring kan zijn dat de buitenplaatsenaanleg hier al voor de aanleg van de trekvaart was begonnen. De eerste buitenverblijven tussen Haarlem en Leiden verschenen aan het einde van de zestiende eeuw met de aanleg van hofsteden.⁴⁶⁴ Hetzelfde gold voor een paar buitenplaatsen aan de rand van (enkele) droogmakerijen, zoals de Beemster, Schermer, Watergraafsmeer en Bijlmermeer. Ook bouwde men buitenplaatsen langs diverse zandvaarten, zoals rond Haarlem, rond Den Haag, het 's-Graveland en in de zone van Bennebroek en Lisse. Deze zandvaarten verbonden niet twee steden, maar een bepaalde zone met de stad.

⁴⁶³ Van Oostrom. 2016, 12-21. Dit artikel is gebaseerd op Van Oostrom. 2015.

⁴⁶⁴ Bultink (a). 2007, 66.

Legenda

rode zones: zones met buitenplaatsen langs eerste fase trekvaarten: Amstel, Haarlemmertrekvaart, Vecht, Vliet en Schie.

paarse zones: zones met buitenplaatsen langs tweede fase trekvaarten: Oude Rijnzone, Leidse trekvaart en Beemsterboezem.

FIG. 5.6 Zones van trekvaarttrajecten met buitenplaatsen rond 1700, gebaseerd op De Vries 1981, De Neve en Van Heezink 2007 (bron: Verschuure-Stuip, et al).

Grote rivieren waar de handelsroutes over liepen, zoals de Rijn en Maas, waren nauwelijks in trek voor de aanleg van buitenplaatsen, hoewel deze rivieren in de Middeleeuwen vaak een belangrijke vestigingspositie waren van versterkte huizen of kastelen. De keuze hiervoor hing waarschijnlijk vooral samen met de strategische ligging ten opzichte van de oude handelsroutes over de grote rivieren. Voor buitenplaatsen was deze strategische positie geen reden tot vestiging. Alleen langs de Maas bij Rotterdam lagen enkele buitenplaatsen, waaronder *Huys ten Donck*, de Muizenpolderbuitenplaatsen en de buitenplaats *De Heuvel*. Ook de gecostumeerde route was niet erg in trek als locatie voor de aanleg van buitenplaatsen. Alleen langs enkele beperkte delen van deze route werden buitenplaatsen aangelegd, zoals langs een deel van het Spaarne bij Haarlem en een deel van de Oude Rijn bij Alphen aan den Rijn. Een uitzondering hierop waren de twee handelsroutes langs de Vecht en de Oude Rijn, die beide onderdeel uitmaakten van de Rijndelta en waarbij de Vecht zelfs een onderdeel van de Keulse Vaart was.

De trekvaart en dan met name de trekvaarten die in de eerste fase waren aangelegd, waren in trek als vestigingslocatie van buitenplaatsen. Maar het was niet een generieke vestigingsfactor, want een groot deel van de buitenplaatsen was niet direct bereikbaar of gesitueerd aan de trekvaart, zoals bij Wassenaar, Noordwijk en Dordrecht. Dit noopt tot een onderzoek naar de vraag wat deze plaatsen aantrekkelijk maakte als vestigingsplaats.

5.3 Een vermakelijke route

Kennelijk waren vooral de trekvaarten uit de beginperiode populair om een buitenplaats aan te positioneren. Maar daarmee is nog geen antwoord gegeven op de vraag waarom dat zo was en op welke manier dat zichtbaar was. Daarom willen we ook analyseren hoe de *oriëntatie* en *de compositie* van de buitenplaatsen aan de trekvaart was. Om dit te onderzoeken is het allereerst belangrijk om het *gebruik* en de *beleving* van de zeventiende-eeuwse eigenaren en reizigers in algemene zin te beschrijven.

5.3.1 Het gebruik van de trekschuit

Het meest kenmerkende van dit nieuwe waterwegensysteem was het belang voor het personenvervoer. Vooral tijdens de eerste fase was de trekvaart nog een vernieuwende vorm van transport, waardoor de keuze voor een locatie daarlangs de beleving van de moderne tijd benadrukte. Het netwerk was bedoeld voor reizigers, die op de trekschuit zelf alle mogelijkheden hadden om rond te kijken naar wat er op de kant gebeurde en te roddelen over wat men zag en had gehoord. Dit werd nog eens versterkt doordat de trekschuit maar een bescheiden snelheid had. Andersom keken de eigenaren uit op de trekvaarten waarover frequent boten voeren. In de trekschuit zat vooral de (gegoede) burgerij. Dit was een andere doelgroep dan de mensen die gebruik maakten van handelsroutes of die tot de hoogste stedelijke elite behoorden. Dit standenverschil was ook zichtbaar binnen de schuit in de verschillende klassen. Omdat een trekschuit niet snel was, zaten de reizigers lange tijd samen. De reistijd werd benut om roddels uit te wisselen, te lezen, een uiltje te knappen of door de ramen naar buiten te kijken naar het omliggende landschap, zoals in paragraaf 5.1.2 is beschreven. Het gezien worden in een nieuwe vorm van transport was kennelijk belangrijk, maar verderop wordt duidelijk hoe dit zich precies vertaalde in de oriëntatie en de compositie van de buitenplaatsen.

Sommige trajecten kenden een frequente dienstregeling met veel verschillende reizigers per dag. De meest bereide trajecten waren die tussen Den Haag en Leiden/Delft en de Haagse Trekvaart. Ook tussen Haarlem en Amsterdam en tussen Delft en Rotterdam reisden veel mensen; elk uur vertrok er een trekschuit. Andere trajecten werden minder frequent gebruikt, zoals die tussen Delft en Maassluis of Amsterdam en Weesp. Die trajecten kenden slechts enkele afvaarten per dag. Vooral de trekvaarten uit de eerste fase werden druk bevaren, zoals af te lezen is uit tabel 5.1. De enige twee trekvaarten uit de eerste fase trekvaartver-bindingen, waaraan bepaald niet veel buitenplaatsen werden aangelegd, waren de Maassluisertrekvaart (Delft-Maassluis, 1643) en de Muidertrekvaart (Amsterdam-Muiden, 1638-1640). Hieruit blijkt dat buitenplaatseigenaren de drukte op en langs het water waarschijnlijk aangenaam vonden, want langs de meest drukke trajecten verschenen de meeste buitenplaatsen. In traktaten verschenen opmerkingen die dit beeld ondersteunen. Vervoersmogelijkheden over de (zand)trekvaarten werden kennelijk aantrekkelijk gevonden, zoals te lezen is in de erfdocumenten van *Ockenburg* (1764).⁴⁶⁵

⁴⁶⁵ Lammertse. 2000, 226.

Constantijn Huygens, een belangrijke bron voor dit onderzoek, die *Hofwijck* aan het traject Den Haag–Leiden had aangelegd, omschreef zijn idee van de Vliet als: 'en aan de Vliet der Vlieten, de levendste rivier, de doorploegste vaart van elk die Holland kent en binnenlands bevaart'.⁴⁶⁶

Verderop schrijft Huygens dat er wel tweehonderd boten (kielen) *Hofwijck* passeerden. Hij vergelijkt de Vliet daarmee met de Rijn, de Maas, de Dordt, het Spaarne, het IJ en de noordelijk gelegen Sont, de doorgang tussen Denemarken en Zweden.⁴⁶⁷ De Sont was een van de belangrijkste routes over water in Noord-Europa en was voor de Hollanders de entree tot de graanschuren van de Baltische Staten. Verschillende anekdoten benadrukten de aantrekkingskracht van *Hofwijcks* locatie voor Huygens, namelijk dat hij zo kon horen wat er gebeurde in de trekschuit en wat besproken werd door mensen die langsgingen.⁴⁶⁸ Bij zo veel passerende schepen moet het tracé heel levendig zijn geweest.

Voor het gebruik voor transport van en naar de eigen buitenplaats was de gereguleerde trekvaartverbinding niet zo geschikt. Een trekvaartverbinding was een interstedelijke verbinding en daarom kende elk traject een of enkele opstappunten bij beide steden. Deze opstappunten lagen net buiten de stadspoort en waren de halten voor de afvaart. Soms kende een stad meerdere in- en uitstappunten of was er een opstapplaats in het midden van het traject. Bij Amsterdam stapte de reiziger net buiten de stadspoort bij de Amstel op. Bij Halfweg was een overstap noodzakelijk omdat er voor een doorlopende trekvaart te weinig ruimte was. Zo werd geschreven dat bij zowel het Spieringmeer – het huidige Haarlemmermeer – en het IJ, (veen)grond was weggeslagen door de razende waterwolf. Bovendien lag hier de uitwateringssluis van het Hoogheemraadschap Rijnland. Passagiers moesten een eindje lopen voor ze weer aan boord konden. Ook het tracé tussen Haarlem en Leiden kende een ververspunt bij (een andere) Halfweg, waar reizigers konden in- en uitstappen.⁴⁶⁹ Het trekvaarttraject tussen Delft en Rotterdam kende naast de drie eerdergenoemde opstappunten bij Delft, namelijk de Haagpoort, de Waterslootse poort en de Zuidkolk, middenin een opstappunt bij de Kandelaer/de Schans, en bij

⁴⁶⁶ Van Strien, Van der Leer. 2005, 56 (r. 2182-2184).

⁴⁶⁷ Van Strien, Van der Leer. 2005, 56-57 (r. 2185-2191).

⁴⁶⁸ De herbergen bij deze overstappunten hadden een belangrijke sociale rol. Hier kon men wachten op een trekschuit of overnachten. Van Strien, Van der Leer. 2005, 56 (r2180 en verder).

⁴⁶⁹ De Vries. 1978, 42.

Overschie een ververspunt.⁴⁷⁰ In Rotterdam stapte men uit bij de Delftse Poort net buiten de stadspoort. Over ditzelfde traject liep eveneens het goederenvervoer naar Delfshaven tot de Aelbrechtskolk of naar Schiedam tot de Overschiese Poort.⁴⁷¹ Het is belangrijk om ons te realiseren dat een reiziger dus niet zomaar ergens kon op- of uitstappen, waardoor vervoer via de gereguleerde trekschuiten geen motief voor aanleg kan zijn geweest. Het mocht dan plaatsbepalend lijken, maar wellicht niet om gebruik te maken van het gereguleerde trekschuitvervoer. Constantijn Huygens kon voor het vervoer naar zijn *Hofwijck* niet de trekschuit gebruiken en dit gold voor veel meer buitenplaatseigenaren.

5.3.2 Een gemakkelijk trekvaarttraject

Van de interstedelijke verbindingen, zoals trekvaarten, waren niet alleen voor de hand liggende aspecten als bereikbaarheid, de mogelijkheid van transport van goederen en hulp van anderen belangrijk.⁴⁷² Uit de woorden van Goeree⁴⁷³ wordt duidelijk dat het bereiken van een buitenplaats over een gemakkelijke route een belangrijke vestigingsfactor was. De ideale positie was dus aan een 'gemakkelijke' of 'welgelegen' waterweg. Ook in andere omschrijvingen kwamen veelvuldig de woorden welgelegen of gemakkelijk naar voren. Enkele voorbeelden zijn aangehaald. Philips Vingboons benadrukte in zijn beschrijving van de buitenplaats *Vegtvliet* (Breukelen) dat deze 'zijnde gelegen in een schoone lustige plaets, voornamentlijk om dat de selve langs soo *gemakelijcken* Revier de Vecht leydt, en 't Huys gemaect is op een uythoek hebbende te wederzijdts 't gesicht langs en over de selve Revier, (...) waer langhs ontelbare Schuyten verby deze Wooning getrocken worden, en men t'allen tijde soo naer Amsterdam als naer Uytrecht en elckders op andere plaetsen kan vaaren'.⁴⁷⁴ Vingboons' woorden interpreterend, blijkt dat *Vegtvliet* aan de rivier de Vecht lag, die destijds mooi werd gevonden. Daarbij was de rivier niet alleen een functionele verbinding (snel naar de stad), maar bood het ook een levendig uitzicht vanaf de buitenplaats en andersom. De nadruk lag op de visuele ervaring.

⁴⁷⁰ Van der Zee. 2016, 102-105.

⁴⁷¹ Van der Zee. 2016, 102-105.

⁴⁷² Goeree. 1681, 174-175.

⁴⁷³ Voetnoot 1 hoofdstuk 5.

⁴⁷⁴ Er is bewust een citaat aangehaald om zo de beleving van de zeventiende eeuw zo nauwkeurig mogelijk te verwoorden. Vingboons in Ottenheym. 1989; Plomp. 1983, 25.

Ook Haller schreef in zijn reisverhaal uit 1726 over de Vecht: 'Unter allen Strassen in Holland ist diese die anmuthigste.' Haller onderstreepte hierin ook de schoonheid van deze van oorsprong natuurlijke rivier.⁴⁷⁵ Beide citaten laten zien hoe heel specifiek de gegoede burgerij aankeek tegen de schoonheid van de waterwegen.

Wat een gemakkelijke route was en hoe dit af te lezen is aan Hollands interstedelijke infrastructuur in de zeventiende eeuw, is op basis van de teksten niet geheel duidelijk, maar kan wellicht wel worden geïnterpreteerd uit de aanleg van de buitenplaatsen zelf.⁴⁷⁶ Het ruimtelijk karakter van de trekvaarten kon verschillen. Soms waren het recht gegraven kanalen, maar in de meeste gevallen werden de bestaande en meanderende rivieren gebruikt of bestond het uit een samenstelling van beide (tabel 5.1, een-na-laatste kolom). Als de rechtlijnige polders zo mooi werden gevonden, dan zou een rechte waterweg 'mooier' zijn gevonden, maar dat blijkt niet uit de cijfers. De trekvaarttracés hadden een eigen ruimtelijk profiel. Het water werd soms alleen maar aan een zijde geflankeerd door een zand- of jaagpad, zo op prenten is te zien. In enkele gevallen, die verderop besproken worden, liep dit pad direct naast de heerweg. Direct langs de waterkant mochten, behalve rolpalen, geen obstakels staan, omdat de jager – de man op paard – de schuit via een lijn voorttrok. Oevers werden versterkt en eventueel beplant met bomen in een regelmatig plantverband. Deze bomen boden de jager beschutting tegen wind en zon. Dit profiel is te zien op de schilderijen van de 's-Gravelandsevaart (figuur 5.5) en de Amstel (figuur 5.1). Boombepanting speelde een belangrijke rol en is verderop uitgewerkt. Veel eerste-fase buitenplaatsen werden niet aangelegd aan de gegraven vaarten, maar juist aan de verbindingen die gebruik maakten van trekvaarttrajecten over 'natuurlijke' rivieren. Dit is opvallend, omdat een recht gegraven kanaal eerder lijkt aan te sluiten bij het schoonheidsideaal in de zeventiende eeuw. Kenmerkend was de veelvuldige verwijzing naar bomen aan de waterkant. Een welgelegen trekvaart was dus een drukke lommerrijke route, waarop eigenaren naar het levendige bootverkeer konden kijken en waar men vanaf het water de statige huizen zag. Een recht kanaal was niet noodzakelijk, want veel meanderende rivieren waren ook 'welgelegen' genoemd.

⁴⁷⁵ De Jong. 1993, 159-160.

⁴⁷⁶ Dezallier d'Argenville. 1739, 14; Goeree. 1681, 174-175; De la Court van der Voort. 1737, 3.

5.4 Landwegen

Personenvervoer tussen twee steden geschiedde over land via heerwegen en via de zand- en jaagpaden, interstedelijke verbindingen over land. Het stelsel van heerwegen wordt 'stedelijk' genoemd, omdat het de belangrijkste steden, dorpen en opvallende locaties, zoals kastelen, met elkaar verbond.⁴⁷⁷ Deze wegen verbonden twee steden met elkaar en werden gebruikt voor interstedelijk verkeer. De heerweg werd ook als heerwech, herewegh, heereweg, heerenweg of heerstraat geschreven.⁴⁷⁸ Heerwegen waren gebaande wegen waar het onderhoud werd uitgevoerd door de dorpen zelf⁴⁷⁹ of via het principe van verhoefslaging werd verdeeld over de aangelegen of aangelanden eigenaren.⁴⁸⁰ Elders was de weg verhoefslaagd over de gehele gemeenschap en moest elke grondbezitter een deel van dit onderhoud op zich nemen.⁴⁸¹

Het netwerk van heerwegen berustte deels op veel oudere wegverbindingen. In de prehistorie kende ons land al veenwegen en later ontwikkelden zich handelsroutes.⁴⁸² Aan het einde van de Middeleeuwen groeide de behoefte aan een goed wegennet van verschillende typen weg in Holland.⁴⁸³ Belangrijk werd de heerweg, een brede en meestal openbare rijweg.⁴⁸⁴ Het doel werd destijds omschreven als 'die weegen, daar die koopman of varende man te wagenen van die Stad in d'ander, ofte van dat

⁴⁷⁷ Van de Veen. 2000, 77.

⁴⁷⁸ Beekman. 1905-1907, 794.

⁴⁷⁹ De heerwegen waren waterstaatsobjecten, waar ook sluisen, dijken, waterwegen (inclusief trekvaarten), dammen en straten onder werden geschaard. Beekman. 1905-1907, 1771.

⁴⁸⁰ Verhoefslaging was het systeem dat diegenen die aan de weg woonden verantwoordelijk waren voor het onderhoud, maar ook konden delen in de opbrengsten van bijvoorbeeld de bomenkap. Af en toe werd gecontroleerd of dit onderhoud daadwerkelijk werd uitgevoerd. Beekman. 1905-1907, 1771.

⁴⁸¹ Het onderhoud bestond veelal uit het dichten van gaten en het slechten van de sporen. In het laaggelegen Holland bestonden deze onderhoudswerkzaamheden er ook uit het wegdek boven het winterwater, de hoogste waterstand, te houden. Beekman. 1905- 1907, 1770-1783; Horsten. 2005, 38.

⁴⁸² Een knuppelpad was een pad dat bestond uit naast elkaar gelegen boomstammetjes die de venige bodem versterking bood. Vooral in de veengebieden zijn nog sporen gevonden. Overdijkink. 1941, 5-6; Van Dijk, Dolmans, Franzen, Graafstal, Van der Heijden, Jeneson, Luys, De Roode, Vos, Waasdorp. 2016; Verschuure-Stuip. 2006, 22-24.

⁴⁸³ Horsten. 2005, 36.

⁴⁸⁴ Beekman. 1905- 1907, 1771.

een groot Dorp totten anderen vaart'.⁴⁸⁵ Daarnaast was er nog een speciale vorm van doorgaande weg: de geoctrooieerde weg.⁴⁸⁶ Steden spraken met elkaar af deze wegen aan te leggen, soms zelfs over de provinciegrenzen heen. Het octrooi van de overheid was nodig in verband met het onteigenen van de benodigde gronden en om tol te mogen heffen. Een bekende geoctrooieerde weg was die langs de trekvaart tussen Amsterdam en Haarlem (1631-1632).

5.4.1 Trajecten tussen de steden

Voor een algemeen overzicht van het systeem van heerwegen, zijn alle trajecten hieronder beschreven en in figuur 5.7 ingetekend op onze basiskaart. De beschrijving van de heerwegen begint bij Amsterdam. Twee heerwegen liepen vanuit Amsterdam naar het oosten: de routes Amsterdam-Utrecht (figuur 5.7, traject a) en Amsterdam-Amersfoort (figuur 5.7, traject b).⁴⁸⁷ Het traject Amsterdam-Utrecht liep rond 1600 langs de Amstel, de Angstel en de Vecht. De route Amsterdam-Amersfoort ging via de Zuiderzeedijk langs Muiden, Naarden, Eemnes en Baarn naar Amersfoort en liep deels over smalle zeedijken van zeeklei. In de periode 1637 tot 1641 werden deze routes aangepast. De verbinding tussen Amsterdam en Amersfoort liep niet meer over de Zuiderzeedijk, maar over de rechte Middenweg door de Watergraafsmeer, langs de Bijlmermeerpolder en via Muiden naar Naarden, Bussum en Amersfoort. Hierdoor konden de buitenplaatseneigenaren in zowel de Watergraafsmeer als de Bijlmermeerpolder, alsook in de omgeving van Baarn en Lage Vuursche, over deze heerweg reizen; de weg bestond grotendeels uit klei- of veenwegen. Ook het traject van de heerweg tussen Amsterdam en Utrecht verschoof van de route langs de Amstel naar een route door de Watergraafsmeer en verder naar de Vecht, wat een veiliger route was.

Amsterdam kende in westelijke richting twee routes: Amsterdam-Alphen aan den Rijn-Gouda (figuur 5.7, traject c) en Amsterdam-Haarlem (figuur 5.7, traject d). Het traject Amsterdam-Alphen-Gouda liep langs de Overtoom en de Amstelveenseweg en dan via Leimuiden naar Alphen aan den Rijn, om vervolgens langs de oevers van de Oude Rijn tot bij Zwammerdam te lopen en daar naar Gouda af te buigen.

⁴⁸⁵ Van de Water. 1729, II, 1063; Beekman. 1905-1907, 794; Horsten, 2005, 37.

⁴⁸⁶ Horsten. 2005, 39.

⁴⁸⁷ De letters refereren aan figuur 5.7.

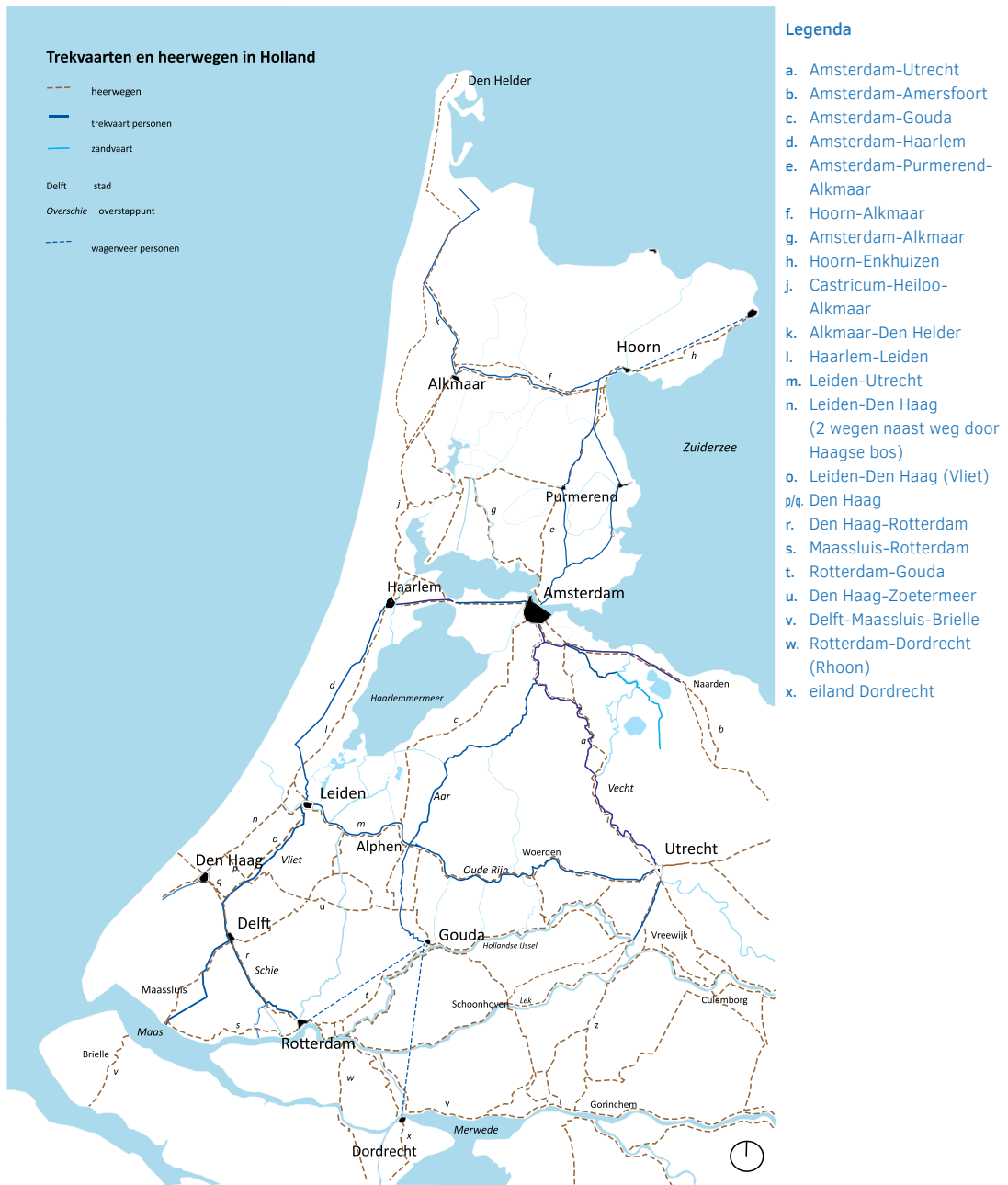

FIG. 5.7 Belangrijkste waterwegen, de trekvaarten en heerwegen rond 1700 in Holland; gebaseerd op De Vries 1981, De Neve, Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: auteur).

Het ging hier om veen- en kleiwegen, die vooral geschikt waren voor gebruik in de zomer. In de achttiende eeuw werd dit laatste traject ingekort tot een route die langs de Oude Rijn liep. Het traject Amsterdam-Haarlem liep rond 1600 over de IJ-dijk richting Santpoort. In de loop van de zeventiende eeuw, toen de Haarlemmertrekvaart werd gegraven, kwam er een snellere route beschikbaar langs deze waterweg Amsterdam-Halfweg. Deze route langs de gehele trekvaart kreeg later de voorkeur.

Het Noorderkwartier was vanuit Amsterdam op twee manieren bereikbaar. Een reiziger kon de oversteek over het IJ maken en dan via enkele dijken richting Hoorn of Alkmaar reizen. In het natte, laag liggende landschap van veen en klei was het gebruik van een hoger gelegen dijk voor transport noodzakelijk. De route vanuit Buiksloot (Amsterdam) naar Alkmaar liep langs Purmerend (figuur 5.7, traject e) en de droogmakerij de Purmer, een deel van de Beemsterboezem, om via Scharwoude en Avenhorn naar Alkmaar af te buigen. Het ging hier om veen- en kleiwegen. Vanuit Hoorn liep al rond 1600 een wegverbinding naar Enkhuizen (figuur 5.7, traject h). Vanuit Buiksloot (Amsterdam) kon ook via de Wormer en Uitgeest naar de Alkmaar worden gereisd (g), wat sneller was. Dit was een zandweg die in principe het hele jaar gebruikt kon worden. Volgens Horsten werden al deze routes in de achttiende eeuw vervangen door een route van Buiksloot naar Monnickendam, Edam, langs de Purmer, om vervolgens te kiezen voor een route naar Hoorn of Alkmaar. De route tussen Hoorn en Alkmaar, die eerst over de boezem van de Schermer liep, verschoof zelfs naar de doorgaande weg in de Schermer (figuur 5.7, traject e) toen deze drooggelegd was (1635). De heerwegroutes rond 1600 waren voor de Amsterdammers met een buitenverblijf in de Beemster of Purmer zeer gunstig, omdat deze wegen niet direct langs de buitenplaatsen liepen, maar wel in de directe omgeving. De tweede route vanuit Amsterdam naar het Noorderkwartier liep via Haarlem en de binnenduinrand naar Alkmaar. Deze route liep van Haarlem, Santpoort, Velsen en Beverwijk naar Castricum, Heiloo en Alkmaar (figuur 5.7, traject j). Op een kaart uit 1810, die we gebruikten om de veranderingen in de achttiende eeuw mede in de beschouwingen te betrekken, zien we dat bij Castricum de weg zich splitste in een tak naar Alkmaar en een naar Den Helder. De route naar Den Helder liep vanaf Castricum via de binnenduinrand langs Egmond, Schoorl, door de Zijpe langs de Groote Sloot naar Den Helder (figuur 5.7, traject k). Een latere route liep langs de al eerder aangelegde buitenplaatsen in de Zijpe.

In het Zuiderkwartier verschoven de trajecten tussen de grote steden in de loop der tijd minder van positie en waren de trajecten deels verbonden met de ligging van de strandwallen, waardoor de wegen dus zandwegen waren. Tussen Haarlem en Leiden liep een heerweg aan de rand van de strandwal langs de dorpen Lisse en Hillegom (figuur 5.7, traject l). Op de kaart uit 1810 is een traject bij Leiden tussen

Sassenheim en Leiden te zien dat afboog naar Warmond. Bij Leiden liepen enkele heerwegen om de stad heen. Leiden en Den Haag waren over de strandwallen via meerdere routes met elkaar verbonden. Een route liep via Wassenaar over de rand van de strandwal (figuur 5.7, traject n). Op de kaart van Dou uit 1654 blijkt zelfs dat hier twee heerwegen vlak naast elkaar lagen, naast de weg door het Haagse bos. Het ging ook hier om zandwegen die het hele jaar door begaanbaar waren. Een andere route liep langs de Vliet langs Leidschendam en Voorschoten (figuur 5.7, traject o); deze liep over de oeverwallen, waardoor deze vooral in de zomer goed begaanbaar was.⁴⁸⁸ Langs de strandwallen lagen veel buitenplaatsen in of nabij de heerwegen tussen Leiden en Den Haag.⁴⁸⁹

Het tracé Den Haag-Delft-Rotterdam liep direct langs de oevers van de Haagse Trekvlies, de Schie en de Vliet, waarbij de aansluiting tussen waterweg en landweg wat verschilde langs de landscheidingsgrens van Delfland en Rijnland. Vanuit Rotterdam liep een aantal trajecten vanuit de stad: Maassluis-Rotterdam (figuur 5.7, traject s) en Rotterdam-Gouda (figuur 5.7, traject t). De route tussen Maassluis en Rotterdam liep over de Schielandse Hoge Zeedijk, een hoge zeeverende dijk, die doorliep via Capelle en Moordecht langs de oevers van de Hollandse IJssel. Deze Schielandse Hoge Zeedijk vormde eveneens een deel van het tracé van de heerweg tussen Rotterdam en Gouda (figuur 5.7, traject t). Vooral in Kralingen vormde deze dijk een van de weinige veenwegen tussen de alsmar groeiende veenplassen. Vanaf 1679 werden er afspraken gemaakt tussen Rotterdam en Gouda over het bestraten van de 20 kilometer lange Oudedijk/'s-Gravenweg. De bestrating was niet verwonderlijk, omdat veenwegen bij regen onbegaanbaar werden. Via het strand liep een route van Den Haag naar Haarlem, waar de heerweg de huidige Scheveningseweg deel van uitmaakte (niet getekend in figuur 5.7).⁴⁹⁰

Tol werd geheven bij herberg De Gouden Leeuw (Oostzeedijk). Door de bestrating werden postvervoer en een geregelde lijndienst mogelijk. 's Winters reden er dagelijks zes postkoetsen en 's zomers acht. Op dinsdag, marktdag in Rotterdam, reed er nog een extra koets.⁴⁹¹ Tussen Den Haag en Gouda (figuur 5.7, traject u)

⁴⁸⁸ Opgemerkt moet worden dat het traject langs de Vliet in de eerste studie van Horsten wel wordt genoemd, maar in de publicatie van Borger et al. verdwenen is. Toch duikt op de gedetailleerde kaart van Cruquius het woord Heerweg verschillende malen op en daarom is besloten om dit traject op te nemen als heerweg.

⁴⁸⁹ Dit traject werd in de studie van Borger niet aangemerkt als heerweg, maar op de kaart van Cruquius is deze laan wel aangegeven als een heerweg. De verbinding tussen beide herenwegen liep langs *Huis De Werve*.

⁴⁹⁰ Morren. 1903, 255; Tromp. 2000, 233.

⁴⁹¹ Korte cultuurhistorie van de 's-Gravenweg www.kralingen-oost.nl (geraadpleegd 6 jan 2014).

liep het traject van de heerwegen langs Zoetermeer, Moerkapelle en Waddinxveen. Ook liep de heerwegverbinding van Delft naar Maassluis, Brielle en Hellevoetsluis (figuur 5.7, traject v) waarschijnlijk over de binnendijken. Vanuit Rotterdam liepen nog enkele heerwegen naar de eilanden en Dordrecht en richting Zeeland; hiervoor werden de dijken langs de rivieren gebruikt. We vinden hier de heerweg langs Rhoon (figuur 5.7, traject w), de heerweg van Rotterdam naar Oud-Beijerland (figuur 5.7, traject x) en de heerweg van IJsselmonde, langs de dijk, naar Dordrecht en verder naar Moerdijk, Zevenbergen en Breda (figuur 5.7, traject y). Vanaf ongeveer 1649 was er sprake van een postroute (brieven) over land.⁴⁹² In het gebied tussen de Hollandsche IJssel en de Merwede liepen enkele grote rivieren met hun rivierdijken, waarover steden werden verbonden zoals Schoonhoven met Vreeswijk, Krimpen aan de Lek met Gouda, Oudewater met Vreeswijk en Zwijndrecht met Gorinchem. In dit rivierengebied vormden de rivierdijken de belangrijkste verbindingen over land. Deze wegen zijn in de tekening wel weergegeven, maar worden niet afzonderlijk behandeld. Daarbij zien we dat deze wegen door de slappe veengronden verschoven.⁴⁹³ Tot slot was er een heerweg tussen Utrecht en Gorinchem-Breda die langs Vreeswijk liep (figuur 5.7, traject z).

5.5 Spreidingskaart buitenplaatsen met heerwegen en trekvaarten

In figuur 5.8 zijn op de spreidingskaart zowel de heerwegen als de trekvaarten ingetekend. De kaart toont dat het grootste deel van de buitenplaatsen lag aan of nabij een heerweg. Een deel van de buitenplaatsen lag aan zowel een heerweg als een trekvaarttracé en slechts een beperkt deel van de buitenplaatsen lag aan een weg, die dan wel verbonden was met een heerweg. Om dit onderscheid te accentueren zijn in figuur 5.11 kleurvlakken ingetekend.

⁴⁹² Horsten. 2005, 53.

⁴⁹³ Ook zijn in de studie van Borger deze trajecten niet aangemerkt als heerweg. De vraag of dit nu heerwegen waren of niet doet niets af aan de kennis dat het belangrijke verbindende wegen waren in dit gebied.

FIG. 5.8 Trekvaarten, heerwegen en buitenplaatsen op de geomorfologie in Holland rond 1700, gebaseerd op De Vries 1981, De Neve & Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: Verschuure-Stuip, et al).

Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen buitenplaatsen langs de heerwegen (bruin), buitenplaatsen zowel langs de heerwegen als de trekvaattracés (groen) en de buitenplaatsen langs andere wegen (geel).

Zoals al werd toegelicht, liepen sommige (oudere) heerwegen over verhoogde oevers van de rivieren en dijken. Buitenplaatsen werden niet veelvuldig aangelegd langs de oudere en waarschijnlijk smallere rivierdijken in het rivierenlandschap, zoals bij Amsterdam. Al in de zeventiende eeuw werden deze routes vervangen door nieuwe trajecten door de droogleggingen. Aan deze nieuwe heerwegen, zoals de Middenweg in de Watergraafsmeer, werden wel buitenplaatsen aangelegd. Rond Rotterdam werden enkele buitenplaatsen langs de Schielandse Hoge Zeedijk aangelegd aan beide zijden van de dijk.

Een groep buitenplaatsen lag behalve aan de trekvaart, zo blijkt uit dit overzicht, ook aan of nabij de heerwegen (groen in figuur 5.11). Dit waren de groepen buitenplaatsen langs de Amstel, de Angstel, de Vecht, de ringvaart van de Beemster, de Oude Rijn, de Leidse trekvaart, de Vliet en de Rotte. Deze heerwegen over de dijken waren van oorsprong de interstedelijke verbindingen op de steviger oevers van de rivieren. Later werden hierover ook de trekvaartroutes aangelegd, waardoor beide systemen met elkaar verweven raakten. Op een beperkt aantal plaatsen werd niet een locatie direct aan een heerweg gekozen, maar lag de heerweg vlakbij, zoals bij Haarlem, de Gooweg bij Noordwijk, het Julialaantje bij Rijswijk, de Straatweg bij Rotterdam, de Volgerweg in de Beemster en de Overtoom bij Amsterdam (geel in figuur 5.11). In het Westland waren buitenplaatsen aan geen van beide gelegen. Kennelijk was de nabijheid van een interstedelijke verbinding voor deze buitenverblijven niet noodzakelijk of waren andere motieven of factoren belangrijker.

5.5.1 Klei- veen- en zandwegen

De heerwegen hadden een relatief breed profiel dat werd bepaald door het verkeer dat eroverheen ging. De weg was breder dan buurwegen, lijdwegen, noodwegen en molenwegen of zand- of jaagpaden. In de lengterichting waren deze wegen doorsneden door wagensporen, waar een kar met de wielen op eenzelfde breedte gemakkelijk in spoorde. Deze sporen bepaalden dus de breedte van de weg.⁴⁹⁴ Aan het einde van de Middeleeuwen was in het Hoogheemraadschap van Rijnland de breedte van de heerwegen twee Rijnlandse roeden, ofwel circa 7,5 meter.⁴⁹⁵

Het rijdek van de heerwegen was rond 1600 ongeplaveid. De aarden wegen konden bestaan uit natuurlijke of gebaande wegen. Natuurlijke wegen kwamen vooral voor op de woeste gronden in Hoog-Nederland en kende geen vastgelegd traject. Hierdoor ontwikkelde zich bundels van karrensporen. Van de gebaande wegen werd de rijweg begrensd door bijvoorbeeld paaltjes. Bij de meeste gebaande wegen bestond het wegoppervlak uit de natuurlijke ondergrond, klei, veen of zand. Vooral in natte en drassige gebieden werd het wegoppervlak verhoogd met zandig materiaal. Hierdoor veranderden deze wegen in kunstmatige aarden wegen. Deze wegen waren niet hetzelfde als de wegen die over rivierdijken liepen; deze heerwegen waren ook verhoogd, maar hadden primair een waterkerende functie. De begaanbaarheid van een weg hing af van het uitgevoerde onderhoud, de weersgesteldheid en de ondergrond.⁴⁹⁶

Op basis van de ondergrond zijn drie typen wegen te onderscheiden klei-, veen- en zandwegen.⁴⁹⁷ Kleiwegen waren bij droog weer ideale rijwegen, maar bij regenachtig weer en in de winter waren ze vrijwel onbegaanbaar. Hetzelfde gold min of meer voor de veenwegen. Deze veenwegen hadden nog een bijkomend nadeel dat de randen konden afkalven. Het rijoppervlak was minder stabiel en kon gaten vertonen. In de winter waren bijna alleen de zandwegen nog goed begaanbaar. In de zomer hadden deze wegen weer het nadeel dat de reiziger veel hinder van opstuivend zand kon ondervinden.

⁴⁹⁴ De breedte van het spoor was niet eenduidig vastgesteld en dat gaf problemen als een wagen niet in het spoor kon volgen en de as van de wagen afbrak of een wagen omviel. Rond 1600 werd begonnen met het reguleren van de spoorbreedte. De uniformering resulteerde in het Hollandse spoor van 128 cm in 1610. Deze maat werd later losgelaten en verbreed. In: Horsten. 2005, 37

⁴⁹⁵ De asmaat was 128 centimeter zie: Horsten. 2005, 37

⁴⁹⁶ Horsten. 2005, 40.

⁴⁹⁷ Horsten. 2005, 40.

Veen- en kleiwegen werden daarom ook wel zomerwegen genoemd en zandwegen waren winterwegen. De zandwegen waren het hele jaar door min of meer begaanbaar. De weg tussen Utrecht en Leiden, een kleiweg, was zo'n weg die in de wintermaanden en bij nat weer slecht begaanbaar was. Dit is terug te vinden in de woorden van Constantijn Huygens jr. op 22 maart 1691. Hij reed over de kleiweg die 'heel taey en quaedt geworden was'. Daarom nam hij bij Harmelen een schuit om zijn tocht te kunnen vervolgen.⁴⁹⁸ In Holland zullen 's winters vooral de zandwegen op de strandwallen geschikt geweest zijn voor wagens en koetsen. Nu werd er in de winter aanzienlijk minder gereisd dan in de zomer, zoals blijkt uit de lijsten van de tolopbrengsten, die in de zomer wel 50 procent hoger konden zijn.⁴⁹⁹

Rond 1600 waren de wegen buiten de steden nog onbestraat. Daarin kwam vanaf het midden van de zeventiende eeuw verandering. Binnen de stadsmuur was al wel begonnen met het plaveien van wegen. Dit werd door buitenlanders als bijzonder ervaren.⁵⁰⁰ Halverwege de zeventiende eeuw werd in de directe omgeving van de steden overgegaan tot het verharderen van het rijoppervlak.⁵⁰¹ Rond 1650 werden delen van heerwegen rond Den Haag bestraat. In 1658 werd een gedeelte rond *Hofwijck* geplaveid en in 1663 volgde een stuk weg tussen Den Haag en Delft.⁵⁰² De Zeestraet, de huidige Scheveningseweg, werd tussen 1664-1665 naar het plan van Huygens van vaste bestrating voorzien. De Loosduinseweg naast de zandvaart vanuit Den Haag werd in 1693 bestraat tot 'commoditeyt van een yder ende cieraet voor de stad ende buytenplaetsen'.⁵⁰³ De Rijswijkse straat werd in 1663 bestraat en diende als entree voor ambassadeurs en gezanten die vanaf de Hoornbrug Den Haag binnenkwamen. Rond 1700 volgde de Bezuidenhoutseweg met bestrating.⁵⁰⁴

⁴⁹⁸ De Vries. 1981, 72.

⁴⁹⁹ Geciteerd in Horsten. 2005, 40.

⁵⁰⁰ De la Bédoyère. 1995, 35.

⁵⁰¹ De oudste bestrate weg tussen twee steden was vermoedelijk het traject tussen Hoorn en Enkhuizen, dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw werd bestraat. In 1650 volgde het traject 's-Heer Arendskerke-Goes-Kapelle in Zeeland.

⁵⁰² Overdijkink. 1941, 8-9.

⁵⁰³ Geciteerd in Stal. 1998, 69; Coolen. 14 augustus 2013.

⁵⁰⁴ Geciteerd in Stal. 1998, 69.

5.5.2 Gebruik van de heerwegen

Een groot deel van de buitenplaatseigenaren had een buitenverblijf langs een heerweg en vooral langs de zandwegen ofwel de winterwegen. Daarnaast lag een grote groep buitenplaatsen langs de heerweg op de oeverwallen, een zomerweg.

Deze zandwegen lagen op de overgangen van veen of klei naar zand en op de oeverwallen van verschillende rivieren. De rijweg werd versterkt door de regelmatige aanplant van bomen. Dit gold voor de wegen naar de buitenplaatsen nabij Bergen, langs de oevers van het Wijkermeer en voor de wegen naar de buitenplaatsen tussen Den Haag en Leiden. Voor deze buitenplaatsen liep de trekvaart op gepaste afstand. Hoewel zandwegen in de zomer het nadeel hadden van verstuiving, gaf men kennelijk aan dit soort wegen de voorkeur boven de klei- of veenwegen, die juist in de zomer goed begaanbaar waren en de voorkeur verdienden. Dit is opvallend, omdat buitenplaatsen toch vooral in de zomermaanden werden bewoond.

Het comfort van reizen in een koets of te paard over land varieerde sterk. Wegen konden onderlopen doordat riviertjes buiten hun oever traden, wagens kwamen soms vast te zitten en assen braken af waardoor men kon stranden. Deze vergrote kans op ongelukken – vooral in de winter – had als gevolg dat bij de postdiensten de tarieven voor het vervoer in de winter soms hoger waren dan in de zomer.⁵⁰⁵ De 's-Gravenweg tussen Rotterdam en Gouda en de weg van Rotterdam naar Overschie, beide zomerwegen, bleken volgens een keur van 1622, 's winters bij nat weer en hoog binnenwater zo slecht begaanbaar dat de weg met een slagboom werd afgesloten.⁵⁰⁶

Het is belangrijk ons te realiseren dat verschillende groepen mensen in de zeventiende-eeuwse samenleving de heerwegen en trekvaarten verschillend gebruikten. Heerwegen werden vooral gebruikt door de armen die zich lopend verplaatsten, en door de elite die met een koets of te paard(en) reisden. Een koets was een teken van stand. Ondanks de gebrekkige kwaliteit van de wegen verkoos de elite toch veelal de landweg. Waarschijnlijk hing dit samen met de sociale status. Vervoer per trekschuit was vooral gericht op de gegoede burgerij, handelaren en ambachtslieden, die zich voor zaken of bezoek via de trekschuit lieten vervoeren. Door de (hoge) stedelijke elite werd deze vorm van vervoer minder gebruikt. Ook was het aantal opstapplaatsen beperkt waardoor men niet direct naar of van de eigen buitenplaats vervoerd kon worden. Toch werd een trekvaart door de elite wel benut,

⁵⁰⁵ Horsten. 2005, 40.

⁵⁰⁶ Horsten. 2005, 41.

maar dan door het gebruik van een eigen boot of door het afhuren van een trekschuit voor privaat gebruik, waardoor men bijvoorbeeld meubels of groepen mensen kon laten uitstappen bij de eigen buitenplaats.

5.5.3 Beleving van de heerwegen

In verschillende omschrijvingen valt ook te lezen dat de doorgaande routes niet alleen te maken hadden met bereikbaarheid maar ook met het gebruik en de beleving van de heerwegen door de elite, samenhangend met de status die men wilde tonen. Daarbij speelde het uiterlijk van de weg een rol, zoals is te lezen in de woorden van Philips Vingboons (*Vegtvliet*). In enkele uitspraken over de Rijn komt het ruimtelijk beeld ter sprake met de eis dat de weg een vermakelijk karakter moest hebben. En 'Hy voegde daar by, dat de Rhyn byna over al even vermakelyk den verren weg, van Leiden af tot Utrecht liep, en wel ingezonderheit tot Woerden toe; dat men aan beide zyden ryden en wandelen kan en dat zyns oordeels in ons gantsche Land geen plyzieriger weg in alle delen kon gevonden worden, dan tusschen Leiden en Utrecht'.⁵⁰⁷ Vooral uit deze laatste woorden blijkt dat het gebruik van de weg door koetsen en voor wandelen, flaneren en vermaak belangrijk werd gevonden, waarbij de waterweg en de heerweg in één adem werden genoemd. In de volgende zinnen wordt de schoonheid van het uitzicht op de rivier en de rijweg (heerweg) beschreven: 'hier zyn fraaje en verre gezichten, maar daar nog wel hondert maal schoner en wyd uit gestrekter'.⁵⁰⁸ De Italiaanse architect Leon Battista Alberti schreef: 'When they come to the Town, if the City is noble and powerful, the Streets should be strait and broad, which carries an Air of Greatness and Majesty.'⁵⁰⁹ Over wegen buiten de steden schreef hij: 'In the Country they ought to be spacious and open, so as a Man may see all about him; free and clear from all Manner of Impediments, either of Water or Ruins; without lurking Places or Retreats of any Sort for Rogues to hide themselves in, nor too many cross Roads to favour their Villanies: Lastly, they ought to be as strait, and as short as possible: I do not reckon the shortest Way to be'.⁵¹⁰

⁵⁰⁷ Visser. 1734 (1969), 70-71.

⁵⁰⁸ Hazebroek. 1734, 70.

⁵⁰⁹ Alberti, Owen. Book VI, Chapter V, 248.

⁵¹⁰ Alberti, Owen. Book VI, Chapter V, 246.

Hier worden bereikbaarheid, veiligheid en schoonheid onderstreept. Ook Hollandse wegen werden mooi gevonden, zoals Adriaan Leeghwater schreef over de Volgerweg: 'datter geen vermaakelyker ende lust zinniger weg in Hollandt'.⁵¹¹

FIG. 5.9 Scheibek by Beverwijk van den Heere wegh in te zien en behorende Mevrouw de Wed. van den Heere Willem Boreel, Schepen van Amsterdam enz., het Zegenpraalend Kennemerlant, 1729 (bron: Noord-Hollands Archief).

Dit huis van Willem Boreel, schepen in Amsterdam, laat de heerweg zien met karrensporen, aan weerszijde beplant in een vierkant verband met hoog opgeschoren bomen.

⁵¹¹ Van der Woude. 1973, 21.

Opvallend is dat de genoemde Volgerweg door de Beemster geen heerweg was, maar een hoofdweg in de Beemster. Ook langs de Rijn liep een mooie heerweg, zoals in het citaat is te lezen: 'vond ik myns oordeels, zo den vermakelyken weg, dat ik dien gantschen dag nog niet frajer gezien had. Want aan den linker hand hadden wy den aangenamen Rhynstroom; ter regter hand zagen wy eene reeks van Duinen en het dorp Wassenaar in 't verschiet leggen, als mede eene menigte van hoge Zailanden en Boere-woningen.'⁵¹² De schoonheid van deze heerweg tussen Leiden en Utrecht werd niet alleen bepaald door de weg zelf, maar juist door het aanzicht dat de landweg samen met het water had en het uitzicht dat het bood op het kustlandschap.

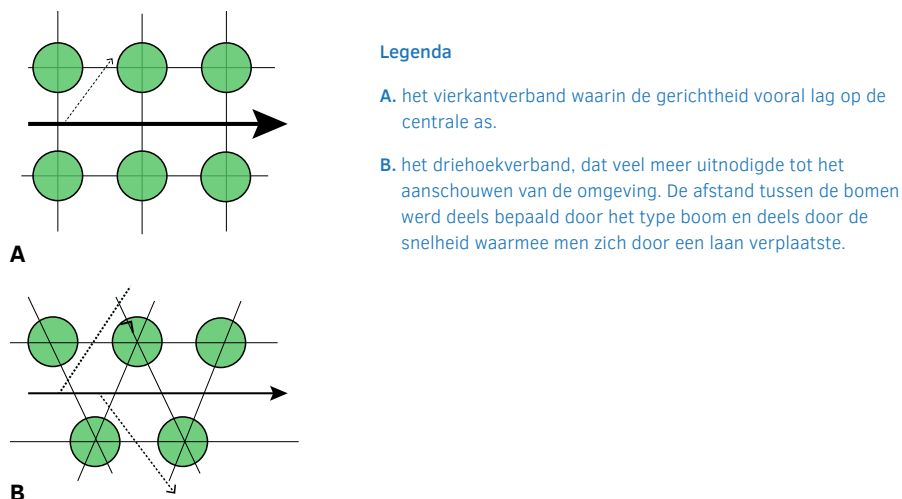
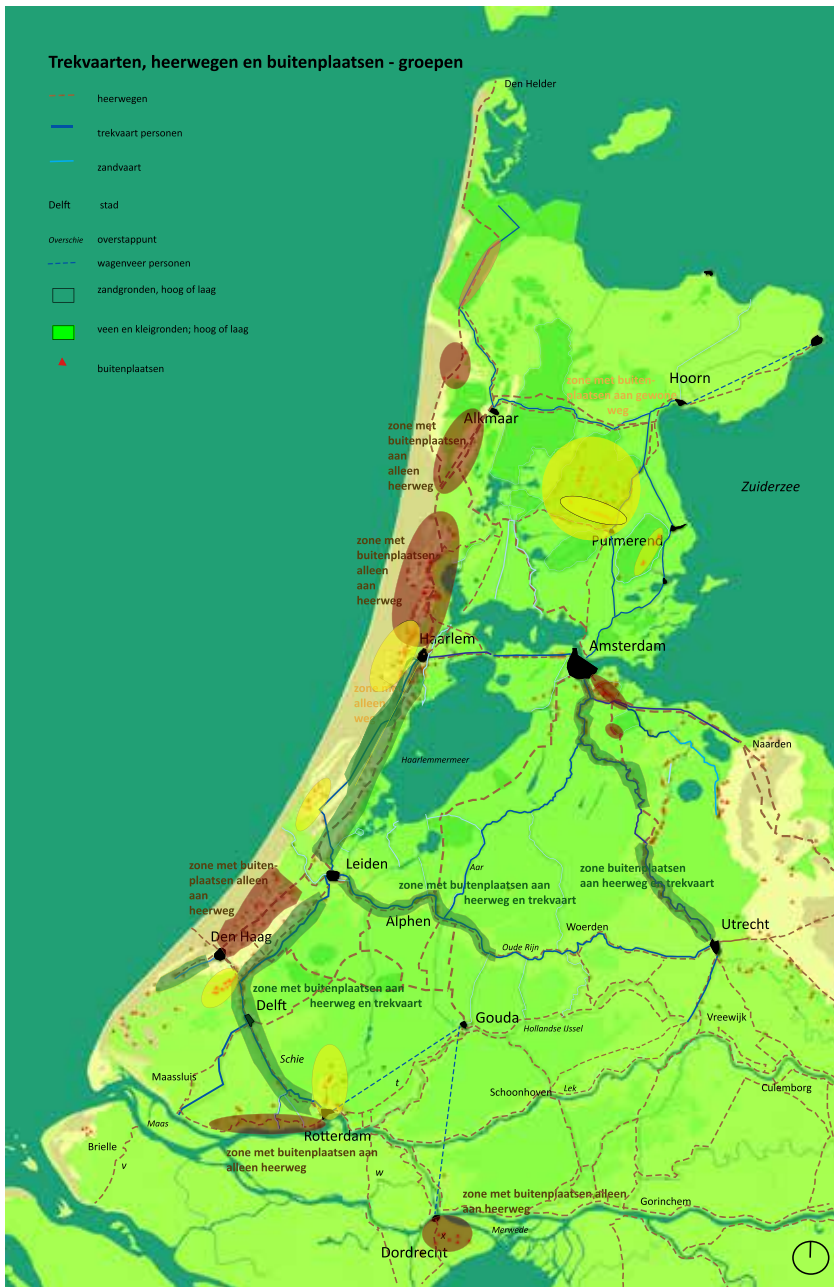

FIG. 5.10 Twee belangrijke typen plantverband (bron: auteur).

Het profiel van de heerwegen had ruimtelijk een eigen karakter, doordat de heerwegen aan weerszijden beplant waren met bomen. Dit verschilde enigszins van de jaagpaden langs de trekvaarten en sommige strandwegen die deels open waren. Aan de zijkant van veel heerwegen stonden bomen in een rij, zoals op veel afbeeldingen te zien is (figuur 5.9). Voordeel van de bomen was dat ze het rijvlak vastlegden en verstevigden.⁵¹³

⁵¹² Visser. 1969, 314.

⁵¹³ Blok, Brouwer. 2011, 78.

Legenda

groene zones: zones waar buitenplaatsen lagen aan heerweg en trekvaart

gele zones: zones waar alleen maar buitenplaatsen aan een heerweg lagen

bruine zones: buitenplaatsen-zones waar buitenplaatsen aan de heerweg lagen

FIG. 5.11 Trekvaarten, heerwegen en buitenplaatsen op geomorfologie van Holland rond 1700, gebaseerd op De Vries 1981, De Neve en Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: Verschuure-Stuip, et al).

5.6 Verbonden systemen

Het overgrote deel van de Hollandse buitenplaatsen lag aan een heerweg, terwijl slechts een gedeelte van de buitenplaatsen (ook) aan een trekvaart lag. Figuur 5.14 laat dit visueel zien in bruine zones (alleen heerwegen) en groene zones (heerwegen en trekvaarten). Een enkele weg was dan officieel geen heerweg, maar er lagen wel buitenplaatsen aan; deze zones zijn in gele zones weergegeven op de kaart. Daarbij valt op dat de landwegen en waterwegen, die veelal los van elkaar worden beschreven, nauw verbonden waren en elkaar deels aanvulden. Ook valt op dat de heerwegen en de eerste fase trekvaarten beide een vestigingsfactor vormden, maar niet op dezelfde manier. Om dit onderscheid te begrijpen, zijn op basis van de fysieke aanleg, de achterliggende motieven geïnterpreteerd. Daarvoor zijn visuele en fysieke relaties als uitdrukking van mentale en sociaal- maatschappelijke aspecten op meso- en microschaal bestudeerd. Op basis van deze analyses kan een bepaalde gerichtheid of beleving begrepen worden, die het belang van een vestigings- of compositiefactor benadrukt of ontkracht. De geanalyseerde gebieden zijn: het Amstelland, de Vechtzone, de Beemster, de zone Haarlem en omstreken, de zone Haarlem-Leiden, Delfland, het gebied rond Rotterdam en het Eiland van Dordrecht.

5.6.1 Amstelland

De analyse van de stadskaart van Amsterdam en omgeving laat de relatie tussen buitenplaatsen, de heerwegen, de trekvaarten en andere waterwegen (figuur 5.12) in dit veenlandschap zien. De buitenplaatsen lagen langs de combinaties van heerwegen en trekvaarten zoals die tussen Amsterdam en Haarlem (Haarlemmertrekvaart, 1631-1632), tussen Amsterdam en Utrecht (trekvaart 1628), tussen Amsterdam Muiden (trekvaart 1638), langs de trekvaart naar Weesp (trekvaart 1639), aan het laatste stuk van de 's-Gravelandse trekvaart (trekvaart 1644), en langs de heerweg tussen Amsterdam en Gouda (Overtoom).

Amsterdam was verbonden met Amersfoort over een dijk en had geen directe trekvaartverbinding. Deze wegen over de dijken waren smal en gevaarlijk bij slecht weer. Het was niet een plek voor buitenplaatsen. Amsterdam en Haarlem waren verbonden via de Haarlemmertrekvaart (1631-1632) met een naastgelegen heerweg. Langs deze weg verschenen buitenplaatsen als de *Sonnebloem*, *Prinsenhof*, *Geyelenburg* en *de Eenhoorn*. De heerweg- en trekvaartverbinding tussen Amsterdam en Utrecht liep over de rivier de Amstel (trekvaartverbinding 1628) en via de

wegen en boezems rond de Watergraafsmeerpolder en Bijlmermeerpolder. Met het droogvallen van enkele meren in de zeventiende eeuw, verschoof men het traject van de heerwegen en dat kon soms al snel gebeuren na nieuwe landschappelijke ingrepen. Dit is te lezen in deze beschrijving van de aanleg van de trek- en voetpaden: 'Ruim zes jaeren laeter lei men een trek- en voetpadt aen, langs den Ringdyk van het Diemermeer voor een goedt gedeelte lopende, en dat van de stadt Amsterdam tot het stedeke Wezop toe (Octroi 15 october 1637)'.⁵¹⁴ Alweer snel ging men over tot het verbeteren van deze landverbinding: 'Den 25 October des jaers 1640 vonden wederom Burgemeesteren der steden Amsterdam, Naerden en Muiden raetzaem tot gemak ende gerief van hunne stedelingen en andere reizigers een bequame vaert met een trekpadt en wagenwegh te maeken, beginnende van de stadt Amsterdam langs den Amstel en gaende door de Ringsloot van den Diemermeer tot aen het Diemerbruggetje en van daer op de stadt Muiden, en alwaer men met besloten Vechtdyk ten wederzyden door de stadt overgaende in een andere schuit vervolgens komen konde tot Naerden, blykens alzoo dat 'er tot dien tydt toe niet anders dan een voetpadt langs den Amstel gelegen heeft, en de tegenwoordige rywegh eerst na het Jaer 1640 aengelegt is'.⁵¹⁵ Deze nieuwe heerwegen kregen een breed profiel en konden beplant worden met bomen, zoals historische prenten tonen.⁵¹⁶ Deze veranderingen werden ingegeven door de landschappelijke veranderingen in het gebied, waarbij de drooggelegde Watergraafsmeer (1629) een belangrijke spil was. Daarom is de aanleg van buitenplaatsen, heerwegen en trekvaarten hier benoemd. De analyse van de gekozen buitenplaatslocaties in de Watergraafsmeer toont dat er drie verschillende posities favoriet waren, die allemaal een ander aspect van de heerweg of trekvaart als vestigings- en compositiefactor benadrukten. Een aantal buitenplaatsen lag aan de noordkant van de Ringdijk, zoals de *buitenplaats van de heer Guilot*. Deze buitenplaatsen lagen niet direct aan de heerwegen (figuur 5.13), maar wel zo dichtbij dat een goede wegverbinding met Amsterdam verzekerd was. Deze buitenplaatsen hadden wel het beste uitzicht op de stad Amsterdam. Verder kon men vanuit de stad, via met bomen beplante heerwegen, naar de buitenplaats reizen (zie ook hoofdstuk 7).

⁵¹⁴ Brouërius van Nidek, *Stoopendael*. 1725, 34.

⁵¹⁵ Brouërius van Nidek, *Stoopendael*. 1725, 34-35.

⁵¹⁶ Indien dit laatste het geval was, zullen er aan de waterkantzijde geen bomen hebben gestaan.

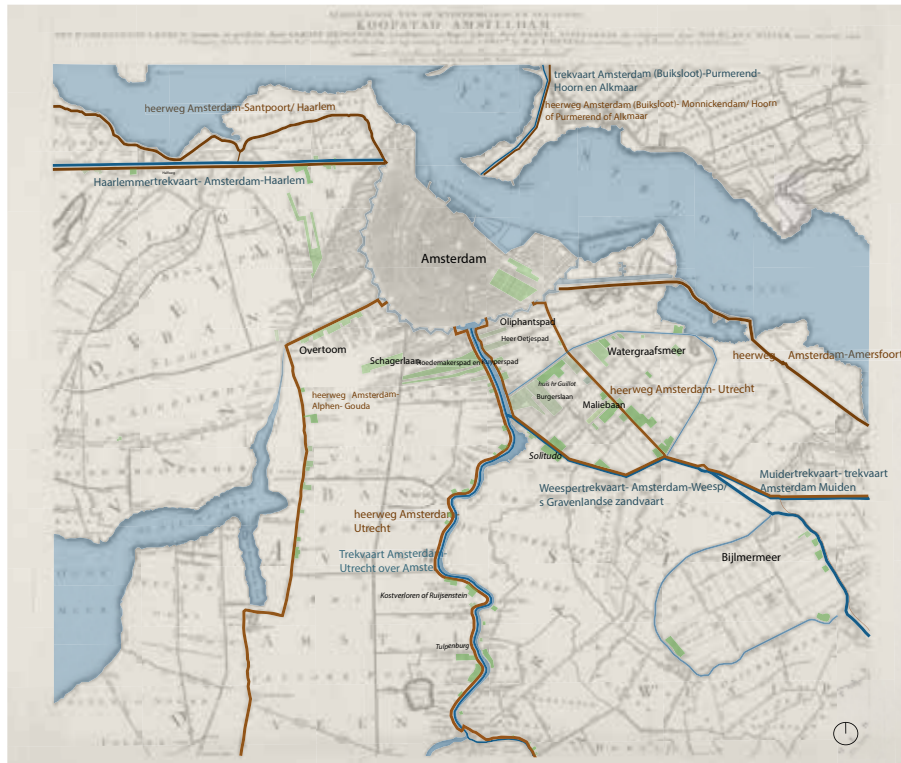

FIG. 5.12 Afbeelding van de wydvermaarde en beroemde koopstad Amsteldam, D. Stopendael, uitgegeven door N. Visser (rond 1700), gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007, (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur).

Legenda: heerwegen (bruin), jaagpad (lichtbruin), trekvaarten (donkerblauw) en buitenplaatsen (groen), pleziertuinen (lichtgroen).

De heerwegen en de trekvaarten lagen veelal dicht bij elkaar. Een uitzondering vormt de Heiligeweg naar de Overtoom, die verbonden was met het Haarlemmermeer (handelsroute). De Overtoom werd gedomineerd door stedelijke industrie en buitenplaatsen. In de Plantage en direct buiten de stadsmuren lagen paden of lanen met een groot aantal pleziertuinen (smalle lichtgroene stroken).

Een tweede groep buitenplaatsen lag aan de Middenweg, de heerweg door de droogmakerij. Dit waren onder meer de buitenplaatsen *Frankendael* en *Ystadt*. Op de afbeelding van de buitenplaats *Ystadt* is te zien dat nabij deze buitenplaats de heerweg aan weerszijden bomen in laanopstelling had. De positionering en oriëntering van het huis aan de doorgaande weg kwam in de Watergraafsmeer, maar ook in andere droogmakerijen, dikwijls voor. Opvallend is dat de theekoepel op de rand van de buitenplaats en de Middenweg werd geplaatst. Hieruit kan worden opgemaakt dat dit het meest interessante deel van de tuin werd gevonden,

namelijk een plaats om de drukte en bedrijvigheid op de heerweg te aanschouwen.⁵¹⁷ Daarmee was deze locatie niet alleen gunstig voor de bereikbaarheid en dus het gebruik, maar ook voor de beleving van de infrastructuur. Dit waren de plekken waar de elite met een buitenplaats gezien wilde worden. Een derde groep buitenplaatsen of eerder pleziertuinen lag aan kleinere wegen door de Watergraafsmeer (hoofdstuk 6).

De Buitenplaats van den Hr Esaie Gillot op den hoek van den Schagerlaen aen den ringdijk. | *Maison de Campagne de Monsieur Louis Gillot sur le Canal du Schager Saen près la Digue.*
1725

FIG. 5.13 De Buitenplaats van den Hr Esaie Gillot op den hoek van den Schagerlaen aen den ringdijk. In: M. Brouërius van Nidek, Daniël Stoopendaal, *Het verheerlykt Watergraefs- of Diemer-meer...* 1725 (bron: Tresor Library TU Delft).

Ook de Ringdijk was, net als de Middenweg, aan weerszijden beplant met bomen, zodat de heerweg en andere wegen een loofrijk karakter hadden.

⁵¹⁷ Brouërius van Nidek, Stoopendaal. 1725, afbeelding 13.

De enige route waar de buitenplaatsen alleen aan een heerweg (Amsterdam-Gouda) lagen, was de Heiligeweg, beter bekend als de Overtoom. De afbeeldingen laten zien dat een kaarsrechte waterweg of vaart langs de Heiligeweg liep geflankeerd door buitenplaatsen, pleziertuinen en uitspanningen alsook een aantal vervuilende bedrijven, zoals kruitmolens, verfmolens, katoendrukkerijen, lijnmakerijen, rum-, zeep- en volmolens.⁵¹⁸

Ten zuiden van de stad lagen verspreid lanen met pleziertuinen of kleine buitentjes, zoals het Oliphantspad, het Heer Oetjespad, het Hoedemakerspad, de Schagerlaan en het Zaagmolenpad. In de Watergraafsmeer lag ook een dergelijke laan, de Burgerslaan met pleziertuinen voor de minder gefortuneerden. Zij kozen daarvoor een locatie nabij de stad voor een dagbezoek. Dergelijke lanengebieden kwamen in heel Holland voor in de stadsranden.

5.6.2 Vechtzone

In de Vechtzone liep tussen Amsterdam en Utrecht zowel een trekvaartverbinding als een heerwegverbinding. De verbinding met Utrecht begon aan de Amsterdamse stadspoort en liep via de Amstel en de Angstel naar de Vecht. Omdat het hier om een bestaande rivier ging, waren het trekvaarttracé en bijbehorende jaagpad niet recht, maar kronkelde dit door het veenlandschap. Langs dit gehele traject werden clusters van buitenplaatsen aangelegd (figuur 5.14, figuur 5.15).

De Vecht vormde de eeuwenlang betwiste grens tussen het Sticht en Holland. Daarom lagen hier sinds de Middeleeuwen kastelen als *Oudaen* en *Nijenrode* op betrekkelijk geringe afstand van elkaar; dit wordt als start van de aanleg van de buitenplaatsenaanleg gezien. Vanaf het eerste kwart van de zeventiende eeuw begon de aanleg van buitenplaatsen langs de Vecht. Een van de eerste buitenplaatsen was van de al eerder genoemde Johan Huydecooper, die *Den Gouden Hoeff* liet aanleggen. Hoewel een buitenplaats ter vermaak werd aangelegd was er ook duidelijk een financieel motief (beleggingsobject).⁵¹⁹ Zijn zoon ontwikkelde dit principe verder en initieerde de aanleg van een cluster van buitenplaatsen rond zijn eigen bezit voor vrienden en bekenden. Dit vormde de basis voor een aaneengesloten zone van buitenplaatsen langs de Vecht.⁵²⁰ De buitenplaatsen

⁵¹⁸ Diederiks, Hart en Faber. 1973, 259; Diederiks. 1976, 112.

⁵¹⁹ Van der Wyck. 1974, 29-40.

⁵²⁰ De Vechtzone was deels onderdeel van de provincie Holland. In deze studie is ervoor gekozen om de gehele Vechtzone op te nemen in de analyse.

in de Vechtzone waren zowel met de heerweg als met de trekvaart verbonden. Omdat de heerweg en trekvaart naast elkaar liepen, rijst de vraag of de buitenplaatsen vooral op de heerweg of op de trekvaart waren georiënteerd. Het antwoord op die vraag kan mogelijk een aanwijzing zijn voor wat de belangrijkste vorm van transport was in de zeventiende eeuw en op welke wijze gebruik en beleving bijdroegen aan de locatie en oriëntatie van de buitenplaatsen. Om een algemene lijn te bepalen, zijn de afbeeldingen uit de *Zegenpralende Vecht* bestudeerd en is in paragraaf 5.9 het voorbeeld *Vegtvliet* uitgewerkt.

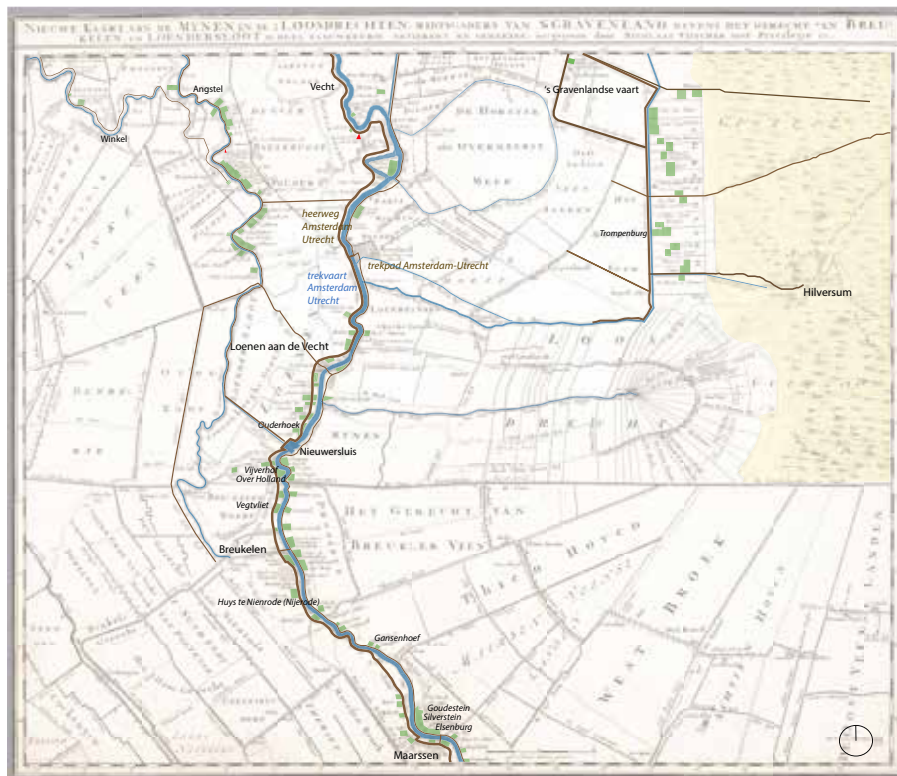

FIG. 5.14 *Nieuwe Kaart van de Mynden en de 2 Loosdrechtse Heen, midtsgaders van 's-Graveland, ... door N. Visscher rond 1677*, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007 (bron: Noord-Hollands Archief, bewerkt door auteur).

Legenda: heerwegen (bruin), jaagpad (lichtbruin), trekvaarten (donkerblauw) en buitenplaatsen (groen), pleziertuinen (lichtgroen).

De kaart laat de Vechtzone en rivieren als Winkel (kwam van Waver), de Angstel en de Vecht. Naast de Vecht liep de heerweg aan de westoever en aan de oostoever het jaagpad. Het cluster buitenplaatsen van 's-Graveland lag aan de 's-Gravelandsevaart. De rode driehoek geeft de plaats aan waar een banpaal van de stad Amsterdam stond.

FIG. 5.15 Nieuwe kaart van Loenen, uitgegeven door Covens en Mortier in Amsterdam (1737), gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve en Van Heezink 2007 (bron: Archief provincie Utrecht, bewerkt door auteur).

Legenda: heerwegen (bruin), jaagpad (lichtbruin), trekvaarten (donkerblauw), buitenplaatsen (groen), pleziertuinen (lichtgroen).

Oevers van delen van de Vecht vormden in het begin van de achttiende eeuw een aaneengesloten lint van buitenplaatsen, zoals hier afgebeeld. Boven aan de tekening is de Angstel afgebeeld en de Vecht onderaan. Noordpijl is gedraaid.

Een analyse van de 52 prenten uit de *Zegenpralende Vecht* geeft inzicht in hoe we de relatie tussen de Vecht en de buitenplaatsen kunnen interpreteren.⁵²¹ De interactie met en oriëntatie van een buitenplaats met de rivier of de heerweg is af te lezen aan een aantal aspecten, namelijk de positie van de buitenplaatsen, de positie van de speelhuizen, koepels of zitbanken, en de zichtlijnen vanuit de tuin op huis en omgeving. De kaartanalyse toont dat meer dan de helft (65 procent) van de afgebeelde buitenplaatsen (34 van de 52) niet direct aan de rivier was gelegen, maar ervan gescheiden werd door een doorgaande weg. Over deze doorgaande weg (heerweg) reden koetsen en liepen de paarden en de jagers van de trekschuit. In werkelijkheid waren deze wegsoorten meestal wel gescheiden. Het principeprofiel van de rivier bestond dus uit een weg, een rij bomen, een sloot met eventueel een

⁵²¹ De nummers achter de naam van de buitenplaats verwijzen naar het prentnummer in de *Zegenpralende Vecht*.

harde kade, haag/bomen/boompjes en dan de buitenplaats, zoals afgebeeld op de prenten van *Goudesteyn* (afbeelding 16) en *Soetendaal* (afbeelding 15). In ongeveer de helft van de gevallen is er een sloot zichtbaar (19 van de 36). Iets minder dan de helft van de buitenplaatsen lag direct aan de rivier, zoals *Boendemakers* (prent 32), *Vegtvliet* (prent 39), *Hofwijk* (prent 40), *Over Holland* (prent 42) en *Sterreschans* (prenten 43, 44). Bij Maarssen liep de heerweg achter enkele buitenplaatsen en het jaagpad lag op de tegenovergelegen oever. In 16 gevallen (31 procent), bij Breukelen en Loenen, waren de buitenplaatsen niet direct langs de rivier geplaatst, maar aan een strook open land.

De oriëntatie en interactie van de eigenaren met het levendige scheepvaartverkeer manifesteert zich in de afbeeldingen van de vele tuinhuisen of zitbanken, die in de nabijheid van de waterkant waren geplaatst. Een koepel, speelhuis of theehuis (latere periode) vormde een vast onderdeel van de buitenplaats als 'pleisterplaats' tijdens een wandeling door de tuin. Onder het genot van een versnapering of – vanaf de achttiende eeuw – thee, keek de eigenaar via grote ramen uit over de tuin en de drukte op het water.⁵²² De kaartanalyse leert dat de koepel, het speelhuis of de zitbank op een opvallende positie in de tuin stonden, meestal aan het einde van een zichttas met uitzicht op de omgeving.⁵²³ Koepels waren het symbool voor welstand en weelde. Het was een uitkijkpunt en sieralement.⁵²⁴ Aan de positie van de koepels, speelhuizen of zitbanken in de Vechtzone is afleesbaar dat de eigenaren hier het water het meest gemakkelijke uitzicht vonden, waarbij de overgang tuin-water essentieel was. Een entreepoort aan de waterkant onderstreept dit (figuur 5.16). Omdat uit de tekening niet de benaming of functie valt af te lezen, is dit in deze analyse gepoogd te doen. Hierin is onderscheid gemaakt tussen een *speelhuis*, een gebouw van steen, een *prieel*, een bouwwerk van houten latten met beplanting en een *botenhuis*, dat een laag (houten) gebouwtje was en direct aan het water lag. Op basis van de historische prenten had ongeveer 63 procent van de buitenplaatsen een 'object' aan het water; zeventien buitenplaatsen hadden een speelhuis (39 procent), negen een botenhuis (21 procent) en drie een prieel (7 procent).⁵²⁵

⁵²² Van Immerseel, Stöver, Tromp. 2000, 50.

⁵²³ Hoewel door Van Immerseel et al. de koepel als een achttiende-eeuws verschijnsel wordt betiteld, zien we op afbeeldingen uit het eind van de zeventiende eeuw al vele van deze koepels of voorlopers ervan. In: Van Immerseel, Stöver, Tromp. 2000, 50.

⁵²⁴ Debie. 2011 69.

⁵²⁵ Brouerius van Nidek, Stopendaal. 1719. Een afwijking op deze definitie is Sterreschans, dat een speelhuis en botenhuis ineen had (prent 43). Dit gebouw is heel duidelijk op de afbeelding te zien.

FIG. 5.16 Oostervecht, de plaets van den Hr. Isaac Simkinson, naar Loenen te sien uit D.Leth, *De Zegepraalende Vecht, Vertoonende verscheidene Gesichten*, 1719 (bron: Tresor TU library).

De afbeelding laat zien dat de buitenplaats gericht was op het leven op het water, met een entreepoort aan het water en een boothuis.

De afbeelding van Breukelen (prent 34) toont dat ook woonhuizen dergelijke speelhuizen hadden die deels met het water verbonden waren. Daarnaast hadden verschillende aanlegsteigers niet alleen de mogelijkheid tot aanmeren, maar stonden er ook zitbanken op om onoverdekt te kunnen genieten van het leven en het rumoer op het water. De meest opvallende was die van *Overdam*, waarop te zien is dat een man en een vrouw aan de waterrand zitten om het leven op het water te aanschouwen.⁵²⁶ Op bijna alle afbeeldingen staan boten en bootjes afgebeeld, variërend van zeilboten, geheel of deels getuigd, roeibootjes, vissersbootjes⁵²⁷ en veelvuldig de trekschuit. In de traktaten is te lezen, dat een buitenplaats het best gesitueerd kon worden aan een bocht. Zo'n 16 van de 47 buitenplaatsen (ongeveer 34 procent) waren zo gepositioneerd. Het uitzicht was niet beperkt tot de trekvaart zelf, maar behelsde ook het landschap eromheen.

⁵²⁶ Brouerius van Nidek, Stopendaal. 1719; *Vredenoord* (prent 29), *Hofwerk* (prent 40), *Nieuwerhoek* (prent 57), *Petersburg* (prent 77).

⁵²⁷ Brouerius van Nidek, Stopendaal. 1719; afbeelding 89 en 90.

Dat zelf zien en gezien worden door anderen een belangrijk motief was, wordt onderstreept door de verschillende visuele relaties (zichtassen). Verschillende woonhuizen van buitenplaatsen hadden een dakterras. En sommige buitenplaatsen kenden verhogingen in de tuin; *Ouderhoek* had bijvoorbeeld een Parnassusberg. In de huidige monumenten-omschrijving van *Gansenhoef* (1655) van Geertruy Huydecooper (stierf 1654) staat dat 'de ruimtelijke structuur berust, gezien de plaats van de koepelkamer en de situering van enkele oudere bomen, op drie zichtlijnen: in noordelijke richting over de vijverarm naar Nieuwersluis, de middenas over de heuvel aan de andere zijde van de vijver naar open weiden, thans boomgaard; in noordoostelijke richting naar Tienhoven'.⁵²⁸ Uit de analyse van de prenten blijkt dat de relatie tussen buitenplaats en heerweg (of landschap) op verschillende manieren werd versterkt in het huis, via een terras of dakterras, of in de tuin, bijvoorbeeld in een bergje, mount of uitzichtspunt ofwel belvédère, dat uitzicht bood over het landschap. De analyse van de prenten laat ook zien dat er zes buitenplaatsen waren met een overtuin, waardoor de tuin aan beide zijde van rivier of weg lag. Dit was ook zichtbaar in de centrale assen van de tuinaanleg op ongeveer veertien afbeeldingen, die ervoor zorgden dat het aantal buitenplaatsen aan de rivier gemaximeerd was.⁵²⁹

Uit de analyse blijkt dat de trekvaart voor de Vechtse buitenplaatsen een vestigingsfactor en compositiefactor was. Op basis van de zichtrelaties komt het beeld naar voren dat het overgrote deel van de buitenplaatsen in de Vechtstreek aanvankelijk gericht was op het trekvaarttraject. Dit wordt duidelijk in de positie van het huis en de oriëntatie van de entree, die gericht waren op de trekvaart en eventueel het jaagpad. De heerweg liep hier over de westoever en het jaagpad meestal op de oostoever; dat laatste werd veelal later pas belangrijker als compositiefactor zoals de analyse van *Vegtvliet* verderop laat zien (figuur 5.31). Buitenplaatsen verschenen aan beide kanten van de rivier, direct aan het jaagpad of vooral tussen de heerweg en het water. Doordat ook de compositie van huis en tuin gericht was op de Vecht vormde de trekvaart ook een compositiefactor en kan het gezien worden als het decor voor de eigenaren die op de eerste rang zaten. Maar ook de nabijheid van de heerweg was een vestigings- en compositiefactor. De motieven van de eigenaar waren echter primair gericht op het zien van de drukte op het water en gezien worden vanaf het water.

⁵²⁸ RCE. *Gansenhoef* (<https://monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/> monumentnummer 515570 geraadpleegd op 01.09.2016)

⁵²⁹ Dit is vooral goed te zien op de afbeeldingen van onder meer *Petersburg*, *Driemond*, *Wallenstein*, *Otterspoor* en *Zijdebalen*, al weten we het van de laatste het beste door een latere reconstructie (zie De Jong).

5.6.3 Trekvaarten langs Beemster en Zijpe

Het is de vraag of aan een positie van een buitenplaatsen langs een heerweg en een trekvaart uit de tweede fase hetzelfde belang werd gehecht. In het Noorderkwartier lagen meerdere buitenplaatsen langs de trekvaartroutes uit de tweede fase, zoals langs de Beemster, de Purmer, de Schermer en andere droogmakerijen. Op de dijk lagen deels heerwegen en over delen van het boezemsysteem waren trekvaartverbindingen ingesteld.

De analyse van de buitenplaatslocatie in verschillende droogmakerijen toont dat globaal twee typen plaatsen werden gekozen; langs de doorgaande wegen in het poldervlak of langs de ringdijk (boezem) (hoofdstuk 6). Een voorbeeld van een buitenplaats aan de rand van de Beemster is *Belvliet*. Deze buitenplaats lag aan de ringdijk; over het water liep de trekvaartroute en over de dijk liep de heerweg. Hoewel deze buitenplaats ideaal lijkt te liggen ten opzichte van de infrastructuur, gold dat de buitenplaats als was ontwikkeld *voordat* de trekvaartverbinding tussen Alkmaar en Amsterdam was ingesteld. De meeste buitenplaatsen daar waren al in de eerste helft van de zeventiende eeuw aangelegd en de kaart van 1644, bijna twintig jaar voor het instellen van een trekvaartverbinding (1660-1664), laat al zo'n vijftig buitenplaatsen zien. Daarbij werden vooral in het regelmatige middenvlak van de Beemster buitenplaatsen aangelegd en vooral in de zuidoosthoek bij Purmerend. Dit alles hield niet in dat de buitenplaatsen voor 1660 niet via het water te bereiken waren. Over de ontwateringskanalen in het Noorderkwartier namen beurtvaarders goederen en personen mee, maar het was niet een vorm van collectief personenvervoer. De trekvaart is hier niet aan te wijzen als vestigings- of compositiefactor van de buitenplaatsen.

Voor de Zijpe liepen de jaartallen van de stichting van buitenverblijven en van het instellen van een trekvaartverbinding nog sterker uiteen. In 1598 viel de Zijpe droog, waarna de eerste hofsteden in de zeventiende eeuw werden aangelegd aan de Groote Sloot, waar een heerweg langs liep. De trekvaartverbinding tussen Alkmaar en Schagen werd pas in 1702 ingesteld over de Groote Sloot, het huidige Noord-Holland Kanaal.⁵³⁰ Natuurlijk was er voor de bewoners na 1702 een voordelige situatie ontstaan, maar een causaal verband tussen trekvaart en vestigings- en compositiekeuze lijkt te ontbreken. De huizen langs de heerweg naar Den Helder aan de Groote Sloot waren gepositioneerd en georiënteerd op deze weg.

⁵³⁰ De Neve, Van Heezink. 2007, 186-192.

Voor buitenplaatsen in de droogmakerijen in het Noorderkwartier waren kennelijk andere factoren of motieven belangrijker dan de trekvaarten uit de tweede fase. De heerweg kan deels worden aangewezen als zo'n factor. Men moet wel in gedachten houden, dat door het verschil in waterpeil tussen de boezem en het polderwater niet direct kon worden doorgevaren naar het eigen huis zonder een sluis te passeren als een buitenplaats in het middenvlak lag. De buitenplaatsen waren veel beter via het wegennet bereikbaar, die veelal langs en een enkele keer door de droogmakerij gingen (Watergraafsmeer, Schermer). Wegen waarlangs de buitenplaatsen lagen, die geen heerweg waren, werden wel vaak als lommerrijk of vermakelijk betiteld.

5.6.4 Haarlem en het Wijkermeer

Rond Haarlem lagen buitenplaatsen in drie clusters in het kustlandschap; een cluster lag nabij de Kleine Houtweg even ten zuiden van de stadsrand, een cluster ten noorden van de stad en een derde cluster van buitenplaatsen was langs het Wijkermeer gegroepeerd (figuur 5.19).

Het eerste cluster buitenplaatsen en pleziertuinen lag even ten zuiden van Haarlem aan de gecostumeerde vaart en aan de Kleine Houtweg. Deze weg was de heerweg tussen Haarlem en Leiden, die aan het Haarlemmerhout voorbij ging.⁵³¹ Drie voorbeelden zijn uitgewerkt: *Spaarenhout*, *Bosch en Hoven*, en *Het Klooster*. Buitenplaats *Spaar en Hout* of *Spaarenhout* bezat van oorsprong een kleine tuin met een eenvoudig koepelvormige kamer aan de waterkant (Spaarne).

In de tuin lag een koepel (of speelhuis?), de stalling, een tuinmanshuis, de oranjerie en andere bijgebouwen, alle gepositioneerd nabij de heerweg en niet direct gericht op de waterkant. De positie van koepel of speelhuis lijkt een visuele relatie tussen buitenhuis en heerweg te benadrukken, wat het belang van de heerweg voor de compositie onderstreept (figuur 5.17 en figuur 5.18).⁵³²

⁵³¹ Hier lagen de buitenplaatsen: *Koepel Bellevue*, *Voorhout*, *Hofje van Heythuizen*, *Middelhout*, *Lommerlust*, *Maagdenhuis* en aan de westzijde *Welgelegen* (1789); Slingers. 1984, 97.

⁵³² Betram. 2005, 299-300.

FIG. 5.17 Spaer-en-Hout, de Lustplaatze van de weduwe Matheus de Neufville van voren uit den kleinen hout aen te zien. A. de Leth, H. de Leth, 1732 (bron: Noord-Hollands Archief).

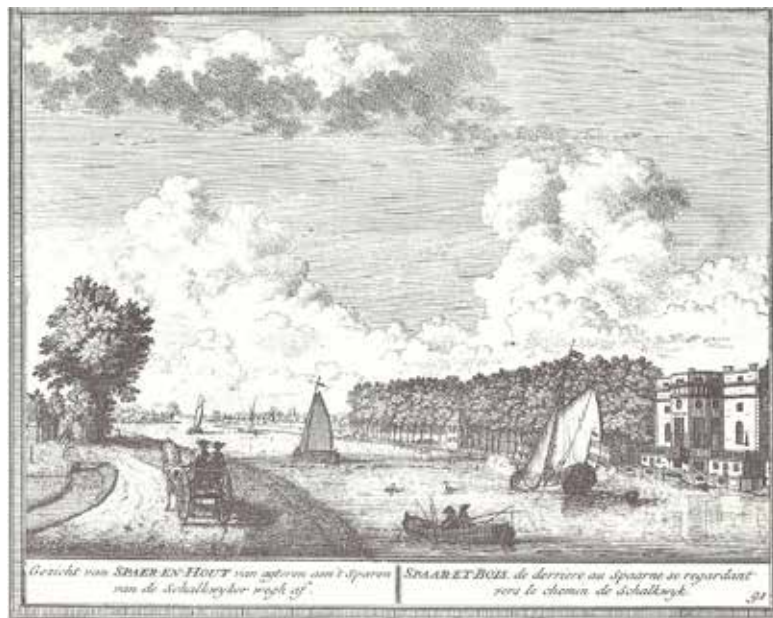

FIG. 5.18 Gezicht van Spaer-en-Hout van agteren aan 't Sparen van de Schalkwyker wegh af. A. de Leth, H. de Leth, 1732 (bron: Noord-Hollands Archief).

Ook buitenplaats *Bosch en Hoven* was visueel gericht op de heerweg en niet op het water.⁵³³ De voorbeelden onderstrepen dat de buitenplaatsen ten zuiden van Haarlem vooral georiënteerd waren op de heerweg. Het Spaarne, ondanks een druk vaarverkeer als gecostumeerde handelsroute door Holland, was kennelijk minder in trek. Verderop lagen een aantal buitenplaatsen tussen de heerweg en de Leidse trekvaart, aangelegd in de tweede fase. Voor deze buitenplaatsen gold ook dat de heerweg belangrijker was voor de positie en oriëntatie van het huis dan de trekvaart.

Het tweede cluster buitenplaatsen ten noorden van Haarlem had een zelfde gerichtheid op de heerweg. De opmetingstekeningen uit 1746 tonen een entree vanaf de heerweg via een entreelaan met meerdere rijen bomen.⁵³⁴ Van der Wyck onderstreepte dit in zijn analyse van buitenplaats *Het Klooster* net ten noorden van Haarlem.⁵³⁵ De tuin was vierkant en kende een middenas met enkele tuinassen loodrecht daarop. De tuin liep niet door tot aan het Spaarne, iets dat Van der Wyck weet aan zuinigheid.⁵³⁶ De westgevel van het huis was georiënteerd op de heerweg. Toch werd het Spaarne niet door alle eigenaren als minder belangrijk bestempeld, want op een afbeelding van Vinne zien we dat op de grens van tuin naar water verschillende speelhuizen waren gebouwd.⁵³⁷

Het derde cluster buitenplaatsen lag langs het Wijkermeer (figuur 5.19). Deze smalle zone vormde de enige landverbinding tussen het Noorder- en het Zuiderkwartier, daar waar Holland op zijn smalst was. Daarom bouwde de adel in dit gebied al hun versterkte huizen en volgden later de buitenplaatsen. De heerweg lag op de overgang tussen het hogere kustlandschap en de lagere meerweiden, die konden overstromen.⁵³⁸ Direct aan deze heerweg Alkmaar- Haarlem en dus aan het Wijkermeer, lagen elf omvangrijke buitenplaatsen, zoals *Huis te Spyk*, *Beekvliet*, *Beeckestijn*, *Meervliet*, *Velserbeek*, *Meershoek*, *Watervliet*, *Wijkeroog*, *Akerendam* en *De Schans*. Steenbergen, Reh en Aten noemden dit ook wel de eerste range van de landschappelijke tribune die dit landschap vormde.⁵³⁹ Deze elf buitenplaatsen lagen aan de heerweg, die de buitenplaatsen verbonden met Haarlem, maar ook

⁵³³ Van der Wyck. 1982, 54.

⁵³⁴ Albers. 1987,45; Bertram. 2005, 256-266.

⁵³⁵ Van der Wyck. 1982, 55-60.

⁵³⁶ Van der Wyck. 1982, 55.

⁵³⁷ De Jong. 1993, 156-157.

⁵³⁸ Roman. 1729.

⁵³⁹ Reh, Steenbergen, Aten. 2005, hoofdstuk 16.

met Amsterdam, Leiden en Den Haag. Ook waren ze goed bereikbaar via een bootverbinding met Velzen of Beverwijk. Zo kon men per trekschuit naar Halfweg reizen om het laatste traject per koets af te leggen. Doorvaren met boten met enige diepgang werd steeds moeilijker, want al in 1652 was de haven van Beverwijk te ondiep geworden voor scheepvaart.⁵⁴⁰

De compositie van de buitenplaatsen langs een heerweg was gericht op de weg met daarachter uitzicht over het water van het Wijkermeer en de stad Amsterdam. Het is de vraag of de oriëntatie vooral gericht was op de heerweg of op het water met daarachter de stad. Het belang van de heerweg wordt wel op verschillende manieren onderstreept. Verschillende historische prenten van de aanliggende buitenplaatsen tonen het ruime profiel van de heerwegen en de bomen, die aan weerszijde waren geplant. *Beeckestein* kende een dergelijke opbouw met twee plezierhuisjes op de tuinmuur, gericht op de meest levendige plaats in de tuin, namelijk de heerweg. Op de grens van buitenplaats en heerweg bouwde men lage(re) tuinmuren, poorten en eventueel tuinhuisen. J. Goll van Franckenstein sr telde vanuit zijn tuinkoepel op het naburige *Velserbeek*, de op de heerweg voorbijkomende koetsen en wagens; kennelijk was een levendig verkeer interessant genoeg om dit te bekijken.⁵⁴¹ Van Geest noemde deze speelhuisjes dan ook wel de vooruitgeschoven uitkijkposten, die de scheiding tussen buitenplaats en heerweg wilden opheffen, net als de voorkamers op de bel-etage van de stadshuizen.⁵⁴² Dit was vergelijkbaar met de positie en oriëntatie van de Vechtse speelhuizen, koepels of zitbanken langs de waterkant.

Ook het uitzicht over het Wijkermeer met daarachter Amsterdam was kennelijk belangrijk. Servituten en verordeningen voor buitenplaatsen die direct aan het Wijkermeer lagen, onderstrepen het belang dat men hechtte aan uitzicht op water en stad. Op juridische wijze werd zo bedongen, dat de meerweiden onbegroeid en onbebouwd moesten blijven om het uitzicht niet te belemmeren.⁵⁴³ Dit wekt de suggestie dat het water van het Wijkermeer met het uitzicht op de stad Amsterdam een vestigings- en compositiefactor was, net zoals de positie aan de heerweg. Als de buitenplaatsen de landschappelijke tribune vormden, vormden de heerweg, het Wijkermeer en het uitzicht over de stad een gelaagd decor. Het motief was een goede bereikbaarheid via de weg en wellicht ook het water per (zeil)boot maar ook het uitzicht over het Wijkermeer.

⁵⁴⁰ Blaeu. 1652, 240.

⁵⁴¹ Van Geest. 2002, 30.

⁵⁴² Van Geest. 2002, 29.

⁵⁴³ Van Assen, Wierda. 2002, 96.

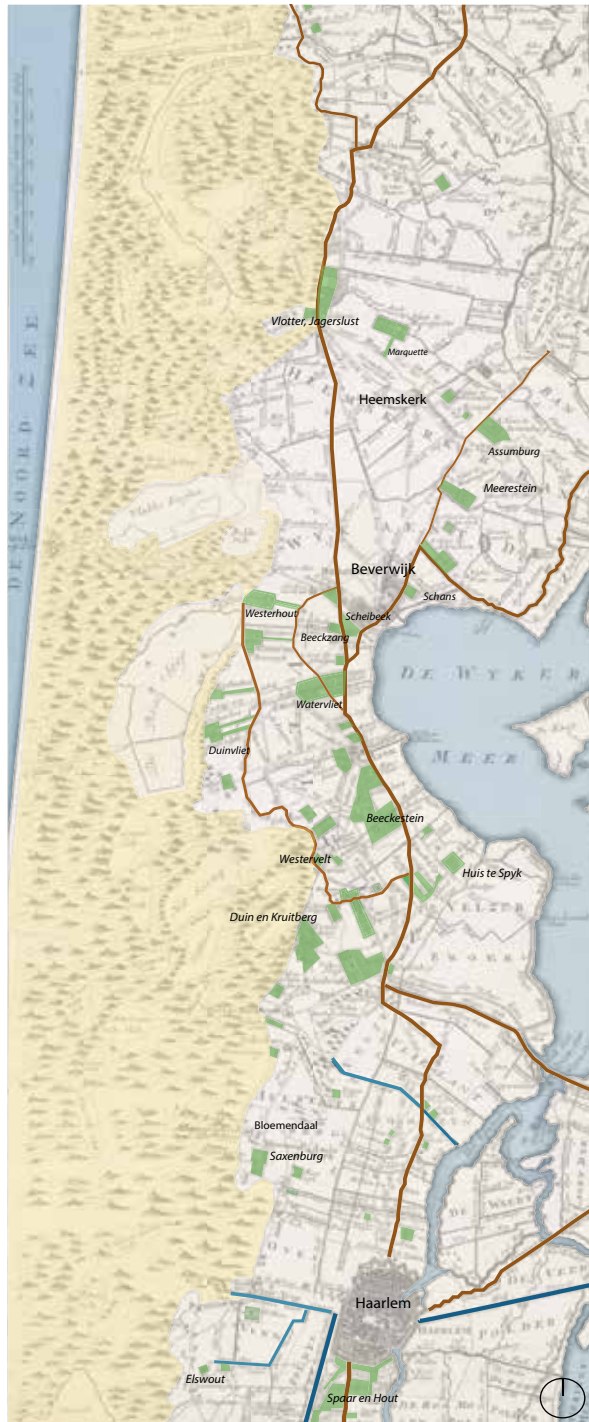

FIG. 5.19 Gedeelte van Noort Kennemerlant uit J. de Leth, A. de Leth, Kennemerland 1732, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve, Van Heezink 2007 (bron: (Noord-Hollands Archief, bewerkt door auteur).

Legenda: heerwegen (bruin), jaagpad (licht bruin), trekvaarten (donker blauw), buitenplaatsen (groen), pleziertuinen (licht groen).

Haarlem was met Alkmaar verbonden via de heerweg Aan deze heerweg lagen elf grote buitenplaatsen als *Beeckestein*, *Watervliet* en *Velseroog*.

5.6.5 Haarlem-Leiden

Het landschap tussen Haarlem en Leiden bestond uit strandwallen en strandvlakten. Vanaf de Noordzee kwam eerst een brede strook jonge duinen met daarachter een strandwal waar Noordwijk onder meer op lag. In dit gebied was een keuze op drie soorten posities voor buitenplaatsen mogelijk: aan de Leidse trekvaart (1658), aan de heerweg op de kruisingen met de zandvaarten en in de binnenduinstrand bij Noordwijk (figuur 5.20). De belangrijkste heerweg liep langs de rand van de meest oostelijke strandwal. Deze verbond Haarlem met Bennebroek, Hillegom, Lisse en Leiden. Een tweede doorgaande weg liep langs de andere kant van de strandwal en lag vlak bij de Leidse trekvaart (1657-1658). Deze trekvaart was dus een trekvaart uit de tweede fase. Hij werd nieuw gegraven en liep niet direct langs de dorpen in deze streek omdat hij gericht was op het verbinden van Leiden met Haarlem.⁵⁴⁴

Vanaf het einde van de zestiende eeuw werden de binnenduinen tussen Haarlem en Leiden benut om hofsteden aan te leggen.⁵⁴⁵ Deze waren aanvankelijk vooral gesitueerd aan de heerwegen en de buurwegen die dit kustlandschap ontsloten. Na het graven van de Leidse trekvaart nam het aantal buitenplaatsen iets toe en werden verschillende hofsteden gemoderniseerd.⁵⁴⁶ Tussen Haarlem en Leiden lagen ongeveer vierendertig buitenplaatsen,⁵⁴⁷ waarvan twaalf direct aan de trekvaart; *Oud Berkenrode*, *Berkerode*, *Ipenrode*, *Huis te Manpad*, *Hartecamp*, *Woestduin*, *Leyduin*, *de Keukenhof* en *Oud Poelgeest*. Hier vormden ze niet een aaneengesloten lint, zoals langs de Vecht, de Vliet of de Amstel, maar lagen ze verspreid in het landschap en soms ook verder van de trekvaart af.⁵⁴⁸ De overige buitenplaatsen lagen nog verder van de trekvaart af of waren er alleen via een wetering of sloot mee verbonden. Enkele buitenplaatsen die direct aan de trekvaart lagen, ondergingen een transformatie en soms zelfs een omkering zoals we zien in de ontwikkeling van buitenplaats *Hartecamp* en *Huis te Manpad*. *Hartecamp* werd in 1662 aangelegd waarbij het huis zowel met de weg als met de trekvaart verbonden werd. Hier lijkt

⁵⁴⁴ Bultink (a). 2007, 63-70.

⁵⁴⁵ Bulte. 1987, 63-84.

⁵⁴⁶ Beenakker. 2007, 23-50 voor meer informatie over de aanleg.

⁵⁴⁷ Totale lijst: *Zwanenburg*, *Vaartzicht*, *Bosch en Vaart*, *Schoonzigt*, *Stad en Vaart*, *Mijn genoegen*, *Oud Berkerode*, *Berkerode*, *Ipenrode*, *Huis te Manpad*, *De Hartekamp*, *Huis te Bijweg*, *Woestduin*, *Leyduin*, *Vinkenduin*, *Schapenbosch of Croesbeek*, *Veenenburg*, *Voorburg*, *Keukenhof*, *Wassergeest*, *Grotenhof of Knappenhof*, *Sixenburg*, *Gravendam*, *Duin en Daal*, *Leeuwenhorst*, *Berg en Daal*, *Schoonoord*, *Overbosch*, *Oud-Poelgeest*, *Abtspoel*, *Hol Mare*, *Lockhorst of Oud Teylingen*, *Groenoord*, *Wester-Mare*. In Bultink. 2007, 73.

⁵⁴⁸ Bultink (a). 2007, 73.

de formele entree gepositioneerd te zijn aan de heerweg met een secundaire entree aan de trekvaart. De oriëntatie werd hierdoor uitgebreid naar twee kanten.⁵⁴⁹ *Huis te Manpad* is in paragraaf 5.8.4 uitgewerkt om dit aspect nader aan te tonen.

Buitenplaatsen die verder van de trekvaart gelegen waren, konden er toch mee verbonden zijn, zoals *Oud Poelgeest* tussen Leiden en Warmond. Dit middeleeuwse kasteel werd tijdens het beleg van Leiden in 1574 verwoest en later herbouwd.⁵⁵⁰ Het nieuwe huis kreeg een voorgevel gericht op de heerweg van Leiden en Warmond. Langs deze weg lagen meerdere buitenplaatsen. Aan de achterkant was er een verbinding met de Mare, die onderdeel uitmaakte van de trekvaartverbinding Haarlem-Leiden. Toen het trekvaarttracé in gebruik werd genomen, werd hier de Kwaakbrug gemaakt. Deze verbond twee buurtschappen met elkaar en was de plaats waar de jager van kant moest wisselen bij het trekken van de schuit.⁵⁵¹ De *Keukenhof*, die nog iets verder van de trekvaart was gepositioneerd, had eveneens een oudere oorsprong. De bedoeling was dit gebied te ontzanden. De locatie lag aan de Loosterweg of Lytweg, de doorgaande weg aan de rand van de strandwal; het was via Lisserbroek verbonden met de trekvaart.

In dezelfde periode dat de trekvaartverbinding tussen Haarlem en Leiden werd ingesteld, werd ook begonnen met het ontgraven van de strandwal om het zand te kunnen gebruiken voor het ophogen van diverse stadsuitleggen (1660). Deze afzandingen maakten nauwelijks gebruik van de trekvaart, maar van nieuw gegraven zandvaarten die uitmondten op het Haarlemmermeer. Deze zanderijen kunnen we op de kaart terugvinden in de strepenpatronen van smalle waterwegen die van de duinrand naar het Haarlemmermeer liepen (figuur 5.20). Parallel aan deze vaarten werden ook lanen aangelegd.⁵⁵²

De gekozen buitenplaats locaties lagen vooral op de kruispunten van heerwegen en zandvaarten. De invloed van de zandvaart is niet alleen te zien, maar ook te lezen in de omschrijving van *Huis te Bennebroek*. Dit *Huis* was gelegen aan de Rodeheller- of Rooheller-zandvaart bij Bennebroek.⁵⁵³ In 1605 was dit bezit nog een blekerij maar in 1638 werd het een hofstede genoemd gelegen aan de zandvaart. Kennelijk was de

⁵⁴⁹ Bultink (a). 2007, 71.

⁵⁵⁰ Bultink (a). 2007, 75.

⁵⁵¹ Bultink (a). 2007, 63.

⁵⁵² De term *laan* werd ook wel gegeven aan een weg naar buitendijkse gronden. Beekman. 1905-1907, 1054.

⁵⁵³ Bertram. 2005, 44.

zandvaart een ruimtelijk gegeven om de buitenplaats te typeren. Op de overgang van de strandwallen en het naastgelegen landschap lagen buitenplaatsen zoals *Treslong*, *Elsenburg* en *Meerenburg*.⁵⁵⁴ Hier vielen trekvaart en heerweg niet samen en zien we minder buitenplaatsen langs de trekvaart liggen, meer langs de heerweg. De ontginningen vormden hier waarschijnlijk het motief voor de aanleg en de combinatie van heerweg en zandvaart de vestigingsfactor.

FIG. 5.20 Fragment van Wandkaart van Rijnland 1642, bewerkt 1687, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve, Van Heezink 2007 (bron: Topografische atlas, archief Rijnland bewerkt door auteur).

Legenda: heerwegen (bruin), jaagpad (lichtbruin), trekvaarten (donkerblauw), buitenplaatsen (groen), pleziertuinen (lichtgroen), duinen/zand (geel).

De heerweg liep langs de rand van de strandwal langs Lisse en Hillegom. Deze strandwal werd ontgonnen en het zand werd via het Haarlemmeer afgevoerd naar de grote steden. In 1658 werd de trekvaartverbinding tussen Haarlem en Leiden geopend.

⁵⁵⁴ Van der Klooster. 1997, jaargang 23, no 87, 12-23.

Tot slot was er ook een cluster buitenplaatsen aan de Gooweg in de binnenduinen van Noordwijk. Dit waren onder meer *Vijverbeeck* en *Leeuwenhorst*. Hier was geen waterweg direct in de buurt, hoewel de aanleg van de buitenplaatsen in dit gebied deels wel verbonden was met de trekvaart. Het lijkt voor de hand te liggen dat de heerweg en de Gooweg in Noordwijk toch de belangrijkste vestigingsfactor was voor de aanvankelijke aanleg van de buitenplaatsen in dit gebied. De aanleg van de Leidse trekvaart zorgde waarschijnlijk wel voor een verdere impuls om in dit gebied buitenplaatsen te bouwen. Het leidde er waarschijnlijk toe dat de buitenplaatsen niet alleen op de weg gericht waren, maar ook op het water van het trekvaarttracé Haarlem-Leiden. De heerweg was waarschijnlijk voor deze buitenplaatsen een vestigingsfactor, de trekvaart eerder een compositiefactor, maar dan vooral voor latere aanpassingen.

5.6.6 Delfland met Delft en Den Haag

Rond Delft, het tweede centrum van de eerste fase trekvaartenaanleg, maar vooral ook bij Den Haag ontwikkelden zich enkele opvallende buitenplaatsenzones, die te zien zijn op hoogheemraadschapskaart van Delfland (figuur 5.21). Vanuit Delft waren er drie trajecten waar heerweg en trekvaart samenvielen: richting Rotterdam (trekvaart 1636), richting Den Haag en Leiden (trekvaart 1638) en richting Maassluis (trekvaart 1643-1646). In oostelijke richting naar Zoetermeer was er een heerwegverbinding. Langs het traject van Delft naar Den Haag en Leiden lagen buitenplaatsen. Ten noorden van Delft, aan zowel de trekvaart als de heerweg, lag *Pasgeld* van Pieter Teding van Berkhout (1743-1713). De naam van de buitenplaats kwam mogelijk voort uit de tolgelden, die moesten worden betaald om over de trekvaart of de heerweg te reizen. Het was in dat geval een directe verwijzing naar de infrastructuur waaraan de buitenplaats lag.⁵⁵⁵ De precieze positie van het huis is door het ontbreken van een plattegrond onduidelijk, maar op de kaart lijkt het huis in de buurt van de trekvaart en de heerweg te liggen. Een tweede buitenplaats die in de buurt van zowel de trekvaart als de heerweg lag, was de buitenplaats *Sion*.

⁵⁵⁵ Veldhuijzen. 1967, 74.

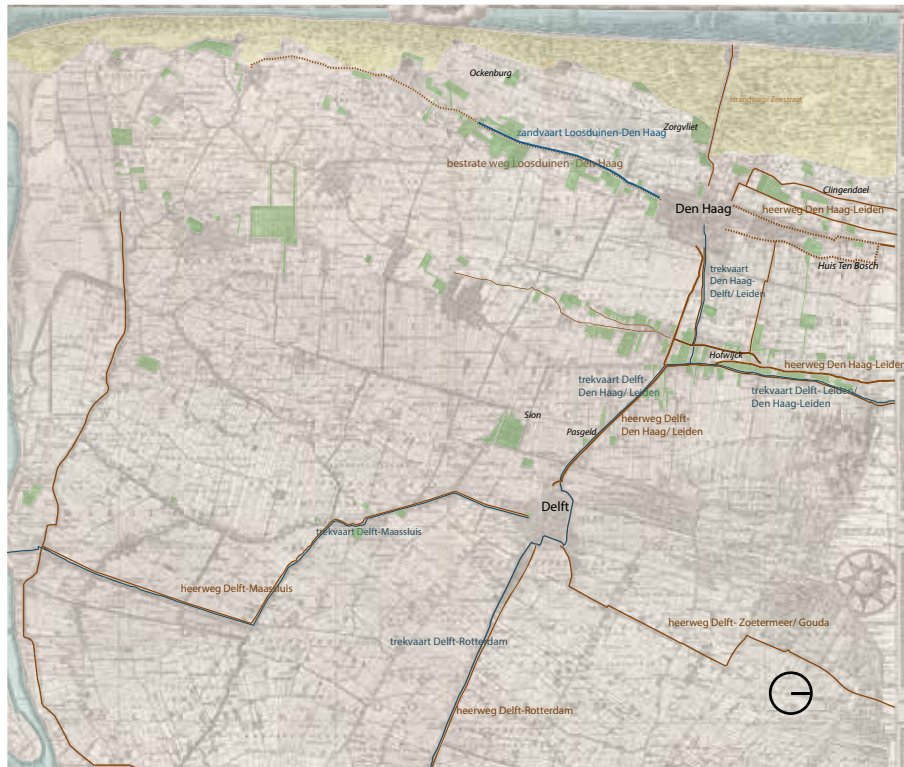

FIG. 5.21 Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712 Cruquius, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007, Verhoeven 2015 (bron: Hoogheemraadschap Delfland bewerkt door auteur).

Legenda: heerwegen (bruin), jaagpad (lichtbruin), trekvaarten (donkerblauw), buitenplaatsen (groen), pleziertuinen (lichtgroen).

Richting Loosduinen lag een van de eerste bestrate wegen (lichtbruin) met daarnaast een zandvaart waarlangs trekschuiten getrokken konden worden. In de duinen lag de Zeestraat. Het noorden ligt min of meer aan de rechterkant van tekening (Delft is 'gedraaid').

Het huis was gepositioneerd op de middenas van de tuinaanleg en dit was meer georiënteerd op Delft dan op de rivier. De tuin was min of meer vierkant.⁵⁵⁶ Langs de Vliet tussen Rijswijk en Leidschendam lagen veel buitenplaatsen. Dit cluster lag ter hoogte van het trekvaarttracé van Delft-Den Haag en Leiden (zowel het deel van de trekvaartverbinding Delft-Leiden als dat van Den Haag-Leiden). Hier lagen aan beide zijden buitenplaatsen. Langs het traject van de trekvaart en de heerweg bij Den Haag lag onder meer de buitenplaats *Hofwijck* (1640-1643) als onderdeel van een cluster buitenplaatsen. Enkele andere buitenplaatsen waren *Middenburg*,

⁵⁵⁶ Stöver et al. 2000, 462.

Arentsburg, Hoekenburg, Burchvliet, Leeuwendaal en aan de overkant *Den Hoonart, Leeuwenberg, Overburch, Zuyderburch, Zeerust, Drievliet, Vredenoord* en *Hoorwijk*. In 1615 lagen in dit gebied nog enkele kastelen, niet direct aan de Vliet maar op de iets verderop gelegen strandwal, zoals kasteel *Binckhorst, De Werve* (ook wel *Klein Mathenesse/Oost Werve*) en *Het Loo*. Honderd jaar later zijn hier veel buitenverblijven gebouwd (figuur 5.22).

FIG. 5.22 Fragment *Hoogheemraadschapskaart Delfland* uit 1712 door *Cruquius*, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007, Verhoeven 2015 (bron: Hoogheemraadschap Delfland, bewerkt door auteur).

Legenda: heerwegen (bruin), jaagpad (lichtbruin), trekvaarten (donkerblauw) en buitenplaatsen (groen), pleziertuinen (lichtgroen).

Een groot aantal buitenplaatsen aan de Vliet lag tussen de heerweg Rijswijk naar Den Haag en Leiden, en de trekvaartverbindingen van Delft naar Leiden en van Den Haag naar Leiden (1638). Daarnaast waren er enkele wegen die de twee heerwegen tussen Den Haag en Leiden met elkaar verbonden. Een van deze verbindingsheerwegen lag achter *Hofwijk* en liep langs *Ter Werve* en *Huis in 't Bosch*. De kastelen lagen niet direct aan de Vliet, maar op de tweede rij.

De Vliet bij Den Haag was een drukbevaren rivier en maakte al sinds 1638 onderdeel uit van het drukke trekvaartsysteem tussen Delft en Leiden (figuur 5.22). Tien jaar later (1654) beschreef Huygens dat er langs de Vliet veel buitenplaatsen werden aangelegd.⁵⁵⁷ Bij bestudering van de details daarvan valt de zeer strategische ligging van de buitenplaatsen aan de westzijde van de Vliet op, en de specifieke plaats die *Hofwijck* hierbij innam; dit is in paragraaf 5.8 verder uitgewerkt. De buitenplaatsen lagen direct aan het water, waardoor de woonhuizen zicht hadden op het water.⁵⁵⁸ De doorgaande route langs de trekvaart lag aan de oostelijke kant (trekwegh), waardoor de westelijke kant vrij was voor de eigenaren om een buitenplaats aan te leggen. Op de kaart wordt de heerweg genoemd, die niet direct langs het water liep maar aan de achterkant van de tuinen van de buitenplaatsen. Deze heerweg liep voorbij aan Voorburg, Leidschendam en door naar Voorschoten en Leiden.

Enkele eeuwen later, in 1903, werd de relatie met de heerweg benadrukt in de woorden 'In den gouden eeuw van ons Gemeenebest strekten zich in het dorp Voorburg tal van "vermaeckelijcke" luthoven langs de Vliet en rechts en links van de statig, breed beschaduwde heerweg uit. Overal hadden zij langzamerhand de plaats ingenomen der voormalige weilanden.'⁵⁵⁹ Wat daarnaast opvalt, is dat de lange laan aan de achterkant van *Hofwijck* werd aangemerkt als een heerweg.⁵⁶⁰ In dit gebied gold dat heerwegen en trekvaarten beide een vestigings- en compositiefactor waren in een systeem waarin heerweg en trekvaart elkaar aanvulden.

Ten noorden van Den Haag, liepen twee heerweg tussen Den Haag en Leiden over de randen van de strandwal en langs het dorp Wassenaar. Langs deze heerweg lagen meerdere buitenplaatsen, zoals *Oostduin*, *Arendburg*, *Clingendael*, *Duindigt* en verderop *Backershagen*, *De Paauw*, *De Horsten* et cetera. De *Paauw* werd voor het eerst genoemd in 1556 en later werd de hofstede aangepast.⁵⁶¹ Op de buitenplaats en aan de heerweg Den Haag-Leiden, verscheen een theekoepel annex portierswoning, die de overgang van de tuin naar de weg markeerde; Het woonhuis lag niet direct aan de heerweg maar op gepaste afstand.⁵⁶² Door het Haagse Bos liep

⁵⁵⁷ Van Strien, van der Leer. 2005.

⁵⁵⁸ Verschuure, Galesloot. 2010, hoofdstuk 2 (historische analyse).

⁵⁵⁹ De Vink. 1903, 261.

⁵⁶⁰ Horsten. 2005, 88-92.

⁵⁶¹ Tenslotte werd op deze locatie een nieuw huis gebouwd rond 1800 toen Adriaan Pieter Twent (1745-1816). Ook Twent kwam uit Delft en hij vestigde zich met zijn bruid in Gouda vestigde, toen hij de buitenplaats in bezit kreeg. Van Lit. 2000, 177.

⁵⁶² Van Lit. 2000, 177.

nog een weg, parallel aan de Bezuidenhoutseweg en de Benoordenhoutseweg, die na *Huis Ten Bosch* aansloot op de heerweg naar Wassenaar en voorbij *Marlot* kwam. Dit werd in de achttiende eeuw de rijweg van Den Haag naar Haarlem genoemd. De buitenplaatsen die in dit gebied lagen, lagen niet altijd direct aan de weg, maar hadden bij de kruising met de heerweg een entreepoort en oprijlaan met een enkele of dubbele rij bomen aan weerszijden. In dit gebied was geen trekvaart aanwezig en voor de buitenplaatsen op en naast de strandwallen was de trekvaart geen specifieke vestigingsfactor, noch van invloed op de compositie.

De buitenplaatsen op de strandwallen nabij Wassenaar lagen grotendeels aan de heerwegen en niet direct aan het trekvaarttracé. De trekvaart kon soms wel via een systeem van vaarten en sloten bereikt worden. Verderop in de binnenduinrand lag een aantal buitenplaatsen slechts aan een buurweg, zoals *Duinrell*, *Rijksdorp* en *Coxhorn*. Daarnaast laat de kaart van Cruquius zien dat er in het verlengde van de twee heerwegen twee belangrijke wegen liepen waaraan groepen buitenplaatsen werden aangelegd. De eerste is de weg langs de zandvaart tussen Den Haag en Loosduinen; aan deze vaarroute lag Frederik Hendriks buitenverblijf *Honselaarsdijk* (in Honselersdijk).⁵⁶³ Vervoersmogelijkheden over de (zand)trekvaarten waren handig, zoals de erven van buitenplaats *Ockenburg* beschreven.⁵⁶⁴ Aan deze vaart lagen onder meer *Rustenburg*, *Westerbeek*, *Vredenburg*, *Leyenburg*. De tweede weg bestond uit twee zandpaden (nu Julialaantje) waaraan onder meer paleis *Huis te Nieuburch* lag, net als de kastelen en buitenplaatsen *Te Blotinghe*, *Te Werve*, *Steenvoorde* en *Overvoorde*. De positie van het huis van deze buitenplaatsen was in de nabijheid van het pad; het huis was bereikbaar over een brede, beplante oprijlaan.

Tot slot lagen er enkele buitenplaatsen aan de Schie. Over de Schie ging de trekvaartverbinding tussen Delft en Rotterdam. Aan de oostzijde van het water lag de heerwegverbinding tussen beide steden. Aan de Schie lagen onder meer *Hofwijk*, *Rodenrijs* en *De Tempel*. *Rodenrijs* en *De Tempel* gingen terug tot in de Middeleeuwen. *De Tempel* werd al in 1331 in een grafelijkheidsrekening genoemd. In het begin van de zestiende eeuw kwam het in bezit van de dijkgraaf van Delfland en later werd het een hoge heerlijkheid.⁵⁶⁵

De entree van beide buitenplaatsen was gericht op de Schie, maar ze lagen niet direct aan de waterkant. Bij deze buitenplaatsen lag een van de weinige tussenhaltes

⁵⁶³ Stal. 1998, 53-56.

⁵⁶⁴ Lammertse. 2000, 226.

⁵⁶⁵ Van Immerseel. 2000, 358.

van de trekvaart op het tracé tussen Delft en Rotterdam (De Schans, Kandelaer).⁵⁶⁶ In Delfland en dan vooral rond Delft waren de trekvaarten prominent aanwezig en lag een aanzienlijk aantal buitenplaatsen direct aan de rivier op het traject tussen Delft-Den Haag-Leiden. Veel andere buitenplaatsen lagen echter aan de heerwegen. Tot slot kregen in Delfland niet alle trekvaarten veel buitenplaatsen. Trekvaarten, zoals de Maassluzertrekvaart, hadden nauwelijks buitenplaatsen op hun oevers. Het aan de trekvaart gerelateerde vaarverkeer was ook beduidend minder met slechts enkele vaarten per dag (tabel 5.1). Hieruit blijkt dat het ruimtelijk beeld dat de Schie en Vliet boden, als bestaande rivier met heerweg nabij en een druk scheepvaartverkeer, een vermakelijk beeld gaf. Voor de buitenplaatsen rond Den Haag en Delft gold dat de trekvaarten deels een belangrijke rol speelden, maar dat de heerwegen en enkele andere belangrijke wegen (zoals de weg Loosduinen-Den Haag) waarschijnlijk belangrijker waren voor de aanleg van de buitenplaatsen.

5.6.7 Rond Rotterdam

Rotterdam en Gouda waren beide een eindstation van het trekvaartsysteem en een opstapplaats voor de koetsverbindingen over de heerwegen. Rotterdam was over water via de Schie en over het land via de heerwegen verbonden met Delft, Den Haag en Leiden. Gouda was via de Gouwe verbonden met Utrecht en Leiden, maar was vooral bekend om zijn strategische ligging aan de gecostumeerde route. Tussen Rotterdam en Gouda was geen trekvaart, omdat vermoedelijk het trekken van een trekschuit langs de rivierdijken over woelig water problemen gaf of niet mogelijk was. Een wagenveer liep over (een deel van) de Schielandse Hoge Zeedijk tussen Rotterdam en Gouda. De verbinding met Gouda liep voor de (zee) handel over de rivier de Hollandse IJssel. Rond Rotterdam en Gouda lagen niet veel buitenplaatsen in clusters bij elkaar. Beide steden werden wel direct omgeven door lanen en laantjes met pleziertuinen, die de reiziger bij nadering van de stad als een groene zone voorkwam.⁵⁶⁷ Gouda had een trekschuitverbinding via Alphen aan den Rijn met Amsterdam. Vanuit Rotterdam liepen meerdere heerwegen naar Gouda. Een ervan liep langs de dijk, de andere heerweg lag iets verder het land in en liep langs de Oudedijk/'s-Gravenweg. Deze veenweg, die door het plassenlandschap liep (hoofdstuk 6), was zoals bekend in de winter vanwege het slappe wegdek soms (zeer) moeilijk begaanbaar of zelfs afgesloten.

⁵⁶⁶ Van der Zee. 2016, 102-105.

⁵⁶⁷ Van Delft, Van der Krogt. 2012, 74-75.

Rotterdam was in drie richtingen via heerwegen verbonden met andere steden. Zo was Rotterdam over de Schielandse Hoge Zeedijk verbonden met Gouda (oosten), met Delfshaven, Schiedam en Vlaardingen (westen) en over een heerweg naar Delft langs het trekvaarttraject (noorden). Langs alle drie de ontsluitingsroutes werden buitenplaatsen aangelegd. Langs de Schielandse Hoge Zeedijk richting Maassluis lagen buitenplaatsen achter of voor de dijk, zoals *Dijkzigt*, dat pas in de negentiende eeuw zijn huidige vorm kreeg. *Het Park* (vroeger een officierenverblijf), *De Heuvel* en de buitenplaatsen in de Muizenpolder of Muizenverdrietpolder lagen aan de Maaskant. Hierdoor werden deze buitenplaatsen 'slechts' beschermd door een zomerdijk.⁵⁶⁸ Nadat de eigenaars van de tuinkoepels de door hun bedongen dijk hadden gekregen (1702), ontwikkelde zich een opvallend cluster buitenplaatsen van de Rotterdamse elite, zoals *Rozenlust*, *Maaslust*, *Lust en Rust*, *Welgelegen* en *Schoonoord*.⁵⁶⁹

In Kralingen lagen aan beide heerwegen buitenplaatsen. Langs de heerweg over de Schielandse Hoge Zeedijk waren dat de kastelen *Honingten* en *Lusthof* en de buitenplaatsen *Nooit Rust*, *Vee- en landrust* en *Bouwlust*. Verderop lag buitenplaats *Woudestein* (*Woudesteyn*) en op deze grond verscheen later de herberg *In den Rustwat*. Langs de Oudedijk lagen onder andere *Trompenburg*,⁵⁷⁰ *Ypenhof* (1716), *Non plus Ultra* (vanaf 1720 's-Gravenhof), *Landzigt* (*Land en Bos*) en *Vredebest*.⁵⁷¹ De buitenplaatsen waren aanvankelijk niet omvangrijk en de woonhuizen lagen hier niet direct aan de zeedijk, maar waren via een entreepoort en oprijlaan wel verbonden met de zeedijk. Tot slot lagen er enkele buitenplaatsen langs de Bergweg (tegenwoordig Bergweg en Straatweg), die naar de dorpen Hillegersberg, Berkel en Bleiswijk liep. De gronden naast deze weg werden in de zeventiende eeuw ontveend, waardoor er veel 'industriële' bedrijvigheid van de veenwinning in dit gebied was. Hier lagen de huizen nabij de heerweg op relatief kleine kavels aan de heerweg. Daarnaast kende Rotterdam ook heerwegen richting Dordrecht en Zeeland. Langs een van deze verbindingen kwam *Huys ten Donck*.⁵⁷² Deze buitenplaats lag op een donk, een natuurlijke verhoging van het pleistocene landschap.

⁵⁶⁸ Arboretum Trompenburg. [zjt], 26.

⁵⁶⁹ Arboretum Trompenburg. [zjt], 24, 10-20.

⁵⁷⁰ De naam Trompenburg kwam in een akte in 1741 voor het eerst voor, voor een stuk land van 3 morgen dat vanouds Trompenburg werd genoemd. Daarvoor verhuurde Willem Stolk het perceel van 4 morgen en was er sprake van een plezierhuis met stallingen. In: Van Hilten. 2005, 365.

⁵⁷¹ Arboretum Trompenberg. [zjt], 7.

⁵⁷² Van Hilten. 2000, 394.

Al rond 1616 werd hier een landhuis gebouwd, dat in 1654 werd gemoderniseerd. Het kwam in 1676 in handen van de familie van Zoelen-Groenix, die tot het Rotterdamse patriciaat behoorde. De tuinaanleg was langwerpig van vorm en het huis stond nabij de Maas, waardoor men uitkeek over het water en de Maasstad.⁵⁷³ Niet direct de fysieke bereikbaarheid, maar juist het uitzicht naar de stad vormde een belangrijk verbinding met Rotterdam. Wat rond het IJ niet gebeurde, geschiedde wel in Rotterdam. Langs de Maas, een van de hoofdrijen, verschenen enkele buitenverblijven. De trekvaarttrajecten die voor de elite uit andere Hollandse steden in de zeventiende eeuw een grote aantrekkingskracht hadden als vestigingslocatie, waren rond Gouda en Rotterdam nauwelijks aanwezig. Hier waren het de heerwegen, die vestigingsplaatsen werden voor buitenplaatsen.

FIG. 5.23 Hoogheemraadschap Schieland in 1660, verbeterd in 1684 door J.J. Stampioen; gebaseerd met De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007, Verhoeven 2015 (bron: Hoogheemraadschap Schieland, bewerkt door auteur).

Legenda: heerwegen (bruin), jaagpad (lichtbruin), trekvaarten (donkerblauw), buitenplaatsen (groen), pleziertuinen (lichtgroen)

Rotterdam en Gouda vormden beide het 'eindstation' van het trekvaartsysteem. Personenvervoer tussen beide steden werd per koetsdienst vervoert over de 's-Gravenweg. Het landschap tussen beide steden is afgebeeld als polderlandschap, maar estond deels uit plassen.

⁵⁷³ Van Hilten (a). 2000, 394.

5.6.8 Het Eiland van Dordrecht

Dordrecht was in de Middeleeuwen een belangrijke stapelmarkt en van dit stapelrecht profiteerde Dordrecht financieel.⁵⁷⁴ Toen de stad deze rol verloor, werd de blik van water verschoven naar land. Rond 1600 werd begonnen met het bedijken en ontginnen van het achterland van Dordrecht. Dit resulteerde in de aanleg van polders zoals de Oud Dubbeldamse polder (1603), de Noordpolder (1618) en de Zuidpolder (1616). Het achterland van Dordrecht werd daardoor een regelmatig verkaveld akkerland.⁵⁷⁵ In dit Dordtse achterland verschenen pleziertuinen en buitenplaatsen als groene oasen in het nieuwe polderlandschap aan de heerweg, die richting het zuiden liep (figuur 5.25).⁵⁷⁶ Het gebied kende geen trekvaarten.

FIG. 5.24 *Huys Crabbenhof aan de tegenwoordige Talmaweg, A. Schouman 1739* (bron: regionaal archief-Dordrecht, collectie W. Meijers).

Hier zien we de buitenplaats die aan een alternatieve route lag in de buurt van de heerweg. Het huis had een kasteelachtig uiterlijk en de toegangsweg was een bomenlaan..

De Zuidpolder werd in 1616 bedijkt en kort daarna werd begonnen met het stichten van hofsteden. In 1646 was aan een van deze hofsteden een herenhuis met een torentje gebouwd met de naam *Crabbenhof* (figuur 5.24). Ook het naastgelegen

⁵⁷⁴ De Neve, Van Heezink. 2007, 175-178.

⁵⁷⁵ Van Mil. 2014, 54-57.

⁵⁷⁶ Van Baarsel. 2000, 425.

Dordwijk kende een kasteelachtige toevoeging aan het gebouw.⁵⁷⁷ In deze polder vormden twee wegen de basis voor de aanleg van de hofsteden, waarvan er slechts één beplant was met bomen. De buitenplaatsen lagen niet in een orthogonaal poldersysteem, omdat de polder niet zo was vormgegeven. De wegen vanuit Dordrecht vormden een belangrijke vestigingsfactor. Of het ook een compositiefactor was, is op basis van de beschikbare gegevens niet te zeggen.

FIG. 5.25 *De stat Dordrecht door M. de Vries rond 1720 naar de kaart van M van Nispen 1673, gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve en Van Heezink 2007 (bron: regionaal archief Dordrecht, bewerkt door auteur).*

Legenda: heerwegen (bruin), jaagpad (lichtbruin), trekvaarten (donkerblauw) en buitenplaatsen (groen), pleziertuinen (lichtgroen).

Op de kaart ligt het noorden aan de onderkant (richting Rotterdam). Vanuit Dordrecht waren er twee heerwegen (bruin) over het eiland liepen. Volgens de kaart was de Straatweg van Dordrecht naar Dubbeldam bestraat met aan weerszijden boombeplanting.

⁵⁷⁷ Van Baarsel. 2000, 425-426.

5.7 Beleving op microschaal van de infrastructuur

De woorden van Goeree maakten duidelijk dat heerwegen en trekvaarten niet alleen vanwege hun doelmatigheid, maar ook vanwege de beleving, uitgedrukt in de woorden *welgelegen* en *vermakelijk*, van belangrijk waren voor diegene die een buitenplaatsen liet aanleggen (de stedelijke elite). De beleving hing samen met de positionering aan de land- of waterweg, het gebruik en de visuele ervaringen van reizigers en eigenaren. Welgelegen en vermakelijk hingen samen met de combinatie van weg en water, de aanplant van bomen en de aanwezigheid van buitenplaatsen, maar ook vanwege de levendigheid op en rond het water.

In het gedicht *Bydorp* werd over de Oude Rijn geschreven: 'Hier word hun oog door 't lief gezicht bekoord, Van zoveel schuiten, jagte, schepen, Als eindloos langs den Rynstrooms boord. Met vlugge zeilen spoên, of zich doen heene sleepen (...). De karren weg doen spoên, belaên met keur van waaren; Of't moedig paard, met trappelende voet, 't Welk zich aan 't rytuig voelde snoeren, Het Hof en al der Grooten stoet, Langs Hollands schoonsten weg, naar 's Gravenhaage voeren'.⁵⁷⁸ Om bereikbaarheid en gebruik versus beleving en vermakelijkheid nauwkeuriger te onderzoeken, zijn vier voorbeelden beschreven: *Vegtvliet* aan de Vecht, *Hofwijck* aan de Vliet, *Trompenburg* aan de 's-Gravelandsevaart en *Huis te Manpad* aan de heerweg en de Leidse trekvaart.

5.7.1 Hofwijck aan de Vliet der Vlieten

Om de zichtrelaties en de fysieke relaties tussen de compositie van *Hofwijck*, de rivier de Vliet en het omliggende landschap te duiden, zijn zowel tekeningen als het gedicht *Vitaulium* benut.⁵⁷⁹ *Hofwijck* was aangelegd op een kavel met een breedte van 120 meter en een lengte van 400 meter, wat resulteerde in een oppervlakte van ongeveer

⁵⁷⁸ Van Merken. 1792, 172-173.

⁵⁷⁹ Het oorspronkelijke gedicht van Huygens is hertaald in: Van Strien, Van der Leer. 2005, 11-71.

4,8 ha.⁵⁸⁰ De tuinaanleg liep vanaf de Vliet naar achteren door tot aan de Lijtwech⁵⁸¹ en werd daar doorsneden door de heerweg tussen Den Haag (Delft) en Leiden.⁵⁸² Het ontwerp van *Hofwijck* was gebaseerd op de maatvoering van het menselijk lichaam; het had een langwerpig karakter met lange lanen, die armen en benen verbeeldden⁵⁸³ en die de lengtewerking versterkten in de tuin en daarmee het karakter van het veenweidelandschap accentueerden. Doordat het kavel was doorsneden, werd de tuin in tweeën gedeeld. De tuin aan de noordwestzijde werd de woeste tuin genoemd, de benedentuin ('de benen'), en het gedeelte aan de zuidoostzijde met daarin het huis heette de boventuin en bestond uit boomgaarden en het huis, als romp en hoofd.

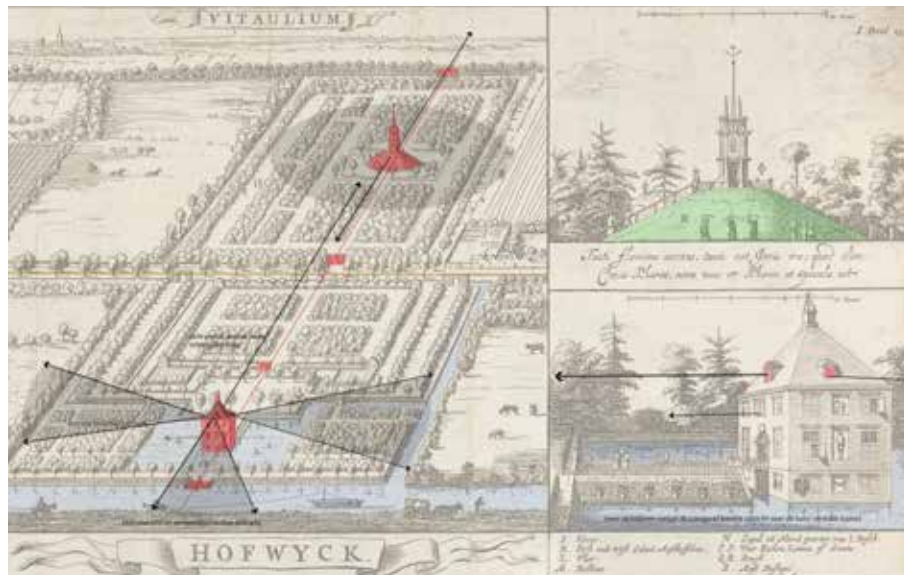

FIG. 5.26 *Hofwyck, Vitavlium* 1654. Zichtrelaties vanaf twee markante punten; het huis en het bergje (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur).

Legenda: zichtas (zwarte pijl), blikveld (pijlen en grijze zone), opvallende elementen (rood).

De middenas van de tuin verbond de belangrijkste plaatsen in de tuin. Huygens schrijft over het uitzicht vanuit zijn zolderramen, waarbij hij uitzicht had naar drie richtingen maar waar de middenas dominant was.

⁵⁸⁰ Afmeting: 5 morgen, 3 hont en 6 roede, ca 4,76 ha en nagemeten op contemporaine kaarten; Van Strien, Van der Leer. 2005, 77-78.

⁵⁸¹ Lijtwech is nu Prinses Mariannelaan en Heerwech is nu Westeinde.

⁵⁸² Van Strien, Van der Leer. 2005, 95.

⁵⁸³ Van Pelt. 1983, 116-123.

De tuin kende een middenas (tevens symmetrieas), die doorliep in een extern gerichte zichtas en een extern gericht blikveld over de Vliet. De middenas was een zichtas binnen. Dit is weergegeven in figuur 5.26. Enkele kleinere objecten lagen op deze as, zoals een zitbank en enkele poorten. De entree van het huis lag vanaf de heerweg niet in de middenas, maar aan de zijkant van de tuin en kende een entreegebouw bij de heerweg met dubbel hek, om de bezoeker dubbel welkom te heten. Hierdoor werd de bezoeker steeds een andere blik op de tuin en de omgeving gegund. Door een lange beplante laan kon de bezoeker enerzijds het open landschap ervaren en aan de andere kant de lagere delen in de tuin zien, zoals de fruitbomen. Aan het einde van de laan, na een bocht van 90 graden, kwam men op het voorterrein, omgeven door mastbomen, en kon het huis gezien worden. Vanaf dit plein, centraal gepositioneerd in het midden van de zichtas, was de centrale zichtas over de mount, een artificieel bergje in de tuin. Vanaf de mount of verdieping was via een zichtas Den Haag zichtbaar. Deze as werd geflankeerd door bomen en vooral lindebomen (in de breedte en lengte begrensde zichtas buiten).

De middenas liep door in het interieur via de frontale entree van het hoofdhuis, die via een brug (2 x 3 treden) en een ophaalbrug naar het hoofdhuis leidde. Eenmaal binnen liep men door de smalle gang naast een trap naar de bel-etage (salon), de officiële hoofdwoonruimte, die dus hoger lag dan het maaiveld en daarmee uitzicht bood op de trekvaart en de heerweg, maar niet op de centrale tuinas.

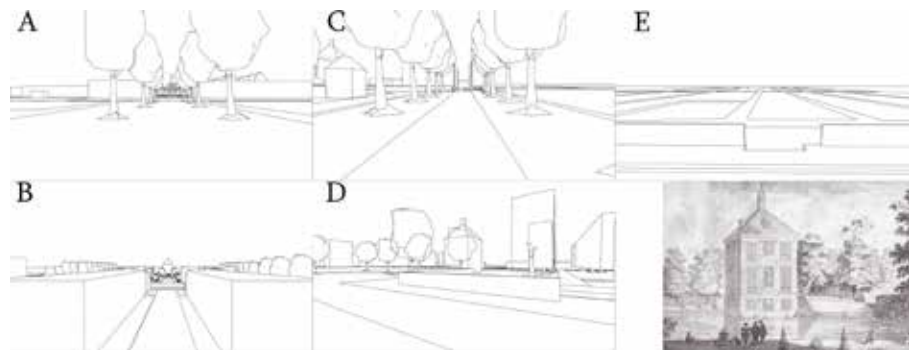

FIG. 5.27 Routing vanaf het entreegebouw door de tuin heen, waarbij steeds meer zicht op het huis kwam. (bron: Crispijn van Sas, TU Delft, 2008)

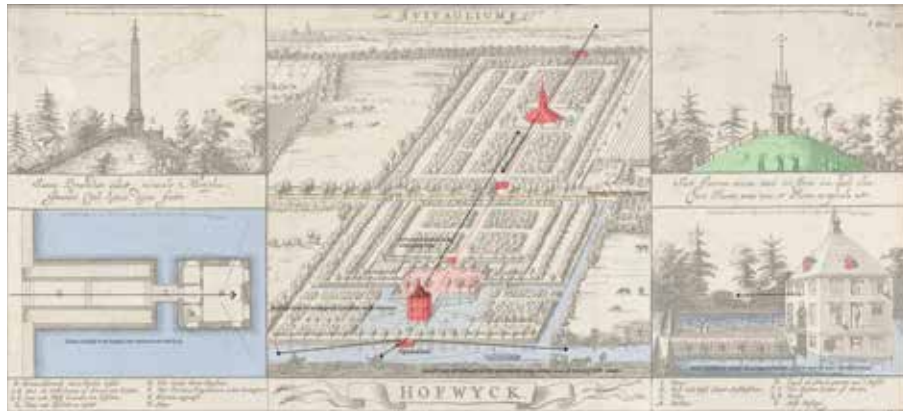

FIG. 5.28 *Hofwyck, Vitaulium 1654* (Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur).

Legenda: zichtas (zwarte pijl), blikveld (pijlen en grijze zone), opvallende elementen (rood).

Op de bel-etage en vanuit de tuin was de bik vooral ericht op de tuin (zijkant), op de Vliet en trekweg. Vanaf het platform, zijn 'tijdverdrijver', kon Huygens een blik werpen over de Vliet met het passerende verkeer. Overzicht over de tuin en over de omgeving had men pas vanaf de eerste of tweede verdieping uit een enkel raam in de centrale as.

De middenas liep buiten de tuin door in een heerweg, die loodrecht stond op de heerwegen tussen Den Haag en Leiden. Deze heerweg tussen *Hofwijck* en de heerweg Den Haag-Leiden was een tolweg, en aan weerszijden beplant met bomen. Het schilderij dat Cornelis Elants maakte van *De Werve* (1666) laat deze centrale as zien, met specifieke markeringen op de kruispunten in de tuin, waarmee de centrale as een onderdeel werd van het heerwegennetwerk.⁵⁸⁴ In 1658 werd de heerweg parallel aan de Vliet, het Westeinde, als een van de eerste geplaveid op kosten van de aangelanden.⁵⁸⁵ Op de plattegrond van *Hofwijck* zien we dat er een lange zichtlijn was door de tuin, richting Den Haag. Vanaf de zolder had men dus een beter zicht op de directe omgeving. Zoals we in het citaat van Huygens zelf lazen, was het deze plaats die een uitzicht bood op zowel het landschap als op stad en stedelijke elementen (figuur 5.27 en figuur 5.28). Vanuit de salon op de bel-etage was de middenas niet zichtbaar. Men keek uit op de Vliet en het veenweidelandschap met koeien aan de overkant van de rivier. Dit was een blikveld van binnen naar buiten de tuin. De visuele oriëntatie vanuit het huis was dus richting Vliet, met daar voorbij vooral een blik op het landschap. De andere kant had een stedelijke oriëntatie, richting Den Haag, maar dan pas vanaf de eerste en tweede verdieping. De relatie van tuin naar water was het

⁵⁸⁴ Van der Leer. 2005, 97.

⁵⁸⁵ Van der Leer. 2005, 95.

sterkst vanaf een bank aan het water, die door Huygens liefkozend zijn ‘tijdverdrijver’ werd genoemd (figuur 5.29).⁵⁸⁶ Vanaf deze plek had Huygens een blikveld over het levendige vaarverkeer en het wegverkeer aan de overkant van de vaart. Aan de overkant van het water liep de heerweg naar Gouda.

In zijn gedicht maakte Huygens verschillende opmerkingen over de Vliet. Hij betitelde hem als de Vliet der Vlieten, de levendigste rivier, waar vele boten overheen gingen.⁵⁸⁷ Ook schreef hij dat door de regelmaat van de dienstregeling van de trekschuit, hij steeds wist hoe laat het was.⁵⁸⁸ Vanaf het dijkje maakte hij een praatje met de kapiteins van passerende boten. De gerichtheid op de trekvaart is duidelijk, juist door al deze verwijzingen naar het drukke vaarverkeer en de levendige positie langs deze nieuwe interstedelijke vorm van vervoer. Dit wordt ondersteund door de gerichtheid van de salon en de ‘tijdverdrijver’ op de waterkant. Langs de heerweg, die de tuin doorsneed, stonden twee rijen met abelen geplant, zoals Huygens schreef, die de boomgaard beschermden. Ze maakten de weg de ‘schoonste aller wegen’.⁵⁸⁹ Huygens zelf zal de trekvaartverbinding niet direct gebruikt hebben voor het bereiken van zijn buitenplaats, omdat hij in Den Haag aan de noordoostzijde van de stad aan het Plein woonde en de trekschuit niet aanlegde in de buurt van zijn bezit.⁵⁹⁰ Daarnaast lag *Hofwijck* ook aan de heerweg tussen (Rijswijk) Den Haag en Leiden. Aan de overkant van de Vliet liep het jaagpad, dat eveneens diende als interstedelijke verbinding tussen Den Haag en Leiden en dat door Horsten als heerweg werd betiteld.⁵⁹¹ Opvallenderwijs lag *Hofwijck* ook aan de dwarsverbinding tussen de twee heerwegen Den Haag-Leiden; deze liepen over de twee zijden van de strandwallen. Niet alleen Huygens’ buitenverblijf maar ook de kastelen *Binckhorst*, *De Werve (Klein Mathenesse)* en *Het Loo* waren gepositioneerd aan een wegverbinding tussen beide heerwegen, waardoor de oprijlanen een dwarsverbinding vormden (figuur 5.22). De heerweg die langs *Hofwijck* en *De Werve* liep werd een tolweg en was aan beide zijden regelmatig beplant met bomen. Eerder hadden we al in Huygens gedicht *Vitaulium* (1640-1643) gelezen dat deze route een belangrijke visuele verbinding was, maar de dwarsverbindingsweg speelde dus ook in het wegennetwerk van Holland een belangrijke rol.⁵⁹²

⁵⁸⁶ Van Strien, Van der Leer. 2005.

⁵⁸⁷ Van Strien. 2005, 56-57 (r 2182-2183 en 2189-2194).

⁵⁸⁸ Van Strien. 2005, 57 (r 2205).

⁵⁸⁹ Van Strien. 2005, 35 (r 910, 926).

⁵⁹⁰ Van Strien. 2005, 56.

⁵⁹¹ Horsten. 2005, 88-92.

⁵⁹² Horsten. 2005, 88-92.

FIG. 5.29 Foto van Hofwijck met de 'tijdverrijver' aan de waterkant voor de beleving van de trekvaart in de tuin (bron: auteur 2017).

De zitbank vormde de verbinding tussen het drukke vaarverkeer en de tuin.

FIG. 5.30 Foto van (rechts) en vanuit (links) het huis van Hofwijck. De centrale as was beleefbaar vanuit de deur of vanaf de verdieping (bron: auteur 2007).

De tuinas was alleen vanuit de deur of vanaf de eerste verdieping zichtbaar. Het woonhuis vormde een belvédère.

De locatie van Hofwijck was zeer strategisch en in het oog springend; het was bepaald geen achterplaats om van rust te genieten. In 1658 werd de heerweg langs deze buitenplaats bestraat met dubbele Franse straatstenen waaraan alle bewoners, dus ook Huygens, moesten meebetalen.⁵⁹³ Zowel de trekvaart als de heerweg waren een compositiefactor, omdat zowel weg als water integraal werden meegenomen in het ontwerp van de tuin. Juist door de analyse van deze visuele relaties wordt duidelijk dat de relatie met de rivier heel belangrijk was voor de compositie van de tuin.

5.7.2 **Vegtvliet aan de Zegenpralende Vecht**

In 1665 liet het Amsterdamse echtpaar Willem van den Broeck (1617-1681) en Anna Masuer (1613-1668) buitenplaats *Vegtvliet* aan de Vecht aanleggen, op slechts een klein halfuur van Nieuwersluis.⁵⁹⁴

Het echtpaar woonde aanvankelijk waarschijnlijk in huis Walvisvanger op het Prinseneiland in Amsterdam en verhuisde later naar een pand aan het Singel, de met bomen beplante stadsrand.⁵⁹⁵ Het huis werd ontworpen door Philips Vingboons en de plattegronden zijn dan ook afgebeeld in het boek dat Vingboons van zijn ontwerpen uitgaf.⁵⁹⁶ Helaas is van de tuinaanleg niets bekend en momenteel beslaat de tuin slechts een klein deel van de oorspronkelijke buitenplaats. Daarom kan deze informatie niet worden meegenomen in de analyse.

De kavel van de buitenplaats *Vegtvliet* lag op de oeverwal met aan de ene zijde de Vecht, die de waterverbinding tussen Amsterdam en Utrecht vormde en waar een trekschuit dagelijks over werd getrokken, en aan de andere zijde de heerweg (nu Straatweg) tussen Amsterdam en Utrecht. Het huis werd dicht bij de waterkant gebouwd. De bel-etage kende twee entrees: een aan de waterkant en een aan de wegkant. De waterkantgevel was de voorgevel, want in de wegkantgevel waren geen vensters, waardoor het interieur georiënteerd was op het water en dus op de trekvaart. De kamer aan de zuidzijde van het huis was waarschijnlijk de salon, compleet met een grote schouw en ramen aan de waterkant. Aan de andere kant van het huis liep de

⁵⁹³ Van Strien, Van der Leer. 2002, 95.

⁵⁹⁴ Plomp. 1983, 24-25.

⁵⁹⁵ Plomp. 1983, 23.

⁵⁹⁶ Dit boek is in zijn geheel afgedrukt als bijlage in: Ottenheim. 1989.

weg. Het jaagpad liep langs de oever aan de overkant. De weg werd geflankeerd door een rij bomen. De entreepoort lag aan de waterkant. Al deze zaken onderstrepen een sterke oriëntatie op het water, ook zichtbaar in de aanwezigheid van een boothuisje. Het eerdergenoemde citaat (paragraaf 5.1), waarin uitgebreid de rivier de Vecht werd beschreven, wijst erop dat de trekvaart een wezenlijk onderdeel van het ontwerp was.

FIG. 5.31 Vechtvliet de plaats van den Hr Radesh W. van den Broek, in: Brouerius van Nidek. 1719. (bron: Utrechts provinciaal archief).

Deze historische prent toont Vegtvliet aan de drukbevaren rivier. Rechts is een trekschuit afgebeeld. De waterkantgevel was aanvankelijk de gevel met de hoofdentree.

Het kavel telde zeven morgen land met een overtuin, doordat een aan de andere kant van de weg liggende boerderij werd opgekocht.⁵⁹⁷ Pas rond 1750 liet een van de volgende eigenaren van *Vegtvliet*, Pieter Cliquet (1701-1758), het streng classicistische huis moderniseren. Daarbij werd het hele huis omgekeerd en gericht op de heerweg (Straatweg). De waterkantgevel werd achtergevel en kreeg

⁵⁹⁷ Plomp. 1983, 24 en 34.

een koepelkamer met achtkantige uitbouw. De gevel aan de wegkant kreeg een voordeur met aan weerszijden nissen met beelden van Meleager en Atalante van het beeldhouwersatelier van Ignatius van Logteren.⁵⁹⁸ De visuele relatie met het water bleef aanwezig doordat men vanuit de koepelkamer in het huis over de rivier kon uitkijken maar de directe verbinding was verdwenen. Kennelijk had de sterke oriëntatie van de buitenplaats op de trekvaart afgedaan. Uit deze ruimtelijke analyse van de gerichtheid van het huis blijkt dat de trekvaart aanvankelijk zowel een vestigingsfactor als een compositiefactor was, maar dat de relatie met de rivier in de loop van de tijd veranderde. Toen de landwegen beter waren geworden, werd juist de gevel aan de wegkant de belangrijkste.

5.7.3 Trompenburg aan de 's-Gravelandsevaart (zandvaart)

Ook aan enkele zandvaarten waren clusters buitenplaatsen aangelegd. Op de grens van het Sticht (provincie Utrecht) en Holland, aan de rand van het Gooi, ontwikkelde zich een kenmerkend cluster buitenverblijven op een ontzand stuk grond. In 1625 kreeg een consortium van rijke Amsterdamse regenten het octrooi om dit gebied te ontginnen. De afgraving kwam in een stroomversnelling na de aanleg van de 's-Gravelandsevaart (1638), die voor een goede verbinding met Amsterdam zorgde. In 1634 werd het gebied notarieel verdeeld in 27 kavels van ieder 20 morgen, die vervolgens werden toebedeeld aan de investeerders. Via deze zandtrekvaart werd het zand met trekschuiten naar Amsterdam gebracht en werd later ook weer huisafval teruggebracht.⁵⁹⁹ De participanten lieten hier aanvankelijk een boerderij neerzetten, om deze later om te bouwen tot een buitenverblijf. Belegging van hun vermogen, het benutten van eigen gronden en de beheersing van de natuur speelden daarbij een rol.⁶⁰⁰ Daarna werden de rechthoekige afgegraven kavels getransformeerd tot lusttuinen, zoals *Trompenburg* en *Schaep en Burgh*.⁶⁰¹ Vanaf 1644 was 's-Graveland door een geregelde trekvaartdienst verbonden met Amsterdam.⁶⁰²

⁵⁹⁸ Plomp. 1983, 33-35.

⁵⁹⁹ Glaudemans. 2000, 108-109.

⁶⁰⁰ Van de Ven (red). 2003, 42.

⁶⁰¹ Door herverkaveling ontstonden uiteindelijk ongeveer vijftien zeer grote buitenplaatsen, waaronder *Schaep en Burgh*, *Boekesteyn*, *Spanderswoud*, *Hilverbeek*, *Trompenburg* en *Gooilust*, in: Glaudemans, 2000, 110.

⁶⁰² Tromp, Six. 1975.

Een van de buitenplaatsen die aan de 's-Gravelandsevaart werden gebouwd, was *Trompenburg* (1678), voorheen *Hoge Dreuvik* genaamd (1654), hemelsbreed 20 kilometer van Amsterdam. Op een rechthoekige kavel van de 's-Gravelandsepolder lieten Johan (Jansz) van Hellemond (1616-1665) en zijn vrouw Margaretha van Raephorst (1625-1690) de hofstede *Hoge Dreuvik* aanleggen, dat in 1672 werd verwoest door de invallende Fransen.⁶⁰³ Na de dood van haar echtgenoot, lieten Margaretha en haar tweede echtgenoot Cornelis Tromp (1629-1691) in 1678 een nieuwe buitenplaats aanleggen met de naam *Trompenburg*. De buitenplaats bestond uit een huis en een formele tuin.⁶⁰⁴ De analyse van *Trompenburg* toont dat het huis in de omgeving van de vaart was gepositioneerd en dat de zichtas loodrecht op de vaart lag en ver doorliep. Vanuit het huis was op drie niveaus de omgeving op eigen wijze te beleven (figuur 5.32 en figuur 5.33). Vanaf het laagste perspectief, het waterniveau, werd het zicht ingekaderd door hagen en begroeiing direct om het huis heen en was het zicht vooral intern gericht. Op het tweede niveau, vanuit de salon op de bel-etage, was er zicht op de koepelzaal en het tussenlid tussen de bouwvolumes, waardoor er uitzicht werd geboden op de directe omgeving en de tuin. De drie balkons aan de noord-, oost- en zuidzijde onderstreepten de directe verbinding tussen de salon, ofwel de kern van de buitenplaats, en de omgeving. Het dak was het derde niveau en bestond uit drie delen. Waarschijnlijk was het een referentie aan de verschillende dekken en het kraaiennest op een schip. Deze platte daken boden de mogelijkheid van een blikveld over de ruimere omgeving, een extern gerichte zichtrelatie (binnen-buiten) en zicht op de lange entreelaan en de omgeving. Richting het westen had men zicht op het veenweidelandschap met de uitgeveende plassen rond Kortenhoef en de Vecht, een echt Hollands laaglandbeeld. In het oosten had men zicht op het reliëfrijke landschap van de Utrechtse Heuvelrug (richting Hilversum), wat een uitgestrekt jachtgebied was en waar onder meer *Soestdijk* van de Oranje stadhouders was gesitueerd. Als men Amsterdam wilde zien, keek men richting het noordwesten. Het is wel de vraag of kerktorens op 20 kilometer afstand zichtbaar waren. Fysiek was dit bij mooi weer wel mogelijk, maar de buitenplaatsen met hun boombeplanting die in de noordwestelijke richting lagen tussen 's-Graveland en Amsterdam, zullen het uitzicht hebben belemmerd. Wat de compositie van de buitenplaats toont, is dat vanaf de bruggen in de tuin en vanaf de oostelijke erker met een balkon in zuidelijke richting de Dom van Utrecht zeker te zien was, gelegen

⁶⁰³ Van Dam, Blok, Olde Meierink. 2014, 21-22.

⁶⁰⁴ De lange centrale as die is vormgegeven als een laan, de Trompenburgerlaan, die doorloopt tot aan de 's-Gravelandseweg in Hilversum, werd door M. Staalman in 1771 aangelegd. Van Dam, Blok, Olde Meierink. 2014, 26.

op ongeveer 15 kilometer afstand.⁶⁰⁵ Hoewel het echtpaar Tromp-Raephorst sociaal gezien nauw verbonden was met Amsterdam en het stedelijke leven aldaar, was het zicht op de Utrechtse Dom kennelijk ook belangrijk genoeg om meegenomen te worden in het ontwerp van de buitenplaats.

Enkele andere buitenplaatsen in 's-Graveland lagen ook in de omgeving van de zandvaart. Toch werd in de beschrijving ervan deze visuele verbinding minder direct aangegeven, veel minder dan bij *Hofwijck* en *Vegtvliet* het geval was. De zandvaart trok aanmerkelijk minder verkeer, waardoor een andere oriëntering logisch lijkt.

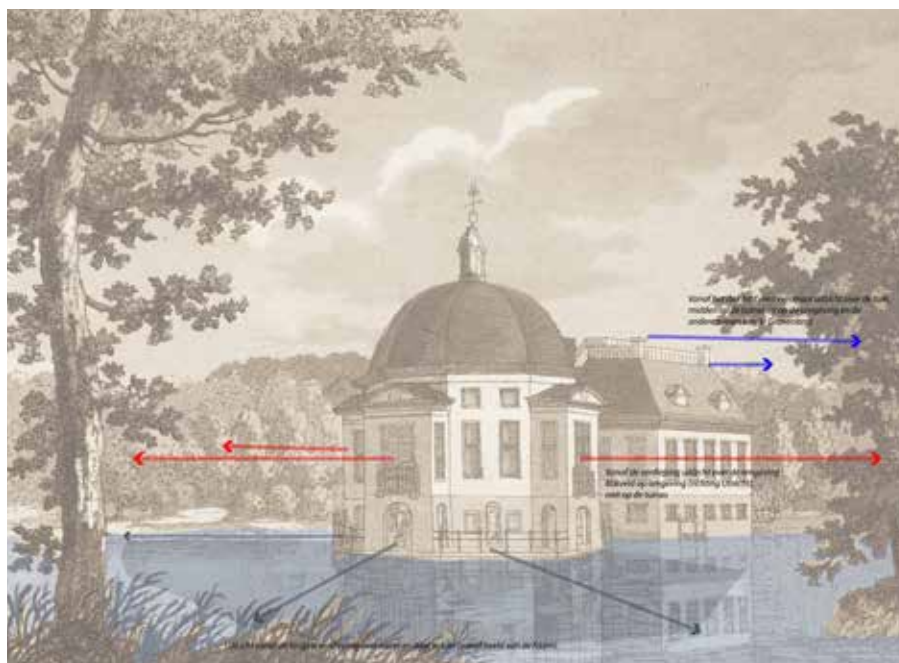

FIG. 5.32 De buitenplaats Trompenburg te 's-Graveland, Amsterdam circa 1807 (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur).

Legenda: zichtassen kelderniveau (zwarte pijlen), zichtassen bel-etage (rode pijlen), zichtassen verdieping/dak (blauw).

Vanuit het huis had men vanaf drie niveaus uitzicht. Via de ommegang had men uitzicht over het water. Vanuit de bel-etage keek men vanaf een bescheiden balkon op de omgeving. Pas vanaf het dak had men een goed overzicht over de (relatief) bescheiden tuin en de lange as, die het kavel in tweeën deelde. Het dak kende drie niveaus die waarschijnlijk refereerden aan de verschillende dekken van een schip.

⁶⁰⁵ Van Dam, Blok, Olde Meierink. 2014, 24-25.

FIG. 5.33 Foto van het huis van *Trompenburg*.(bron: auteur 2012).

In de uitbouwen zijn de kleine balkons te zien en tevens het platte dak, vanwaar men een mooi uitzicht had over de omgeving.

5.7.4 Huis te Manpad aan de heerweg en Leidse trekvaart

De buitenplaatsen, die zowel aan een trekvaart als een heerweg lagen, ondergingen soms wezenlijke veranderingen, waarbij de oriëntatie van de buitenplaatsen soms werd omgekeerd. Dit was het geval bij *Huis te Manpad* bij Heemstede. Deze buitenplaats lag aanvankelijk aan de heerweg van Haarlem naar Leiden, maar werd later ook verbonden met de nieuw gegraven Leidse trekvaart. Op de locatie van het latere *Huis te Manpad* was rond 1545 een hofstede. In 1634 begonnen Cornelis Mattheuszn. Heuts (circa 1595-circa 1650) en Hester Du Pire (circa 1601- circa 1657) met de aanleg van de buitenlaats. Het huis zelf was gepositioneerd aan en georiënteerd op de heerweg tussen Haarlem en Leiden. Deze oriëntatie komt naar voren in de aanleg van de bijgebouwen, de entreelaan en de poort. Aan de achterkant was een kleine tuin. In 1666 kochten Daniel Lestevenon (1623-1666) en zijn vrouw Elisabeth Le Gillon (1637-1703) de buitenplaats en breidden deze uit met een stuk grond, waardoor de tuin ook aan de trekvaart grensde.

FIG. 5.34 Foto van *Huis te Manpad* vanaf de Straatweg (bron: auteur 2010).

Bomen aan weerszijden tonen de (bescheiden) oprijlaan. De voorgevel was georiënteerd op de heerweg.

De trekvaart was als onderdeel van het personenvervoernetwerk in 1658 in gebruik genomen. In 1690 kreeg de buitenplaats van de volgende eigenaren, Cornelis van Goor (1647-1719) en Elizabeth Schrijver (1625-1705), een formele tuin rond een centrale as achter het huis. Deze centrale as verbond de heerweg met de trekvaart via het huis.⁶⁰⁶ Een afbeelding waarop het huis met een royale entree is afgebeeld, laat de beleving van de buitenplaats zien zowel vanaf de heerweg (figuur 5.34) als vanaf de trekvaart (figuur 5.35). De buitenplaats was dus aanvankelijk rechthoekig met een middenas die gericht was op de heerweg tussen Leiden en Haarlem. Dit gold voor de positie en de oriëntatie van het huis. Na de aanleg van de Leidse trekvaart werd de tuin versterkt met een as in de richting van het water. Het interieur en de positie van de salon bleven onveranderd, zodat de oriëntatie op de heerweg gericht bleef. Voor deze buitenplaats bleef de heerweg de belangrijkste vestigingsfactor en compositiefactor, maar werd de compositie aangepast aan de nieuwe trekvaart.

⁶⁰⁶ Bultink. 2007(a), 68; Bertram. 2005, 177-178.

FIG. 5.35 Foto van centrale as aan de achterkant van *Huis te Manpad*, die na aankoop van gronden gericht was op de later aangelegde Leidse trekvaart, met op de achtergrond *Huis te Manpad* (bron: auteur 2010).

5.8 Vestigings- en compositiefactoren

De belangrijkste vestigings- en compositiefactoren waren de interstedelijke heerwegen, de trekvaartroutes uit de eerste fase en de twee zandvaarten, waarbij de beleving en status van deze interstedelijke verbindingen wellicht belangrijker waren dan het daadwerkelijke functionele gebruik. Dit alles werd onderstreept door het veelvuldige gebruik van het woord *welgelegen*. Daarbij vormden de heerwegen een van de drie *generieke* vestigingsfactoren en de trekvaarten een *specifieke* vestigingsfactor.

Een locatie aan de heerweg was belangrijk. Als alleen bereikbaarheid een rol had gespeeld, zouden allerlei soorten wegen gebruikt kunnen zijn. De kaarten op macroschaal laten duidelijk zien dat van alle wegen de heerweg absoluut de voorkeur kreeg. Heerwegen waren vooral populair bij degenen die gebruik maakten van koets

en paard: de elite. Kennelijk speelde het ruimtelijk karakter van de heerwegen een belangrijke rol. Dit beeld werd over het algemeen bepaald door de brede rijweg en de bomen die op regelmatige afstand aan beide kanten werden geplant. Afwisselend werd voor een vierkantverband gekozen dat de aandacht richtte op het einde van de weg, of voor een driehoeksverband dat de aandacht richtte op het naastgelegen landschap. Uit de analyse blijkt dat deze beplanting niet alleen functioneel was, maar de wegen ook bepaald een 'vermakelijk' uiterlijk meegaven. Belevingsmotieven en het zien en gezien worden aan deze groene wegen waren belangrijk.

Als compositiefactor speelde de heerweg een minder opvallende rol. Sommige woonhuizen van buitenplaatsen waren wel georiënteerd op de heerweg, de voorgevel was erop gericht. Andere woonhuizen lagen verder van de heerweg af en kregen een lange oprijlaan, al dan niet met een enkele of dubbele bomenrij en een entreepoort aan de heerweg. Speel- of tuinhuizen werden aangelegd op de grens tussen heerweg en de tuinaanleg, hoewel het woonhuis soms dicht bij de heerweg stond en het uitzicht vanuit het speelhuis niet veel anders was. Via deze entreepoorten en speelhuisen werden de buitenplaatsen met de heerweg verbonden, of werden de speelhuisen vooruitgeschoven posten van de buitenplaats aan de weg. Kennelijk was het een van de motieven om een locatie aan een heerweg te kiezen en hing dit samen met de status van een bepaalde heerweg.

De trekvaarten, en dan met name die in de eerste fase waren aangelegd, vormden een belangrijke *specifieke* vestigings- en compositiefactor. Het ging daarbij vooral om die trekvaarttrajecten die bij de aanleg nog gezien werden als een noviteit en die een zeer frequente dienstregeling hadden, wat de levendigheid van het uitzicht vergrootte. Gebruik van de reguliere trekschuit als vervoersmiddel was, vanwege het interstedelijke karakter, in veel gevallen niet goed mogelijk vanwege het beperkte aantal op- en uitstapplaatsen. Het hebben van een eigen boot die getrokken werd, wordt wel genoemd, maar uit ruimtelijke analyses bleek dat het grootste deel van de eigenaren niet zelf een boot had. Het zien van het levendige verkeer en het gezien worden door de reizigers in de trekschuit was wel belangrijk. Deze bevinding onderstreept de spanning tussen enerzijds de hang naar een rustig buitenleven en anderzijds de keuze voor locaties met veel verkeer en drukte. Men zei buiten te gaan wonen voor de rust, ver van het drukke stadsgewoel, terwijl hetzelfde stadsgewoel op een schuit aan de buitenplaats voorbijtrok.⁶⁰⁷ Dit was een locatie waar zien en gezien worden optimaal waren en die voor vrienden nog bereikbaar waren. De belevingsmotieven voor de trekvaart waren kennelijk anders dan die

⁶⁰⁷ Dit lijkt in een bepaalde mate te staan ideaal van rust te staan waar Huizinga naar verwijst als hij het over de buitenplaatsen beschrijft. Kuiper verwijst ernaar dat deze rust geen passiviteit is. Kuiper.2018, 16.

voor de heerweg. Dit had tot gevolg dat binnen de stedelijke elite bepaalde mensen nadrukkelijk voor een locatie aan een trekvaarttracé kozen. Het motief hiervoor lijkt vooral het zien en gezien worden, het sociale motief, te zijn geweest, meer nog dan het gebruik ervan. De positie en oriëntatie van het huis en het speelhuis of de zitbank langs het water, zijn hiervoor belangrijke aanwijzingen. Voor twee zandvaarten, namelijk die naar 's-Graveland en Loosduinen, gold dit ook, terwijl andere zandvaarten een te klein bereik hadden. Heerweg en trekvaarten stonden niet op zichzelf maar waren een geïntegreerd systeem van transport, en werden ook zo gebruikt.

De locatiekeuze voor een buitenplaats werd niet primair bepaald door de beste bereikbaarheid; de beleving van de verbinding met de stad en de status ervan waren zeker zo belangrijk. Deze beleving werd onderstreept door de woorden welgelegen en vermakelijk. Deze begrippen sloegen niet alleen op het fysieke karakter van de locatie, samenhangend met boombeplanting, andere aanwezige buitenplaatsen of de aanwezigheid van water, maar sloegen zeker zo sterk op de beleving van het eigendom vanaf de heerweg of water of juist ernaar toe.

Algemeen kan worden gesteld dat de heerwegen een *generieke* vestigingsfactoren waren, die voor (bijna) alle buitenplaatsen van belang was. Dit is een algemeen kenmerk en zou dus in bijna alle buitenplaatsenomschrijvingen naar voren moeten komen. De trekvaartroutes, en dan met name die uit de eerste fase trekvaartenaanleg, vormden een *specifieke* vestigingsfactor, die een aantal buitenplaatsen definieerde als een groep. Binnen deze groep van buitenplaatsen aan eerste fase trekvaarten zijn verschillende zones te onderscheiden als de Amstel, de Vecht, de Vliet, de Haarlemmertrekvaart, de Schie, de Oude Rijnzone en de Leidse trekvaart.

6 De landschappelijke verankering als vestigings- en compositiefactor

6.1 Landschap of landschappelijke beleving

'Welgelegen zijn, op goede en vruchtbare grond gelegen zijn, en een goede vorm hebbend', zo omschreef Pieter de la Court van der Voort de belangrijkste voorwaarden voor een ideale situering van een buitenplaats.⁶⁰⁸ De vraag is welk nu een welgelegen plaats bood. Holland telde grofweg drie typen landschap waar buitenplaatsen in werden aangelegd: het kustlandschap, de rivierenlandschappen en enkele zestiende- en zeventiende-eeuwse droogmakerijen, aandijkingen of ontzandingen. De locaties verschilden in de drie belangrijkste bodemsoorten van Holland, namelijk zand, klei en veen. De verschillen in bodemsoorten leidden tot verschillen in reliëf, in verschillend gebruik van water en in diversiteit in ontginningsmethoden. Allereerst zijn de bodemvruchtbaarheid, de gradiënten, de landwinningen en het gebruik en beleving van het landschap bekeken in relatie tot de buitenplaatsenaanleg. Uit de historische teksten blijkt dat hiervoor niet een bepaald type plek of landschap kon worden aangewezen (hoofdstuk 4). De vraag die centraal staat in dit hoofdstuk is in hoeverre de fysieke kenmerken van een bepaald landschap of dat het *landschappelijk gebruik* en de *beleving* belangrijker waren voor de *positie*,

⁶⁰⁸ De la Court van der Voort. 1737, 2.

oriëntatie en *compositie* van een buitenplaats. Het veelvuldig noemen van het woord *welgelegen* in beschrijvingen over de buitenplaatsenaanleg, wegen, type bodem en waterstromen doet vermoeden dat een bepaalde type landschappelijke beleving belangrijk is.

Informatie over de samenstelling van de bodem is ontleend aan diverse studies van onder meer de historisch geografen Van der Ven,⁶⁰⁹ Renes⁶¹⁰ en Borger et al.⁶¹¹ De relatie tussen de geomorfologie en de positionering van buitenplaatsen werd in algemene zin beschreven door de landschapsarchitect Bijhouwer. De relatie met de gradiënten in het landschap is door Bijhouwer slechts genoemd.⁶¹² De relatie tussen gradiënten en buitenplaatsen is nader uitgewerkt in een studie naar de buitenplaatsen in het Noord- en Zuid-Hollandse kustlandschap door de landschapsarchitecten en architecte Van Veen, Van Baaren en Zondervan samen met de auteur van dit proefschrift.⁶¹³ Dit is nader omschreven in twee artikelen door Verschuure-Stuip.⁶¹⁴ Het ging hierbij vooral om een landschappelijke, morfologische analyse van de buitenplaatsenlandschappen, waarin gebruik en beleving niet werden genoemd. Om de invloed van gebruik en beleving mee te nemen zijn naast gegevens over de uiterlijke vorm van de polders de data gecombineerd met economische en eigendomsgegevens. Deze zijn grotendeels gebaseerd op het onderzoek van waterschapshistorici Aten,⁶¹⁵ en Van Zwet.⁶¹⁶ Het onderzoek naar de Noord-Hollandse droogleggingen en specifiek het hoofdstuk over de poldervilla door Reh, Steenberg en Aten⁶¹⁷ vormt de verbindende schakel tussen de menselijke invloed en de verkaveling van de polder en droogmakerijen. Tot slot is er weinig informatie over grondgebonden vermaak op en rond de buitenplaatsen. Landschapshistorici

⁶⁰⁹ Van der Ven. 2003.

⁶¹⁰ Renes. 2010.

⁶¹¹ Borger, Horsten, Engel, Rutte, Diesfelt, Pane, De Waaijer. 2011, 8-126.

⁶¹² Bijhouwer. 1946, 48.

⁶¹³ Van Veen, Van Baaren, Zondervan, Verschuure. 2007 (a); Van Veen, Van Baaren, Zondervan, Verschuure. 2007 (b).

⁶¹⁴ Verschuure-Stuip. 2012, 19-23; Verschuure-Stuip, Renes. 2015, 42-65.

⁶¹⁵ Aten. 2007, 23-60.

⁶¹⁶ Van Zwet. 2009.

⁶¹⁷ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 251 met uitleg in rest van hoofdstuk.

De Jong⁶¹⁸ en Egmond⁶¹⁹ schreven over de opkomst van de botanische kennis en Matthey⁶²⁰ en Hendrixx⁶²¹ documenteerde de jacht in onder meer het zeventiende-eeuwse Holland. Ook in het deel over vermaak is eerst de belangrijkste kennis over deze onderwerpen verzameld, voordat dit werd gecombineerd met de spreidingskaart.

6.2 Vruchtbaarheid en gradiënten

Zeventiende-eeuwse traktaten benadrukten vooral dat vruchtbare grond essentieel was voor de groei en bloei van de tuin. Een vruchtbare bodem was een belangrijke locatiekeuze, nodig om de eigenaar te verzekeren van een jaarlijks inkomen uit opbrengsten,⁶²² maar ook om te laten zien aan anderen. In hoofdstuk 4 werd gevonden dat zandgronden de eerste keus waren voor de aanleg van een buitenplaats, gevolgd door kleigronden.

De vraag is waar de keuze voor een bepaalde grondsoort gebaseerd op was. Opvallend was dat zowel De la Court van der Voort als Dezallier d'Argenville uitgebreid schreven over de hoogteverschillen in het landschap en over waar de buitenplaats idealiter diende te liggen. Kort samengevat schreef De la Court van der Voort dat een vlakke (waterpasse) locatie beter was dan een bergachtige positie of de lage plaatsen in een vallei. De reden was de aanwezigheid van water en de schade die dit kon aanbrengen aan de tuin en gebouwen⁶²³ en aan de bomen en planten in de tuin.⁶²⁴ De keuze was voor Dezallier d'Argenville gebaseerd op het argument vande

⁶¹⁸ De Jong. 1993, 35-55 en 190-231.

⁶¹⁹ Egmond. 2002.

⁶²⁰ Matthey. 2002.

⁶²¹ Hendrixx. 1999, 137-152.

⁶²² Goeree. 1681, 176; De la Court van der Voort. 1737, 38.

⁶²³ De la Court van der Voort. 1737, 38-39.

⁶²⁴ De la Court van der Voort. 1737, 39.

smakelijkheid van de vruchten,⁶²⁵ een argument van een echte tuinier, die vooral het gebruik van de locatie onderstreept.

Dezallier d'Argenville legde verband tussen de bodemvruchtbaarheid, de gezondheid van de plek en biodiversiteit.⁶²⁶ Van Leeuwen beschreef dat de grootste biodiversiteit gevonden wordt op de overgangen tussen twee typen landschap.⁶²⁷ Deze overgangszones verenigen twee uiterste milieus, bijvoorbeeld hoog en laag, nat en droog, voedselrijk en voedselarm en zout en zoet. De voordelen van elk van deze milieus leveren een grotere ecologische en biologische rijkdom op, omdat ze in elkaar overlopen. Deze overgang noemen we nu een gradiënt, maar in de zeventiende eeuw werd niet gradiënt maar reliëf als woord gebruikt. Gradiënten kunnen ook door menselijk handelen worden ontwikkeld, wellicht eerst als een samenloop van omstandigheden.⁶²⁸ Hoewel deze relatietheorie twintigste-eeuws is,⁶²⁹ lijken de zeventiende-eeuwse opmerkingen over hoogteverschillen, water en een gezonde plaats te onderschrijven dat dit idee toen al belangrijk werd gevonden. Ofwel, concreet gezegd: er zou juist op deze gradiënten een grotere rijkdom aan planten gevonden of aangeplant kunnen worden, dan wanneer slechts één type bodem aanwezig was. Een groot aantal bomen en planten was nodig om in overeenstemming met de mode diverse planten en bomen te tonen. Verder leverden de gradiënten ook vers water op, dat nodig was voor het onderhoud van tuin en huis, voor vijvers, cascades en bevloeiing van de planten.

De spreidingskaart toont dat vooral gradiënten in het landschap werden benut voor de aanleg van buitenplaatsen. Het stelselmatig kiezen van de gradiënten, zoals Bijhouwer al eerder suggereerde, kan geen toeval zijn (figuur 6.1).⁶³⁰ De kaart toont ook dat de meeste buitenplaatsen gesitueerd waren op of om de zandgronden van de duinen (strandwallen of binnenduinen). Een ander aanzienlijk deel van de buitenplaatsen lag op de rivierklei van de oevers van de grote rivieren op oeverwallen die steviger waren. Ook verschenen er clusters buitenplaatsen in de zeekelegebieden in het noorden van Holland en rond de Maasmond. Veengronden werden gemeden.

⁶²⁵ De la Court van der Voort. 1737, 42.

⁶²⁶ Dezallier d'Argenville. 1739, 11.

⁶²⁷ Van Leeuwen. 1965, 93-105.

⁶²⁸ Zie ook Schroevers. 1999, 150; Bakker. 1998, 146-157.

⁶²⁹ Tweede Nota voor de Ruimtelijke Ordening. 1966.

⁶³⁰ Bijhouwer. 1946, 48.

6.2.1 Tuinieren, verzamelen en ontmoeten

Op een buitenplaats werden diverse bomen en planten bijeen gebracht. Het verzamelen van planten en dieren in de tuin werd heel serieus genomen in een tijd dat botanische kennis in opkomst was. Deze wordt ook wel de tweede fase van de botanische revolutie wordt genoemd. In deze fase verspeidde de botanische kennis zich onder artsen, apothekers, kooplieden, edellieden, regenten, tuinlieden en kunstenaars.⁶³¹ Zij kweekten bijzondere planten en toonden die in de tuinen van hun stadswoningen en op hun buitenplaatsen.⁶³² Via hun gezamenlijke passie raakten zij met elkaar in contact en op de buitenplaatsen was botanische kennis een dankbaar gespreksonderwerp. De opkomst en bloei van de plantkunde was ook nauw verbonden met de handel, want via de VOC en WIC werden allerlei stekken en zaden van over de hele wereld meegenomen.⁶³³ De botanische tuinen in Holland speelde een rol in het verspreiden van bijzondere zaden en stekken. De vraag is of er rond de (universitaire) botanische tuinen meer buitenplaatsen werden aangelegd.

Drie steden hadden in de zeventiende eeuw een hortus botanicus, Leiden, Utrecht en Amsterdam.⁶³⁴ De eerste hortus botanicus lag achter de universiteit van Leiden (1593) en lag achter het Academiegebouw aan de stadsrand, nabij de plaats waar de gegoede burgerij aan het Rapenburg woonde. De hortus werd geleid door Carolus Clusius (1526-1609) en zijn assistent Dirck Outgeartsz. Cluyt (1546-1598).⁶³⁵ In 1636 kreeg Utrecht een hortus botanicus en in 1638 volgde Amsterdam. Pas in 1682 kreeg de Amsterdamse hortus zijn definitieve locatie in de Plantage, de groene zone van de vierde stadsuitleg (hoofdstuk 7).⁶³⁶ Rond Leiden, Utrecht en Amsterdam, verschenen inderdaad buitenplaatsen, maar rond andere steden lagen

⁶³¹ Tussen 1530 en 1615 voltrok zich de botanische revolutie. De eerste fase binnen deze revolutie voltrok zich tussen 1530-1542 met publicaties van pioniers als Leonart Fuchs (1501-1566), Hieronymus Bock (1498-1554) en Otto Brunsfeld (1488-1534). De tweede botanische generatie, tussen 1560-1575, kende bekende Vlaamse namen zoals Charles de l'Escluse (Carolus Clusius, 1526-1609), Rembert Dodoens (Dodonaeus, circa 1517-1585) en Matthias de l'Obel (Lobelius, 1538-1616). Deze tweede botanische generatie legde de basis voor de verspreiding van kennis onder de elite. Egmond. 2002, 10-12; en ook Van Gelder. 2002, 7.

⁶³² Cos. 1637.

⁶³³ Raad. 2000, 63.

⁶³⁴ Haarlem kreeg pas aan het einde van de zeventiende eeuw een hortus medicus (1670-1684); Rutte. 2014 (c), 78-81.

⁶³⁵ Egmond. 2002, 13; Cluyt had in Delft een apotheek met de naam de Granaatappel en leverde medicijnen voor onder meer de medicus Reinier de Graaf (1641-1673). in: Van der Wees. 2017, 17.

⁶³⁶ De Jong. 1993, 190; Gramsbergen. 2012, 199-217.

deze evenzogoed. Daarbij is ook bekend dat veel botanici via de post met elkaar en met Clusius en Cluyt communiceerden en zaden en stekjes uitwisselden. De nabijheid van een hortus bij de eigen buitenplaats was niet direct noodzakelijk. Daarmee lijkt nabijheid van een botanische tuin zelf niet direct een belangrijke vestigingsfactor te zijn geweest.

Het (tonen van) botanische kennis was wel een compositiefactor in de tuin. Door de opkomst van de oranjerie (rond 1600) en de tropische kas (1685) konden ook tropische planten worden gehouden. Pieter de la Court van der Voort gebruikte *Berbice* voor het experimenteren met verschillende typen tuinmuur en het kweken van planten en bomen, alvorens hij zijn traktaat schreef over de aanleg van buitenplaatsen en het kweken van planten.⁶³⁷ Agneta Block (1629-1704) ontwikkelde zich op *Vijverhof* bij Loenen aan de Vecht tot een bekwaam kweekster en verzamelaar van boeken over botanie.⁶³⁸ Veel buitenplaatsen kenden fruitbomen, moestuinen en/of een kruidentuin (hortus medicus) voor de eigenaar. In de nabijheid van het woonhuis werden tussen buxushagen opvallende bloemen geplant. Niet alleen planten werden verzameld, maar de buitenplaatsen herbergden ook allerlei bijzondere (natuurlijke) memorabilia.⁶³⁹ *Zorgvliet* (paragraaf 6.3) had zowel een schelpengrot, een menagerie en een oranjerie, prominent aanwezig rond het huis, waar de eigenaar en de bezoekers deze bijzondere zaken goed konden bekijken.⁶⁴⁰ Ook werden aan de tuinen 'wetenschappelijke experimenten' toegevoegd, zoals automata, fonteinen, spiegelkasten en zo meer.⁶⁴¹ Opvallend is dat de buitenplaats, ook al in de zeventiende eeuw, werd omschreven als een plek van rust. Toch kenden de tuinen soms zeer uitgebreide programma's waardoor de tuin eerder drukte dan rust uitstraalde. Zij waren gericht op eigen vermaak en op het tonen van materiële rijkdom aan sociale contacten die op bezoek kwamen, en kennelijk waren dat belangrijke motieven voor de buitenplaatseigenaren.

⁶³⁷ De la Court van der Voort. 1737; Van de Geijn-Verhoeven. 2000, 196-201.

⁶³⁸ Huiskamp, <http://resources.huylens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Block> (geraadpleegd 27/04/2016); Van Ool. 2008, 69-70.

⁶³⁹ Exotische schelpen werden meegebracht van de verre reizen overzee en getoond in speciale schelpengrotten en uitheemse vogels en dieren kregen eveneens plaats in een menagerie.

⁶⁴⁰ Er zijn waarschijnlijk vier redenen om dieren te houden op een buitenplaats, namelijk een economische (verkoop), een praktische (vervoer, vetweiderij, jachtdieren), een statussymbool en een factor van plezier (huisdieren), zie <http://www.rhcvechtenvenen.nl/tentoonstellingen/dieren-op-buitenplaatsen> (30.12.2016)

⁶⁴¹ De Jong. 1993, 47-52.

Bodem en buitenplaatsen

Het duinlandschap van Holland verschilde per regio. In het Zuiderkwartier wisselden de oude duinen (strandwallen) en de jonge duinen (hoge duinen) elkaar af. Tussen Beverwijk en Bloemendaal waren vooral hogere duinen en nauwelijks strandwallen. Ten noorden van Castricum en in het Westland waren de overgangen tussen de hogere en lagere delen nog extremer. Klei, de meest vruchtbare bodemsoort, werd gevonden in de kop van Holland en nabij Rotterdam. De kaart toont dat veel buitenplaatsen lagen op de gradiënt hoog-laag op de arme zandgronden in het kustlandschap.

FIG. 6.1 Globale indeling van bodemtypes van Holland (1700) gecombineerd met de positie van de buitenplaatsen (bron: Verschuure-Stuip et al).

6.2.2 Gradiënten als vestigingsfactor

Geconcludeerd kan worden dat twee natuurlijke gradiënten veruit favoriet waren als vestigingsfactor (figuur 6.1). De eerste gradiënt die benut werd, was die tussen zand en veen of klei zoals die aanwezig waren in de kustzone en in het 's-Graveland. De tweede gradiënt was die van de rivierklei met de veenweiden, een gradiënt die vooral langs enkele rivieren voorkwam als Oude Rijn, Vecht, Amstel et cetera. Deze laatste overgang is beschreven in hoofdstuk 5. De artificiële gradiënten in de droogmakerijen, voor zover we daarvan kunnen spreken, lijken niet benut te zijn als vestigings- of compositiefactor.

De vraag is hoe dit zich vertaalde in de zeventiende-eeuwse landschappelijke transformaties, die ingegeven werden door investeringen en gebruik. Daarom is op meso en microschaal de studie verder verdiept. Op basis van zeventiende-eeuwse citaten komt een beeld naar voren dat de stedelijke elite het platteland anders ervoer dan de boeren die dit platteland bevolkten. De elite lijkt het landschap mooi te vinden, zoals welgelegen en vermakelijk onderstrepen.⁶⁴² Dit is op zijn minst een opvallende mentale verandering in de beleving van het landschap.

6.3 Het kustlandschap

De overgangen van zand op veen of klei, de eerst benoemde gradiënt, werden gevonden tussen de jonge of oude duinen en de naastgelegen strandvlakten. Deze overgangen zijn hieronder beschreven. Drie soorten locaties werden vooral benut: de overgang bij de jonge duinen – *de binnenduinen* –, de overgang bij de oude duinen – *de strandwallen* – en de overgangen bij het Wijkermeer. Zandgronden waren voor de bouw van buitenplaatsen voordelig vanwege de draagkracht van de grond. De hoogteverschillen van de zandgronden waren groter dan op de naastgelegen strandvlakten en voor Nederlandse begrippen aanzienlijk. De hoogte van de gronden kon variëren van circa 40 m boven NAP in de binnenduinen tot circa 12,5 m boven NAP in de strandwallen.

⁶⁴² Dit onderzoek gaat over wat de stedelijke elite als de belangrijkste vestigings- en compositiefactoren beschouwde bij de aanleg van buitenplaatsen, wat slechts de visie van een beperkte groep was. Dit wil niet zeggen dat de ideeën over de schoonheid van het landschap niet door brede lagen van de bevolking werden gedragen.

Een groot voordeel van de duinen was de aanwezigheid van beken en rellen, die voortkwamen uit de regenwaterbellen onder de duinen. bestond uit regenwater dat zich verzamelde in duinmeertjes (figuur 6.2). Via beken stroomde dit water naar het achterliggende landschap. Doordat zand dit water zuiverde, stond de kustzone bekend om het schone water. Het werd tot in de negentiende eeuw gebruikt voor bierbrouwerijen en blekerijen.⁶⁴³

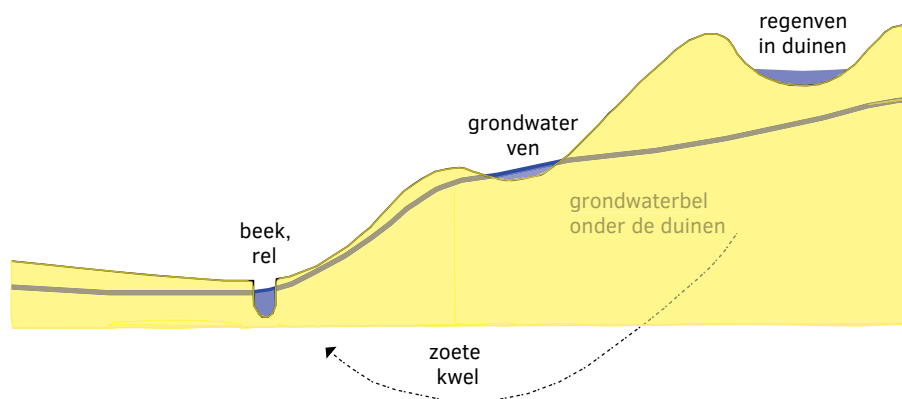

FIG. 6.2 Principeddoorsnede van de binnenduinrand van Holland met zoetwaterbel (bron:auteur).

Door de aanwezigheid van een zoetwaterbel is de verzilting door de kwel van het zeewater pas verder in het land ervaarbaar en is het water in het kustlandschap schoon.

Om de invloed van gradiënten, dus de invloed van reliëf en water, bodem en landschappelijke beleving, op de aanleg van buitenplaatsen te onderzoeken, worden enkele kenmerkende buitenplaatsen of buitenplaatsenclusters toegelicht op mesoschaal.

⁶⁴³ Zout Noordzeewater dat door 'kwel' onder de duinen ondergronds het land binnenkomt wordt, omdat het zwaarder is dan zoetwater, lager in de grond opgeslagen, waardoor het water in de gehele duinzone vooral zoet is. Dit 'systeem' zorgt ervoor dat het zoute Noordzeewater pas in het poldergebied 'boven' komt.

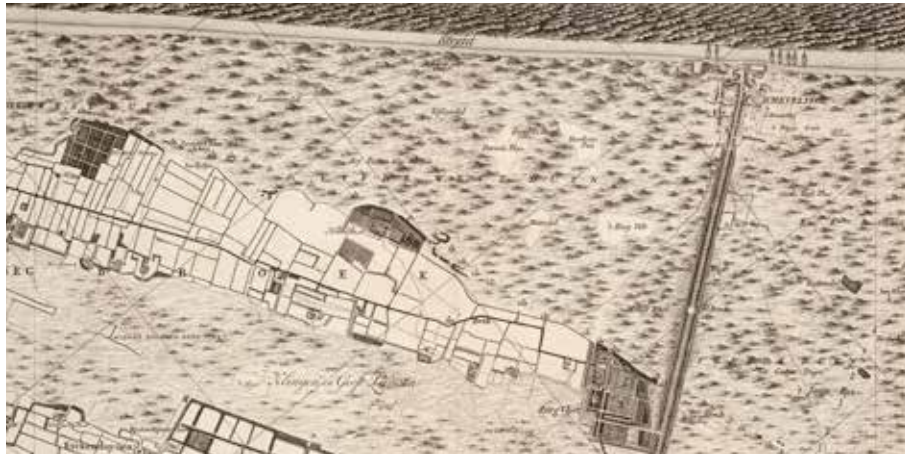

FIG. 6.3 Fragment Hoogheemraadschap Delfland, 1712 (Hoogheemraadschap Delfland).

Op de overgang van de binnenduinen en de naastgelegen veen- of kleipolders lagen buitenplaatsen. Op deze kaart staan *Zorgvliet*, *Rustenburg* en *Buitenrust* en *Houtrust* afgebeeld .

De eerste groep buitenplaatsen verscheen langs de overgang van het zand van de jonge duinen met de veen- en kleipolders in de binnenduinrand (figuur 6.3). Op deze overgang lagen, verspreid langs de hele Noordzeekust, enkele buitenplaatsen separaat of in kleinere groepen bij elkaar. Bij Haarlem was er de buitenplaats *Duin en Kruidberg*, die uit twee zeventiende-eeuwse voorlopers was samengesteld. Ook bij Bergen lag een aantal buitenplaatsen in de binnenduinrand, onder meer de *Oude Hof* ofwel *Hof te Bergen*. De binnenduinen tussen Leiden en Bloemendaal werden nauwelijks benut voor de aanleg van buitenplaatsen. Tussen Heemstede en Bloemendaal lag een serie kleinere buitenplaatsen in de binnenduinrand. Het grootste aantal buitenplaatsen op deze overgang lag rond en net ten noorden van Den Haag. Ten westen en ten zuiden van Den Haag, tot aan het huidige Hoek van Holland, waren er vele buitenplaatsen.⁶⁴⁴ Twee clusters vallen op; namelijk het cluster buitenplaatsen met het omvangrijke *Zorgvliet*, *Rustenburg* en *Buitenrust* ten zuiden van Den Haag,⁶⁴⁵ en het cluster *Duinrell*, *Rijksdorp* en *Coxhorn* bij Wassenaar. Ze lagen voor het grootste deel op overgangen met een relatief groot hoogteverschil, op locaties waar beken uit de duinen ontsprongen. De heerweg of trekvaart lagen niet noodzakelijkerwijze in de buurt.

⁶⁴⁴ Ten zuiden van Den Haag waren dit onder meer: *Vluchtenburch*, *Arendsduin*, *Wildhof*, *De Zyp*, *Geerbron*, *Zeerust*, *Solleveld*, *Houtrust*. Ten noorden van Den Haag ging het om *Waelsdorp*, *Blankenburg* en het latere *Voorlinden*. Zie: IJsselstein. 2016, 88-89.

⁶⁴⁵ Morren. 1903, januari-juni, 199.

FIG. 6.4 Fragment Hoogheemraadschap Delfland, 1712 (Hoogheemraadschap Delfland).

Op verschillende strandwallen in het landschap lagen groepen buitenplaatsen als linten in het landschap.

De tweede groep buitenplaatsen lag op de overgang tussen de strandwallen en de strandvlakten. Deze buitenplaatsen werden aangetroffen rond Alkmaar, tussen Haarlem en Leiden en tussen Leiden en Den Haag. Soms ging het daarbij om een groot aantal buitenplaatsen die naast of in de buurt van elkaar werden aangelegd. Ten zuiden van Den Haag lag een groep buitenplaatsen zonder directe of indirecte verbinding met de zandvaarten,⁶⁴⁶ heerwegen of trekvaarten. Zandpaden tussen de buitenplaatsen zorgden voor een extra, interne verbinding, zoals het Juliaalaantje met daaraan onder meer *Huis te Nieuburch, Te Blotinghe, Te Werve, Steenvoorde, Overvoorde* (figuur 6.4). Ten noorden van Den Haag lagen twee strandwallen. Op de meest oostelijke strandwal lag *Duivenvoorde*. Richting het westen lag de strandwal met onder meer *Clingendael, Arendsburg, Marlot en Duindigt* en verderop onder meer *De Paauw, Backershagen, Groot Haesebroek en Wildrust*. Deze buitenplaatsen waren wel direct of indirect verbonden met de heerweg of trekvaart. Ze werden geflankeerd door waterwegen van de veen- of kleipolderverkaveling (blokverkaveling).⁶⁴⁷

De derde groep werd gevormd door de buitenplaatsen langs de oevers van het Wijkermeer, op de uitlopers van het duinlandschap en de lage meerweiden (figuur 6.5). Deze meerweiden waren de verlengde oevers van het Wijkermeer. Elf omvangrijke buitenplaatsen lagen op de grens van de kruisingen van de duinbeken en de heerweg. Dit waren onder meer *Beekvliet, Beeckestijn, Meervliet, Velserbeek, Meershoef, Watervliet, Wijkeroog, Akerendam* en *De Schans*. Direct achter deze eerste rij lagen in halve cirkels andere buitenplaatsen, die in aanvang

⁶⁴⁶ Dit waren buitenplaatsen *Rustenburg, Westerbeek, Vredenburg, Leyenburg*. Stal. 1998, 53-56.

⁶⁴⁷ Meer te lezen C. Scheffer. 1998, 29-47.

meestal kleinschaliger waren dan die van de eerste rij. Steenbergen, Reh en Aten noemden dit de buitenplaatsen op de tweede rij, die over de buitenplaatsen op de eerste rij heen konden kijken.⁶⁴⁸ Het gebied kende soms grote hoogteverschillen en de buitenplaatsen waren geïmponeerd aan de beken, net zoals het geval was bij de buitenplaatsen in de binnenduïrand. De locatie en compositie van deze buitenplaatsen werd sterk bepaald door de heerweg tussen Haarlem en Alkmaar.

FIG. 6.5 Fragment van Noort-Kennemerlant (bron: Noord-Hollands Archief).

Langs de meerweiden (oeverrand) van het Wijkmeer lag een serie van elf buitenplaatsen. Verderop op de grens met de binnenduïrand lag een tweede groep, vergelijkbaar met die in de binnenduïrand.

⁶⁴⁸ Reh, Steenbergen, Aten. 2005, 254.

6.3.1 Zorgvliet en Duinrell, Haagse tuinen in de duinovergang

Om de vestigings- en compositiefactoren van de buitenplaatsen in de binnenduinen nauwkeuriger te analyseren, zijn per groep een of enkele buitenplaatsen op structuur bestudeerd op microschaalniveau. In de binnenduinen rond Den Haag lagen twee buitenplaatsenlandschappen in de randen van dit reliëfrijke gebied: *Zorgvliet* met *Buitenrust* en *Rustenburg*, en *Duinrell* met *Rijkstdorp* en *Coxhorn*.

Zorgvliet vormde met *Buitenrust* en *Rustenburg* een buitenplaatsenlandschap aan de Zeestraet, de heerweg van Den Haag naar Scheveningen.⁶⁴⁹ Een 'technische' tekening van deze Zeestraet laat het reliëf zien van dit deel van de duinen (figuur 6.6).

FIG. 6.6 *Caerte van de straet wegh soo die gemaect is van den Hage tot aen 't zee strang*, J. van Swieten, 1875-1900 (bron: Tresor Library TU Delft).

De doorsnede laat zien welke hoogteverschillen er waren in het duinlandschap bij Den Haag.

Zorgvliet was aanvankelijk het buitenverblijf van staatsman en dichter Jacob Cats. In 1643 kocht hij drie tot vier morgen grond met een huis, schuren en opgaand geboomte op een stuk geestlandschap aan de heerweg naar Scheveningen, die via het strand verder naar Haarlem liep.⁶⁵⁰ In 1644 kocht hij extra duingronden en het recht op het vangen van konijnen.⁶⁵¹ In 1675 verkochten de erven van Cats de buitenplaats aan Hans Willem Bentinck, graaf van Portland (1649-1709).

⁶⁴⁹ Morren. 1900.

⁶⁵⁰ Morren. 1903, 255; Tromp. 2000, 233.

⁶⁵¹ Van der Aa. 1862, 244-252.

Bentinck liet de tuin vergroten tot een oppervlakte van 37 morgen (32 ha).⁶⁵² Het ontwerp voor de tuin kwam waarschijnlijk van Lodewijk Huygens (1631-1699). *Zorgvliet* zelf lag wel aan de heerweg naar Scheveningen maar niet aan de trekvaart. De buitenplaats kon dus niet per schip bereikt worden. *Buitenrust* was van oorsprong een hofstede met herenhuis, tuinmanswoning en boomgaard van vijf tot zes hectare op slechts tien minuten rijden per koets van het Binnenhof. In de zeventiende eeuw kwam het in het bezit van Johan Cunes, commies van de Secretarie van de Staten-Generaal en speculant. Hij bezat veel grond rond Den Haag die hij voor lucratieve prijzen weer verkocht. In 1708 veranderde landgraaf Filips van Hessen-Philippsthal (1655-1721) de hofstede in *Hessenhof*, het latere *Buitenrust*.⁶⁵³

Zorgvliet lag met de twee andere buitenplaatsen aan de Haagse Beek, die ontsprong in de veenpolder Segbroek. Deze kleine veenpolder lag ingeklemd tussen twee strandwallen en de beek waterde dit veenmoeras af.⁶⁵⁴ De beek liep noordwaarts en mondde uit in een duinmeertje.⁶⁵⁵ Toen graaf Willem II rond 1230 zijn nieuwe hof stichtte, de voorloper van het *Binnenhof*, koos hij een locatie aan dit duinmeertje, de tegenwoordige Hofvijver.⁶⁵⁶ Van Borsselen bezong de lof van deze beek als volgt: 'Het groen Rijkswijcksche hout zoud met een groot geschal,(.) D'ondiepe Haegsche Vaert end clare [schone, G.A.V.S.] waterbeken, Die haren tragen stroom voor by dijn huis heen leecken.'⁶⁵⁷ De beek, niet breed, was zeer helder, bevatte veel vis en aan het water werden zelfs genezende krachten toegedicht.⁶⁵⁸ 'Een beekje uyt den duyn, dat komt hier nederdalen. En gaet om onse werf en door de klingen dwalen. Dit geeft ons beter nat als wel of dieper put. En 't is oock boven al aen siecke luyden nut.'⁶⁵⁹ Al snel bleek de vijver onvoldoende water te krijgen vanuit de polder Segbroek, waardoor een diepere geul moest worden gegraven.

⁶⁵² Morren. 1903 januari-juni, 255; Tromp. 2000, 234.

⁶⁵³ Morren. 1903, juli-december, 12-13.

⁶⁵⁴ Tegenwoordig ligt de oorsprong van de Haagse beek op Meer en Bosch, in: De Ruiter. 2009-04.

⁶⁵⁵ De Ruiter. 2010, 10-13; De Ruiter. 2009, 4-6.

⁶⁵⁶ Er zijn verschillende theorieën in omloop over het ontstaan van de vijver en de aanleg van het Binnenhof; hier is voor de meest gangbare gekozen.

⁶⁵⁷ Van Borsselen. 1613, 35.

⁶⁵⁸ Morren. 1903, januari-juni, 199.

⁶⁵⁹ Geciteerd in: Morren. 1903, januari-juni, 199; Robidé van der Aa. 1837, z.p. (137).

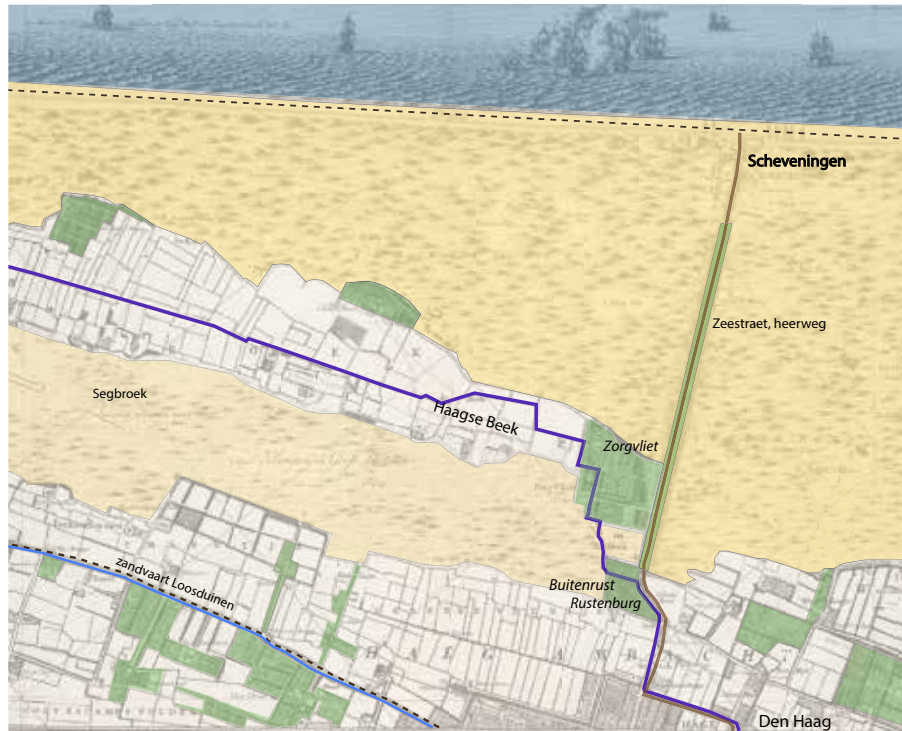

FIG. 6.7 Fragment van Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712 (Hoogheemraadschap Delfland) (bron: auteur).

Legenda: duinen/ woeste grond (geel), beek (blauw), buitenplaats (groen), Zeestraet (licht groen).

Zorgvliet, Buitenrust en Rustenburg waren gepositioneerd aan de beek.

Op de Cruquiuskaart (1712) is de oorsprong van de beek te zien; op een kaart van honderd jaar later was deze verdwenen (figuur 6.7). Het reliëf bij de Zeestraet toont dat er een behoorlijke hoogtegradiënt was. In de zeventiende eeuw verscheen een cluster buitenplaatsen langs de Haagse Beek op de grens van zand en veen, *Meer en Bosch, Houtrust, Valkenbosch, Zorgvliet, Buitenrust en Rustburg*. Eveneens lagen er boerderijen zoals *Wijndaelderswoning, Clooterswoning, De Wildhoef, Bosch en Daal, Berg en Dal, Hanenburg* en *Kranenburg*.

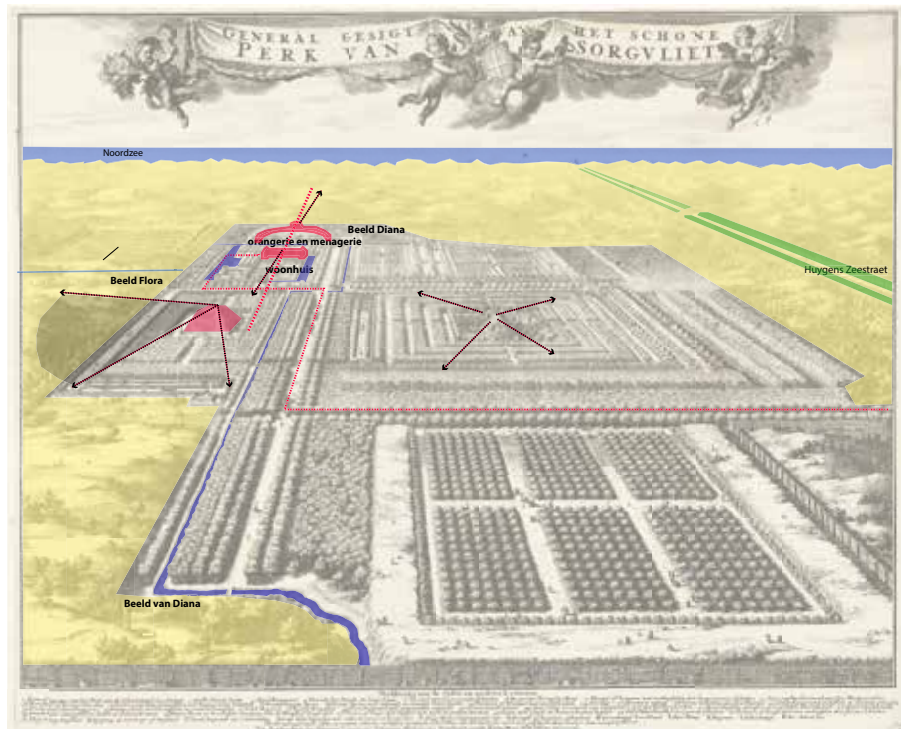

FIG. 6.8 *General gesigt van het schone perk van Sorgvliet; Jan van de Aevele(n)* (bron: Rijksmuseum, bewerkt door auteur).

Legenda: beek (blauw), duinen (geel), entreeaan (rode lijn), woonhuis (licht rood). Pijlen geven de zichtassen en grijs de blikvelden weer.

De tuin was niet primair gericht op de heerweg (Zeestraat), maar op de overgang van tuin naar duin. Noord is rechts op de tekening.

Het ontwerp van de tuin van *Zorgvliet* (Bentinck) werd gedomineerd door de keuze van een opvallende plaats de overgang van de binnenduinen met de strandvlakte. De tuin lag grotendeels op het vlakker deel, maar de schijnbare orthogonale opbouw leek door te lopen in het reliëfrijke duinenlandschap. Visueel lijkt dus de tuin te continueren in de woeste duinen (figuur 6.8). Het huis was niet gepositioneerd aan de heerweg, maar bij de overgang van tuin naar duin. Hierdoor kreeg de compositie van de tuin een overhoekse entreeaan, die aan weerszijden was beplant met bomen (rode lijn figuur 6.8). Op de overgang van tuin naar duin stonden twee beelden van Diana, de Romeinse godin van de Jacht of ook wel de Wilde Natuur.

Ten tijde van de aanleg van Jacob Cats stond beeld van Diana op de grens van tuin naar duin op *Zorgvliet*.⁶⁶⁰ Opvallend was dat het huis bestond uit slechts één bouwlaag. Dit hield mogelijk verband met het ontbreken van de draagkracht van de grond. Het huis was daarom niet hoog en bood niet de mogelijkheden om over de tuin heen te kijken. Ook was het huis zo geplaatst dat het niet goed zichtbaar was vanaf de heerweg (Zeestraat). Eigenaar en bezoekers hadden goed uitzicht op de omgeving vanaf de twee heuvels en verschillende 'dijklichamen'. Velden met fruitbomen bepaalden het beeld van de tuin, zodat deze met recht een plantage genoemd mag worden.

Een tweede buitenplaatsenzone bestond uit *Duinrell*, *Rijksdorp* (ofwel *Rijcxdorp* of *Rijxdorp*) en *Coxhorn* bij Wassenaar (figuur 6.9). *Duinrell* is als voorbeeld uitgewerkt.⁶⁶¹ Alle drie kenden ze een agrarische hoeve als voorloper.⁶⁶² Ze waren gelegen aan een weg die langs de duinen liep tot aan Leiden. De tuinen werden gevoed door beekwater. In de achttiende eeuw werden deze drie buitenplaatsen beschreven als drie-eenheid, waarbij *Duinrell* het hoogst opgaande groen had, *Rijksdorp* het mooiste huis en *Coxhorn* de mooiste cascade (watertrap).⁶⁶³ Een halve eeuw later beschreef ook Twent dat het zicht op *Duinrell* en *Rijksdorp* als een van de mooiste gezichten van Holland kon worden beschouwd.⁶⁶⁴

Op de plaats van boerenhoeve *Oudt Duynrell* werd rond 1663 begonnen met de aanleg van een buitenplaats door jonker Amelis van den Bouchorst, heer van Wimmenum en Vromade (1613-1669).⁶⁶⁵ Hij woonde aan het Lange Voorhout. Na zijn overlijden werd de boerenhoeve verkocht en het kwam in 1680 uiteindelijk in handen van de schatrijke Cornelis de Jonge van Ellemeet.⁶⁶⁶ De Jonge van Ellemeet liet de boerderij afbreken en gaf Jacob Roman de opdracht een nieuwe tuin aan te leggen (figuur 6.10). *Duinrell* was volgens bronnen ongeveer 190 ha groot.⁶⁶⁷ De buitenplaats was gesitueerd op de overgang van de binnenduinen naar de veenweidevlakten nabij een rel. De tuin lag op 2 mijl van Den Haag, zo schrijft

⁶⁶⁰ Morren. 1903 januari-juni, 255.

⁶⁶¹ Rijken. 2005, 285.

⁶⁶² Rijken. 2005, 284.

⁶⁶³ [Z. n.]. 1768, 31; Rijken. 2005, 289.

⁶⁶⁴ Twent. 1805, 4.

⁶⁶⁵ Stal. 1983, 75-79; Micklinghoff. 1998, 79-80.

⁶⁶⁶ Rijken. 2005, 284; Van der Aa. 1847, 539.

⁶⁶⁷ Micklinghoff. 1998, 79.

Coenraad Droste.⁶⁶⁸ Het stromend water van de rel maakte onderdeel uit van de compositie van de buitenplaats. Het water werd benut voor irrigatie en waterwerken in de tuin. De gemeenschappelijke locatietekenen van de drie tuinen waren een positie niet aan de trekvaart, noch aan de alternatieve handelsroutes, noch aan een heerwegen. *Duinrell*, *Rijksdorp* en *Coxhorn* lagen aan een weg die langs de voet van de duinen liep. Verder was Amelis van den Bouchorst bezig om een weg door de duinen naar het strand aan te leggen, toen hij overleed. Het pad kreeg niet de allure die de Zeestraet had, maar laat wel zien dat de wens bestond om het eigendom met het strand te verbinden.

FIG. 6.9 Fragment topografische kaart Wassenaar 1904 (bron: topografische dienst Emmen).

In de rand van de binnenduinen bij Wassenaar lagen drie buitenplaatsen: *Duinrell*, *Rijksdorp* en *Coxhorn*. Tussen *Duinrell* en *Rijksdorp* loopt vanaf een belvédère (uitkijkpunt) een pad naar de zee (huidige *Wassenaarse Slag*).

De hoofdstructuur van de compositie werd gevormd door een centrale as die oost-west liep en eindigde in de overgang van duin naar tuin (figuur 6.10). Aan de oostzijde van het huis was de centrale as gematerialiseerd in een formele bomenlaan met een in vierkant gepland verband, die de tuin met de omgeving verbond. Hierdoor lag de nadruk voor de naderende bezoeker op het woonhuis. Via de formele entreelaan kwam een bezoeker op een voorplein met een halfronde boog,

⁶⁶⁸ Rijken.2004, 290-291. Lees op pagina 292 ook het gedicht van Droste over deze beek.

waaraan het centrale, ondiepe woonhuis stond. De bel-etage lag een halve verdieping hoger, met daarboven nog een verdieping met kap. Zowel aan de voor- als aan de achterkant had het huis een balkon vanwaar uitzicht op de omgeving werd geboden. Aan de entreezijde bood het uitzicht op aankomende bezoekers, het plein met twaalf bomen, de formele laan met dubbele bomenrij en op Wassenaar met zijn kerk.

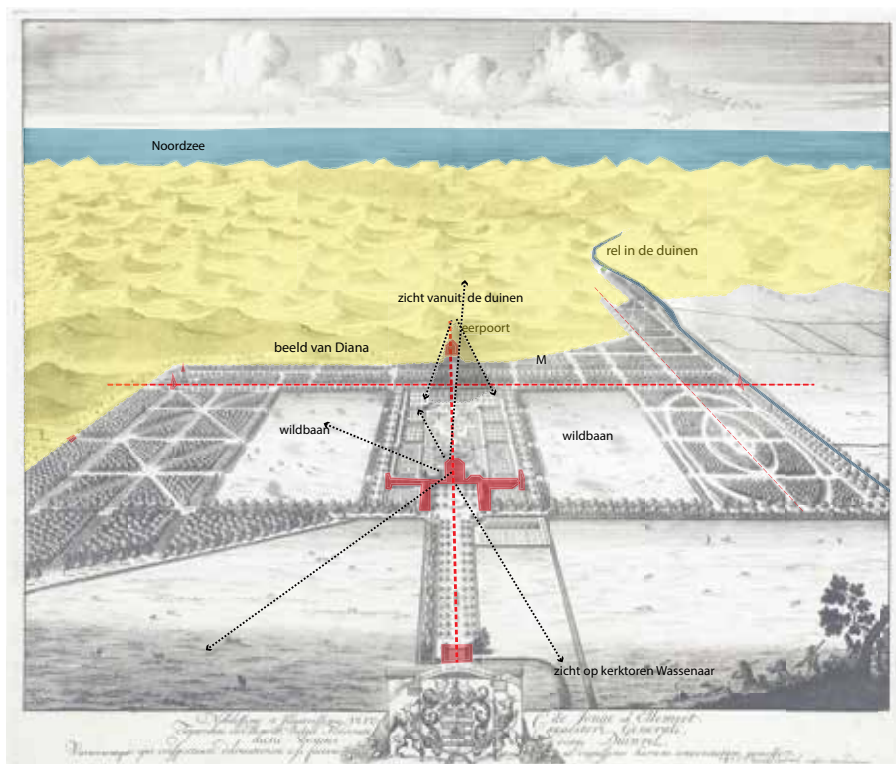

FIG. 6.10 *Noblissimee et (...)* Petrus Schenk 1702. De analyse toont de structuur van Duinrell (Regionaal archief Leiden en Rijksmuseum) (bron: auteur).

Legenda: duinen (geel), rel, beek of Noordzee (blauw), centrale as en dwarsassen (rode stippellijn), belangrijke gebouwen (licht rood). Pijlen geven de zichtassen en grijs de blikvelden weer.

Deze vogelvlucht van Duinrell geeft omvang van de tuin en verbondenheid met de duinen. De hoofdas in het midden van de tuin verbond de belangrijkste bouwwerken met elkaar, zoals entreepoort, huis en eerpoot. Rechts is noorden.

Aan de achterzijde bood het balkon uitzicht over de parterres de broderie en via de tuinas richting het duinlandschap.⁶⁶⁹ De centrale as ging aan de achterzijde van de tuin door als middelpad en eindigde in een zitje bij een halfronde vijver en de eerpoort met zwaan.⁶⁷⁰ Deze eerpoort was kennelijk belangrijk, want er zijn twee afbeeldingen van: een van de voorkant met het zitje aan de waterzijde en de poort erachter, en een tweede afbeelding vanuit de duinen richting huis en Wassenaar (figuur 6.11).

FIG. 6.11 Gezicht van Duynrel achter vande Duyn naar 't Huys door P. Schenk (bron: Rijksmuseum).

De overgang van duin naar tuin vormde een specifiek punt in de tuin. In de duinen dertelen de konijnen.

De tuinaanleg van *Duinrell* kreeg door de twee dwarsassen (interne tuinassen) een brede opzet. De eerpoort met zwaan was niet de enige overgang van tuin naar duin. Verderop stond eveneens een beeld van de godin Diana in een kabinet (figuur 6.12).

⁶⁶⁹ Omdat het onduidelijk is hoe de plattegrond eruit heeft gezien, kunnen we niet zeggen waar de salon met het mooiste uitzicht op was gericht (achterkant?) en of de as in een centrale gang doorliep en zo de beide delen aan de tuin verbond; beide opties werden vaker toegepast. Voor de afbeeldingen zie Rijken.2004, 289-290.

⁶⁷⁰ Schenk. Noblissimee et (...) Duinrell, afbeelding 13.

Het is onduidelijk of beide bouwwerken (poort en gebouw) gezien moesten worden als het einde van de tuin of het begin van de jachtgebieden die door het positioneren van deze gebouwen op deze grens min of meer bij de tuin werden getrokken. Ook kende de tuin twee wildbanen. De wildbanen waren open ruimten in de tuin waar de eigenaar op zijn eigen grond kon jagen (figuur 6.10).⁶⁷¹

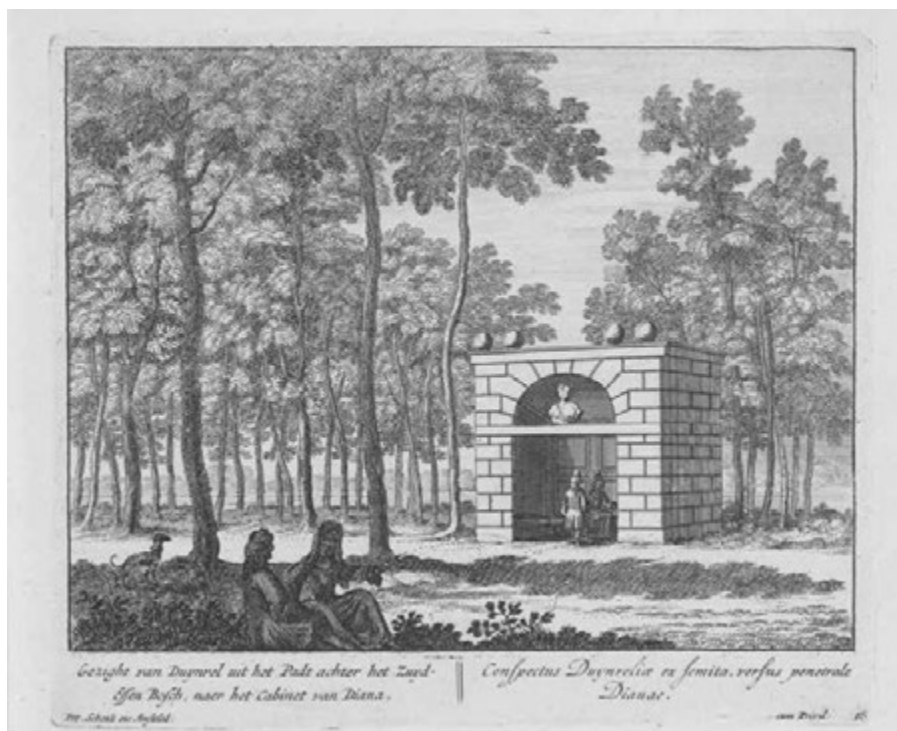

FIG. 6.12 *Gezicht van Duynrel uit het Padt achter het Zuyd- Essen Bosch, naer het Cabinet van Diana* (bron: Rijksmuseum).

De opzet van de tuin van het naastgelegen *Rijksdorp* was vergelijkbaar met die van *Duinrell*. *Rijksdorp* was oorspronkelijk aangelegd door Amelis van den Bouchorst maar werd bewoond door Unrico Ripperda.⁶⁷² Het ontwerp van het huis kwam van kwam van Pieter Post. In 1657 kocht Van den Bouchorst een hofstede aan het einde van de Molenlaan. Deze hoeve was gelegen op een stuk zandgrond, naast vruchtbare

⁶⁷¹ Micklinghoff. 1998, 80-82.

⁶⁷² Micklinghoff. 1998, 23, 167-169; Rijken, 2004, 284-287.

kleigronden. De afscheiding tussen de strandwal en de kleigronden bestond uit een dijk en wetering. Op basis van een vertekend perspectief is een reconstructie gemaakt (niet opgenomen), die eveneens een centrale as toont die loodrecht op de duinen staat. Het hoogteverschil in de tuin was circa 25 meter. Twee paden lijken de duinen in te gaan.⁶⁷³

6.3.2 Clingendael, Keukenhof en Duivenvoorde, buitenplaatsen op de strandwallen

Op het zand van de strandwallen, even ten noorden van Den Haag, verschenen clusters met buitenplaatsen (figuur 6.14). In een gebied dat doorliep tot aan Leiden lagen boerderijen die in de loop van de zeventiende eeuw uitgroeiden tot buitenplaatsen. Voorbeelden zijn *Oostduin* (1597), *Arentsdorp* (in 1648 wordt de hofstede een heerlijkheid), *Waelsdorp* (1575),⁶⁷⁴ *Clingendael* (1544), *Duindigt* (1584) en *Oosterbeek*.⁶⁷⁵ Eigenaar Philips Doublet II van *Clingendael* liet de oorspronkelijke boerderij omvormen tot een buitenplaats (1642-1660). Rond 1680 liet Philips' gelijknamige zoon een nieuwe tuin aanleggen (figuur 6.13 en figuur 6.14).⁶⁷⁶ De tuinaanleg besloeg in 1680 slechts dertien ha van een totale oppervlakte van ongeveer 70 ha; het grootste deel van het gebied werd gebruikt voor landbouw.⁶⁷⁷

Het ontwerp van de aangelegde tuin van *Clingendael* was langwerpig; het was vier keer zo lang als breed. Verschillende sloten in dit veengebied werden omgevormd tot vijvers (figuur 6.13). Rond 1680 werd het rondom beplant met bomen. Hagen verdeelden de tuin in kamers. Het hoofdstructuur van de tuin werd bepaald door twee elkaar loodrecht kruisende assen. De as die stad en landschap met de buitenplaats verbond, stond min of meer loodrecht op de strandwal en kende een dubbele bomenlaan (externe tuinas). Loodrecht hierop lag de interne tuinas, die de verschillende kamers van de tuin met elkaar verbond. Deze as liep parallel aan de

⁶⁷³ Goudeau, Janson, De Kievit, Van Lit. 1985; Goudeau. 1994, 32.

⁶⁷⁴ In 1845 worden *Oostduin*, *Arentsdorp* en *Waelsdorp* samengevoegd: zie: Heldring. H.A. 0172-01

⁶⁷⁵ Micklinghoff. 1998, 73.

⁶⁷⁶ Albers, Helmink. 2000, 154-156.

⁶⁷⁷ Oppervlakte van 5 tot 6 ha, opgemeten op basis van oude en temporele kaarten (Van Sallem uit 1660). De ontworpen tuin (1680) mat 12-13 ha, maar de gronden waren veel uitgestrekter. Tegenwoordig is de tuin ongeveer 69 ha.

strandwal met de heerweg die daar overheen liep. De as eindigde aan beide zijde in een *exedra*, een halfronde boog om een zichtas 'op te vangen'. Op de tuinas, nabij de kruising met de omgevingsas, verrees het nieuwe woonhuis, destijds van bescheiden omvang. Het had een verhoogde bel-etage die (bijna) op de eerste verdieping lag. In het midden liep een gang, die eindigde in een balkon aan de tuinzijde. De tuinas werd dus doorgezet in het huis, waardoor het interieur met de tuinaanleg werd verbonden. De derde verbinding van de buitenplaats met het omliggende landschap werd gevormd door een kleiner pad naar het nabijgelegen *Waelddorp* en andere buitenplaatsen (figuur 6.14). Een beeld van Apollo, god van kunsten en wetenschap, stond centraal in de tuinaanleg.⁶⁷⁸

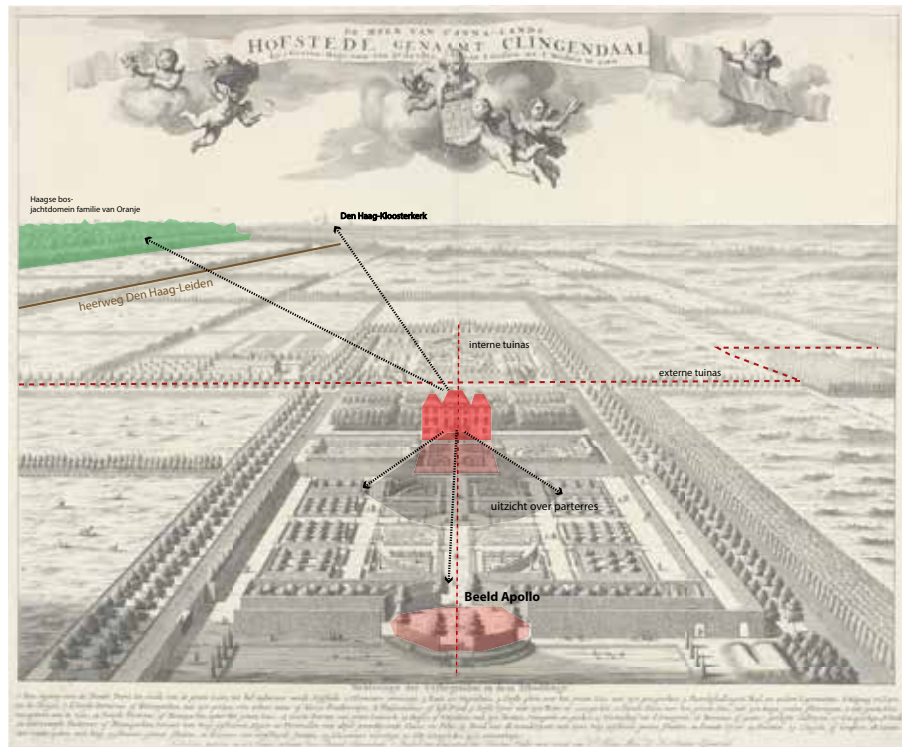

FIG. 6.13 *De heer van St Anna-lands Hofstede genaamt Clingendaal (...)*, (bron: Haags Gemeentearchief, bewerkt door auteur).

Legenda: gebouw (rood), grotere ruimten (licht rood), interne tuinas (rode stippellijn), externe tuinas (zwarte stippellijn dun), heerweg (zwarte stippellijn dik), Haagse bos (groen), kerk (grijs).

De in grijs bewerkte toren is die van de Kloosterkerk aan het Haagse Lange Voorhout.

⁶⁷⁸ Albers. 1997, 19-20.

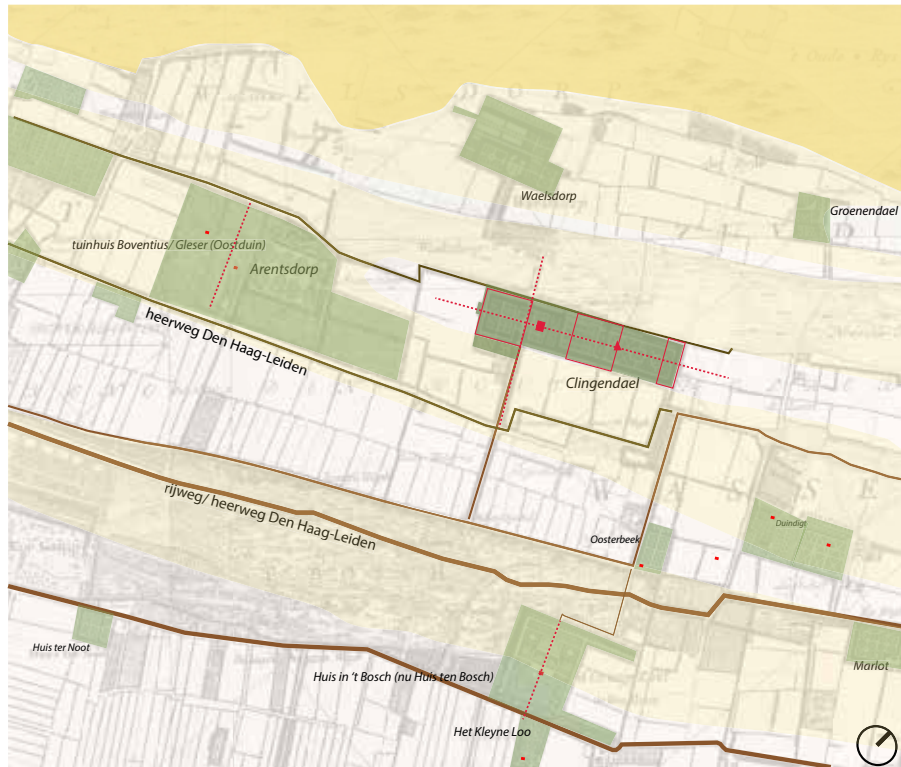

FIG. 6.14 Fragment Hoogheemraadschap Delfland door Cruquius 1712 (bron: Hoogheemraadschap Delfland, bewerkt door auteur en J. J. Wiers).

Legenda: strandwallen (geel), strandvlakten (wit), buitenplaatsen (groen), (heer)wegen (bruin), tuinassen (rood stippellijn), huis (rood blokje).

De siertuin van Clingendael was gepositioneerd tussen twee strandwallen, terwijl het gehele bezit veel groter was. Ook Arentsdorp en de Oranjesael (het huidige Paleis Huis ten Bosch) lagen op de overgang tussen strandwal en strandvlakten.

Clingendael had een lange entreelaan, die aan weerszijden was beplant met bomen. Deze entreelaan stond loodrecht op de heerweg van Den Haag naar Leiden door het Haagse bos.⁶⁷⁹ Een dergelijke loodrechte entreelaan, die deels in de tuin en deels erbuiten lag, wordt vaker gevonden bij buitenplaatsen op de strandwallen. Entreelanen en heerwegen gaven dit gebied een landschappelijke orthogonale basis. De entreelaan was nodig omdat het huis ook hier verder van de weg af geplaatst en daarom voor buitenstaanders minder goed zichtbaar. De tuin lag ook niet aan een

⁶⁷⁹ Albers, Helmink. 2000, 154; Micklinghoff. 1996 59–63 voor uitgebreide tuinomschrijving..

trekvaart of handelsroute over water.⁶⁸⁰ De beplante lengte- en dwarsassen in de tuin werden omkaderd door bomen en bepaalden de structuur van de tuin en omgeving. Uitzichten vanaf hoger gelegen delen op de buitenplaatsen naar de kerktorens van andere dorpen, zorgden voor een visuele ondersteuning van dit landschap.

Aan de oostzijde van de langwerpige tuinaanleg lagen weilanden en aan de westzijde afgezande duinen. De grond was hier vruchtbaar. Huis en siertuin van *Clingendael* werden opvallenderwijs gepositioneerd in een kleine depressie tussen twee strandwallen (figuur 6.14). Dit is waarschijnlijk met een bedoeling gedaan, want het grondgebied was veel uitgebreider en ook een andere plaats had gekozen kunnen worden voor de aanleg van een tuin. Het lijkt aannemenelijk dat de keuze voor deze locatie ingegeven werd door de aanwezigheid van water voor een waterrijke tuin. De positie in het kustlandschap klinkt door in de naam. Een cling of kling stond voor een duin.⁶⁸¹ Vanwege het stuiven van het zand, alsook ter bescherming tegen 'het schenden der conijnen', werd de tuin omzoomd door twee rijen bomen. Uitzicht over het landschap had men vanaf het terras van het huis of vanaf de hoogbeplante dijk langs het achterste deel van de tuin.⁶⁸² De buitenplaats was niet direct gepositioneerd aan een beek, zoals in de binnenduinen, maar was verbonden met het slotenpatroon van de strandvlakten, die het gebied afwaterden. Deze relatie met het poldersysteem gold ook voor andere buitenplaatsen op de strandwallen. Hierdoor was de tuin verzekerd van voldoende water voor de vijvers en voor irrigatie.

De overgang van strandwal naar strandvlakte werd ook benut bij de aanleg van buitenplaats de *Keukenhof* nabij Lisse. Het gebied kwam in 1604 in handen van een groep ontwikkelaars, onder wie Gerard van der Laan, eigenaar van het naastgelegen *Ter Specke*. Hij kocht het terrein om het gebied te kunnen ontzanden. De geometrische tuin werd aangelegd in 1638 door Adriaen Maertsensz Block (1581/82-1661).⁶⁸³ Op een schilderij (figuur 6.15) zijn aan de ene kant de afgezande duinen en de strandvlakte afgebeeld en aan de andere kant de polderverkaveling. De naam *Keukenhof* is volgens verschillende bronnen afgeleid van een duin dat in het bezit was van het nabijgelegen middeleeuwse *Slot Teylingen*; het was vermoedelijk de bijbehorende moestuin.⁶⁸⁴ De locatie van de *Keukenhof* was gunstig. Het was

⁶⁸⁰ Albers, Helmink. 2000, 155.

⁶⁸¹ Albers, Helmink. 2000, 154-155; Micklinghoff. 1996, 57.

⁶⁸² Albers, Helmink. 2000, 157.

⁶⁸³ Koper. 2000, 82.

⁶⁸⁴ Koper. 2000, 82.

gelegen aan zowel de Loosterweg of Lytweg, een slingerend zandpad, en de heerweg van Leiden naar Haarlem, die aangelegd was op de rand van de strandwal.⁶⁸⁵ Ook kende de locatie van de *Keukenhof* een waterverbinding (Lisserbeek) met het trekvaarttraject Leiden-Haarlem (tweede fase). Het huis was dan wel niet direct gepositioneerd aan de trekvaart zelf, maar het had hiermee wel een directe en bruikbare verbinding.

FIG. 6.15 Keukenhof, schilder onbekend (bron: kasteel Keukenhof).

Links van de tuinaanleg is de strandwal afgebeeld en rechts de regelmatige verkaveling van het polderlandschap. De tuin werd omgeven door een dubbele bomenrij, die hem niet alleen een besloten karakter gaf, maar ook voorkwam dat het zand de tuin in woei.

Een derde voorbeeld is *Duivenvoorde* bij Voorschoten (figuur 6.16 - figuur 6.18). *Duivenvoorde* werd voor het eerst genoemd in 1226. Etymologisch is de naam waarschijnlijk verwant aan de Dobbewatering, de wetering die langs de strandwal liep.⁶⁸⁶ Op figuur 6.16 is te zien hoe de strandwallen in dit gebied werden gebruikt voor de aanleg van het kasteel en naburige boerderijen, waarbij de randen met het veen werden opgezocht. De getallen geven de huidige bodemhoogten aan in dit gebied. Deze metingen tonen dat er nu nog steeds hoogteverschillen zijn. Dit zal anders geweest zijn in de zeventiende eeuw. *Duivenvoorde* werd aangelegd op een van de strandwallen, waarop ook delen van stadskernen van Den Haag,

⁶⁸⁵ Langeveld. 2009, 70-71.

⁶⁸⁶ Galjaard, Rijken. 2000, 262; Micklinghoff. 1996, 89; Rijken. 2004, 333-343.

Leidschendam en Voorschoten lagen. Aan de rand van de buitenplaats liep de heerweg van Den Haag naar Leiden over de strandwal. Iets verderop en niet afgebeeld op de tekening liep de Vliet. Over de Vliet liep de trekvaartverbinding Den Haag en Leiden. *Duivenvoorde* lag niet direct op de oeverwallen van de rivier, maar was er via een slotensysteem mee verbonden. Ook kende het complex een oprijlaan met aan weerszijden bomen, die het met de heerweg verbond. Deze heerweg werd geflankeerd door vele boerderijen en door meerdere kastelen en buitenplaatsen.

FIG. 6.16 De kaart van F. van Berckerode 1611 met Duivenvoorde (bron: M. Schravezande, 2008).

Legenda: strandwallen (geel), strandvlakten (geel grijs), getallen zijn huidige bodemhoogtes op basis van ahn.nl.

Het gebied rond *Ter Horst* en *Duivenvoorde* is geprojecteerd op een kaart met de vermoedelijke geomorfologie en huidige bodemhoogtes in NAP (gebaseerd op de ahn.nl); deze hoogtes waren zeer waarschijnlijk anders in die tijd rond 1700.

FIG. 6.17 *Duivenvoorde* situatie ca.1611 (bron: M. Schrivezande, 2008).

FIG. 6.18 *Duivenvoorde* situatie ca.1711 (bron: M. Schrivezande, 2008).

Legenda: strandwal (geel), strandvlakte (licht geel), tuinaanleg (licht en donker groen, bruin). Interne en externe tuinassen (zwart stippellijn).

De oorspronkelijke zestiende-eeuwse tuin van *Duivenvoorde* (links) lag op een strandwal. Een eeuw later (rechts) was de tuin vergroot en gemoderniseerd. Met uitzondering van de vijver rond het huis (deel van kasteel) werden de nieuwe waterpartijen aangelegd in de lagere delen van de tuin (strandvlakte).

De entreeaan lag loodrecht op de heerweg. Een stenen entreepoort markeerde de aanwezigheid van het kasteel aan deze heerweg. De vorm en maat van de oorspronkelijke tuinaanleg komt overeen met de afmeting van de strandwal en was min of meer vierkant (figuur 6.17). Bij de latere uitbreiding werden vijvers toegevoegd in de lagere en nattere delen van het landschap (figuur 6.18). Het water voor het vullen van deze vijvers en de algehele irrigatie van de tuin kwam uit het polder-boezemsysteem van de Duivenvoordse polder. Het nabijgelegen *Ter Horst* lag op een andere, smalle zandrug. Vanwege de maat van de zandrug kreeg de tuin hier een langwerpige karakter in de andere richting dan de richting van de tuinaanleg van *Duivenvoorde*. Zowel *Duivenvoorde* als *Ter Horst* waren onderdeel van een vrijwel orthogonale structuur met bomenlanen langs de heerwegen en dwars daarop de bomenlanen langs oprijlanen van verschillende buitenplaatsen. De zichtassen vanuit het huis naar andere buitenverblijven of kastelen in de omgeving (in dit voorbeeld *Ter Horst*) bepaalden de hoofdopzet van de tuin.

6.3.3 **Beeckestein en Scheybeeck, Wijkermeerse buitenplaatsen**

De buitenplaatsen direct aan het Wijkermeer gelegen, lagen langs de enige heerweg tussen het Zuider- en Noorderkwartier (hoofdstuk 5). Het traject van deze heerweg liep op de overgang van de meerweiden met de duinen. In deze zone van zes kilometer breed was een hoogteverloop ongeveer 24 meter.⁶⁸⁷ De meerweiden, de aanslibbingen van het Wijkermeer, vormden de brede en drassige oevers. Het landschappelijk profiel week hiermee af van dat van de strandwallen of de binnenduintrand. Deze tweede (figuur 6.19) weg met aanliggende buitenplaatsen wordt ook wel de tweede rang van de buitenplaatsenaanleg genoemd, zoals eerder gemeld.

Hoewel de buitenplaatsen aan de heerweg lagen, vervulden de landschappelijke overgangen, het reliëf en het polderwater een structuurbepalende rol voor de buitenplaatsenaanleg. De kaart op mesoschaalniveau toont dat de buitenplaatsen lagen aan de Overbeek (De Streng), de Ladderbeek, de St. Engelmontsbeek, de Alenbeek en de Rozenbeek.⁶⁸⁸ *Watervliet*, gelegen langs het Wijkermeer, kwam als hofstede in de zeventiende eeuw in bezit van Pieter Rendorp (1648-1699) die getrouwd was met Johanna Hulft (1648-1698). Hij was een Amsterdamse brouwer en reder.⁶⁸⁹ Over *Watervliet* werd geschreven dat 'de Ladder-beek, tusschen den duinderwegh en de hofstede Duinvliet voortkomende, te midden door deeze schoone lustplaetze heen loopt, en het daer uit geleide water dezelve niet alleen bevochtigt, maer hare konstryke fonteinen, waterkommen en vischryke vyvers ververscht en levendigh hout'.⁶⁹⁰ *Scheybeeck* en *Beeckzangh (Blausehuis)* waren twee naast elkaar gelegen buitenplaatsen, eveneens gelegen aan de heerweg bij Beverwijk.⁶⁹¹ In 1652 beschreef Joan Blaeu het dorp Beverwijk: 'het is een schone en vermaeckelijcke plaets, daer vele aansienlijken lieden van Amsterdam en andere plaetsen hare hofsteden en tuynen hebben, om sich in de somerdagen te verlustigen, en den dagelijkschen last der zorgen en moeyelijckheden te verlichten'.⁶⁹² Joost van den Vondel (1587-1679), die graag op *Scheybeeck* kwam, dichtte over de beek:

⁶⁸⁷ Actuele informatie www.ahn.nl/viewer (geraadpleegd: 5 augustus 2015).

⁶⁸⁸ Aan de Overbeek/De Streng lagen 't *Huis Duinwijk*, het *Blauwe Huys*, *Scheybeeck*, *Blausehuis/ Beeckzangh* en *Westervijk*. De Ladderbeek was verbonden met *Watervliet* en *Schoonoort* en hoger in de duinen met het *Velzerbos* en *Duinvliet*. De St. Engelmontsbeek kruiste het terrein van *Velserbeek* en liep langs *Meerhoef*. De Alenbeek liep langs *Beeckestijn* en de Rozenbeek liep over *Beekvliet* en *Hazenvelt*.

⁶⁸⁹ Betram. 2005.364-368.

⁶⁹⁰ Brouërius van Nidek, De Let. 1729, 23.

⁶⁹¹ Woning, in: *Velisena*, 3- 1994, 7-14; Bertram 2005, 281--283, 54 (Blausehuis).

⁶⁹² Blaeu. 1652, 240.

FIG. 6.19 Fragment kaart Noord Kennemerlant (bron: Noord-Hollands Archief, bewerkt door auteur).

Legenda: duinen (geel), buitenplaatsen (groen), beken (blauw), heerweg (bruin), meerweide (grijs).

De buitenplaatsen aan het Wijkmeer bij Velsen en Beverwijk lagen niet alleen aan de heerwegen en het Wijkmeer (hfd 5), maar ook aan de vele beken die uit de duinen kwamen (paars/blauw).

‘De klare Beeck, uit schorre duinen, gesproten, om uw ackerlant, Uw vijvers, bosch en groene tuinen, Langs oevers, dicht met ooft beplant, te laven met een lieflijk morren, Tot dat ze valt in 't Wijckermeer’.⁶⁹³

⁶⁹³ Van den Vondel. 1642, 323.

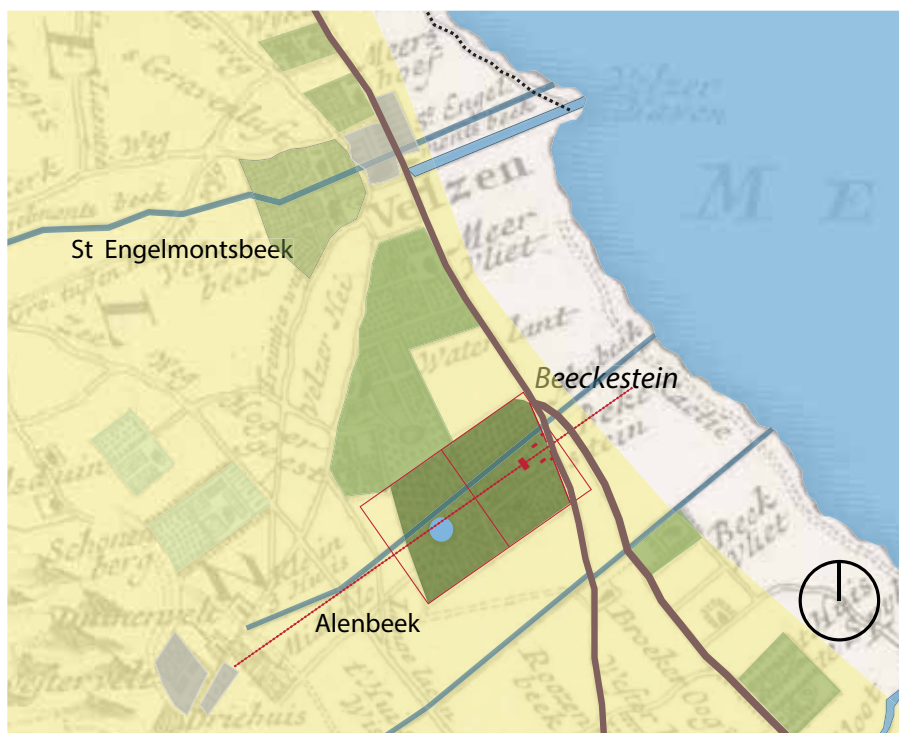

FIG. 6.20 Fragment Noort Kennemerlant, (bron: Noord-Hollands Archief bewerkt door auteur).

Legenda: duinen (geel), buitenplaats (groen), water (blauw), heerweg (zwart), huis of tuinmuur (rood).

Beeckestijn en ook Scheybeek (niet afgebeeld) lagen aan de heerweg. .

Over de beleving van de beek schreef hij: 'Doorluchte Beeck, van bloeiend loof bedeckt, Die menighmael verstreckt, Een spiegel voor de fiere Katarijn, Daar zy den zonneshijn, Ontschuilt, en zingt op uwen waterval, Met liefelijck geschal; Wanneer 't bekoorde en vrolick pluimgediert, Daar onder tiereliert: Doorluchte Beeck, wel waarom ruischtge niet Haar voor met eenigh liet, Waar door zy wert gebetert en gesticht'.⁶⁹⁴

De meeste buitenplaatsen in de binnenduinen lagen aan een beek; deze waterstromen vormden dus een vestigingsfactor. De bodem bood voldoende stevigheid voor de bouw van huizen. Het reliëf kon gebruikt worden voor de compositie van de tuin voor uitzicht en oriëntatie van het huis. Door de aanwezigheid van de beken was er altijd voldoende zoet water voor irrigatie van de tuin en het vullen van de vijvers met zeer schoon water.

⁶⁹⁴ Van den Vondel. 1642, 130.

Het hoogteverschil tussen de hogere duinen en de meerweiden zorgde niet alleen voor verval in het water, maar bood de eigenaar en de bezoekers ook uitzicht over de omgeving. Vanaf deze hogere posities in het landschap keek men onder meer richting Amsterdam. Dit werd versterkt doordat het blikveld zich uitstrekte over het water van het Wijkermeer, dat een open vlakte vormde met de kerktorens op de achtergrond. Zo kon men de stad op 18 kilometer afstand zien.⁶⁹⁵ Hoewel vanuit dit perspectief de huizen van de stad zelf wellicht niet goed zichtbaar waren, moeten de kerktorens dat wel zijn geweest.

Uitzicht had men vanuit de salon op de (verhoogde) bel-etage of vanaf een dakterras. Zo is van *Scheybeek*, *Westerhout* en *Meerestein* bekend dat zij een dakterras hadden.⁶⁹⁶ Niet alleen op het dak, maar ook in de tuin werden de landschappelijke hoogteverschillen benut. Als ze er niet waren, werden kunstmatige hoogteverschillen gemaakt, zoals mounts (bergjes) of uitzichtpunten. In de duinen werd dit uitzicht versterkt door de bouw van torentjes, zoals het 'torentje van Blauw' op *Westervelt*.⁶⁹⁷ Het is opvallend dat in de tuinen waarin al reliëf aanwezig was, dit nog werd versterkt door extra verhogingen aan te brengen.

6.3.4 'Een welgelegen en van nature goede en welgestelde plaats'⁶⁹⁸

Op basis van de kaartanalyse en de historische teksten kan geconcludeerd worden dat de overgangen van de zand- en kleigronden het meest in trek waren voor de aanleg van buitenplaatsen. Deze gradiënten, de overgangen tussen twee bodemsoorten, bestonden dus uit de overgang van verschillende bodemsoorten, kenden reliëf, een grotere biodiversiteit dan op een type grond en verschillende vormen van water. De reden voor eigenaren om dit type locatie te kiezen was, zo lazen we eerder in dit onderzoek, dat deze destijds als gezond werden betiteld, met de smakelijkste vruchten en een grote variëteit in bloemen, planten en bomen. Vooral de smakelijkheid en diversiteit van beplanting waren belangrijk, omdat tuinieren een belangrijk motief voor de aanleg van een buitenplaats was. Het kweken van bijzondere planten of planten onderstreepten de botanische kennis van de eigenaar. Het tentoonstellen van bijzondere (soms exotische) planten droeg bij aan de status van de eigenaar.

⁶⁹⁵ De plaats in de compositie van de kerktoren en het water is trouwens niet de werkelijkheid. Kennelijk was de prent ook bedoeld om de relatie met de stad te benoemen.

⁶⁹⁶ Van Assen, Wierda. 2002, 94; Bertram. 2005, 376, afbeelding AP477 (*Westerhout*).

⁶⁹⁷ Van Assen, Wierda. 2002, 94; Bertram. 2005, 378.

⁶⁹⁸ De la Court van der Voort. 1737, 38.

De hoogteverschillen op de gradienten zorgden voor de mogelijkheid van overzicht en uitzicht over stad en landschap. Dit was een essentieel onderdeel van een buitenplaats. De afmetingen van de strandwallen en de naastgelegen strandvlakten waren bepalend voor de afmeting en oriëntatie van de tuinen. Daar waar het reliëf werd gebruikt in het kustlandschap, werd dit in de droogmakerijen nauwelijks benut. De grootste hoogteverschillen in de droogleggingen waren de randen, de ringdijk. Vanaf een huis aan de ringdijk had men uitzicht over zowel het droogmakerijenlandschap als de veenverkavelingen. Hoewel dit een mooi uitzicht moet hebben gegeven, vormden deze locaties nauwelijks een vestigingsfactor.

6.4 Vermaak

Vermaak, ofwel recreatie, vormde een van de belangrijkste redenen voor de aanleg van een buitenplaats, zoals Van der Groen beschrijft.⁶⁹⁹ Voor sommige vormen van recreatie speelden bepaalde locaties een belangrijke rol. Door deze geografische component kon vermaak dus ook een vestigings- en compositiefactor zijn. Met de buitenplaats verbonden vermaak kon variëren van tuinieren en het kweken van exotische planten, balspelen (malie- of kolfbaan), het wandelen in de tuin tot naar het strand gaan, vissen of jagen. Deze activiteiten waren niet alleen bepalend voor de locatie van de buitenplaats, maar ook voor het sociale leven eromheen. De vraag is of vermaak een geografische component bevatte, en of vermaak de locatie of compositie bepaalde als vestigingsfactor of als compositiefactor. Om het vermaak te definiëren worden eerst de vier belangrijkste vormen van vermaak besproken: wandelen langs het Noordzeestrand, jagen, tuinieren en balspelen.⁷⁰⁰

⁶⁹⁹ Van der Groen. 1669, Ioffelyckheydt des landtlevens.

⁷⁰⁰ Onder jacht is in dit hoofdstuk de vinkenjacht en de jacht op duindieren uitgewerkt. De jacht op water- en eventuele weidevogels, hengelen et cetera zijn buiten beschouwing gelaten.

6.4.1 Strandvermaak

Het kustlandschap langs de Noordzee bood de buitenplaatseigenaren verschillende mogelijkheden voor recreatie, zoals uiteenlopende bronnen beschrijven. De gegoede burgerij bleek het strand gebruikte voor uitstapjes langs de zee, ondanks de algemene visie dat strandvermaak in de zeventiende eeuw vooral een volksvermaak met een omstreden karakter was.

FIG. 6.21 J. Saenredam, aangespoelde walvis ((bron: Rijksmuseum).

Ondanks het feit dat dit gezien werd als een onheilstijding, kwamen er veel mensen kijken. Er stonden zelfs tentjes afgebeeld aan het strand.

Het ontluikende gebruik van het Noordzeestrand en het bijbehorende beginnende strandleven wordt beschreven in de *Vermakelyke Leidsche Buiten-cingels*. In dit boek werd beschreven hoe de schrijver ('wy') met een groep vrienden wandelde langs het strand bij Noordwijk: 'het gezicht van de Zee, 't welk wy daar voor de eerste maal in ons Tochtje hadden (...).verschafte onze Oogen een nieuw vermaak door de verandering.'⁷⁰¹ Na een maaltijd met vis, gingen ze 'een strand-wandelingetje doen (...).

⁷⁰¹ Visser. 1969 (1734), 290.

In die wandeling, welke dien Namiddag zeer luchtig, verquikkend en vermakelyk aan Zee was, gingen wy aan weerskanten van het Dorp [d.i. Noordwijk, G.A.V.S.] een goed stuk weegs op.⁷⁰² Tijdens deze vermakelijke tocht van een uur langs het strand spraken men over de resten van *Huys te Britten of Brittenburg*, een Romeinse kasteel.⁷⁰³ Een tweede voorbeeld komt naar voren in de beschrijving van het *Zegenpralende Kennemerland* waarin de positie van Beverwijk en het strand werd genoemd: 'Het leidt in het Zuidtwesten-deel van Noordt-Hollandt, en Kermerlandt; omtrent twee uren van Haarlem, twee uren van Alkmaar, en een half uur van de Zeestrandt, daar 't Wijk op Zee geheten word.'⁷⁰⁴ Kennelijk was het zeestrand noemenswaardig, want het werd uitgebreid beschreven. Ook in stadsbeschrijvingen werd vermeld dat de buitenplaatsen aan het Wijkermeer op slechts een halfuur van het strand lagen. Kennelijk was dit belangrijk voor het positioneren van dit buitenplaatsenlandschap.⁷⁰⁵

Pieter Teding van Berkhout beschreef in zijn dagboek hoe hij met zijn gezin vanaf zijn buitenplaats *Vijverbeeck* (later *Hofwyk* genoemd) in Noordwijk graag ging wandelen naar de trekvaart, waar tevens post kon worden afgeleverd.⁷⁰⁶ Ook schreef hij over het genoegen dat hij schepte om met zijn gezin te wandelen langs het strand en pootje te baaien in de zee.⁷⁰⁷ En ook in Zeeland ontstonden conflicten tussen de kerkgangers en de burgerij die op zondag wilde spelerijden op Walcheren.⁷⁰⁸

Dit strandleven is ook afgebeeld op oude prenten van bijzondere gebeurtenissen die veel bekijks trokken, zoals op die van de tekening van een aangespoelde walvis in 1601. Een grote hoeveelheid mensen zijn afgebeeld op deze kaart die de opmeting van de walvis laat zien (figuur 6.21).⁷⁰⁹ Ook was het een hele belevens toen prins Maurits (1567-1625) in 1602 voor het eerst met zijn zeilwagen over het strand van Scheveningen naar Petten reed met aan boord 28 personen. Over het traject Scheveningen-Petten deed men volgens de prent ongeveer twee uur (figuur 6.22).⁷¹⁰

⁷⁰² Visser. 1969 (1734), 298.

⁷⁰³ Visser. 1969 (1734), 299-308.

⁷⁰⁴ Halma, Brouërius van Nidek. 1725, (1) 135.

⁷⁰⁵ Halma, Brouërius van Nidek. 1725, (1) 135.

⁷⁰⁶ Den Hartog. 2008, 24, 227-237.

⁷⁰⁷ Den Hartog, Bultink. 2007, 44.

⁷⁰⁸ Van Ool. 2008, 12.

⁷⁰⁹ Eelman. Oneindig Noord-Holland 26 maart 2012. <http://onh.nl/nl-NL/verhaal/1724/onheilspellende-tijden-in-de-gouden-eeuw> (01.07.17).

⁷¹⁰ Giepmans, Kos, Van 't Zelfde. Groeneveld. 2004.

FIG. 6.22 *Currus veliferi illustrissimi principis Mauritii volitantes duabus horis Scheverina Pettemum ad quatuordecim milliaria Hollandica, quae singula iustae horae iter excedunt.* (bron: Rijksmuseum)

Op deze prent is de zeilwagen te zien van Simon Stevin uit 1602. Met deze zeilwagen vloog prins Maurits in twee uur van Scheveningen naar Petten, een afstand van veertien Hollandse mijlen. Hij deed dit als vorm van vermaak voor hem en zijn gasten.

De verbondenheid tussen de buitenplaatsen en het zandstrand werd onderstreept door de aanleg van enkele formele of informele strandwegen langs de hele Hollandse Noordzeekust. Enkele strandwegen werden door een buitenplaatseigenaar gemaakt of geïnitieerd. Voorbeelden daarvan zijn de Zeestraet en de informele strandwegen bij onder meer *Rijksdorp/Duinrell* en *Hof te Bergen*. De Zeestraet was de meest bekende strandweg. Het was een rechte, bestrate weg tussen Den Haag en Scheveningen (1665) (figuur 6.23). De weg kende een breed profiel met een bestrate rijbaan en was twee roeden breed (ongeveer 7,5 meter). Aan weerszijden stonden vier rijen lindebomen, die in een rechthoekig plantverband waren neergezet en waarvan de takken elkaar raakten (decouvert). Deze boombeplanting was niet uniek, hij kwam overeen met de beplanting van de heerwegen (zie hoofdstuk 7). Aan het einde van de Zeestraet torende de kerktoeren van Scheveningen boven de bomen uit als middelpunt van de compositie, zoals op de perspectieven te zien is (figuur 6.23). Buiten de boombeplanting stonden aan beide zijden hekken, die als een wal de Zeestraet afsloten van het duinlandschap. Huygens, die het ontwerp zou hebben gemaakt voor deze gemakkelijke weg, wijdde er meer dan duizend versregels aan,

onder meer aan het gebruik ervan.⁷¹¹ De Zeestraet vormde niet alleen een verbinding tussen twee dorpen, maar bood ook diverse mogelijkheden voor recreërende jongelui. Een rit maken langs de zee, wandelen, schelpen rapen aan het strand, vis kopen en opeten waren allemaal goede tijdsbestedingen, die ver uitstaken boven het kwaad van het kaartspel-om-geld waaraan Haagse meisjes zich verslingerden.⁷¹²

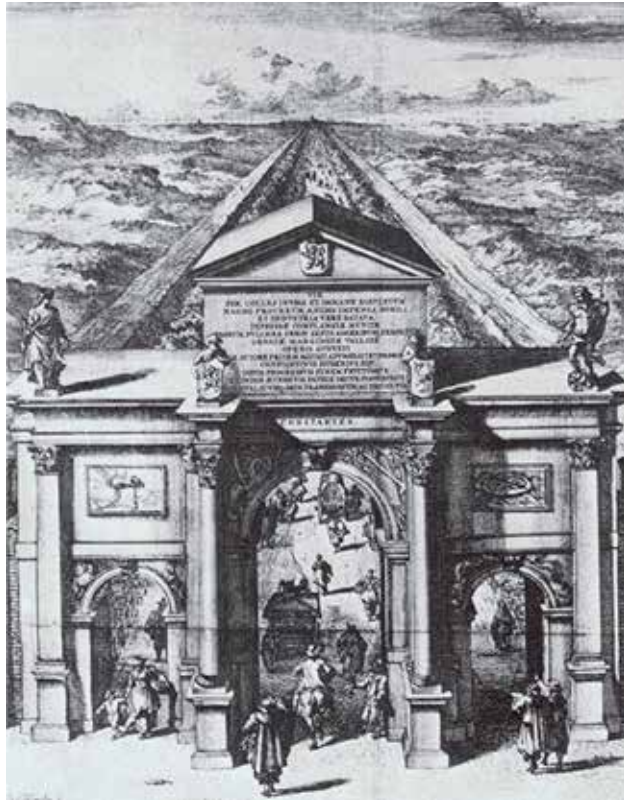

FIG. 6.23 Zeestraet (bron: Huygens gedicht *Zeestraet*).

Constantijn Huygens ontwierp een aangelegde weg tussen Den Haag en Scheveningen, de Zeestraet, die mede als bedoeling had om op het strand te kunnen recreëren. Langs de Zeestraet lagen drie buitenplaatsen, waaronder *Zorgvliet*. De toegangspoort werd gebruikt voor tolheffing.

⁷¹¹ Strengholts/ Huygens. 1981 (v 285).

⁷¹² Strengholts/Huygens. 1981 .

Het beeld dat naar voren komt is dat het Noordzeestrand voor een eerste buitenplaatseigenaren in de zeventiende eeuw al een geliefd uitje was. Daarom kan vermaak (Noordzee) een vestigingsfactor worden genoemd. Het is niet aangetoond dat het strand ook een compositiefactor was.

6.4.2 Jagen

Een belangrijke wijze van vermaak voor buitenplaatseigenaren was de jacht. De beste jachtgronden lagen in het kustlandschap van Holland. Al sinds de Karolingische tijd was de jacht op groot wild (hert, eland, zwijn, beer en wolf) het belangrijkste tijdverdrif van de adel en verkregen de graven van Holland en Vlaanderen het jachtrecht.⁷¹³ De glorie van de jacht was de zeventiende eeuw, aanvankelijk rond Breda en in het kustgebied van Holland.⁷¹⁴ Voor het herstel van de wildstand begon Maurits van Oranje (1567-1625) als opperjachtmeester met het uitzetten van Engelse herten in het Haagse bos, de jachtgronden van zijn residentie het *Binnenhof*. Dit Haagse bos maakte deel uit van het jachtgebied de 'wildernisse', dat zich uitstrekte in het kustlandschap van 's-Gravenzande via de Haarlemmerhout tot aan het Alkmaarderhout.⁷¹⁵ De populariteit van de jacht zou sterk stijgen onder Willem II (1626-1650) en Willem III (1650-1702), waarbij vooral de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe de meest geliefde jachtvelden werden, waar op groot wild via de volgjacht (parforce) werd gejaagd.⁷¹⁶ Konijnen die al rond 1300 waren uitgezet, vormden in de zeventiende eeuw een ware plaag in de duinen (afgebeeld onderaan op figuur 6.24). Het recht om op konijnen te jagen verpachtte Maurits aan adellijke particulieren, want hij hield meer van de valkenjacht ofwel de valkerij, het jagen met roofvogels.

Ook onder de goeie burgerij werd jagen een geliefde bezigheid in de zeventiende eeuw. Deze 'burgerlijke' jacht verschilde van jacht op klein wild in de duinen, dat refereerde aan de adellijke jacht op groot wild. De jacht op vinken was een 'evenknie' van de adellijke jacht met valken of andere roofvogels. Hengelen kon ook een geliefde bezigheid zijn op buitenplaatsen. Het kustlandschap bood aantrekkelijke mogelijkheden voor de jacht op klein wild, fazanten, patrijzen en in het najaar ook kleine zangvogels.

⁷¹³ Van Ool. 2008, 34.

⁷¹⁴ Van Ool. 2008, 41-44.

⁷¹⁵ Van Ool. 2008, 43.

⁷¹⁶ Van Ool. 2008, 44-46.

FIG. 6.24 *Gesicht van Duynrel achter vande Duyn naer 't Huys door Petrus Schenk*. De konijnen in de duinen representeren het jachtgebied dat de duinen vormden (bron: Rijksmuseum).

Over de *Keukenhof* werd geschreven dat men er goed kon jagen op ‘duinbeesten’ (hazen, patrijzen, fazanten en konijnen), die ooit in het omliggende bos leefden. Zo schreef men dat ‘zo overvloedig dicht ende dik was, dat men daarvan konden komen over de bomen ende deur de takken, zonder ter aarde af te stijgen’.⁷¹⁷ Andersom werd van het Amstelland in het veenweidelandschap geschreven dat er nauwelijks wild was om op te jagen, behalve wat vogels.⁷¹⁸ Sterrenbossen boden goede mogelijkheden om vanuit een centraal punt op het opgejaagde wild te kunnen schieten door de lanen, zoals bij *Hof te Bergen*, *Duinrell*, *Ter Horst* en vele andere. Op deze dieren mocht het hele jaar gejaagd worden. Op het schilderij *Een aap en een hond bij dood wild met op de achtergrond het buitenbedrijf Rijxdorp bij Wassenaar* van Jan Weenix (1642-1719) is het imposante en omvangrijke *Rijxdorp* of *Rijksdorp* (1663) afgebeeld met de jacht.⁷¹⁹ Ook een anoniem schilderij van *Ockenburg* toont zowel de buitenplaats als een voorbijtrekkende jachtpartij in de omgeving van de buitenplaats.⁷²⁰

⁷¹⁷ Bakker. 2007, 62.

⁷¹⁸ Van Domselaer. 1665, 164-165.

⁷¹⁹ De Jong, Dominicus-van Soest. 1996, 60.

⁷²⁰ Sierksma.2002, 70.

6.4.3 Vinkenjacht

De seizoensgebonden jacht op vinken of kleine zangvogels raakte in de zeventiende eeuw in de mode onder de gegoede burgerij. Vinken, het jagen op kleine vogels, was vooral populair in Holland.⁷²¹ Het werd een populair tijdverdrijf onder de buitenplaatseigenaren, waarbij de belangrijke sociale contacten werden onderhouden tussen gelijkgestemden. Het vinken was zowel een volks- als elitaire sport en werd beoefend door ongeveer 60 procent van de stedelingen en 40 procent van de mensen op het platteland. Deze verhouding kwam overeen met de verhoudingen bewoning stad en platteland.⁷²² De vogeltjes werden gevangen in de vinkennetten, warnetten of strikken van paardenhaar. Per seizoen ving men, zittend op een bankje (op het vinkentouw), duizenden vogeltjes met allerlei methoden, variërend van lijmen tot het werken met grote netten. Deze vinkenbanen werden uitgezet op open vlakten op de buitenplaatsen.

TABEL 6.1 (Vermoedelijke) aantal aangelegde vinkenbanen op buitenplaatsen in Holland per periode, gebaseerd op Matthey 2002 (bron: auteur).

Periode	Absoluut aantal vinkenbanen	Cumulatief aantal vinkenbanen
1650-1699	6	6
1700-1749	21	27
1750-1799	47	74

In de periode tussen 1750 en 1799 werden de meeste nieuwe banen aangelegd.

Vinken op buitenplaatsen was vooral recreatief en de buitenplaatsvinkers vormden slechts een kleine, maar belangrijke groep ten opzichte van het totale aantal. Ze beoefenden de jacht ook op banen op het grondgebied van anderen. Later lieten steeds meer eigenaren een vinkenbaan op eigen terrein aanleggen. Deze opkomst is te zien in het aantal vinkenbanen op buitenplaatsen dat vanaf 1650 groter werd tot 47 in de periode 1750-1799 (tabel 6.1). De groei zou nog vijftig jaar doorgaan en daarna afnemen.⁷²³ Sommige locaties leverden grote aantallen vinken op, terwijl andere banen een mindere oogst hadden. Dit weten we doordat van veel banen nauwkeurig de hoeveelheid gevangen vogels werden gepubliceerd (beste en slechtste scores).

⁷²¹ Matthey. 2002, 13.

⁷²² Matthey. 2002, 202.

⁷²³ Matthey. 2002, 227-229.

De vangst hing niet alleen samen met de staat van de vinkenbaan en de beplanting, het baantype (enkel of dubbel) of de kunst van de jagers, maar ook met de klimatologische omstandigheden.

De eerste meldingen van het vinken op buitenplaatsen kwam voor in de hofdichten *De Binckhorst*⁷²⁴ en *Ockenburgh*.⁷²⁵ Beide buitenplaatsen waren in het kustlandschap van Holland.⁷²⁶ In zijn dagboeken meldde Pieter Teding van Berkhout (1643-1713) dat hij *Vijverbeeck* (Noordwijk) verkoos vanwege de mogelijkheden tot jagen. Hij hield van het schieten van konijnen in de duinen en het vangen van kleine zangvogels, lijsters en vinken, waarvoor hij een eigen vinkenbaan op zijn buitenplaats liet aanleggen.⁷²⁷ Het belang dat hij hieraan hechtte werd pas duidelijk toen Gasper Fagel (1634-1688), raadspensionaris van Holland en West-Friesland, het nabijgelegen *Leeuwenhorst* kocht en in 1676 ook de bijbehorende jachtrechten verwierf.⁷²⁸ Voor een optimale wildstand werd het Teding van Berkhout verboden te jagen, zelfs op de vinkbaan in zijn eigen tuin. Vanaf dat moment, zo is op te maken uit zijn dagboek, werden verkoos hij steeds vaker zijn Delftse buitenplaats *Pasgeld*, dat veel beter bereikbaar was voor zijn groter wordende gezin, boven *Vijverbeeck*.⁷²⁹ Jacht was voor Teding van Berkhout even belangrijk als voor Gasper Fagel. En zij waren niet de enigen. Soms verkoos de stedelijke elite het om een oud kasteel te kopen en dit grondig te verbouwen, juist vanwege de jachtrechten.

De vinkenjacht was in de zeventiende eeuw in Holland seizoensgebonden. Vinken waren trekvogels, die migreerde boven het Hollandse kustlandschap.⁷³⁰ Holland was in de zestiende eeuw veel van zijn bossen, boomsingels, hagen en houtopstanden verloren, waren de broedplaatsen van de vinken verschoven naar het noorden. Vanuit Scandinavië vlogen ze in de herfst via Holland richting België en Noord-Frankrijk, of maakten een oversteek via het Nauw van Calais naar Engeland (mannetjes) of Ierland (vrouwtjes). Vinken uit de Baltische staten vlogen over Oost- en Midden-Nederland

⁷²⁴ Van Borsselen. 1613.

⁷²⁵ Westbaen. 1654.

⁷²⁶ Matthey. 2002, 229.

⁷²⁷ *Vijverbeeck* lag op de strandwal in Noordwijkerhout bij Noordwijk. *De Zeventiende Eeuw* 24, 2008, 227-234; Hendriks. 1999, 136-152.

⁷²⁸ Den Hartog. 2008, 227-237.

⁷²⁹ Den Hartog, Bultink. 2007, 44.

⁷³⁰ Matthey. 2002, 13.

(niet op de kaart afgebeeld).⁷³¹ Gedurende ongeveer zes weken (september tot november) vlogen de Scandinavische vinken over Hollands grondgebied, waarbij vooral de mannetjes zich lieten stuwen langs de kust van de Waddenzee, de Zuiderzee en de Noordzee.⁷³² De meeste stuwing trad op tussen Velsen en Den Haag, omdat daar het land het smalst was. Deze migratie is ingetekend in figuur 6.25. Dit resulteerde in de grootste concentratie vogels tussen de Noordzee en het Haarlemmermeer (Velsen en Leiden). In jaren met vooral zuiden- of westenwinden in de herfst was de trek het hoogst. Bij mooi en rustig herfstweer in combinatie met 'hoge winden' die kwamen uit het noordoostkwadrant, maakten de vinken veelal een directe oversteek uit Scandinavië naar Engeland; dit was ongunstig voor de opbrengst van de vinkenjacht in Holland.⁷³³

6.4.4 Spreiding buitenplaatsen en vinkenmigratie

Om te bepalen of de aanwezigheid van vinken een vestigingsfactor was, zijn de migratieroutes in voor- en najaar gekoppeld aan de spreidingskaart. Op basis van deze kaart blijkt dat een groot aantal buitenplaatsen in de migratieroute lagen. Het kustlandschap was dus een gunstige plaats voor de vinkenjacht.

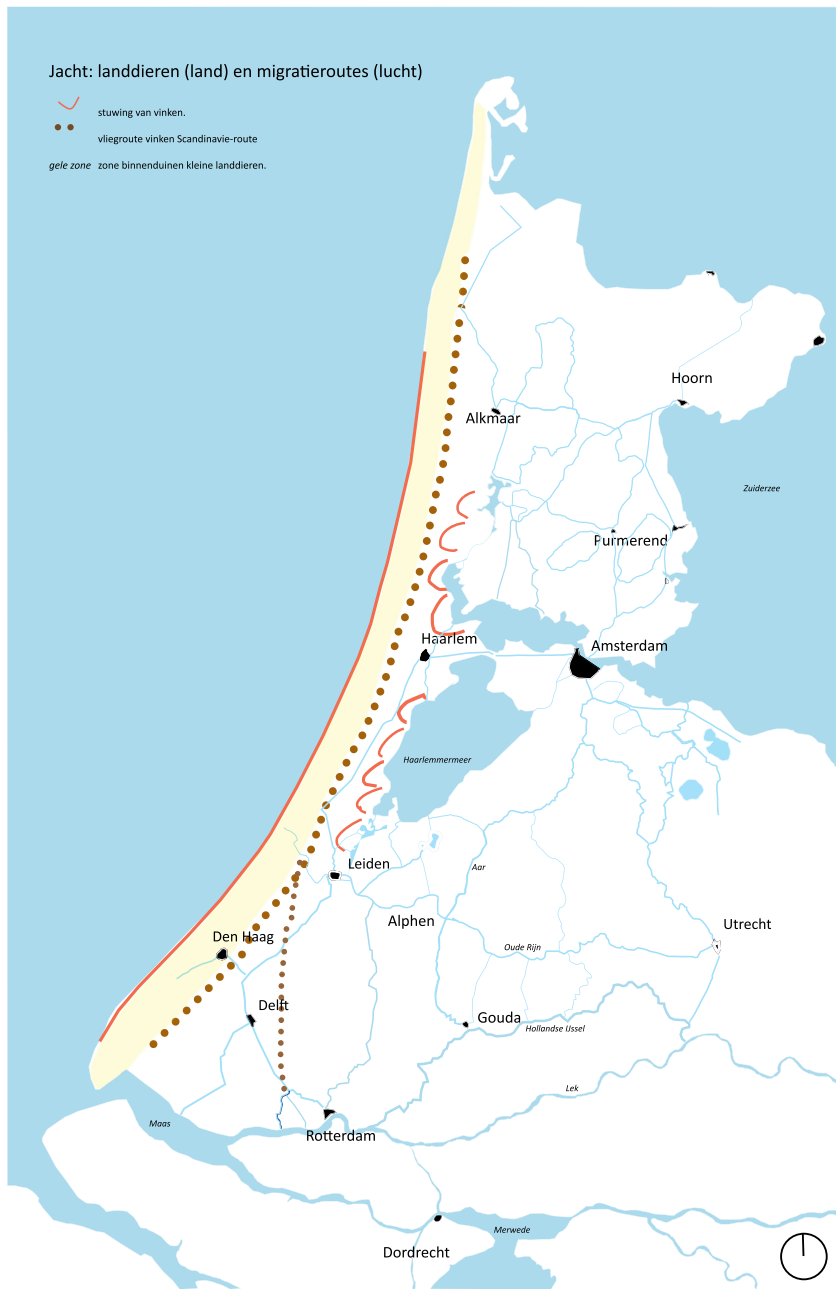
Om te kijken of er in het kustlandschap daadwerkelijk meer werd gejaagd, is naar de spreiding van de vinkenbanen gekeken. De meeste vinkenbanen lagen in het kustlandschap, waar de migratieroutes overheen kwamen. De zones met de meeste vinkenbanen (of buitenplaatsen met een eigen vinkenbaan) lagen bij Den Haag/Wassenaar en rond Haarlem/Heemstede. Buitenplaatsen die verder van de duinen af lagen hadden nauwelijks vinkenbanen. In de periode 1650-1912 had van alle buitenplaatsen aan de Amstel, de Angstel en de Vecht er slechts één een vinkenbaan.⁷³⁴

⁷³¹ Matthey. 2002, 17-18.

⁷³² Evers. 1987, 17.

⁷³³ Matthey. 2002, 134.

⁷³⁴ Matthey. 2002, 228-229.

Legenda

rode lussen: stuwung

bruine stippellijnen: vliegroures

geel: duingebied met grote hoeveelheden kleine duindieren (konijnen etc.)

Noordzeestrand was heerweg en zone voor strandvermaak

FIG. 6.25 Jacht: de plaats van de duindieren (land) en de migratieroutes van de vinken (lucht) in en over Holland in de zeventiende eeuw, gebaseerd op Matthey 2002. (bron: auteur).

Ook in droogmakerijen als de Schermer, de Beemster, de Purmer, de Watergraafsmeer en de Bijlmermeer had slechts een enkeling een vinkenbaan. Zelfs in de Zijpe, de droogmakerij die precies in de kustzone lag, had maar een enkeling een eigen baan. De enige zone waarin buitenplaatsen vaak uitgerust waren met een vinkenbaan en die niet in de kustzone lag, was bij 's-Graveland. Vanuit hier gingen buitenplaatseneigenaren en hun bezoek jagen op de Utrechtse Heuvelrug.⁷³⁵ Op basis van deze analyse blijkt dat de vinkenjacht kan worden aangemerkt als vestigingsfactor.

De tweede vraag is of het ook een compositiefactor is. Bestudering van de compositiekenmerken van enkele individuele buitenplaatsen in de binnenduinen of op de strandwallen laat zien dat de jacht belangrijk was. In de compositie van de buitenplaatsen konden beelden van Diana worden aangetroffen of was de positie en oriëntatie van het huis richting de duinen of werden open velden (vinkenbanen) als jachtgronden in de tuin aangetroffen. De afbeeldingen van *Duinrell* (figuur 6.10 en 6.11) laten de konijnen zien in de duinen. Aan het einde van de hoofdas stond een eerpoort met een zwaan en verderop was er wederom een bouwwerk met daarin een beeld van de godin Diana. Ook kende de tuin twee wildbanen, open ruimten in de tuin, waar op op vinken of kleine dieren kon worden gejaagd. Dat de jacht belangrijk was op *Duinrell* toont de duinen als jachtgebied, de beelden van Diana en de wildbanen. Zo werd de jacht zichtbaar in de compositie van de tuin.⁷³⁶ Bij *Zorgvliet* (figuur 6.8) werd de overgang van duin naar tuin benadrukt door twee beelden van jachtgodin Diana. Ook hier was het huis gepositioneerd nabij de duinen (jachtgebieden) en niet bij de heerweg (hoofdstuk 5). Kennelijk was de jacht op *Zorgvliet* een compositiefactor.⁷³⁷

Voor de buitenplaatsen in het kustlandschap was het strandvermaak en de jacht een belangrijk recreatieve aspect om de eigen status te vergroten, omdat men mensen kon uitnodigen om samen te jagen. In de zeventiende eeuw was het belangrijk om veel mensen te kennen en het bevestigen van de sociale status behoorde daarbij. De stedelijke kon de sociale status vergroten door meer mensen te kennen en te tonen dat men veel geld bezat. Door een plek te kiezen in het kustlandschap in de buurt van de machthebbers kon men werken aan de sociale connecties door gelijkgestemden te bezoeken. Of zo kon de sociale status worden vergroot.

⁷³⁵ Matthey. 2002, 18.

⁷³⁶ Rijken.2004,293.

⁷³⁷ Paragraaf 6.3.1 voor de bronvermeldingen van de beelden van Diana op *Zorgvliet*.

Het kustlandschap bood als gebruiksmotief het voordeel van het wandelen langs het strand of het jagen op wild, diindieren en vinken (tijdens de migratie) en daarmee is vermaak een vestigingsfactor. De vinkenbanen vormden de ontmoetingsplaats in het gesloten wereldje van de buitenplaatseigenaren, die elkaar kenden uit allerlei functies in het lokale, regionale en nationale bestuur, de directie van de VOC en WIC, het curatorschap van de Latijnse scholen, bestuur van kerken of charitatieve instellingen en meer van dergelijke instellingen.⁷³⁸ Bij de clusters buitenplaatsen in de binnenduinen was het recreatieve aspect verbonden met het onderhouden en verstevigen van de sociale status (aanzicht, een positie in de buurt van de machthebbers, sociale connecties, elkaar bezoeken). Vermaak vormde ook een compositiefactor voor de tuinaanleg. De oriëntatie van het huis en de beelden van onder meer de jachtgodin Diana waren op de duinen en de jacht gericht, en ook de wildbanen in de tuin benadrukten deze relatie.

6.4.5 Malie en colf

Een geliefde vormen van vermaak voor de elite en de burgerij waren kaatsen, klootschieten en colf.⁷³⁹ In de zeventiende eeuw werd colf vooral om en nabij de steden gespeeld. De bedoeling van het spel was om in een open veld met zo min mogelijk slagen een doel te bereiken, dat tussen enkele honderden meters tot kilometers verder lag. Daarom werd dit spel gespeeld in (min of meer) open ruimten, zoals begraafplaatsen of kerkpleinen. In 1617 verbood Amsterdam colf binnen de stadsmuren, een verbod dat in 1686 werd bevestigd.⁷⁴⁰

In de zestiende eeuw was malie een populair gezelschapsspel aan het Franse hof en in de zeventiende eeuw kwam dit vermaak ook in zwang onder de buitenplaatseigenaren in Holland. Het resultaat was dat rond 1700 het colfspel werd verdrongen door het maliespel.⁷⁴¹ Malie- en colfbanen werden aangelegd nabij de steden. Den Haag kreeg de eerste speelbaan in 1606 in het Haagse Bos.⁷⁴² De Leidse baan werd in 1637 verplaatst naar een plaats buiten de stad bij de Haagse Vaart.

⁷³⁸ Matthey. 2002, 235.

⁷³⁹ Het spel werd met een bal van hout of leer en een slaghout, Van Ool. 2008, 67.

⁷⁴⁰ Van Woerden. 2002, 104-105.

⁷⁴¹ Malie werd eveneens gespeeld met een stok van taai hout en een houten bal, die tussen twee poortjes door moest worden geslagen; zie Van Woerden. 2002, 104-105.

⁷⁴² Debie.2011, 69-70.

De maliebaan in de Watergraafsmeer werd de parel van de Meer genoemd en werd rond 1650 aangelegd (figuur 6.26 en figuur 6.27). De tekeningen tonen dat de achterkanten van de pleziertuinen aan de baan zelf lag, zodat men altijd verzekerd was van een levendig schouwspel en de spelers de buitenverblijven konden bekijken. Dit voorbeeld suggereert een relatie tussen dit spel en de buitenplaatsenaanleg, maar vanwege onvoldoende gegevens is het niet geanalyseerd.⁷⁴³

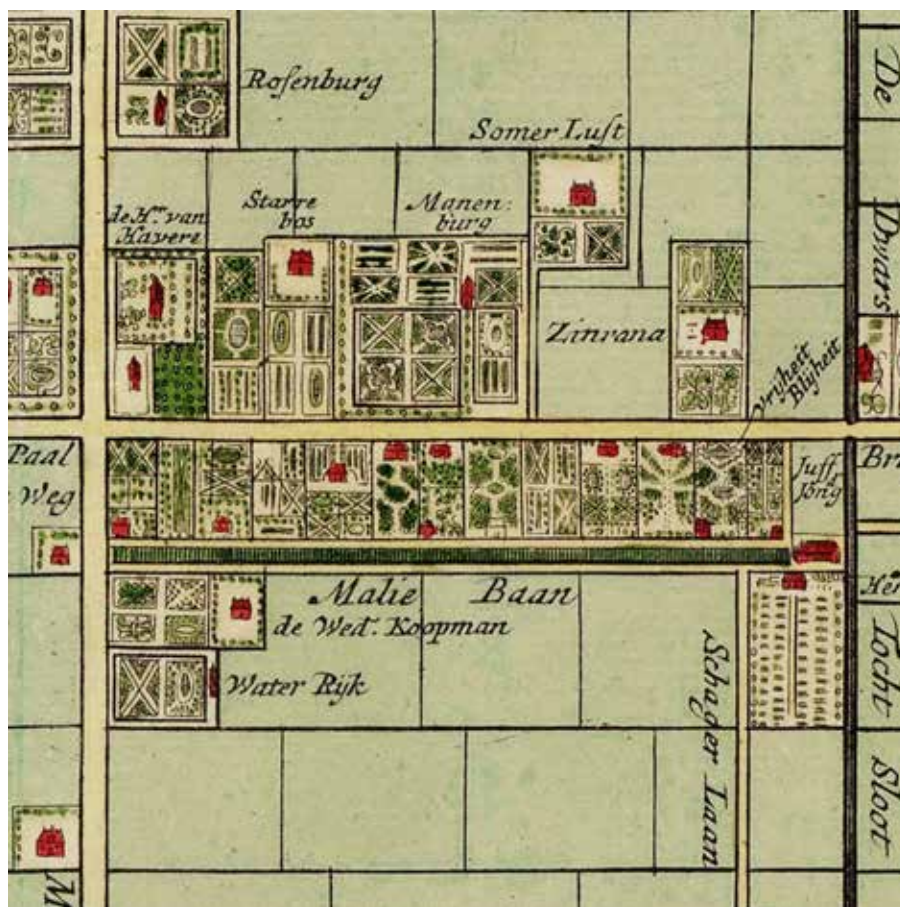

FIG. 6.26 Beschrijving Het Watergraafs of Diemer-Meer. Kaart van de Watergraafsmeer-opgenomen in Het Verheerlykt Watergraafs- of Diemer-Meer. In het midden van de Watergraafsmeer lag de maliebaan (bron: Noord-Hollands Archief).

⁷⁴³ Dit is interessant voor vervolgonderzoek, waardoor juist het recreatieve aspect van de buitenplaatsen benadrukt wordt.

FIG. 6.27 *Gesigt de Malie Baen geleeye in de Diemermeer buyten Amsterdam* (bron: Noord-Hollands Archief). Tussen de houten schotten werd malie gespeeld, wat onder de gegoede burgerij populair was. Men liep onder het loof van de bomen, die op een regelmatige afstand waren geplant. Ook zijn de verschillende pleziertuinen en buitenplaatsen langs de baan afgebeeld.

6.5 Het ontgonnen polderlandschap

Het Hollandse laagland transformeerde in de zestiende en zeventiende eeuw onder invloed van grootschalige landwinnings- en ontginningen. Reh, Steenberg en Aten onderstreepten dat de droogmakerijen verbonden waren met de *villeggiatura*, de seizoensgebonden trek van de stedelingen naar buiten.⁷⁴⁴ Zij beschreven dat de Noord-Hollandse stolpboerderij werd omgevormd tot *hofstede*, als buitenverblijf

⁷⁴⁴ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 32, 251. zie ook De Zeeuw, Steenberg, De Jong. 1995, 152-167; Leupen e.a. 2007, 162-168.

van de grondeigenaar als een antieke *villa rustica* en noemde dit de poldervilla.⁷⁴⁵ Dat landwinning en de buitenplaatsenaanleg nauw met elkaar verbonden waren is al beschreven. Dit houdt niet in dat duidelijk is hoe de positie, oriëntatie en compositie van buitenplaatsen bepaald werd door andere type landwinningen. Hing dit samen met het type ontginning, de verkaveling of de positie in het landschap? En als een landwinning een financiële onderneming is en ook een buitenplaats gericht was op financieel gewin, zoals De Jong beargumenteerde⁷⁴⁶ (hoofdstuk 2), is het interessant hoe dit gegeven zich heeft vertaald in de buitenplaatsenaanleg.

De vraag is alleen of dit of de aanleg van de buitenplaatsen verbonden was met een bepaald type landwinning, zoals de droogmakerijen. Of werden bepaalde ontginningslandschappen gemeden? Om dit te onderzoeken zijn voor deze studie allereerst de belangrijkste zeventiende eeuwse landwinningen en ontginningen beschreven en globaal ingetekend (macroschaal). Globaal gezegd waren de belangrijkste landschappelijke ontginningen in Holland de afzandingen, de droogleggingen en het afgraven van veen voor selnering en turfwinning. Deze ingrepen waren veelal gedreven door financiële motieven.⁷⁴⁷ Om dit te onderzoeken zijn allereerst de processen van ontginning en hun positie in het landschap beschreven en op de kaart van Holland ingetekend en vervolgens verbonden met de buitenplaatsenaanleg.

6.5.1 Zandwinnen in de duinen

In het kustlandschap waren van oudsher de zandgronden en belangrijke locatie voor bewoning.⁷⁴⁸ De adel leefde in versterkte huizen of kastelen op of nabij de strandwallen op de lagere delen, waar voldoende water was voor het vullen van slotgrachten. Van daaruit werden de naastgelegen veengebieden ontgonnen vanaf het moment dat de graven van Holland de meest westelijke strandwallen in leen uitgaven (elfde eeuw). Boerderijen op en naast de strandwallen kenden een gemengd bedrijf. Op de strandwallen liet de adel bomen planten, wat resulteerde in

⁷⁴⁵ Een *villa rustica* was een landelijke versie van een Romeinse villa, die landerijen omvatte die bewerkt werden door pachters of slaven. De *villa urbana* was de luxe villa buiten de stad. Reh, Steenberg, Aten.2005, 251.

⁷⁴⁶ De Jong. 1990,16, zie paragraaf 2.2

⁷⁴⁷ Een polder is een gebied met eenzelfde watersysteem en een droogmakerij is een plas die als geheel werd drooggelegd met behulp van molens, vijzels of pompen. Een droogmakerij is een polder omdat het een samenhangend watersysteem vormt.

⁷⁴⁸ Van de Ven (red). 2003, 41.

bosgebieden als het Haagse Bos, het Haarlemmerhout en het Alkmaarderhout.⁷⁴⁹ Deze bossen waren jachtgronden met zandverstuivingen, begroeid met gedoornde en besdragende struiken en bomen.⁷⁵⁰ Door latere kap van bomen kregen de strandwallen een veel opener karakter. Vanaf de zeventiende eeuw werden de strandwallen gebruikt voor land- en tuinbouw. Ook werden strandwallen ontzanden voor zandwinning ten behoeve van de stadsuitbreidingen.⁷⁵¹ Ontzanden geschiedde in de omgeving van Haarlem, Den Haag, Wassenaar, Hillegom en Lisse en aan de rand van de Utrechtse Heuvelrug. De ontzandingen werden gekenmerkt door gegraven, smalle, parallelle slootjes, die met de stad werden verbonden via een zandvaart voor aan- en afvoer van materialen, in figuur 6.31 aangegeven met een Z.

6.5.2 Droogleggen in het klei en veenlandschap

In de zestiende en zeventiende eeuw werden vele kleine en grote meren drooggelegd in aandijkingen of droogleggingen.⁷⁵² De opkomst van de landbouw (na 1500) speelde daarbij een belangrijke rol. Want voor de groeiende stedelijke bevolking was extra landbouwgrond nodig om al die extra monden te kunnen voeden. De voedselprijzen stegen en daardoor stegen ook de grondprijzen en de pacht. Hierdoor werd het winnen van landbouwgrond door inpoldering financieel interessant.⁷⁵³ Het financiële gewin van de droogleggingen was – alleen al van het Noorderkwartier – twee maal zo groot als het gewin van de VOC. Gebaseerd op de vermoedelijke investeringen van de Schermer, die omgerekend ongeveer 2,4 miljoen euro waren, is geschat dat de investeringen in het Noorderkwartier tussen de 12 en 14 miljoen euro lagen. Het startkapitaal van de VOC in 1602 was omgerekend ‘slechts’ 6,4 miljoen euro.⁷⁵⁴ Daarnaast boden de drooglegging de omwonenden ervan meer veiligheid, omdat de oevers van de veenmeren bij storm konden afkalven en storm dijken brak. En door de vele meren groeiden kreeg het buitenwater meer vat op de lage gronden.⁷⁵⁵

⁷⁴⁹ Werner. 2009 (mei), 15.

⁷⁵⁰ Van de Ven (red). 2003, 20.

⁷⁵¹ Stoffel.(2) 2009, 7.

⁷⁵² een aandijking en een droogmakerij zijn beiden vormen van het andwinning, maar bij een aandijking wordt deels een bestaande dijk gebruikt, terwijl een droogmakerij een bemalen gebied is een meer droog te leggen.

⁷⁵³ Aten. 2012, 11.

⁷⁵⁴ Aten. 2007, 45.

⁷⁵⁵ lees onder meer: Reh, Steenbergen, Aten.2005, 117-119, 85-86,137-139.

De Hollandse landwinning, het uitzonderlijk vermogen van de Hollanders om moerassige gebieden droog te leggen en in cultuur te brengen, is een 'Fine Dutch Tradition' geworden die Nederland internationaal aanzien heeft gegeven.⁷⁵⁶ Dit landschap heeft een heroïsch karakter van waaghalzerij en mislukkingen vol avonturen en intriges. Verschillende gebieden in Holland werden op deze wijze drooggelegd. Bij de landwinning in de zestiende en begin zeventiende eeuw lag de nadruk op de verdwenen Grote Waard (nabij Dordrecht), op enkele ontveende gebieden rond Zoetermeer en op de zeeklei- en veenpolders in (het noorden van) het Noorderkwartier. De droogleggingen werden omgeven door dijken en boezems, waardoor het water uit de polders kon worden gepompt via molens.⁷⁵⁷ In het begin van de zeventiende eeuw werden door verbeterde watertechniek de droogleggingen omvangrijker, met droogmakerijen tot gevolg, die op figuur 6.31 globaal zijn weergegeven met een **D**.

6.5.3 **Winning van turf**

Naast landwinning verdween er in andere gebieden land door selnering en turfwinning. Zout werd gewonnen uit veen dat eens onder invloed van de zee stond; door het verbranden van dit veen bleef zout over (selnering). Turf (gedroogd veen) veen, vormde de belangrijkste energiebron in Holland en de aanwezigheid van grote hoeveelheden hiervan droeg volgens velen bij aan de economische bloei.⁷⁵⁸ Er wordt wel gesteld dat de Gouden Eeuw kon ontstaan doordat Holland kon voorzien in zijn eigen energiebehoefte. Hoewel de rijkdom van deze eeuw veel breder moet worden gezien, heeft de turfwinning wel een belangrijke bijdrage geleverd.⁷⁵⁹ Turf als brandstof was nodig voor de energievoorziening van het huis en van de nijverheid, zoals voor de bierbrouwerijen, zoutziederijen, blekerijen, ververijen, katoendrukkerijen, kalkbranderijen en steenfabrieken die zich rond de steden vestigden.⁷⁶⁰

⁷⁵⁶ Reh, Steenberghe, Aten. 2005 17.

⁷⁵⁷ Van der Ven. 2003 (1993), 161-164.

⁷⁵⁸ Hoewel dit aandeel ook wel sterk is overschat; zie hiervoor: De Zeeuw. 1997, 484-499.

⁷⁵⁹ Van der Ven 2003 (1993), 154.

⁷⁶⁰ Barendse, Renes, Sol, Van Triest, De Vries, Van Woudenberg. 1997, 49; Van der Ven. 1993 (1993), 155-159.

FIG. 6.28 *Veenderij door Jan Caspar Philips, Amstelveen 1741* (bron: Rijksmuseum).

Het plantje veenmos was bepalend voor de vorming van de bodem, de menselijke ingrepen waren zeker zo bepalend voor het aanzicht van het landschap in de zeventiende eeuw. Dit gold voor de vele meren die werden drooggelegd, met name in het Noorderkwartier, en de plassen die zich ten noorden van Rotterdam ontwikkelden vanwege het natte vervenen met de baggerbeugel. Op de afbeelding zien we het proces van de natte vervening

Al in de veertiende eeuw werd in het hoogheemraadschap Schieland veen afgegraven voor turf.⁷⁶¹ Dit leidde tot een bloeiend veenbedrijf met export naar de Brabantse en Vlaamse steden (vanaf ongeveer 1500). Aanvankelijk werd alleen de bovenste laag afgegraven. Deze laag kon met behulp van zand en afval na tien jaar weer in cultuur worden gebracht. Rond 1530 werd in de Hoogheemraadschappen Schieland en Delfland begonnen met de winning van veen onder de waterspiegel, het slagturven of modderen. Het veen werd met een baggerbeugel vanaf de oever of uit een bootje van onder de waterspiegel weggebaggerd (figuur 6.28).

⁷⁶¹ Van Tielhof, Van Dam. 2006, 122.

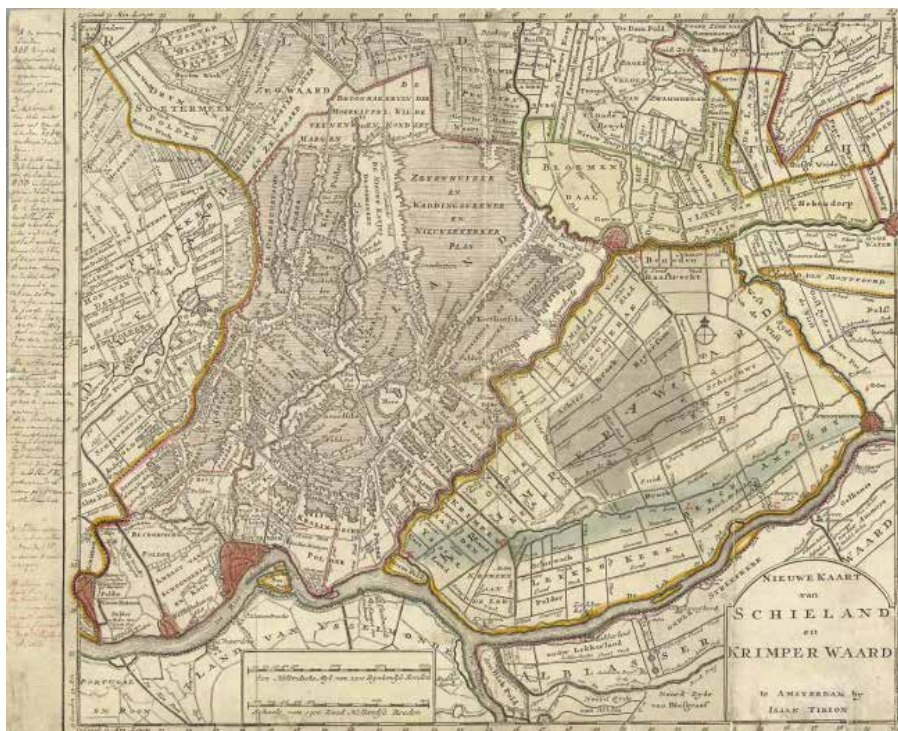

FIG. 6.29 'Nieuwe kaart van Schieland en Krimperwaard' van I. Tirion 1751, ingekleurd door de cartograaf zelf (bron: Hoogheemraadschap Schieland).

Deze kaart, die voor het hoogheemraadschap Schieland en Krimperwaard werd geproduceerd, laat als een van de weinige kaarten zien hoe het met de bodem van het gebied ten noorden van Rotterdam gesteld was. Het gebied was hier zo sterk uitgegraven, dat een omvangrijk plassengebied was ontstaan waarin de wegen als smalle ribben in het landschap lagen.

Dit resulteerde in trekgraten, petgraten of petten. Hoewel de trekgraten moesten worden dichtgemaakt, gebeurde dit meestal niet. Dit leidde tot een landschap met smalle, diepe plassen, waarin het patroon van de verveningen terug te vinden was. Bij storm groeiden de meren door oeverafslag, waardoor er steeds meer gevaar voor de omwonenden en de omliggende steden ontstond. Het slagturven nam een grote vlucht, eerst in het zuiden van Holland, later ook ten noorden van de Oude Rijn en in de loop van de achttiende eeuw richting het Utrechtse. Dit leidde tot een uitgebreid plassengebied ten noorden van Rotterdam en op de grens van Holland en Utrecht.⁷⁶² Slechts enkele kaarten tonen hoe dit landschap met zijn meren er daadwerkelijk uitzag (figuur 6.29 en figuur 6.30). Deze veenderijen zijn op figuur 6.31 met **V** aangegeven.

⁷⁶² Van der Ham. 2004, 81-123; Van der Ven. 2003 (1993), 154-157.

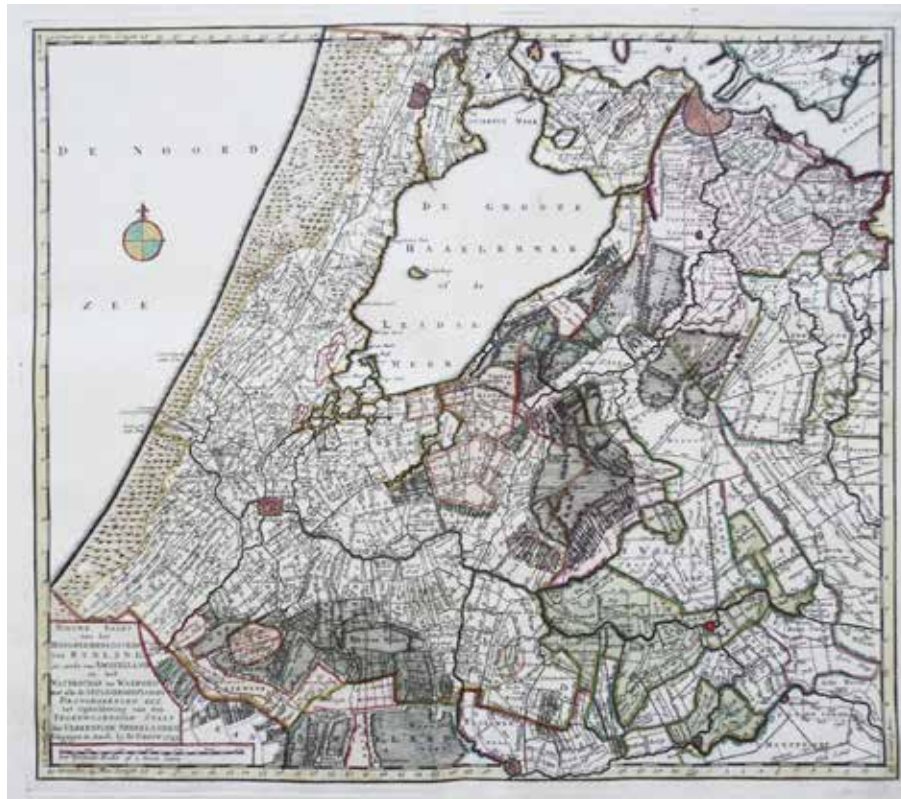

FIG. 6.30 Nieuwe kaart van het hoogheemraadschap van Rijnland, als mede van Amstelland en het Waterschap van Woerden met alle uitgeveende plassen droogmakerijen enz... uitgegeven te Amsterdam in 1753 door Isaak Tirion in Handatlas der geheele Aarde. (bron: Hoogheemraadschap Schieland).

Op deze ingekleurde kaart zien we Holland met de uitgeveende plassen in het grijs aangegeven. De verschillende kleuren geven de verschillende waterschappen aan, zoals het Amstelland (roze), Rijnland (lichtgroen) en het Waterschap van Woerden (donkerder groen). De uitgeveende gebieden, plassen, lagen dan wel niet in de buurt van de grote steden, maar het landschap zal niet als bijzonder aantrekkelijk of vermakelijk zijn betiteld.

Nadat de turf was verdwenen, bleven de dorpen hoge kosten houden voor het in stand houden van dijken en legakkers, terwijl er weinig land was voor landbouw. De verpaupering sloeg toe.

6.5.4 Onder Water!

Tot slot leidden overstromingen en oorlogvoering tot een verslechtering van de kwaliteit van het landschap. De nauwe connecties met de zee zorgden incidenteel voor grote overstromingen. Enkele verwoestende overstromingen waren de Allerheiligenvloeden van 1570 en 1571, waarbij grote delen van Holland, met name het rivierengebied van het Zuiderkwartier, werden getroffen. Hoe desastreus de Allerheiligenvloed van 1570 was blijkt uit correspondentie van Alva met landsheer Philips II. Vier maanden na de ramp werd om extra hulp gevraagd, want nog steeds stond vijf-zesde deel van het land onder water.⁷⁶³ Toen het water weg was, bleef verzilte grond achter, die ongeschikt bleek voor landbouw en dus onrendabel was. Samen met de gevolgen van de ontveningen, bleef een berooid landschap achter.

Daarnaast zorgden de gewapende opstand en Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) voor grote oorlogsschade aan steden, kastelen en landschap. De strategie van inundatie was het onder water zetten van gebieden voor de verdediging van een stad. Deze tactiek werd ingezet bij de bevrijding van Brielle (1572),⁷⁶⁴ Alkmaar (1573) en Leiden (1574).⁷⁶⁵ Voor het Leids ontzet werden de IJsseldijk, de dijk tussen Capelle en IJsselmonde, en de Maasdijk bij Rotterdam op meerdere plaatsen doorgestoken. Wederom kwam een deel van het Zuiderkwartier, gebieden in de hoogheemraadschappen Rijnland, Delfland en Schieland, onder water te staan.⁷⁶⁶ De effectiviteit van deze inundaties leidde tot het instellen van linies en zones met inundatievelden, de zogenaamde waterlinies. De Hollandse Waterlinie (1672) was er een.⁷⁶⁷ Deze verdedigingslinie bestond uit de gebieden rond zowel het Naarder- als het Horstermeer en liep langs Bodegraven en Woerden tot aan de sluis bij Goejanverwelle, en verder door de Krimpenerwaard, delen van de Lopikerwaard, de Alblasserwaard en Vijfheerenland tot aan Heusden en Woudrichem. De oostelijke grens van de Hollandse Waterlinie lag op de grens van Utrecht en Brabant.⁷⁶⁸ Dit gebied is globaal weergegeven in figuur 6.31 met een **W**.

⁷⁶³ Van der Ham. 2009, 20 en 35.

⁷⁶⁴ Klinkert. 2007, 455.

⁷⁶⁵ Klinkert. 2007, 455-457.

⁷⁶⁶ Klinkert. 2007, 460; Van der Ven. 2003 (1993), 174-175, op pagina 173 is de Waterlinie op kaart gezet.

⁷⁶⁷ De naam Hollandse Waterlinie wordt gebruikt, omdat destijds nog geen onderscheid hoefden te worden gemaakt met de Nieuwe Hollandse Waterlinie die vanaf 1815 werd aangelegd. zie onder meer Klinkert. 2007, 455

⁷⁶⁸ Klinkert. 2007, 463-467; Will. 2002.

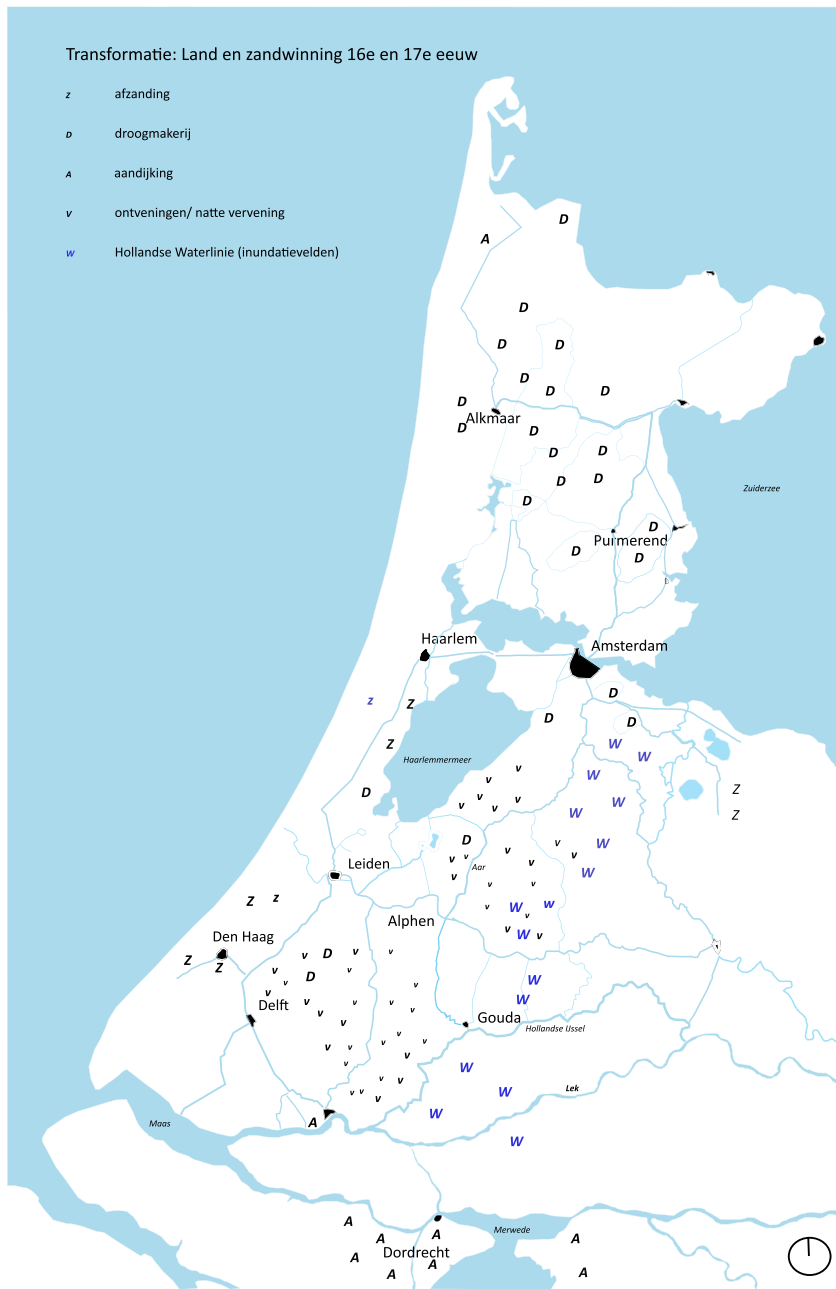

FIG. 6.31 Globale aanduiding van de menselijke activiteiten die bij de transformatie van het landschap een rol speelden, gebaseerd op Borger et al., 2011 (bron: auteur).

6.5.5 Beleving van de ontginningen

De zestiende en zeventiende-eeuwse ontginningen worden vaak beschreven als opvallend en mooi. Halma en Brouërius van Nidek schreven: 'Aen dit Meer bespeurt men enigszins der Hollanderen aart, en onverdroten ijver, om iets door arbeit en praktyk, schoon 't veel kost, te boven te koomen, en, als tegen de natuur worstelende, zelfs die te overwinnen.'⁷⁶⁹ In deze woorden klinkt bewondering door voor de vernieuwingsdrang van de Hollanders. De landschappelijke beleving binnen de aandijkingen of droogleggingen werd gedomineerd door het regelmatige patroon van parallel lopende sloten. Bomenlanen die ter versteviging van het wegdek werden geplant, gaven de wegen een regelmatig en geordend karakter. Koeien werden onderdeel van het landschappelijk beeld van de rijkdom van dit land. Zo schreef men over de Wormer: 'Zy bezitten een broekachtige landsdouwe; dewelke met veele slooten doorsneeden is, en eene menigte groote beesten (koeien en ossen) voedt. Deze landsdouwe weeten zyn door eene wonderlyke vernuftigheid, zoodaanig toe te maaken, dat ze ook smakelyke tarwe en andere soorten van koren voortbrengt'.⁷⁷⁰ Aanvankelijk leken de nieuw verworven landbouwgronden vooral geschikt voor akkerbouw, maar later werden ze meer gebruikt voor veeteelt.

Andere ontginningslandschappen werden minder positief getypeerd. In de octrooiaanvraag in 1668 werd over het gebied bij het dorp Zoetermeer geschreven dat 'considereerende den desolaaten staat van een gedeelten van Soetermeer en Wilsveen (...) doordien deselve landen aldaar gansch verslagturft en tot waater gemaakt waren en sodaanig dat deselve niet alleen niet meer konde geslagturft werden maar selfs genoegsaam geraakt waaren tot binnenlandsche meeren en mitsdien de gronden derselver onvrugtbaar ende onbruikbaar, tot groote desolatie van de eygenaars, booven dat deselve waateren by tyden van storm en sterke winden door den slag de by- en aanleggende weegen, kaden, paden en landen groote schaaden waaren doende en te bedugten was voor verdere afspoelinge van deselve by aldien al hetselve met geen bequaame middelen voorgekoomen wierden'.⁷⁷¹ Ontginningslandschappen werden dus niet per definitie bijzonder gevonden.

⁷⁶⁹ Halma, Brouërius van Nidek. 1725, 122.

⁷⁷⁰ Halma, Brouërius van Nidek. 1725, 66; Van Heussen. 1721, 397.

⁷⁷¹ Uittreksel van de verslagen en regelingen van 23-06-1668; octrooi door Staten van Holland verleend aan Adrianus Quack (...) tot droogmaking van de polder. in: Grootveld. 2005, 5.

6.5.6 Buitenplaatsen en ontginningen

In verschillende ontginningslandschappen werden buitenplaatsen aangelegd, waarbij Goeree beschreef dat vestiging van buitenplaatsen in de droogleggingen de eigenaren niet goed was bevallen.⁷⁷² De relatie tussen de ontginningen en de buitenplaatsenaanleg is weergegeven in figuur 6.32. Drie belangrijke manieren voor het vestigen in de landwinningsprojecten op macroschaal zijn daarin te onderscheiden.

Ten eerste werden buitenplaatsen aangelegd op plaatsen waar zandwinning een regelmatige kavelstructuur had opgeleverd. Financieel gewin was een belangrijk motief voor eigenaren en vervolgens verschenen er buitenplaatsen in de ontginningslandschappen op het zand. De zandvaart die voor de afvoer van het zand had ondersteund kon in de fase na de afgraving worden ingezet voor vervoer van en naar de stad. Deze ontwikkeling is zowel in hoofdstuk 5 als dit hoofdstuk genoemd. Het is niet aangetoond dat alle buitenplaatsen in het kustlandschap in afgezande gebieden lagen. Daarvoor is nader onderzoek nodig naar de precieze locaties van de ontzandingen en de aanleg van de buitenplaatsen zelf.

Ten tweede verschenen er buitenplaatsen in de droogleggingen in groepen bij elkaar. Buitenplaatsen, of de voorlopers ervan, verschenen in de Zijpe of Hazepolder, de Beemster, de polders rond Dordrecht, de Driemanspolder, de Purmer, de Bijlmermeer, de Watergraafsmeer, de Schermer en de Muizenpolder. Opvallend in deze opsomming is dat deze landwinningsprojecten zeer divers waren; ze verschilden in de periode van aanleg, in de positie ten opzichte van de stad, en voor wat betreft de landwinning in vorm en maat van de verkaveling. Andere droogmakerijen dan de genoemde, werden niet of nauwelijks benut voor de aanleg van buitenplaatsen. De vraag is daarom hoe de relatie tussen deze buitenplaatsen en de droogmakerijen moet worden begrepen. Dit wordt nader onderzocht in de volgende paragrafen.

Ten derde valt op dat er nauwelijks buitenplaatsen verschenen in de uitgeveende gebieden bij Rotterdam, Gouda, Schoonhoven en Gorinchem, hoewel deze steden rijke en stemhebbende steden waren. Rond Rotterdam werden dan nog wel aan de oost- en westkant enkele buitenplaatsen aangelegd en ook enkele aan de noordkant langs de bestrate weg, de Straatweg, evenals direct langs de heerweg tussen Rotterdam en Gouda in Kralingen. Het gebied ten noorden en ten oosten van de stad was in de achttiende eeuw helemaal ontevend.

⁷⁷² Goeree. 1681, 175.

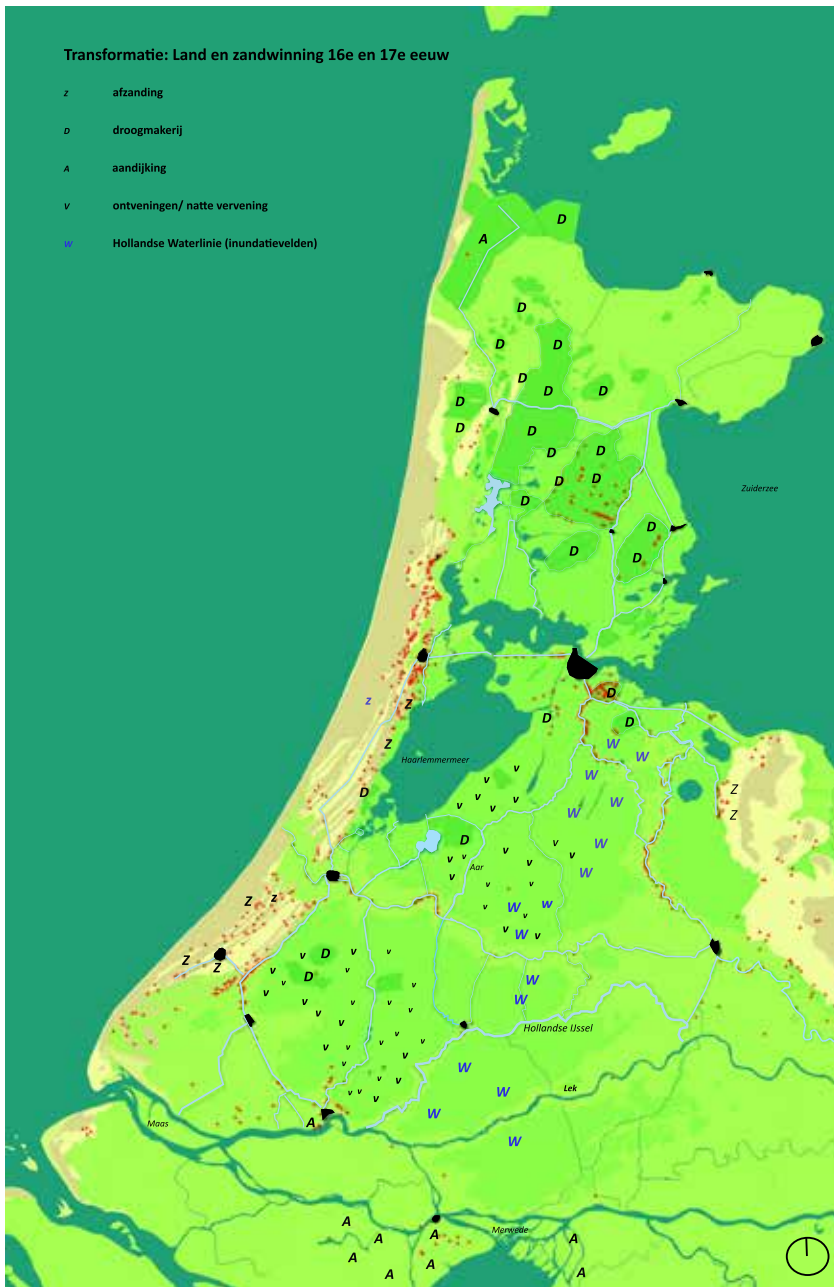

FIG. 6.32 Transformatie: Land en zandwinning in zestiende en zeventiende eeuw in Holland inclusief Hollandse Waterlinie. (bron: Verschuure-Stuip e.a)

Slechts enkele arme en berooide dorpen bleven daar achter. Kennelijk was de desolate staat van het landschap, zoals de beleving van het landschap werd omschreven, een negatieve vestigingsfactor voor de aanleg van buitenplaatsen; deze locaties werden gemeden. Na de droogmaking van de meren ten noorden van Rotterdam verschenen steeds meer grote woonhuizen langs de Straatweg, ten noorden van de stad. Hetzelfde gold voor Kralingen. Rond de welvarende stad Gouda, rijk door tolheffingen, kaasproductie en veenderijen, lagen twee buitenplaatsen en een groep pleziertuinen. Nader onderzoek maakt duidelijk dat de Goudse en Rotterdamse elite vooral een buitenverblijf bij Den Haag had. Hieruit lijkt geconcludeerd te moeten worden dat het uitgeveende landschap niet het welgelegen decor vormde dat voor de aanleg van een buitenplaats noodzakelijk werd geacht. Ook lijkt het aannemelijk dat de gebieden die om militaire redenen geïnvundeerd konden worden (Waterlinie), ook niet het predicaat welgelegen verdienden.

Opvallend was dat de Rotterdamse en Goudse vermogenden niet en masse begonnen met landwinning en de aanleg van buitenplaatsen in de nieuwe polders. Deels werd geïnvesteerd in de polders, maar de rijken kozen liever een plaats voor de aanleg van een buitenplaats verder weg.⁷⁷³ Waar in het Noorderkwartier en rond Amsterdam rijke beleggers de meren drooglegden, voltrok dit proces zich nauwelijks rond Rotterdam en Gouda. In de ontveningen in het Zuiderkwartier werd alleen aan de turfwinning verdiend en niet aan de drooglegging ervan. In de zeventiende eeuw werden slechts enkele meren drooggelegd, met name rond Zoetermeer. De meeste meren werden pas in de loop van de achttiende en negentiende eeuw drooggelegd, op kosten van de staat. Deze bemoeienis van het Rijk was noodzakelijk omdat droogleggingen geen rendabele investeringen meer waren, waardoor particuliere initiatieven uitbleven.⁷⁷⁴

⁷⁷³ De beschrijvingen van eigenaren an buitenplaatsen rond Den Haag laat zien dat de Rotterdamse en Goudse elite naar Den Haag vertrok. zie: Troita.1988.

⁷⁷⁴ Van der Ham. 2009, 67-68.

6.6 Droogmakerijen en aandijkingen

Slechts in een handvol aandijkingen of droogmakerijen, kortweg landaanwinningen, werden buitenplaatsen of voorlopers ervan aangelegd. Om te kunnen vaststellen of een drooglegging een vestigingsfactor was, is bekeken welke factoren en motieven de droogleggingen mét buitenplaatsen met elkaar gemeen hadden.

Daarom zijn de droogmakerijen met meer dan vijf buitenplaatsen – de Zijpe of Hazepolder, de Beemster,⁷⁷⁵ de Driemanspolder, de Purmer, de Oud Dubbeldam, de polders rond Dordrecht te weten de Noord- of Merwedepolder, de Zuidpolder, de Alloysen- of Bovenpolder en de polder Wieldrecht, de Bijlmermeer, de Watergraafsmeer, de Schermer en de Muizenpolder – met elkaar vergeleken.

De Wijde Wormer en de Heerhugowaard kenden wel enkele buitenverblijven, maar positie en status zijn onduidelijk en daarom zijn deze buiten de analyse gehouden. Tabel 6.2 toont een overzicht van de droogmakerijen met meer dan vijf buitenplaatsen en de belangrijkste kenmerken van de drooglegging en eigendom.

6.7 Fasering in droogleggingen

Tabel 6.2 maakt duidelijk dat de meeste droogleggingen (landwinningen) met buitenplaatsen in de zeventiende eeuw werden ontwikkeld. Slechts één stamde (nog net) uit de zestiende eeuw, de Zijpe of Hazepolder. De vraag is of de aanleg van buitenplaatsen vooral verbonden was met de nieuwe vormen van droogleggingen en of de aanleg maar een temporeel karakter had.

⁷⁷⁵ Halma, Brouërius van Nidek. 1725, 123.

TABEL 6.2 Overzicht van de landwinningsprojecten met meer dan vijf buitenplaatsen, gebaseerd op Reh, Steenberg, Aten. 2005; Van Zwet. 2009 (bron: auteur).

Landwinning met buitenverblijven*	Type landwinning	Start/octrooi	Droogvallen	Nabije stad	Stad meeste investeringen	Trekvaart/heerweg
Zijpe of Hazepolder	bedijking, klei	1552	1597	Alkmaar	Alkmaar	heerweg doorheen, trekvaart fase 2 doorheen
Beemster	drooglegging, klei/veen	1607	1612	Purmerend	Amsterdam*	heerweg langs, deels langs trekvaart fase 2
Oud Dubbeldam, Noordpolder of Merwedepolder, Alloypolder of Bovenpolder, polder Wieldrecht	aandijkingen, klei	-	1603-1616	Dordrecht	Dordrecht	heerweg doorheen
Driemanspolder	drooglegging, veen		1668	(Den Haag)	Delft, Leiden	heerweg doorheen
Purmer	drooglegging, veen	1617	1622	Purmerend	Amsterdam*	heerweg langs, langs trekvaart fase 2
Bijlmermeer	drooglegging, veen	1622	1626 en 1678/ 1825	(Amsterdam)		heerweg langs, langs trekvaart fase 1
Watergraafsmeer	drooglegging, veen	1624	1629 en 1673	Amsterdam	Amsterdam	heerweg doorheen, langs trekvaart fase 1
Schermer	drooglegging, veen	1631	1635	Alkmaar	Alkmaar	heerweg doorheen, langs trekvaart fase 2 doorheen
Muizenpolder	aandijking, klei	-	1702	Rotterdam	Rotterdam	heerweg langs

In de tabel zijn de droogmakerijen/ aandijkingen met meer dan vijf buitenplaatsen vergeleken.

6.7.1 Periode, uiterlijk en eigendom

Holland telt vele vormen van landaanwinningen, die door de tijd heen werden uitgevoerd. Geuze en Feddes organiseerde de ontginningen van het laagland van Nederland, in vier periodes, namelijk tot aan 1550 (periode I), tussen 1550 en 1830 (periode II), tussen 1830 en 1918 (periode III) en van 1918 tot nu (periode IV, Zuiderzeepolders).⁷⁷⁶ Voor dit onderzoek is het landschappelijke uiterlijk uitgewerkt voor de eerste twee periodes.

De eerste periode (I) liep tot aan 1550. De veenontginningen, direct achter het kustlandschap, werden vanaf de elfde eeuw ter hand genomen. Dit veenlandschap werd in lange en smalle stroken verkaveld en een rivier met weg of dijk vormde de basis van de verkaveling. Sommige kavels rond de strandwallen kregen meer een blokvormig patroon. Rond Dordrecht werd gestart met het aandijken van het land, dat bij de St. Elisabethvloed (1421) verloren was gegaan. De gorzen – buitendijks gebied dat soms overstromd wordt, vergelijkbaar met schorren, dat een buitendijks zeegebied is dat incidenteel overstromd wordt – vormden de basis voor de aandijkingen van het Oude Land van Strijen en de polder de Noord (1435).⁷⁷⁷ Een aandijking is een landwinning langs de kust waar aangegroeide gronden werden omringd door dijken, waardoor een polder ontstond. Ook in het Noorderkwartier werd al in de vijftiende eeuw de eerste polder door aandijking aangelegd zoals Burghorn (1456).⁷⁷⁸

In de tweede periode (II, 1550-1830) werden verspreid over heel Holland droogleggingen uitgevoerd. Steeds grotere meren konden door de voortschrijdende techniek worden drooggemaakt, wat resulteerde in verschillende afwateringspatronen. Het initiatief tot drooglegging verschoof in deze periode meerdere malen, waardoor het eigendomsrecht van het ingedijkte land veranderde.

⁷⁷⁶ De derde en vierde fase liepen van resp. 1830-1918 en na 1918 en werden gedomineerd door stoomgemalen waardoor ook het droogleggen van de echt grote en diepe meren mogelijk werd. in: Geuze, Feddes. 2005.

⁷⁷⁷ Zowel een aandijking als een droogmakerij zijn beide vormen van landwinningsprojecten, maar technisch-ruimtelijk verschillen ze. Toch worden beide wel in één adem genoemd.

⁷⁷⁸ Aten. 2007, 40.

Binnen deze lange, tweede periode zijn drie deelperioden te onderscheiden. Dit zijn deelfase A: 1550-1600, deelfase B: 1600-1750 en deelfase C: 1772-1830.⁷⁷⁹

In deelfase II A (1550-1600) werden kleinere aandijkingen en droogmakerijen gerealiseerd in zowel het Noorder- als het Zuiderkwartier. Deze eerste droogleggingen lagen in gebieden die onder invloed van de zee stonden of die in de veen- of kleigebieden lagen. Het ging om kleinere polders in de Geestemerambacht. De eerste grote aandijking was de Zijpe, die uiteindelijk in 1598 droogviel. Aanvankelijk was het de adel die samen met enkele vermogende burgers kleinere gebieden droogmaakte met een of enkele windmolens, waarbij een meer door middel van een ringdijk met boezem werd leeggepompt. Het ruimtelijk beeld was anders als dat van de eerdere veenpolders, die smal en langwerpig waren.

TABEL 6.3 Globale fasen in roogleggingen, gebaseerd op Feddes, Geuze 2005, Van der Ham 2003 (bron: auteur).

Periode	Fase	Betrokken personen
fase I (tot 1550)	veenderijen, eerste aandijkingen	adel en burgerij
fase II, deelfase A (1550-1600)	kleine droogleggingen en aandijkingen	adel en burgerij
fase II, deelfase B (1600-1772)	grote droogleggingen en aandijkingen	consortia van burgers
fase II, deelfase C (1772-1830)	grote droogleggingen en aandijkingen	staat

In deelfase II B (1600 tot 1772) werden steeds grotere meren drooggelegd. Het initiatief voor landwinning verschoof van de adel, die aan macht inboette in de nieuwe Republiek, naar particuliere deelnemers. Deze particuliere deelnemers waren vooral stedelijke vermogenden die in *consortia* samenwerkten. De polderverkaveling werd steeds regelmatig, waardoor het ook wel het landschap van de tekentafel wordt genoemd (Beemster).⁷⁸⁰ Door de grotere omvang kregen de droogmakerijen afdelingen en molengangen om deze diepere meren leeg te pompen. De afmetingen van de verkaveling hingen samen met de draagkracht van de drassige bodem.

⁷⁷⁹ Van der Ham onderscheidde voor de aandijkingen van de oude Grote Waard vier perioden: de eerste was in de vijftiende eeuw (1435), de tweede tussen 1550 en 1600 van een serie bedijkingen in het noordelijk deel van de Hoekse Waard, de derde fase liep van 1600-1660 met hierin het Eiland van Dordrecht en graslandjes van het Land van Altena, en de vierde fase was in de daaropvolgende eeuwen met slechts kleine gorzen. Een uitzondering is de polder Biesbos op het eiland van Dordrecht (1926). In: Van der Ham. 2004, 84.

⁷⁸⁰ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 303.

In het Noorderkwartier verschenen grotere droogmakerijen. Het proces van droogleggen startte in het Zuiderkwartier met onder meer droogmakerijen als de Zoetermeerse Meerpolder (1616), de Lisserbroekpolder, de polder 100 Morgen bij Moerkapelle (Wilde Venen)⁷⁸¹ en de Driemanspolder.⁷⁸² Rond Rotterdam en Dordrecht werd een aantal kleinere aandijkingen gerealiseerd met zeelei als bodem.

In deelfase III C (1772-1830) lag de nadruk op de droogleggingen van de ontveende gebieden van het Zuiderkwartier. Deze werden door de Staat betaald en uitgevoerd. Tabel 6.3 voegt dit allemaal samen.

6.7.2 Fase I (tot 1550) en deelfase II A (1550-1600)

De eerste aandijkingen waren ontwikkeld rond Dordrecht en al ruim voor 1550. Het ging hierbij om gebieden van de Grote Waard, die door de St. Elisabethvloed (1421) waren verdwenen. In de vijftiende eeuw bleken de Dordtenaren niet geïnteresseerd om te investeren in het bedijken van dit land. Dit was waarschijnlijk vanwege het overstromingsgevaar, de voortslepende pestepidemieën⁷⁸³ en de lage graanprijzen.⁷⁸⁴

In de vijftiende eeuw werd op beperkte schaal begonnen met inpoldering rond Dordrecht. In 1435 werden de hoge gronden van het Oude Land van Strijen en de polders Noord en Binnenmaas ingepolderd. Vanaf ongeveer 1520-1540 werd vooral de noordrand van de Hoekse Waard bedijkt. Ook de nabijgelegen polder Bonaventura kwam rond 1590 – door inmenging van de Staten van Holland vanwege de veiligheid – droog te liggen. In 1593 volgde de polder Nieuw Bonuventura. Door de eeuwen heen ontwikkelde dit gebied zich tot de Hoekse Waard, die uiteindelijk 58 polders telde. Aanvankelijk waren deze polders dunbevolkt en verdiende de bevolking de kost met landbouw, veeteelt en visserij. De redenen voor de bedijkingen lagen, naast veiligheid, waarschijnlijk in de gunstiger wordende omstandigheden voor de landbouw, de groeiende veestapel en de introductie van nieuwe ontwateringsmethoden, waardoor pacht en grondprijzen na 1580 stegen. Het gevolg

⁷⁸¹ Harten. 1980, 58.

⁷⁸² Grootveld. 2005.

⁷⁸³ Pest brak in Dordrecht uit in 1450, 1452, 1458, 1469, 1482, 1484, 1509, 1530, 1564, 1574-75, 1579, 1584, 1587, 1599, 1600, 1602-04, 1608, 1623, 1635-37, 1655-57, 1664-65. In: Frijthoff, Nusteling, Spies. 1998, 256-258.

⁷⁸⁴ Van der Ham. 2004, 69.

was dat de stedelijke elite ging beleggen in het aandijken van de Grote Waard.⁷⁸⁵ In dit proces van landwinning speelde Lamoraal I van Gavere, graaf van Egmond (1522-1568), een belangrijke rol. Hij was van adel en vroeg octrooi aan voor het droogleggen van de gronden van het verdwenen dorp Putten.⁷⁸⁶ Dit leidde in 1556 tot de eerste inpoldering van Oud-Beijerland, vernoemd naar zijn vrouw Sabina van Beijeren (1528-1578). Vier jaar later volgde de tweede fase met de inpoldering van Nieuw-Beijerland.⁷⁸⁷

In 1578 kwamen beide polders in handen van zijn zoon Philips (1558-1590), die zijn bezit verloor. Dochters Leonora (circa 1545-circa 1582), Françoise (tot 1589) en Sabina van Egmond (1562-1614) voltooiden de indijkingsplannen in 1582.⁷⁸⁸

In het Noorderkwartier was een gebied waar de zee regelmatig inviel. Hierdoor ontstonden steeds grotere meren, wat te zien is op figuur 6.33. De oudste polder die werd drooggemaakt was Burghorn. Ook hier speelde de adel een belangrijke rol. Landsheer Filips de Goede gaf in 1456 de heer van Schagen, 'Willem de Bastaard', permissie om deze grafelijke gronden te ontginnen, maar polder Burghorn bleef lang een uitzondering.⁷⁸⁹ Tussen 1533 en 1597 werd begonnen met drooglegging van een serie kleinere meren in het Geestemerambacht bij Schoorl en het Achtermeer, dat direct buiten de Alkmaarse stadsmuur lag.⁷⁹⁰ Hierna volgden het Heilooërmeer, het Kooimeer, het Dergmeer, het Kerkmeer en andere meren. Deze droogleggingen waren niet groot en konden worden uitgevoerd met één of enkele molens.⁷⁹¹ De meeste van deze polders lagen in het noorden van het Noorderkwartier en werden de Noordelijke zeeleipolders genoemd. Vanuit Alkmaar werden allerlei initiatieven ondernomen om de meren droog te maken.⁷⁹²

⁷⁸⁵ Van der Ham. 2004, 74.

⁷⁸⁶ Van der Ham. 2004, 64-65.

⁷⁸⁷ Het uitbreken van de Tachtigjarige Oorlog en de onthoofding van Lamoraal in 1568 bemoeilijkten de droogleggingen. Van de Ven. 2003, 157-162; Aten. 2012, 15; Reh, Steenbergen, Aten. 2005, 80.

⁷⁸⁸ Van der Ham. 2004, 64-65.

⁷⁸⁹ Aten. 2007, 40.

⁷⁹⁰ Reh, Steenbergen, Aten. 2005, 81.

⁷⁹¹ Reh, Steenbergen, Aten. 2005, 73-79.

⁷⁹² Aten. 2007, 41.

FIG. 6.33 *Hollandia*. De kaart toont de meren in het Noorderkwartier (bron: Universiteitsbibliotheek Utrecht). Hoewel Holland bestuurlijk een provincie was, was het landschappelijk karakter uiteenlopend. Het Noorderkwartier verwerd in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw door winderosie tot een plassengebied, dat drooggemaakt moest worden. In het Zuiderkwartier werd steeds meer turf gestoken, waardoor veel plassen ontstonden die hier niet zijn afgebeeld. Het noorden ligt rechts.

Rond 1560, het begin van de tweede fase, werd begonnen met gecombineerde droogleggingen, zoals het Berger- en het Egmondermeer (beide 600 ha). Gecombineerd droogleggen betekende dat een polder door zijn omvang bestond uit verschillende afdelingen. Daar waar in de vijftiende eeuw drooglegging niet rendabel was, bleek dat in het midden van de zestiende eeuw anders te liggen. De belangrijkste motieven voor droogleggen in het noorden van Holland waren oplopende landbouwprizen en de stijgende grond- en pachtprizen. Hierdoor werd landwinning aantrekkelijk voor investeerders, aanvankelijk de adel.⁷⁹³ Een voorbeeld was Hendrik II van Brederode, heer van Bergen (1531-1568) en van Lamoraal I van Gavere, die al eerder werd genoemd.⁷⁹⁴

⁷⁹³ Aten. 2007, 40-41, 45-46.

⁷⁹⁴ Van de Ven. 2003, 157-162; Aten. 2012, 15; Reh, Steenbergen, Aten. 2005, 80.

In 1552 werd het octrooi verleend.⁷⁹⁵ De meren vielen in 1566 droog.⁷⁹⁶ Zeven jaar later (1573) werd de Zijpe geïnundeerd om het beleg van Alkmaar te breken en dit had succes.⁷⁹⁷ Toen de rust was weergekeerd, gingen Sabina van Beieren, de weduwe van Lamoraal, en de ingelanden door met de drooglegging.⁷⁹⁸ In 1597 volgden het octrooi voor de Wieringerwaard en in 1598 het octrooi voor het Wogmeer.⁷⁹⁹ De polders waren veel groter en de verkavelingen waren regelmatig van opzet. De Zijpe of Hazepolder was dus net als de andere polders uit die fase drooggevallen op initiatief van de adel, net voor 1600.

6.7.3 Deelfase II B (1600-1772)

Vanaf ongeveer 1600 veranderden de droogleggingen, qua vormgeving en qua initiatief. Door de grote rijkdommen van de stedelijke elite verkregen met handel en nijverheid, was er voldoende vermogen om te investeren. Door het ontbreken van goede langlopende veilige investeringsmogelijkheden, ging de elite investeren in landwinning die door verbeterde molentechnieken mogelijk was geworden.⁸⁰⁰

Dit resulteerde in een grote hoeveelheid droogleggingsprojecten in het Noorder- en Zuiderkwartier. In het gebied van de Grote Waard werd doorgedaan met aandijkingen en in de veengebieden werden de eerste droogleggingen gestart. In de Zuidwestelijke Delta werd begonnen met het droogleggen van de polders Oud Dubbeldam (1603), de Noord- of Merwedepolder (1616), de Zuidpolder (1617), de Alloysen- of Bovenpolder (1652) en de polder Wieldrecht (1659) op het Eiland van Dordrecht.

⁷⁹⁵ Aten. 2007, 41.

⁷⁹⁶ Ze werden verkaveld vanuit de randen, zoals de gewoonte was bij veenkavelontginningen. Helaas braken de dijken in 1555 en 1570, in: Reh, Steenberg, Aten. 2005, 80-81; Van de Ven. 2003, 157-162.

⁷⁹⁷ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 88.

⁷⁹⁸ Een bedijking is waterhuishoudkundig in wezen een ander vorm van drooglegging dan een droogmakerij, maar cultuurtechnisch en landschapsarchitectonisch is het onderscheid veel minder groot. Reh, Steenberg, Aten. 2005, 85; Van de Ven. 2003, 157-162.

⁷⁹⁹ Aten. 2007, 44-45.

⁸⁰⁰ Aten. 2007, 40-41, 45-46.

TABEL 6.4 Tabel met de aantallen aandijkingen (opwas en aanwas) en droogmakerijen in Zuid-Holland, gebaseerd op Van der Ham, 2003 (niet volledig) (bron: auteur).

Start landwinning Zuid Holland	Aantal	Namen van belangrijkste polders
1400-1450		Oude Land van Strijen (1435), polder Noord, Oud Heinenoord (1437), Oud Korendijk, het Munnikenland, Mijnsheren van Moerkerken, Oudeland van Maasdam en Puttershoek (1439), Korendijkse polder (1456), Oud Boneventura (1471), De Laagjes, West-Zomerlandsche polder (1488) Groot Piershil (opwassen)
1500-1549		Oud-Piershilsche Polder (1525), Westmaase Nieuwlandsche Polder (1557)
1550-1599		Oud Beijerlandse polder (1556), Oud Cromstrijen (1557), Oud Zomerland (1578) Nieuw Beijerland (1582), Bonuventura (1590), Nieuw Bonuventura (1593), Oude Klem, Nieuwe Klem, Polder Het Land van Esche (1599)
1600-1649		Nieuw Cromstrijen, Mookhoekpolder (1602), Oud Dubbeldam (1603), Trekdamsche polder (1605), Klein Piershilsche polder (1606), Molenpolder, Noordpolder (1612), Klein Cromstrijen (1615), Noordpolder of Merwedepolder, Zoetermeerse Meerpolder (1616) , Zuidpolder, Mijlpolder, Nieuwlandsche polder (1617), Bossche polder (1624), Groot Cromstrijen, Kooilandse polder (1625), Groot Zuid-Beijerland (1631), Oostpolder (1633), Numanspolder (1642), Strijensche Polder (1647)
1650-1699		Alloysen- of Bovenpolder (1652), Eendrachtspolder (1653), Wieldrecht (1659), Piershilsche Noordpolder, Uitgebreide Molenpolder (1663), Kilpolder (1667), Driemanspolder (1668), Polder Beveroord (1670), Torenstee Polder (1687), Meeuwenoordse polder (1692), Nieuw Westersche Zomerpolder (1696), Leenherenpolder (1698)
1700-1749		Muizenpolder (1700), Polder Oud Beversoord, Oude Gorsenpolder (1747)
1750-1799		Oude Polder (1750), Hooge Westersche Polder (1751), droogmakerij Hillegersbergse polder en Schiebroekse polder (1772), Raepshille (1776), Laag Zestienhovense polder (1786), Schringsche polder, Hogezaandse polder (1793), Mariapolder 1795, Schieveensepolder (1799), Berkelse polder (en andere)

De landwinningen met buitenplaatsen hebben een extra accent gekregen.

Verder werden verschillende polders in het Land van Altena aangelegd en werden meerdere gebieden in de Hoekse Waard aangedijkt, met onder meer Oud Korendijk, Zuid-Beijerland en Cromstrijen.⁸⁰¹ Het overzicht laat zien dat de landwinningen in het zuidelijk deel van Holland (onder de lijn Haarlem-Utrecht) bestonden uit een groot aantal aandijkingen in het rivierengebied rond Dordrecht, de Hoekse Waard en het Land van Altena (tabel 6.4). In het Zuiderkwartier vormde soms een droogmakerij het begin van een cluster droogmakerijen. De Zoetermeerse meerpolder was van oorsprong een natuurlijk meer, dat droog werd gemaakt.⁸⁰² Daaromheen kwamen in de

⁸⁰¹ Van der Ham. 2004, 74.

⁸⁰² In de drooglegging van de Zoetermeerse Meerpolder werd geïnvesteerd door de Amsterdamse burgemeester Willem Usselinx (1567-1647) in 1616. Hij kwam vanuit Antwerpen en trok via een korte periode in Middelburg naar Amsterdam. Deze Usselinx was ook een van de investeerders van de Beemster en was een van de oprichters van de WIC, in: Aten. 2012, 32.

loop van de tijd de Driemanspolder, de Nieuwe Polder (1771), de Binnenwegsepolder Zuid (1706) en de Binnenwegse, Overbuurtse, Oosteinds en Schiebree (1706) droog te liggen.⁸⁰³ Met de Driemanspolder werd in 1668 begonnen; hij viel in 1672 droog.⁸⁰⁴ Bij Moerkapelle werden de polders 100 Morgen ofwel de Wilde Venen (1647) en 140 Morgen gesticht (1770) en volgden later andere. Het ingepolderde gebied bij Roelofsarendsveen groeide rond de Wassenaarsepolder (1666) met de Heilige Geestpolder (1700), de Googerpolder (1715), de Vriesekoopsepolder (1741), de Vierambachtpolder (1744) en andere. Bij Lisse vielen de Lisserpoelpolder (1624) en de Hemmeerpolder (1624) droog. Burgerlijke participatie werd steeds meer gemeengoed. Bij Rotterdam werden in 1701 de dijken verhoogd van de Muizenpolder of Muizenverdrietpolder (1701).⁸⁰⁵ Het merengebied ten noorden van Rotterdam werd eind achttiende en begin negentiende eeuw drooggemaakt op kosten van de staat, omdat publieke participatie niet van de grond kwam.

In het noorden van Holland verschoof het initiatief steeds meer van de landadel naar de investerende patriciërs-regenten, die hun geld in deze projecten staken in de verwachting met deze landbouwgronden grote winsten te maken. Een voorbeeldrol vervulde de drooglegging van de Beemster (1608-1612), die veel omvangrijker was dan eerdere droogleggingen. Veertig molens waren nodig op deze polder droog te krijgen (bijna 7100 ha).⁸⁰⁶ Daarna volgden de Purmer (1622), de Wormer (1624), de Heerhugowaard (1630) en de Schermer (1635), waardoor een groot waterrijk gebied droog kwam te liggen. Ten zuiden van het IJ werden het Horstermeer (1612), het Bijlmermeer (1626), het Diemer- of Watergraafsmeer (1629) en het Naardermeer (1629) drooggelegd. In het overzicht van tabel 6.5 staan de droogmakerijen bij naam genoemd en geordend per vijftig jaar.

Tabel 6.5 laat zien dat in (het huidige) Noord-Holland de meeste droogmakerijen tussen 1600 en 1650 werden gerealiseerd met een aanloop tussen 1550 en 1600. Dit waren fasen II B en II A. De jaren 1630 en 1631 waren de topjaren voor de droogleggingsmachine van het Noorderkwartier. In die periode werd aan zo'n 32 droogmakerijen tegelijkertijd gewerkt, wat 26.000 ha grond opleverde.⁸⁰⁷

⁸⁰³ Namen en jaartallen van de polderkaart van Hoekwater uit 1901. Archief Amsterdam.

⁸⁰⁴ Koopmans. 2000, 309.

⁸⁰⁵ Van Limburg Stirum. 2001.

⁸⁰⁶ De drooglegging werd betaald door een consortium dat geleid werd door de gebroeders Dirk en Hendrick van Os, die van oorsprong uit Antwerpen kwamen. Onder meer: Reh, Steenberg, Aten. 2005, 117-120; Bossaers, Misset (red). 2012, 10-33, 152-169.

⁸⁰⁷ Van der Ham. 2004, 22 en 27.

TABEL 6.5 Tabel met de aantallen droogmakerijen en bedijkingen in Noord-Holland, gebaseerd op Reh, Steebergen, Aten 2005 (niet volledig). (bron: auteur)

Start landwinning Noord-Holland	Aantal	Namen van de belangrijkste polders
1450-1499	1	Burghorn
1500-1549	5	Achtermeer, Degmeer, Kromwater, Oude of Wijdgreb, Kerkmeer
1550-1599	16	Zijpe (en) Hazepolder , Dielofsmeer, Daalmeer met Mare en Odie, Vroonermeer, Zwijnsmeer, Heiloermeer, Bergermeer, Egmondermeer, Boekelermeer, Kleimeer, Nieuw-of Rietgreb, Diepsmeer, Moors of Tsjalingermeer, Sloopgaard, Wieringerwaard, Wogmeer.
1600-1649	45 (49)	Immerhorn, Beemster , Horstermeerpolder, Purmer , Bijlmermeer , Stommeer, Naardermeer, Buikslotermeer, Belmermeer, Broekermeer, Baarsdorpermeer, Wijde Wormer, Watergraafsmeer , Heerhugowaard, Berkmeer, Grootte Waard, Benemeer, Schager of Witsmeer, Zuiderbraak, Bedijkte Waal, Brake Poel Wijmers en Lichtewater, Schermer, Schoutsbraakje, Noorderbraak, Etersheimerbraak, Volendammeertje, Nooreindermeertje, Sapmeer, Braakpolder, Starnmeer en Kamerhop, Tjaddinrijtje, Bleekmeer, Schaapskuilmeer, Warmenhuizer Kerk of Debbemeertje, Eeel en Braken, Bedijkte Leek of Kleine Waal, Wilmkebrek, Braakpolder, Engewormer, Woudmeer, Poldertje van Vliet, Kolk van Dussen, Sloterdijkmeer, Oude Dijkje, Nederlandspolder
1650-1699	3	Schaalmeer, Hornmeerpolder, Stommeerpolder, Vlak bij Petten
1700-1749	2	Noorderbuitendijken, Bovenkerkerpolder
1750-1799	0	

De landwinningen met buitenplaatsen zijn vetgedrukt.

De droogmakerijen in het noorden van Holland verschenen vooral in het begin van deze fase (periode II B), op het moment dat er een wisseling optrad in het initiatief voor drooglegging. Tot 1600 was vooral de lokale adel betrokken bij de landwinningen. Deze rol werd in de eerste helft van de zeventiende eeuw overgenomen door de stedelijke elite.

Tabel 6.5 toont ook dat de buitenplaatsen vooral werden gesticht in de landwinningen in het Noorderkwartier, die tussen 1597 en 1635 droogvielen. In droogmakerijen van voor 1597 werden vooral (heren)boerderijen gebouwd, met eventueel een opkamer. De droogmakerijen die na 1635 kregen nauwelijks buitenplaatsen.⁸⁰⁸ Opvallend was dat in 1631 niet alleen de meeste droogleggingen werden gestart, maar dat in dat jaar ook de eerste trekvaart werd aangelegd (hoofdstuk 5) en een aantal buitenplaatsen als lusthof werden aangelegd (hoofdstuk 2). Het proces van landwinnen was, zo blijkt, niet de enige veranderingen in het landschap. De aanleg van buitenplaatsen in een droogmakerij gebeurde vooral in een aantal droogleggingen in een periode van nog geen

⁸⁰⁸ Dit betekent niet dat de buitenplaatsen ook voor 1635 moesten zijn aangelegd, want de aanleg van buitenplaatsen kwam pas iets later op gang.

veertig jaar. In het Zuiderkwartier varieerden de jaartallen van droogleggingen met buitenplaatsen van 1616 tot 1668. Dit is een veel langere periode. Het ging hier om slechts enkele droogleggingen, namelijk de Zoetermeerse Meerpolder, Eiland van Dordrecht en de Driemanspolder.

De tabellen 6.4 en 6.5 tonen dat de meeste landwinningsprojecten niet werden benut voor de aanleg van een buitenplaats. In alle droogleggingen verschenen boerderijen, maar in slechts een beperkt aantal verschenen buitenplaatsen. In slechts 6 van de 70, dus in 8 procent van de droogmakerijen of bedijkingen die tussen 1450 en 1700 in Noord-Holland droogvielen, lagen meer dan vijf buitenverblijven.⁸⁰⁹ Opgemerkt moet worden dat dit een aantal grote droogmakerijen betrof.

6.7.4 Ruimtelijk ontwerp

Niet de periode of de spreiding van de droogmakerijen in Holland lijkt dominant te zijn geweest. De vraag is of het bepaald werd door de ruimtelijke samenstelling van de droogmakerijen of aandijkingen, want vanuit landschapsarchitectonisch oogpunt is een drooglegging ook een landschappelijke ruimte die bepaald wordt door dijken, bomenlanen en sloten die het poldervlak in vlakken delen. De maat en vormgeving van de droogleggingen konden sterk verschillen (figuur 6.34 en 6.35). Reh, Steenbergen en Aten beschreven en tekenden de verschillen van de belangrijkste droogmakerijen in het Noorderkwartier.⁸¹⁰ De belangrijkste conclusie is dat de verschillende polders ieder een eigen verkavelingspatroon kregen, die samenhang met de vorm van de oorspronkelijk waterplas maar ook met de draagkracht van de grond. Als de vijf droogmakerijen met de meeste buitenplaatsen ruimtelijk met elkaar vergeleken worden vallen de verschillen op. De maatvoering van de kavels varieerden van de bijna vierkante blokken van de Beemster tot de smalle langwerpige kavels van de Purmer of Muizenpolder.

⁸⁰⁹ Let op dat het hier gaat om aantallen en niet om oppervlakten. De droogmakerijen met buitenplaatsen waren veelal groter van omvang.

⁸¹⁰ Reh, Steenbergen, Aten. 2005. In deze studie staat een ruimtelijke benadering van de droogmakerijen en aandijken voorop.

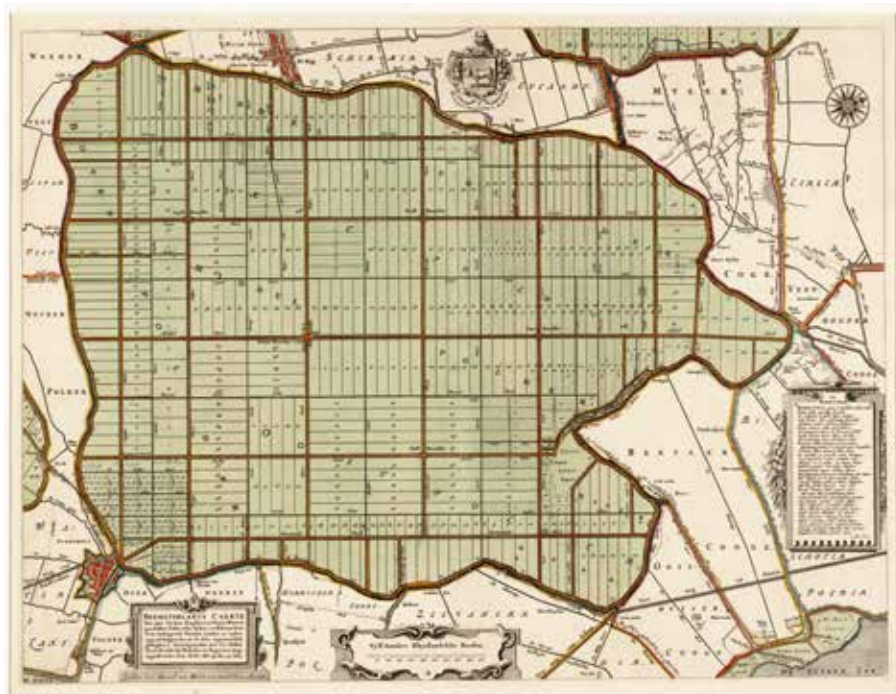

FIG. 6.34 *Beemsterlants caerte* (bron: Noord-Hollands Archief).

De structuur van de Beemster werd bepaald door de lange polderlanen en de waterwegen, die een rationele verkaveling aan dit landschap gaven.

Wellicht belangrijker dan de vorm van de verkaveling waren de samenstelling van de dijk, de doordringbaarheid van de grond voor kwel (Horstermeer, Naardermeer), kans op dijkdoorbraken, vruchtbaarheid van de bodem en de aanwezigheid van onkruid.⁸¹¹ Deze factoren bepaalden de uiteenlopende rendementen van de Noord-Hollandse droogleggingen. Het rendement werd ook bepaald door de belastingen; bedijkers vroegen organisatorische, juridische en fiscale steun aan bij de aanvraag tot bedijken.⁸¹²

⁸¹¹ Vooral het onkruid unjer was schadelijk voor rundvee. Van Zwet. 2009, 80.

⁸¹² Van Zwet. 2009, 83.

FIG. 6.35 De Zijpe. De Purmer. De Wormer. Caerte van Waterland...Beemster. (...) Johannes Janssonius, [z.j.] (Bron: Noord-Hollands Archief).

De Zijpe werd in 1597 drooggelegd, de Beemster in 1612, de Purmer in 1622 en de Wormer in 1626. De verkavelingen waren allemaal regelmatig maar niet hetzelfde.

6.7.5 Stedelijke verbondenheid

De buitenplaatsen in de droogmakerijen waren nauw verbonden met de stedelijke elite en daarmee met hun stedelijke oorsprong. De vraag rijst of dit inhield dat vooral droogmakerijen nabij de grootste steden werden gebruikt voor de aanleg van buitenplaatsen, waarbij het logisch zou klinken dat de eigenaren van de buitenplaatsen kwamen uit de meest nabije (grote) stad. Grondeigendom op basis van de samenstelling van consortia kan iets zeggen over een mogelijke vestigingsfactor van een buitenplaats in een droogmakerij.

Een deel van deze polders lag in de nabijheid van een stad, zoals de Muizenpolder, die net buiten de stadsmuren van Rotterdam (rivierklei) lag. Dit tuinengebied in een van de kleinste polders van ons land werden pas vanaf 1702 droog toen de rivierdijken

werden verhoogd.⁸¹³ Toen de polder droog bleef, zodat de tuinen daarna pas konden uitgroeien tot buitenplaatsen. Het tuinen- en landbouwgebied de Watergraafsmeer, net buiten de stadspoorten van Amsterdam, groeide uit tot een buitenplaatsengebied toen deze polder opnieuw droog was gevallen, na de inundatie in 1672 (Waterlinie). Beide droogleggingen lagen in de directe omgeving van de steden Rotterdam en Amsterdam. Het Eiland van Dordrecht lag nabij Dordrecht en de Zijpe lag nabij Alkmaar. Het roept de vraag op of de nabijheid van de stad niet automatisch meebrengt dat de stedelijke elite van die betreffende stad in de meest nabije drooglegging of aandijking een buitenplaats bezat. Om de relatie tussen een buitenplaats in een droogmakerij of aandijking en de woonstad van de eigenaar te bestuderen, is naar de financiële aspecten van de drooglegging of aandijking en het eigendom van een buitenplaats gekeken. Vervolgs is onderzocht op welke wijze dit de positie van de buitenplaatsen bepaalde. Van Zwet beschreef de economische aspecten van verschillende droogleggingen in het Noorderkwartier en de gegevens uit deze studie zijn hieronder benut.⁸¹⁴

Allereerst wordt het proces van de landwinning en het samenstellen van een consortium beschreven. In het begin van de zeventiende eeuw lag de nadruk op het ontginningen van land in consortia van de stedelijke elite. Het initiatief lag meestal bij een of enkele initiatiefnemers. Zij richtten een *compagnie* op zodra de plannen tot het bedijken en de financiële consequenties de eerste, verkennende fase gepasseerd waren.⁸¹⁵ Deze initiatiefnemers zochten naar investeerders of participanten.⁸¹⁶ De juiste deelnemers waren nodig om voldoende medestanders te krijgen, omdat droogleggingen veel weerstand opriepen. Om in een consortium te worden opgenomen, was een van de volgende twee eisen nodig: of men bezat voldoende vermogen om deel te nemen, of men had voldoende politieke invloed om een octrooiaanvraag te versnellen. Elke octrooiaanvraag werd in behandeling genomen door de Staten van Holland. Leden van de Hoge Raad, het Ridderschap of het Hof van Holland konden invloed uitoefenen. Ook leden van de bestuurlijke elite van een nabijgelegen stad, zoals Alkmaar of Purmerend, konden handig zijn als participanten. Hetzelfde ging op voor de edelen met heerlijkheden in de buurt van de beoogde droogmakerij.⁸¹⁷ Soms waren verstrekkende maatregelen of grote sommen geld nodig om tegenstanders te overtuigen.⁸¹⁸

⁸¹³ Van Limburg-Stirum. Rotterdam 2001; [zn] *Bomenrijk in Rotterdam*.1985, 24-25.

⁸¹⁴ Van Zwet.2009.

⁸¹⁵ Aten, 2007, 46; Van Zwet. 2009, 53.

⁸¹⁶ Dit is gebaseerd op de documentatie van dit proces van de Heerhugowaard. Van Zwet. 2009, 53-55.

⁸¹⁷ Van Zwet. 2009, 53-54.

⁸¹⁸ Van Zwet. 2009, 278.

Het samenstellen van een consortia was een proces van politiek gemanoeuvrer en sociaal gekonkel. Elk consortium kende globaal drie typen deelnemer: de initiatiefnemers, de eerste deelnemers en de latere deelnemers. Deze laatste groep stapte pas in na de drooglegging. De diversiteit in deelnemers en hun uiteenlopende stedelijke origine is afleesbaar uit de afkomst van de hoofdingelanden (zowel vanaf octrooiaanvraag als vanaf verkaveling), zoals weergegeven in tabel 6.6.⁸¹⁹

TABEL 6.6 Stedelijke afkomst van de hoofdingelanden (zowel bij octrooiaanvraag als bij verkaveling) van de zeven grootste droogmakerijen in het Noorderkwartier, gebaseerd op Van Zwet, 2009 (bijlage 3) (bron: auteur).

Stedelijke origine van hoofdingelanden van enkele droogmakerijen Noorderkwartier	Zijpe	Wieringerwaard	Beemster	Purmer	Wijde Wormer	Heerhugowaard	Schermer	totaal
Amsterdam	3	2	16	8		7	1	37
Alkmaar	7	2				4	14	27
Delft			1					1
Den Haag	2	1	7	2	5	6	2	25
Edam				2				2
Enkhuizen				1*				1
Hoorn			2				2	4
Haarlem			1		1			2
Leiden						1		1
Monnickendam				3*	1*			4
Oosthuizen			1	1				2
Purmerend			1	2*	3*			6
Rotterdam			1					1
Utrecht						2		2
onbekend			1				1	2
totaal	12	5	31	19	10	20	20	117

* zijn de steden waar één of meerdere vertegenwoordigers als hoofdingeland waren aangewezen. De hoofdingelanden, veelal de grootste investeerders, kwamen over het algemeen uit Amsterdam, Alkmaar en Den Haag.

⁸¹⁹ Na de drooglegging werden uit de belangrijkste bedrijvers de *hoofdingelanden* gekozen, die in het polderbestuur zitting mochten nemen en dus de status van grondeigenaar bevestigden. In: Van der Zwet, 2009, 56-58.

Op basis van de stedelijke origine van de hoofdingelanden blijkt dat stedelingen niet altijd in de meest nabije droogleggingen investeerden. Van zeven grote droogleggingen in het Noorderkwartier kwamen de meeste investeerders uit Amsterdam (37 hoofdingelanden), gevolgd door Alkmaar (27 hoofdingelanden) en Den Haag (25 hoofdingelanden). Daarna volgden enkele steden uit de directe omgeving zoals Purmerend (6), Hoorn (4), Edam (2), Haarlem (2). Ook in het Zuiderkwartier kwam eenzelfde beeld naar voren bij drooglegging van de Driemanspolder (Zoetermeer). De drie hoofdparticipanten (naam van de polder) kwamen uit Delft, Leiden en Gouda en de overige investeerders kwamen uit Delft (7), Leiden (6), Gouda (4), Den Haag (1), Vlaardingen (1) en onbekend (4).⁸²⁰

Tabel 6.6 laat zien dat de Amsterdamse, Haagse en Alkmaarse vermogenden betrokken waren bij de vele droogleggingen in het Noorderkwartier. De Alkmaarse elite was vooral verbonden met de meest noordelijke droogleggingen. Vermogenden uit rijke handelssteden als Hoorn, Medemblik, Enkhuizen, Monnickendam en Purmerend stortten zich nauwelijks in het avontuur van droogleggingen, behalve als vertegenwoordiger van de stad, zo blijkt uit tabel 6.6.

Nabijheid van een stad en grondeigendom in een drooglegging of aandijkingen waren dus niet altijd een op een met elkaar verbonden. Sociale contacten of bestuurlijke invloed en het hebben van financiële middelen waren veel belangrijker. Contacten, politieke macht en status waren direct van invloed op grondeigendom in de droogmakerijen en dus ook op het hebben van een buitenplaats in deze gebieden. De loting bepaalde de precieze locatie en werd zo een vestigingsfactor. Financieel gewin was een van de motieven voor participatie in een consortium, want men verwachtte winst door het creëren van landbouwgronden. Maar ook het verkrijgen van de titel van 'hoofdingelande' was vaak belangrijk.

Door de opkomst van de steden, toename van de handelsactiviteit en groeiende nijverheid nam de vraag naar agrarische producten toe. Het resultaat was dat de landbouw in dit gebied zich ontwikkelde tot een van de meest productieve, meest arbeidsintensieve en meest commerciële van heel Noordwest-Europa. De Vries concludeerde dat de landbouwproductiviteit tussen 1500 en 1650 toenam met 80 procent.⁸²¹ Bieleman argumenteerde zelfs dat de groei van de steden, en dus indirect ook de aanleg van buitenplaatsen, niet mogelijk was geweest als de landbouw niet

⁸²⁰ Grootveld. 2005, 38.

⁸²¹ Van Zanden. 1993, 5-25.

zo sterk was gegroeid.⁸²² De landbouw ontwikkelde zich van een zelfvoorzienende sector tot een markteconomie.⁸²³ De groei en ontwikkeling van de gespecialiseerde landbouw, was, net als in de veengebieden, belangrijk voor de steden.⁸²⁴ De bevolking nam in die tijd spectaculair toe, zoals we eerder vermeldden. Het zorgde voor een groeiende vraag naar voedsel. Het resulteerde in stijgende grondprijzen in de steden en op het platteland. Ook was er een groeiend tekort aan land voor het vetweiden van ossen en het telen van kool, lijnzaad en vruchten.⁸²⁵ Dit droeg bij aan de winning van landbouwgrond uit onrendabele meren. Op het gebied van investeringen verschoof de wens van de kooplieden van investeringen met een hoog risico, zoals in de vaarten op de 'Oost', naar risicomijdende investeringen met lagere winsten, zoals in droogleggingen. Hiervoor werden compagnieën van rijke kooplieden, regenten, adel en anderen gevormd, die samen een dergelijk avontuur aangingen omdat deze droogleggingen niet altijd succesvol waren. Na een droogleggingsperiode leverde een kavel in een nieuwe droogmakerij veel voordeel op.

6.8 Buitenplaatsen in de droogleggingen in Holland

In enkele droogleggingen in het Noorderkwartier erschienen buitenverblijven. Van de Zijpe of Hazepolder, de aandijking in de kop van het Noorderkwartier, was bekend dat de stedelijke elite er hofsteden liet aanleggen en dan met name langs de Grote Sloot. In de Beemster moeten meer dan vijftig buitenplaatsen zijn geweest. Ook in de Purmer lagen tot in de achttiende eeuw buitenplaatsen.⁸²⁶ Ook in droogmakerijen die niet uitgewerkt zijn werden buitenverblijven aangelegd. In de Schermer verschenen *Hartenlust*, *Oud Korenstein* en *Rustenhoek* van de Purmerendse familie

⁸²² Bieleman. 2002, 79.

⁸²³ Van de Ven. 2003, 49.

⁸²⁴ Bieleman. 2002, 79-80.

⁸²⁵ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 117-120; Bossaers, Misset. 2012, 10-33 en 152-169.

⁸²⁶ Boschma-Aarnoudse. 2016, 28; Renes.2017,106-109.

Peerenboom.⁸²⁷ Het Wogmeer (1608) kende, volgens de kavelkaart van A. Adriaansz uit 1650, drie plantages. De Wieringerwaard (1611), de Wijde Wormer (1626) en de Heerhugowaard (1630) hadden enkele hofsteden.⁸²⁸ Figuur 6.36 laat zien dat de buitenplaats met veel of enkele buitenplaatsen in de omgeving van een heerweg of een latere trekvaart lagen.

Ten zuiden van het IJ verschenen buitenplaatsen in de Watergraafsmeer (1629, 1652) en de Bijlmermeer (1627, 1672, 1702). Nabij Den Haag verschenen in de Zoetermeerse Meerpolder (1616) en de Driemanspolder (1668 octrooi en 1672 droogval). Naast Rotterdam lag de Muizenpolder (1702) met buitenplaatsen en ook op de bedijkingen op het Eiland van Dordrecht liet de stedelijke elite woningen aanleggen. Van de Driemanspolder werd gezegd dat deze niet alleen 'zeer aanzienlijk door deszelfs vrugtbaar Zaai- en weilanden, maar ook door de vermaakelijke Buitenplaatzen en schoone Boeren-wooningen aan den rijweg van Gouda, Rotterdam, Gorinchem, Schoonhoven, Oudewater naar 's Gravenhage [dit is de Voorweg, G.A.V.S]' was.⁸²⁹ Buitenplaats *Meerzigt* (kavel 15) van de Delftenaar Jacob Thierens (1626-1678) was een van deze buitenplaatsen.⁸³⁰

In de Muizenpolder ontstond een tuinengebied dat via een lage zomerdijk afgescheiden was van de Maas. In de loop van de zeventiende eeuw groeide het aantal pleziertuinen. Doordat deze regelmatig onder water kwamen te staan, werd een verzoek gedaan tot de aanleg van een extra dijk.⁸³¹ In 1702 werd het verzoek gehonoreerd. Vanaf dat moment werd dit gebied verder ontwikkeld voor de aanleg van buitenplaatsen voor de gegoede burgerij van Rotterdam. De dijken rondom de polder waren een geliefd wandelgebied voor veel Rotterdammers met aan de ene zijde de rivier en aan de andere zijde de buitenplaatsen, theekeopels en oranjeëen. Hier lagen *Schoonoord*, *Welgelegen*, *Rozenlust*, *Maaslust* en *Rustplaets*. *Schoonoord* werd in 1706 aangelegd onder de naam *Rust en Lust* (*Lust en Rust*).⁸³²

⁸²⁷ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 69, 153, 183-188.

⁸²⁸ Reh, Steenberg, Aten. 2005, resp. 108, 114, 162, 174.

⁸²⁹ Van der Aa. 1841, 519.

⁸³⁰ Koopmans. 2000, 309-313.

⁸³¹ Van Limburg Stirum. 2001, hoofdstuk 1.

⁸³² Dou 1680 in: Boomgaard. 1984, 45 (afbeelding).

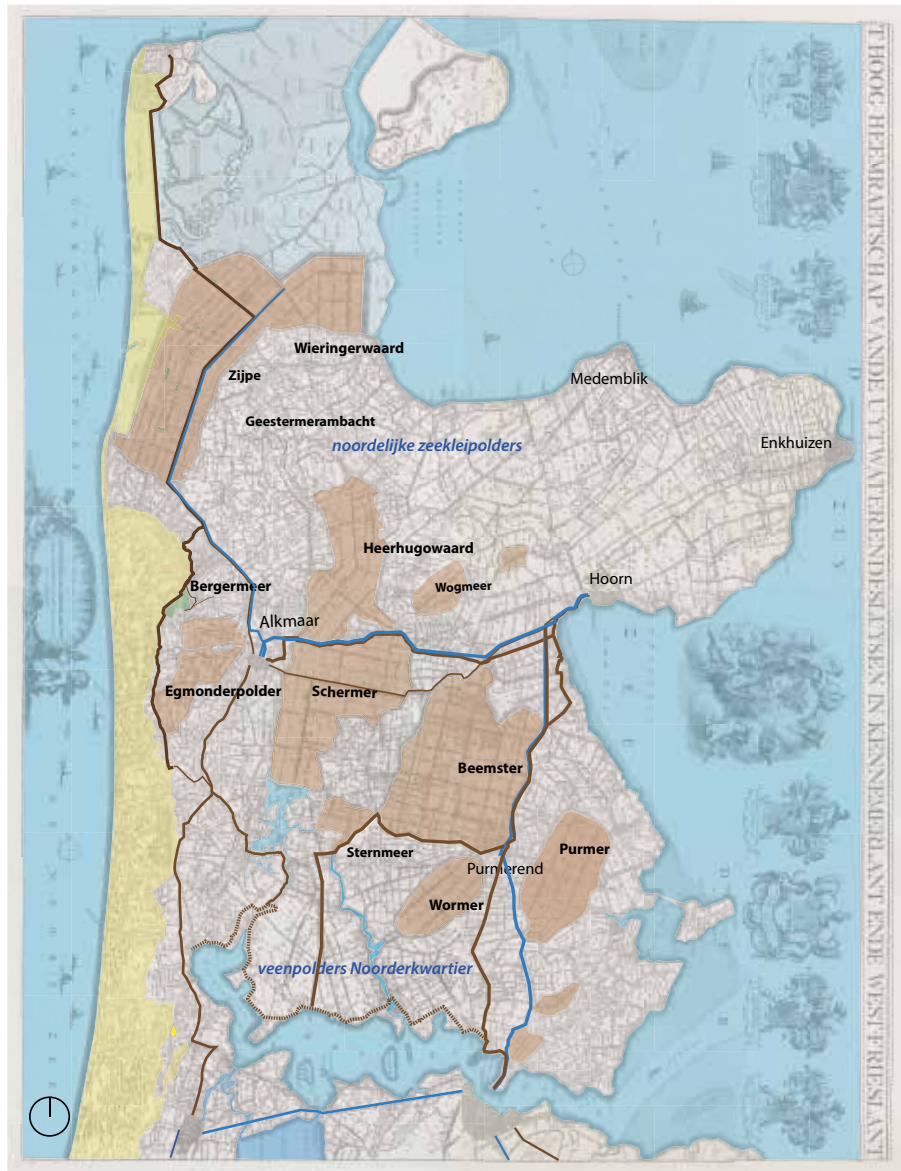

FIG. 6.36 Kaart van 't Hoogheemraedschap van de Uytwaaterende Sluizen van Kennemerlant en West-Friesland, gebaseerd op De Vries 1981, De Neve, Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: Universiteit Utrecht, bewerkt door auteur). De kaart toont geen buitenplaatsen in de droogmakerijen.

Legenda: heerwegen (bruin), trekvaarten (blauw), grotere droogmakerijen (licht bruin).

In de bedijkingen van het Eiland van Dordrecht (1603-1616), de polders Oud Dubbeldam, Noordpolder, Merwede, Alloysenpolder, Bovenpolder, (de Vierpolders) verschenen onder meer *Kilzigt*, *Crabbenhof* en *Dordwijck*. *Buitenrust* van Cornelis de Witt (1623-1672) was ook een woonhuis van een stedeling met een mooie kamer in de omgeving van de stad.⁸³³ Ook in de polders van de huidige Hoekse Waard werden verschillende statige boerderijen aangelegd, zoals de *Noordhoeve* in Nieuw-Beijerland, het *Paradijs* op Oud-Beijerland en andere.⁸³⁴

Opvallend was dat de droogleggingen met buitenplaatsen bijna allemaal gepositioneerd waren aan of nabij een heerweg, zoals figuur 6.36 laat zien. Over enkele van deze wegen werd geschreven dat ze lustzinnig of vermakelijk waren, zoals de lustzinnige Volgerweg in de Beemster.⁸³⁵ De Zijpe of Hazepolder, de Schermer, de Purmer en de Beemster werden uiteindelijk ook aangesloten op het trekvaartsysteem, maar dat was pas in het tweede helft van de zeventiende eeuw toen de buitenplaatsen allang waren aangelegd (hoofdstuk 5). De trekvaart gaf hier ongetwijfeld een verbetering van reismogelijkheden, maar kon geen vestigingsfactor zijn geweest. De Muizenpolder aan de Schielandse Hoge Zeedijk en de Driemanspolder lagen aan een heerweg. Vanaf het begin van de zestiende eeuw werden meerdere boerderijen versierd met stedelijke kenmerken en werden ze uitgerust met een heerkamer of heerschapskamer die in de zomer werd bewoond door de eigenaar uit de stad. Later volgden de herenhuizen, die als een stadshuis buiten de stad werden aangelegd.

Drie voorbeelden zijn uitgewerkt om te bestuderen of vestiging in een drooglegging een vestigings- of een compositiefactor was. Ze zijn op meso- en microschaalniveau uitgewerkt, namelijk de Zijpe, de Beemster en de Watergraafsmeer.

⁸³³ Van der Ham. 2004, 86-89.

⁸³⁴ Van der Ham. 2004, 86-87.

⁸³⁵ Van der Woude (Leeghwater). 1973, 21 (nr 67).

6.8.1 De Zijpe- en Hazepolder

De eerste bedijkingen met stedelijke woonverblijven voor recreatief gebruik waren de Zijpe- en Hazepolder. Aanvankelijk ging het om hofsteden.⁸³⁶ Hoewel het bedijkingsvoorstel al in 1552 werd ingediend door de adel, betaalden uiteindelijk de vermogende ingelanden (burgerij) voor de drooglegging. Na de inundatie (1572) vanwege het beleg van Alkmaar, kwam de Zijpe definitief droog te liggen in 1597. Het werd destijds ook wel een ‘vermakelyke Polder of bedykte streeke lands in Westvrieslant’⁸³⁷ genoemd. De bodem van de Zijpe bestond vooral uit kleigronden, die in het westen overstoven waren door zand uit de kustzone. Het westelijk deel kende duinen of nollen en het oostelijk gedeelte, nabij de Grote Sloot, bevatte meer klei- en zandgronden.⁸³⁸ De westzijde was minder geschikt voor agrarische doeleinden, de oostzijde meer. Het verschil in bodemkwaliteit was al bekend en was zichtbaar in de eerste verkaveling (1553), maar pas in de tweede droogleggingspoging (1561) kregen alle investeerders zowel goede gronden, de ‘klei- of hoofdlanden’ in de afdelingen A tot en met K, als een of meerdere kavels in de ‘volgerlanden’ in de afdelingen L tot en met V.⁸³⁹ Deze lijn werd in 1597 ook gevolgd.⁸⁴⁰ Deze onrendabele gronden, de egalemeden of verlaten gebieden, werden gevrijwaard van belastingen.⁸⁴¹ David Colterman, rentmeester en baljuw van het Kennemerland, beklagde zich erover dat hij, ondanks het feit dat hij het grootste deel van zijn grondbezit (60 morgen) had ingezaaid met tarwe en andere landbouwproducten, slechts een zeer klein of zelfs geen profijt van zijn investering had verkregen. Daarom had hij er grasland van gemaakt.⁸⁴²

Aanvankelijk steeg de prijs van de kavels; tot in het midden van de zeventiende eeuw zag een eigenaar de prijs verdrievoudigen. Daarna nam de prijs af en werd het als beleggingsobject oninteressant (tabel 6.7).

⁸³⁶ Bertram. 2005, 401.

⁸³⁷ Halma, Brouërius van Nidek. 1725, 407.

⁸³⁸ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 85.

⁸³⁹ Van Zwet. 2009, 242; Reh, Steenberg, Aten. 2005, 88.

⁸⁴⁰ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 93.

⁸⁴¹ Van Zwet. 2009, 242-243, 331-332; Reh, Steenberg, Aten. 2005, 93. In verschillende studies worden andere afdelingen genoemd als de vruchtbare gronden, waarbij de meeste discussie heerst in afdeling L.

⁸⁴² Van Zwet. 2009, 337.

TABEL 6.7 Gemiddelde grondprijzen van de Zijpe op basis van Van Zwet 2009 (bron: auteur).

Grondprijzen Zijpe	1597	1640-1650	1680	1700	1762
Prijs per morgen in guldens	180-200	400-600 (A-L) 200-400 (K-V)	< 400	300-400 (A-L)	125

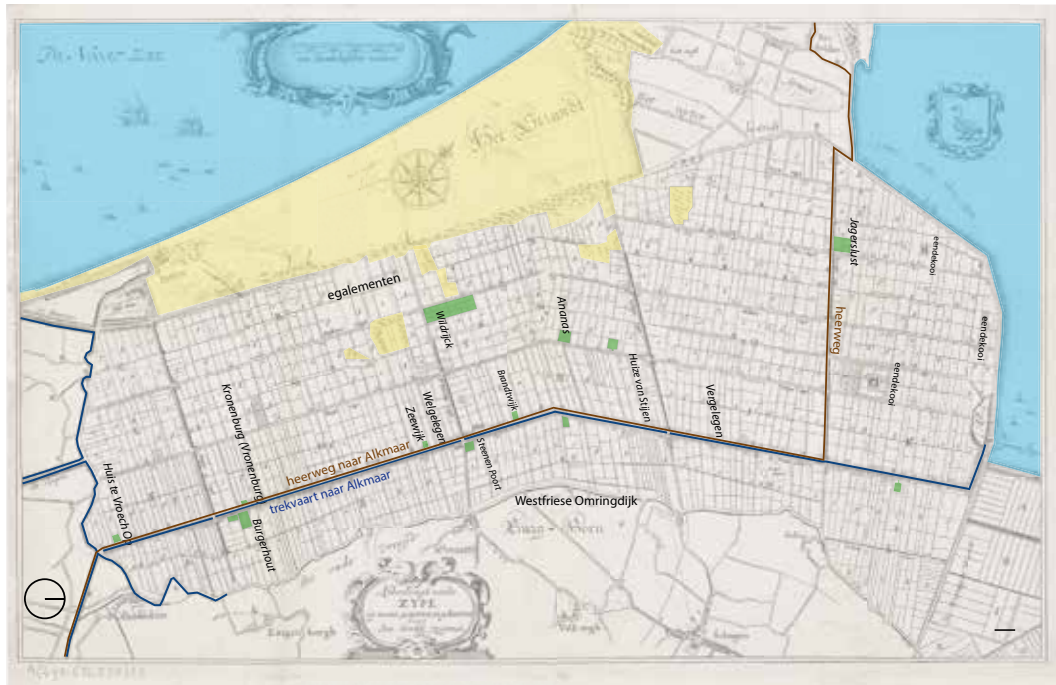

FIG. 6.37 Afbeldingh van de ZYPE, Zoutman 1664, gebaseerd op De Vries 1981, De Neve, Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: Archief Noord-Holland, bewerkt door auteur tot situatie 1702 en later).

Legenda: duinen(geel), buitenplaatsen (groen), trekvaart (blauwe lijn), heerweg (bruine lijn).

De Grote Sloot was aanvankelijk de waterverbinding. Vanaf 1702 liep hier een trekvaartverbinding over. De meeste buitenplaatsen lagen aan de Grote Sloot, maar ook enkele langs de Belkmerweg en Ruigeweg.

De polder had een langwerpige vorm. De Grote Sloot liep midden door de aandijking; deze maakte onderdeel uit van de waterverbinding met Alkmaar, Santpoort (Haarlem) en Amsterdam. In 1702 werd over dit water een trekvaartverbinding afgesproken, waardoor het personenvervoer verbeterde.⁸⁴³ De waterkerende dijken waren van zand, dat beplant was met helmgras. Over de Westfriese Omringdijk, die aan de oostzijde van de Zijpe gesitueerd was, liep een doorgaande weg.

De verkaveling van de Zijpe kende een regelmatig patroon. Het geheel werd doorsneden door een aantal doorlopende (lengte)wegen, de Grote Sloot, de Ruigeweg en de Belkmerweg en in het noordelijk deel de Bosweg. Deze wegen werden via dwarswegen met elkaar verbonden. De weg had een zandbed van soms een meter hoog, waardoor deze het hele jaar kon worden gebruikt. In 1628 stond men beplanting aan weerszijden van de Ruige, Belkmer- en Bosweg toe, mits een rijweg van 5,7 meter werd vrijgehouden. Het profiel van deze wegen was 8,55 meter breed; dit waren wegdek en beplanting. Het profiel was 2,75 meter smaller dan in de Beemster.⁸⁴⁴

Deze afwijkende maatvoering van de weg had waarschijnlijk te maken met het feit dat men op de zandwegen niet voor plassen en poelen hoefde uit te wijken; een smallere weg voldeed. Vruchtgebruik en onderhoud van bomen en weg was des eigenaars. Ook werd aan de randen van de weg, de klimmen, minder vruchtbaar zand opgeslagen in wallen van 2,28 meter breed en een hoogte van 1,14 meter.⁸⁴⁵ Langs de Grote Sloot liep naast heerweg ook een kerkepad. De dwarswegen lijken niet beplant te zijn geweest.

In de Zijpe werden de eerste buitenplaatsen aangelegd. Zij bestonden uit boerderijen met een spiegelkamer, nollenkamer of blauwe kamer en werden hofsteden genoemd.⁸⁴⁶ De tuin bestond uit boomgaarden en moestuinen met eventueel een lusttuin of sterrenbos omgeven door een sloot. Met de opkomst van de stolp rond 1650, werden aparte woningen voor de eigenaar gebouwd, zoals *Huis te Vroech Op (Vroeg Op)* aan de Grote Sloot. Eigenaar van deze boerderij was Pieter Heijndrickx van Bijlevelt (1580-1610), een Amsterdamse koopman. In 1597 bezat hij een langhuis stolpboerderij met een bescheiden tuin van ruim 25 morgen land bij de Zijpersluis aan de Grote Sloot. Al spoedig verhuisde hij van Amsterdam naar Alkmaar, zodat hij

⁸⁴³ Dekker. 1986, 15.

⁸⁴⁴ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 96.

⁸⁴⁵ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 94-95.

⁸⁴⁶ Dekker. 1986, 13-14.

dichter bij zijn buitenverblijf woonde.⁸⁴⁷ Zijn zoon, Johan Pietersz Bijleveld (1595-?) werd een burgemeester van Amsterdam.⁸⁴⁸ Rond 1670 liet Willem Willemsz Schrijver een veel groter pand bouwen op dezelfde plaats, met een imposante stadse voorgevel. De buitenplaats had weide en zaailand.⁸⁴⁹ Het spreidingspatroon van de meeste buitenplaatsen in de Zijpe toont een hogere concentratie rond de belangrijkste tocht en heerweg, de Grote Sloot. Rond 1780 lagen de meeste buitenplaatsen aan de Grote Sloot, zoals onder meer *Zeenimf*, *Vreedenhof*, *Regt door Zee*, *Zeewijk*, *Welgelegen*, *Brandtwijk* en het eerder genoemde *Huis te Vroech Op*.⁸⁵⁰ Langs de Ruigeweg en Belkmerweg lagen slechts enkele buitenplaatsen, zoals *Wildrijk*⁸⁵¹ en *Ananas. Jagerslust*, aan de Bosweg, bestond uit tien morgen land en had een herenhuis, koetshuis, tuinhuizen, stallen, moestuinen, een wildbaan, een vissersland en veertien morgen koren en weiland.⁸⁵²

De voorgevel van het huis met de heerkamer van de hofsteden lag aan en was gericht op de heerweg en de Grote Sloot. De tuinen besloegen slechts een klein deel van het gehele kavel en het meeste zal dus voor landbouw zijn gebruikt.

6.8.2 De Watergraafsmeer

Het oorspronkelijke Watergraafs- of Diemermeer maakte deel uit van het veenweidelandschap en was door oeverafslag gegroeid. Het kende een strategisch positie ten opzichte van Amsterdam. De eerste droogleggingsplannen dateerden uit 1559, maar die vonden geen doorgang. In 1622 diende advocaat Cornelis Davelaar opnieuw een octrooiaanvraag in en in 1629 viel de Watergraafsmeerpolder voor de eerste maal droog (610 ha). In 1651 braken de dijken bij een noordwesterstorm, waardoor de polder voor de tweede maal moest worden drooggelegd. In 1672 inundeerde men de polder voor strategisch-militaire redenen, als onderdeel van de Hollandse Waterlinie en kwam de polder voor de derde maal onder water en dit maal voor het laatst.⁸⁵³

⁸⁴⁷ De Wit. 2003, 14.

⁸⁴⁸ Genealogisch onderzoek laat zien dat de achternaam van Bijleveld veranderde van vader op zoon. Zie: <https://www.genealogieonline.nl/stamboom-baris/I86461.php> (geraadpleegd 15 november 2018)

⁸⁴⁹ Van Ginkel-Meester, Kolman, Rommes, Stades-Vischer, Stenvert. 2006, 249.

⁸⁵⁰ Van Loo. 1991 (a), 8-10; Van Loo. 1991 (b).

⁸⁵¹ Belonje. 1953, 8, 10-21.

⁸⁵² Reh, Steenberg, Aten. 2005, 137-139.

⁸⁵³ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 137-139.

FIG. 6.38 Watergraafs- of Diemermeer door P. van den Berge 1719 gebaseerd op De Vries 1981, De Neve, Van Heezink 2007, Verhoeven 2015, Horsten 2005 (bron: Noord-Hollands Archief, bewerkt door auteur).

Legenda: buitenplaatsen (groen), woonhuis op buitenplaats (rood), water (blauw), trekvaart (blauwe lijn), heerweg (bruine lijn).

Deze afbeelding laat de buitenplaatsen na de uiteindelijke drooglegging in 1672 zien.

In de eerste twee perioden werd de grond gebruikt voor landbouw en pleziertuinen. Door de goede bodemgesteldheid en de nabijheid van de stad bebouwden in 1661 een totaal van 163 boeren zo'n 61 procent van de polderoppervlakte. In de Watergraafsmeer groeide tarwe, haver, rogge, gerst, bonen, vlas en koolzaad, maar ook graasden er koeien.⁸⁵⁴ Beleggers verpachtten de grond aan tuinders en boeren. In de zeventiende eeuw ontwikkelde zich ook de recreatieve functie van dit gebied, dat aansloot bij de Plantage van de vierde uitleg. Hier waren pleziertuinen naast de Hortus

⁸⁵⁴ Van Zwet. 2009, 351.

botanicus en Hortus Medicus (hoofdstuk 7). De Watergraafsmeer telde rond 1650 ongeveer vijftig pleziertuinen met tuinen met geschoren hagen en perken. Te midden van deze tuinen lag een maliebaan van 650 meter. Op deze maliebaan speelde de zeventiende-eeuwer het populaire spel malie of colf.⁸⁵⁵ Een andere vorm van vermaak in dit gebied waren de pleziertochtjes voor dagjesmensen over de ringvaart van de Watergraafsmeer en langs de Amstel. Het verzamelpunt voor dergelijke tochtjes was herberg de Schulp aan de Amstel, bij de aansluiting met de boezem.⁸⁵⁶ Pas na 1675, toen de polder weer drooggemaakt was, kwam de Watergraafsmeer in trek bij de gegoede burgerij voor de aanleg van een buitenplaats. Dit resulteerde in het midden van de achttiende eeuw in ongeveer honderddertig buitenplaatsen.⁸⁵⁷ Kaarten tonen meerdere buitenplaatsen. De droogmakerij, die een tienkantige vorm had, kende twee hoofdwegen: de Middenweg en de Kruisweg. Zij vormden de basisstructuur, die bepalend was voor de regelmatige verkaveling.⁸⁵⁸

Om de vestigings- en compositiefactoren van de buitenplaatsen in de Watergraafsmeer te bepalen, zijn de uitgewerkte twintig kaarten en perspectieven uit de *Verheerlijkt Watergraafs- of Diemermeer* geanalyseerd.⁸⁵⁹ Opvallend is dat in de droogmakerij drie typen locatie werden gekozen. Buitenplaatsen lagen in het middenvak langs de Middenweg en Kruisweg, langs de ringvaart en heerweg aan de noordkant van de droogmakerij en langs de maliebaan. De Kruisweg en Middenweg waren de twee hoofdwegen door de droogmakerij. De Middenweg maakte deel uit van de heerwegroute tussen Amsterdam en Utrecht en was aan beide zijden beplant met bomen als iepen, linden, abelen en wilgen.⁸⁶⁰ Evenveel buitenplaatsen lagen aan de ringvaart aan de noordkant van de Watergraafsmeer. Deze hadden uitzicht op Amsterdam. Voor verschillende eigenaren was dit uitzicht een belangrijke compositiefactor, wat blijkt uit het feit dat er afbeeldingen van werden gemaakt. Veel huizen werden aan de weg gepositioneerd, de kavels hadden een bescheiden oppervlakte en waren eerder vierkant dan rechthoekig. In het deel dat het dichtst bij Amsterdam lag, verschenen lanen met tuinen (op figuur 6.38 de hoek rechtsonder).

⁸⁵⁵ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 142.

⁸⁵⁶ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 140-141.

⁸⁵⁷ Glaudemans. 2000, 184.

⁸⁵⁸ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 140-141.

⁸⁵⁹ Het ging om *Reigersburg, huis Straalman, Twee Suiker Molens, Yslandt, Frankendael, wed Floris Koopman, huis Pedro Fransisco de Kaergierter van Haveren, Rozenburg, huis Jan Lups, Merenburg, Zorgwijk, Starrenbosch, Buitenrust, De buitenplaats van Govert en Cornelis Lups, Vryheit Blyheit, Meergenoegen, Overzicht, Belvédère, huis Esiae Gillot en Querendo*.

⁸⁶⁰ Brouërius van Nidek, Stopendaal. 1725, 31.

FIG. 6.39 *Het Verheerlijkt Watergraafs-of-Diemermeer, Amsterdam 1725, 17* (bron: Tresor Library TU Delft).

Dit was de buitenplaats van Juffrouw de Weduwe van Floris Koopman. Het laat een beeld zien dat bij veel buitenplaatsen in de droogmakerij gold, namelijk dat het huis niet frontaal maar aan de zijkant werd benaderd, en dat het meestal ingebed lag in het groen, zodat de as ononderbroken naar achter doorliep.

Daarnaast waren de maliebaan en de pleziertuinen aan de Schagerlaan een geliefde locatie. Kennelijk vormde de maliebaan een vestigingsfactor voor een deel van de eigenaren.

De locaties vergelijkend, blijkt dat de meeste buitenplaatsen langs de Midden- en Kruisweg lagen. Toch lijkt de heerweg niet alleen een dominante compositiefactor te zijn. De meeste prenten tonen dat de buitenplaatsen langs de middelste wegen niet direct opvielen vanaf de weg. Ze waren opgenomen in een lommerrijke tuin. Soms was zelfs het huis een kwartslag gedraaid (figuur 6.39). De speelhuizen of andere bouwwerken benadrukten juist het uitzicht over het open polderlandschap, met eventueel de stad op de achtergrond (figuur 6.40). Dit is te zien in de prenten van de buitenplaatsen *Huis Straalman*, *De Twee Suiker Molens*, *Merenburg* en *Huis Jan Lups*. Alleen *Yslandt*, een buitenplaats aan de Middenweg, had een tuinhuisje op de grens van het huis met de doorgaande heerweg door de droogmakerij heen.

FIG. 6.40 *Het Verheerlykt Watergraafs-of Diemermeer, Amsterdam 1725, 10* (bron: Tresor Library TU Delft)
 Aan de achterkant van buitenplaats van Straalmans langs de Ringdijk lag een vijver en werd de tuinas over het landschap gecontinueerd in een halfronde boog die uitzicht over het polderlandschap bood. Diemen werd in de afbeelding aangeduid.

Vier buitenplaatsen lagen aan de Kruisweg en maliebaan tussen de pleziertuinen, namelijk *Starrenbosch*, *Buitenrust*, *De buitenplaats van Govert en Cornelis Lups*, *Vryheit Blyheit*. Ze kregen aan de achterzijde van de tuin een speelhuis of een tuinhuis met een uitzicht vanuit het bijgebouw over de lange maliebaan met zijn stedelijk vermaak. Ook enkele buitenplaatsen langs de Schagerlaan, een laan met verschillende pleziertuinen en een enkele buitenplaats die een doorgaande route naar de maliebaan vormde, kregen een tuinhuis, speelhuis of ander bouwwerk aan deze 'interne laan'. Langs de Schagerlaan lagen onder meer *Meergenoegen*, *Overzicht* en *Belvédère*, en op de grens met de ringdijk lag het *Huis van E. Gillot*. Een aantal van deze buitenplaatsen was ook via de speelhuizen met de drukte van deze Schagerlaan verbonden. Doordat de Watergraafsmeer later opnieuw werd ingericht na een inundatie, kende deze droogmakerij vooral buitenplaatsen en nauwelijks hofsteden. Het recreatieve aspect, gekoppeld aan de nabijheid van de stad, waren waarschijnlijk belangrijker dan het financiële rendement. Uitzicht over het polderlandschap werd nadrukkelijk vormgegeven. In de loop van de tijd verdwenen bijna alle buitenplaatsen hier door de verstedelijkingsdruk.

6.8.3 De Beemster

Toen de 7.000 ha grote Beemster in 1612 droogviel, hadden de bedijkers inmiddels grote sommen geld geïnvesteerd in de bouw van de molens, de aanleg van de dijken en het leegpompen van de polder.⁸⁶¹ De eerste jaren leverde het land niet veel financieel gewin op, omdat de bodem drassig was en niet gebruikt kon worden voor landbouw. Na een paar jaar verbeterde dit. Het viel in het niet als het kruid unjer (kattestaart) werd aangetroffen, want deze plant was zeer schadelijk voor de veestapel.⁸⁶² Volgens Jan Adriaanszoon Leeghwater, molenbouwer en waterbouwkundige, had de ontginning, waar hij bij betrokken was, 250 gulden per morgen gekost. De grondprijzen namen aanzienlijk toe tot 1650 (tabel 6.8). Het rendement was aanvankelijk waarschijnlijk 4 tot 5 procent.⁸⁶³ Later kon een rendement van 17 procent worden behaald, zoals Jan de Vries, die de landbouw in de zeventiende eeuw bestudeerde, al becijferde. Maar meestal wordt een rendement van 11 procent genoemd.⁸⁶⁴ De grondprijzen in de Beemster waren een kwarteeuw na de aanleg, toen ook buitenplaatsen werden aangelegd, op zijn hoogst. Al aan het einde van de zeventiende eeuw daalde de grondprijs weer.

TABEL 6.8 Gemiddelde grondprijzen van de Beemster, gebaseerd op Van Zwet 2009 (bron: auteur).

Grondprijzen Beemster	1620	1634	1650-1655	1680
Prijs per morgen in guldens	-	1.000	1.100/1.300	700/800

De bodem van de Beemster bestond uit vruchtbare klei. In de lofzang op de Beemster in het *Noordhollands Arkadia* klinkt behalve voor de vruchtbaarheid een aandacht door voor de beplanting en de lanen die de droogmakerij een mooi aanzicht hebben gegeven. 'Dat elk met mij, vol aandacht, nu beschouw, 't Beroemste meir (=meer) vol weiland, akkerbouw, en hoven, dat hier ooit is uitgemaalen, De Beemster, die als koningin kan praaien, [...] In 't Noorderdeel van ons Gemeenebest, Daar meenig heer zyn landgoed heeft gevest, Om dit saizoen vermaaklijk te bewoonen, 't Geen hem met vrucht van zyn gewas kan kroonen, Uit eenen grond, bestaande in klei en slyk'.⁸⁶⁵ De

⁸⁶¹ Onder meer: Reh, Steenberg, Aten. 2005, 117-120; Bossaers, Misset. 2012, 10-33 en 152-169; Aten. 2012, 10-33.

⁸⁶² Van Zwet. 2009, 353-354.

⁸⁶³ Dit kwam overeen met de rente van obligaties. In: Van Zwet. 2009, 356.

⁸⁶⁴ Van Zwet. 2009, 357.

⁸⁶⁵ Bruin, Schoemaeker. 1732, 143- 144.

vruchtbaarheid van de grond werd geroemd en de polder werd vermakelijk genoemd in een gedicht. De landschappelijke beleving van de Beemster is op te maken uit het volgende citaat: 'Hoe verruklyk zyn uw weiden, Hier door klaver onderscheiden, Ginds met vruchtbaar gras begroeit, Daar het teerig vee in loeit, Hier omheingit met bosschagie. Van een esch-of eikplantagie, Die zich opdoet in 't verschiet, 't Geen niet elders weinig ziet. [...] O Hoe dierbaar zyn de vruchten van deeze edele gehuchten, Vrucht van boter, kaas en melk; [...] Hoe bekoorlyk zyn uw dreeven, Die een koele schaduw geeven, En uw laanen recht geplant. Door een welbedreven hand! Wie zou hier zyn rust niet vinden, In deez' eiken, ypen, linden, Die door hun verschiet van groen, Stedig oog en hert voldoen!' ⁸⁶⁶ Het vruchtbaar gras met klaver en de laanbeplanting langs de wegen werden als mooi ervaren. Het ontwerp van de Beemster werd bepaald door de tochten en door de wegen die geflankeerd werden door bomen in plantverband. De wegen gaven de droogmakerij een regelmatige verkaveling met een nieuwe landschappelijke beleving (figuur 6.41). Het samenspel van polder, water en beplante wegen vormde het toppunt van een rationeel landschap en werd door buitenlandse gasten als mooi bestempeld.⁸⁶⁷

Enkele buitenplaatsen in de droogmakerij werden aan de ringvaart geïmplementeerd, maar verreweg de meeste lagen in het middenvlak, met name aan de Volgerweg en Zuiderweg nabij Purmerend. Een lofdicht hierover zegt: 'datter geen vermaakelyker ende lust zinniger weg in Hollandt en is, als den Volger-weg in de Beemster, daar alle die schoone heerlyke huizen en Boomgaarden gebouwt zyn, te weten het huis van den Dykgraaf *Dirk van Os, Francoys van Os, Meermans, Carel Loten, Ian Loten, Alewyns huis*, ende meer andere'.⁸⁶⁸ Een lofdicht over de Beemster breidt dit uit tot de hele Beemster met de woorden: 'In 't klaverryke Beemsterland, vol malse vette weiden, Gaat zomers menig stedeling zijn hart en ziel verblijden. De plaatsen, die de rijkdom daar gesticht heeft, en 't genoeg, 't Geen vee en geld en gulheid geeft, dan vreugd bij vreugde voegen. Hier praalen *Belvliet, Volgerwijk en Jagerslust*, hier kunnen 't *Hof, Beemsterlust* en *Vredenburg* ons waare vreugde gunnen, Ja menig schoone buitenplaats verzadigt hier de zinnen. Daar Borghorst, Duyvensz, Alewijn en anderen 't land beminnen'.⁸⁶⁹

⁸⁶⁶ Bruin, Schoemaker. 1732, 156-157.

⁸⁶⁷ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 117-136; De Zeeuw, Steenberg, De Jong. 2005, 152-167.

⁸⁶⁸ Van der Woude (Leeghwater). 1973, 21 (nr 67).

⁸⁶⁹ Feestlied bij het huwelijk Borghorst-Duyvensz, 28 april 1791 geciteerd in: Bossaers. 2008, 11.

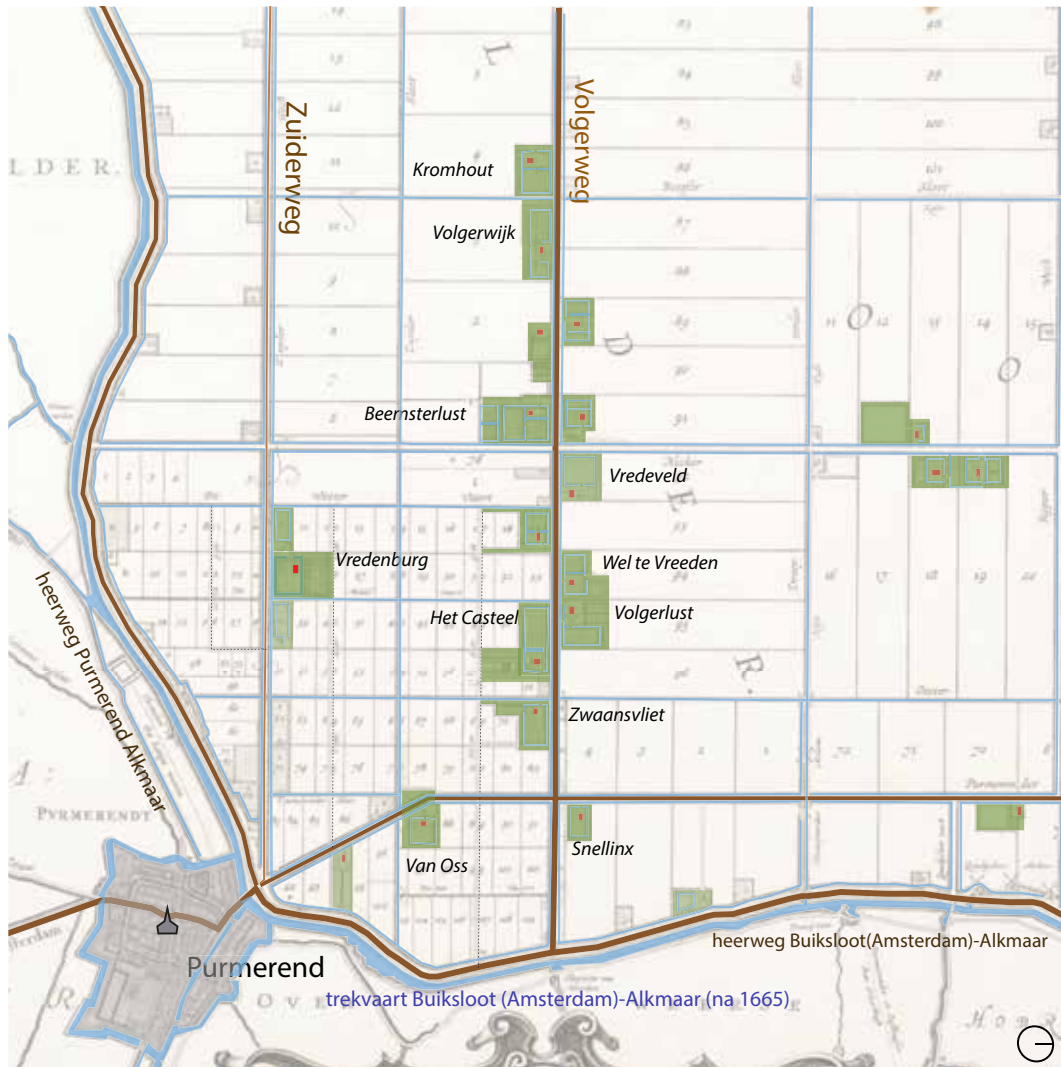

FIG. 6.41 Fragment ware afbeelding van de Bedyckte Beemster-landen in de jaere MDCXLIII (bron: Noord-Hollands archief, bewerkt door auteur en J.J. Wiers).

Legenda: buitenplaatsen (groen), woonhuis op de buitenplaats (rood), heerweg (bruine lijn), water (blauw), trekvaart (blauwe lijn).

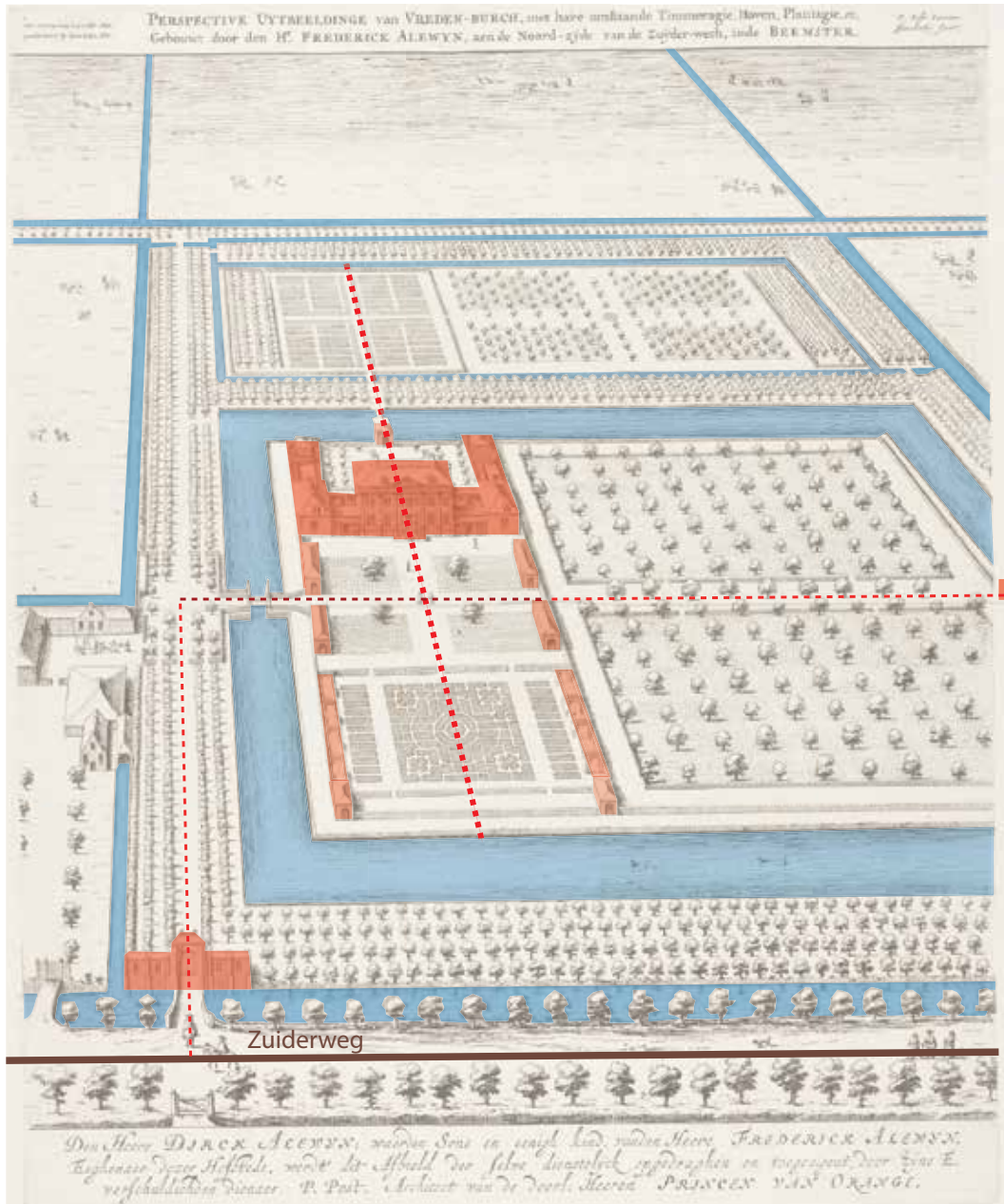

FIG. 6.42 *Perspective Uytbeelding van Vreden-Burch* (bron: Tresor ILibrary TU Delft, bewerkt door auteur).

Legenda: bouwwerken (rood), water (blauw), interne tuinas (rode stippellijn), entree route binnen en buiten de buitenplaats (zwarte stippellijn).

De vogelvlucht toont dat de tuin eerder vierkant dan rechthoekig is, waarbij het huis niet direct was gepositioneerd aan de polderweg.

Een eerste vermelding van bouw was een speelhuys aan de Volgerweg bij een boerenhofstede die de erfenis was van Arent ten Grootenhuis ten bedrage van 140.000 gulden. Later werd geschreven: 'Men denke hier slechts aan een vijftigtal fraai aangelegde buitenplaatsen, alle omringd van ruime vischrijke wateringten, heerlijk plantsoen en bevallige wandeldreven, wier welig tierende boomgaarden en moes-tuinen de aangenaamste verscheidenheid van smakelijk ooft en keurige moesgewassen rijkelijk aanboden. Deze sierlijk lusthoven veelal de vrucht van Noordhollands bloeienden koophandel en scheepvaart, zag men alsom ingezondenheid aan den Volgerweg verspreid.'⁸⁷⁰ De kaarten (figuur 6.41, deels) laten zeven grote, 16 middelgrote en 31 kleine buitenplaatsen zien waarvan de afmetingen varieerden van 1 tot 5 ha, niet echt groot.⁸⁷¹ In 1640 telde J. Bouman in de Beemster 52 herenhuisen, waarvan er in 20 heren vast verblijf hielden en waarvan er 32 gebruikt werden voor tijdelijk verblijf in de zomermaanden; dit vinden we terug op de historische kaart uit 1665, samen met 207 boerderijen en 141 burgerwoningen.⁸⁷² Volgens Bossaers betaalden slechts 32 personen de speciale belasting voor buitenplaatsen en waren er dus minder buitenplaatsen.⁸⁷³

Van alle Hollandse buitenplaatsen zijn die in de droogmakerijen het minst gedocumenteerd; daar zijn ook verreweg de meeste van verdwenen.⁸⁷⁴ Om de vestigings- en compositiefactoren van de buitenplaatsen in de Beemster te bepalen, zijn *Vredenburg* (figuur 6.42) en *Beemsterlust* (figuur 6.43) uitgewerkt. In de zuidoosthoek van de Beemster liet het Amsterdamse vroedschapslid en handelaar Frederick Alewijn (1603-1665) een buitenhuis met tuin aanleggen, genaamd *Vredenburg*.⁸⁷⁵ Na een prijsvraag werkte architect Pieter Post zijn ontwerp uit (1642) en de tekeningen daarvan tonen een huis met tuin en boomgaarden.

⁸⁷⁰ Bouman. 1857, 249.

⁸⁷¹ Zie www.poldersporen.nl/buitenplaatsen. (geraadpleegd 28-09-2012)

⁸⁷² Bouman. 1857, 247

⁸⁷³ Persijn, 1665 in: Reh, Steenberg, Aten. 2005, 91-92.

⁸⁷⁴ Van der Wiel. 2012, 153-170.

⁸⁷⁵ Over het precieze aantal buitenplaatsen in de Beemster is onduidelijkheid. Oorspronkelijk ging men uit van de kaart van D. Breen en B.F. van Berckerode, *Beemsterlanden I*, uit 1644. Op deze kaart staan circa 54 buitenplaatsen getekend. Dit aantal wordt ook door Glaudemans bevestigd. K. Bossaers specificeert dit getal en spreekt van 34 buitenplaatsen en 21 huizen (www.poldersporen.nl/buitenplaatsen, geraadpleegd 18 december 2012). Op de kaart is het oorspronkelijke aantal van 54 buitenplaatsen gehandhaafd.

Het buitenplaatskavel mat 188 bij 226 meter terwijl een geheel Beemsterkavel 900 bij 226 meter was.⁸⁷⁶ Alewijn gebruikte dus globaal een kwart van zijn kavel. De tuin had deels een utilitaire functie (eikenboomplantage, kersenboomgaard, moestuin) en de rest werd benut voor landbouw of veeteelt. De buitenplaats werd geflankeerd door poldersloten. Het buitenverblijf lag niet aan een bevaarbare rivier en ook niet aan de heerweg, maar aan een van de lange polderlanen, de Zuiderweg. Deze Zuiderweg was aan weerszijden omzoomd door bomen en vormde een structurerend kenmerk van het rationele ontwerp van de Beemster (figuur 6.41, figuur 6.42). De entree tot het huis liep via een entreegebouw, dat iets verhoogd lag en een toegangslaan met aan beide zijden iepen.

Halverwege de oprijlaan was een plein gemaakt (kleine muurtjes!), een ophaalbrug (een element van een kasteel) en een hoofdplein voor het huis. Deze route was zo gecomponeerd om de aandacht op het huis te vergroten. Op dit hoofdplein stonden het huis, de lindebomen, de siertuin en een fruitboomgaard met een verhoogde 'sitplaats'. Deze plaats bood uitzicht op het huis, de siertuin en de polderlanen (Zuiderweg). Twee bijgebouwen waren op het eiland zo dicht mogelijk bij de weg gepositioneerd.

Eenzelfde structurele opbouw kende ook *Beemsterlust*.⁸⁷⁷ *Beemsterlust* maakte deel uit van het bezit van de erven van Jan Poppen (1545-1616), die 290 ha grond bezat in de Beemster.⁸⁷⁸ Poppen was bewindhebber van de VOC geweest en had ook een aantal malen het ambt van burgemeester van Amsterdam bekleed. Het ontwerp van de tuin bestond uit twee eilanden, een oprijlaan die aan de zijkant van het kavel liep, en een huis dat op het eerste eiland lag. Het kavel kende brede sloten en het tuinhuis (nummer 4) was op het eiland zo dicht mogelijk bij de weg geplaatst. Het hoofdhuis bood uitzicht op de weg en het polderlandschap, maar was hoofdzakelijk gericht op de weg. De structuur van deze tuin kwam overeen met de tuin van *Vredenburg*, zoals te zien is op de tuinplattegrond uit 1771 (figuur 6.43). Ook hier besloeg de aangelegde tuin slechts een deel van het droogmakerij-kavel

⁸⁷⁶ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 124-125.

⁸⁷⁷ Bertram. 2005, 40-41.

⁸⁷⁸ www.poldersporen.nl/buitenplaatsen (02.02.17)

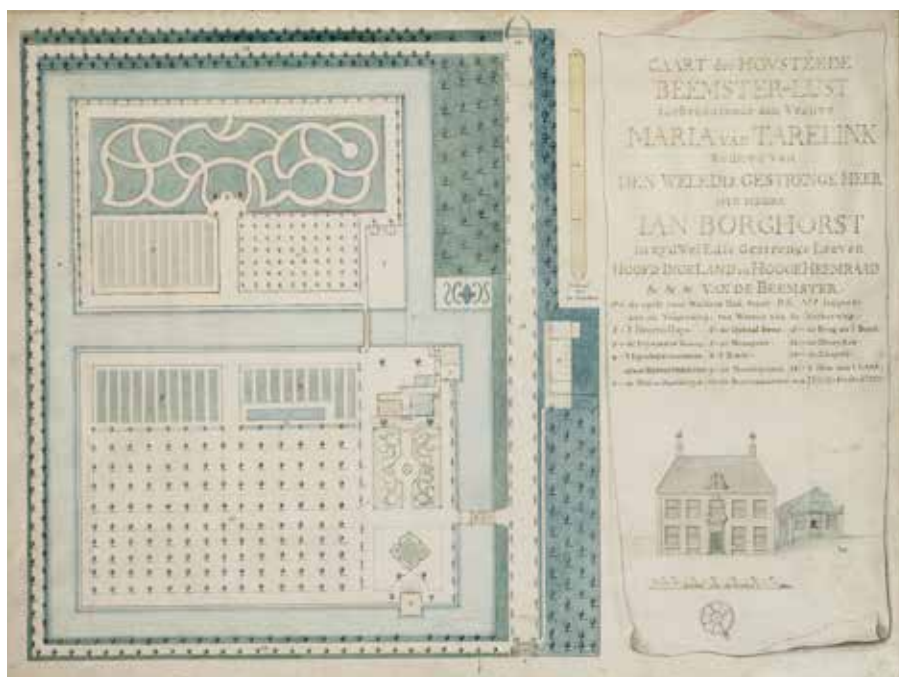

FIG. 6.43 Caert van hovsteed *Beemster-Lust* toebehoorende aan Vrouwe Maria van Tarelink (bron: Noord-Hollands Archief).

De plattegrond van *Beemsterlust* kent, structureel gezien, overeenkomsten met *Vredenburg*. Ook hier kreeg de tuinaanleg een brede sloot en was het hoofdhuus niet direct aan de weg gepositioneerd, maar had wel uitzicht op de weg. Een tuinhuis was op de grens tussen weg en tuin aangelegd.

De buitenplaatsen kenden enkele gemeenschappelijke, structurele compositiefactoren. Zo waren ze beide gepositioneerd langs een (lustzinnige) weg in het middenvak van de polder. Het huus mocht iets van de weg af staan, maar tuinhuisen of bouwhuisen waren in de nabijheid van deze kaarsrechte wegen geplaatst. De afmetingen van de tuinaanleggen van de buitenplaatsen in de Beemster waren tussen de 1 en 5 ha. Dit was niet erg omvangrijk, wat lijkt te ondersteunen dat de nadruk in deze vruchtbare gebieden bleef liggen op het behalen van financiële rendementen door landbouw, want de rest van het kavel werd gebruikt voor landbouw. Veel tuineilanden werden omgeven door extra sloten op het terrein, waardoor de tuin een soort eiland in een droogmakerij was en de nadruk op water lag. Hoewel er in het middenvlak van de polder veel sloten waren die voor vervoer gebruikt zouden kunnen worden, verschilden het waterniveau van het polderwater en het boezemwater. Hierdoor kon men niet varen van de ringvaart naar de poldersloten. Alleen de buitenplaatsen aan de ringvaart hadden een directe vaarverbinding met Amsterdam. In de Beemster werd een positie aan de rand niet vaak gekozen, dit in tegenstelling tot in de Watergraafsmeer.

6.8.4 Conclusie droogleggingen

Een aantal droogleggingen vormde een specifieke vestigings- en compositiefactor voor de buitenplaatsenaanleg. Het ging daarbij om droogmakerijen die strategisch gunstig geïmplementeerd waren aan een heerweg en soms ook aan een trekvaarttracé. Verder ging het om droogmakerijen in het Noorderkwartier die tussen 1598 en 1640, en in het Zuiderkwartier tussen 1616 en 1702, werden aangelegd nabij een stad. Omdat deze plekken vestigingsfactoren waren in het begin van de aanleg, werden veel van deze buitenverblijven hof of hofstede genoemd, met een oorsprong in de herenboerderij/stolp met een stenen opkamer. Daarbij mochten deze verblijven dan wel zijn aangelegd voor het genoegen van de eigenaar, maar er ging ook aandacht uit naar het verkrijgen van een goed rendement en dus op de bodemvruchtbaarheid. Deze buitenverblijven waren verbonden met akkerbouw en veeteelt.

Buitenplaatsen verschenen in diverse droogmakerijen. Vooral in de droogleggingen nabij steden verschenen buitenverblijven in de zeventiende eeuw en bleven ze bestaan. Vanwege deelname aan een consortia kon men in het Noorderkwartier buitenplaatseigenaren vinden, die op meer dan een dagreis afstand een stadshuis bezat. In de droogmakerijen speelde de welgelegenheid geen primaire rol, maar was het economisch gewin dat wel. De financiële aspecten zullen bij andere buitenverblijven ook een rol hebben gespeeld, maar waarschijnlijk toch minder dan dat de buitenplaatsen in de droogleggingen is gevonden. De compositiefactoren waren dat de woonhuizen en pleziertuinen meestal niet omvangrijk waren en geïmplementeerd waren aan een van de doorgaande wegen (veelal geen heerwegen) ofwel een uitzicht op de weg, ofwel op het polderlandschap.

6.9 Vestigings- en compositiefactoren

De belangrijkste *generieke* vestigings- en compositiefactoren waren enige vorm van water (in het landschap) in watering, beken, sloten of rivieren en zicht op het landschap. De *specifieke* vestigings- en compositiefactoren waren de gradiënten/reliëf en de ontginningen, zowel de droogmakerijen als de zandontginningen. Ook was vermaak (tuinieren, jacht of malie) een vestigings- en compositiefactor.

Een *generieke* vestigings- en compositiefactor was enige vorm water in het landschap. Water was essentieel voor een gezonde tuin voor het groeien en bloeien

van de planten. Bijna alle buitenplaatsen waren gevestigd op een plek waar natuurlijk water aanwezig was of in een enkel geval kon worden aangevoerd. Drie type plaatsen met water werden gebruikt in Holland; de rivieren, de wateringen/sloten of de beken. De grotere rivieren door het Hollandse laagland werden gekozen als vestigingsplaats voor om een buitenplaats en dan met name de trekvaarten en enkele zandvaarten (hoofdstuk 5 en 6). De regelmatige verkaveling van het polderlandschap met de vele sloten en wateringen werd benut voor watertoevoer en/of transport, vooral voor de buitenplaatsen op of naast de strandwallen of in het polderlandschap. Ten slotte vormden de beken uit de duinen (zandgronden) naar het lagere delen erachter stroomden. Het werd zelfs als een bijzonder 'natuurlijk' element in de ontworpen tuinen gezien, zoals op *Zorgvliet*. De positie van de buitenplaatsen in de binnenduinen en langs het Wijkermeer werd bepaald door de vele beken en beekjes die in de duinen ontsprongen. Water was een compositiefactor in de tuin in vijvers, natuurlijke beken, slotenpatronen, cascades et cetera. Dit water werd ook wel vermakelijk genoemd, dat de schoonheid ervan benadrukt.

Uitzicht op de stad en/of het landschap vanaf de buitenplaats vormde ook een generieke vestigings- en compositiefactor. Prenten met uitzicht op en vanaf de buitenplaats onderstreepten dit, zoals kerktoren als onderdeel van de compositie en lange lanen met bomen zijn veelvuldig getoond. Plaatsen met natuurlijke hoogteverschillen werden gekozen voor een buitenplaats. Of hoogteverschillen werden gecreëerd in de compositie van de tuin in mounts, belvédères of werden opgevangen in een verhoogde positie in het huis (balkons, dakterrassen). De belangrijkste zichtlijnen stonden voor het merendeel loodrecht op de aanwezige duinen en heerwegen (blikveld) of waren gericht op de kerktorens van dorpen en steden in de omgeving (zichtlijnen). De afmetingen van de strandwallen en de naastgelegen strandvlakten waren bepalend voor de afmeting en oriëntatie van de tuinen.

Een belangrijke *specifieke* vestigings- en compositiefactor was een landschap met gradiënten. Hoewel bekend was dat bodemtypes en bodemvruchtbaarheid belangrijk, maar ook tot verschillende resultaten leidden, blijkt niet een bepaalde bodem (zand, veen, klei) te zijn gekozen. Als ideale vestigingslocatie werd een plek op de overgangen of gradiënten tussen twee typen bodem gekozen, want daar konden planten, bomen en mensen floreren. Een gezonde tuin was niet alleen goed voor de eigenaar, maar leverde een rijke tuin op wat bijdroeg aan de sociale status. Het kweken van bijzondere (soms exotische) planten verhoogde de status van de eigenaar als recreatief motief. De gradiënten waren ook verbonden met de beschikbaarheid van water en de beleving van het landschap. Het ontbreken van buitenplaatsen bij artificiële hoogten zoals dijken, lijkt te ondersteunen dat de hoog-laaggradiënt niet alleen van belang was vanwege het uitzicht, maar dat

juist de andere 'kenmerken' een belangrijkere rol speelden. Drie overgangen in het kustlandschap werden benut als belangrijkste vestigingsfactoren en dit werd in de tuin benut in de tuinaanleg (compositiefactor). Ze boden de eigenaar de mogelijkheid om de status te verhogen door een hogere positie in het landschap op een bijzondere plaats.

Een *specifieke* vestigings- en compositiefactor voor een groep buitenplaatsen waren de nieuwe droogmakerijen en aandijkingen. In de nieuwe landaanwinningen werd de precieze locatie veelal bepaald door het sociaal-maatschappelijke proces van het verloten van de kavels. De compositie en positie van deze groep buitenplaatsen werd in vorm, maat en oriëntatie bepaald door de maatvoering van de ontginningslandschappen. De regelmatige verkaveling van de droogmakerijen of veenweidegebieden, met langwerpige of meer blokvormige kavels, bepaalde direct de vorm en veelal de oriëntatie van de buitenplaatsen. Uitzicht op de weides met koeien was daar het voorbeeld. Eenzelfde rol kunnen de malie- of colfbaan hebben gespeeld als we de clusteringen van buitenplaatsen rond enkele ervan zien. Het tonen van botanische kennis was vooral een compositiefactor die zich in allerlei bouwwerken vertaalde. Daarbij was de rol van het vermaak opvallend; het bepaalde de sociale potentie van een buitenplaats. Slechts een deel van het kavel werd gebruikt voor de tuinaanleg. Voor dit deel werd de ligging gebruikt als compositiefactor. De rest van het kavel werd gebruikt voor de veeteelt. Vermaak (recreatieve motief) en landbouw (financieel motief) waren twee motieven voor het aanleggen van de buitenplaatsen hier. Het ging in de klei- en veengebieden om de aandijkingen, droogleggingen, polders en ontzandingen, waarbij financieel gewin en (landbouw)productie belangrijk waren.

Vermaak was ook een vestigings- en compositiefactor voor buitenplaatsen. Het kustlandschap bood goede condities voor jacht op vinken omdat deze in voor- en najaar migreerden over dit gebied heen. Ook wemelde het in de duinen van kleine duindieren waarop gejaagd werd. Vermaak was dus een sociaal-maatschappelijke vestigingsfactor, want de buitenplaatsen vormden een trefpunt voor de elite, waar op ontspannen wijze over allerlei zaken kon worden geconverseerd, zoals over politiek en familieaangelegenheden of voor een recreatieve activiteit. De aanwezigheid van vinkenbanen of beelden van de jachtgodin zijn de compositiefactoren van het landschappelijk vermaak op de buitenplaatsen.

De ideale positie in het landschap was een belangrijke vestigingsfactor voor alle buitenplaatsen en benadrukt het belang van de landschappelijke beleving van buitenplaatsen. Uit de traktaten kwam naar voren dat een ideale positie werd samengevat met de term 'een welgelegen en van nature goede en welgestelde plaats'. Een ideale positie bestond uit enerzijds 'functionele' aspecten zowel

bodemtypes en bodemvruchtbaarheid, het reliëf en water en dit werd gezien in samenhang met de gezondheid van dieren en planten. Daarnaast was een ideale positie verbonden met een plek die een bepaalde landschappelijke schoonheid in zich had, een gemakkelijke water- of wegverbinding met aan weerszijde bomen, een plek waar men zich kon vermaken met tuinieren, sociale contacten kon onderhouden, kon jagen, balspelen kon bedrijven en zo meer. Daarbij was een daarop gerichte inrichting van het kavel belangrijk.

7 De stedelijke structuur en cultuur als vestigings- en compositiefactor

7.1 Hollandse steden

Holland telde in de zeventiende eeuw een aantal middelgrote steden, die van elkaar verschilden. De rol van de stedelijke cultuur in de aanleg van buitenplaatsen is onbetwist, maar de locatiekeuzes van de grote aantallen buitenplaatsen rond enkele specifieke steden is daarmee nog niet logisch verklaard. Volgens de zeventiende-eeuwse bronnen werd de afstand tussen stad en buitenplaats bepaald door de wens om buiten de stad te zijn, maar ook niet zo ver dat vrienden niet op bezoek konden komen (hoofdstuk 4).⁸⁷⁹ Ook schadelijke dampen en stank zouden een locatie verder van de stad vragen, maar ook hier werd niet gespecificeerd hoe ver dat was.⁸⁸⁰ De spreidingskaart toont echter dat de meeste buitenplaatsen vooral rond Amsterdam, Den Haag en Haarlem lagen en in mindere mate rond enkele andere steden.

De vraag is op welke de locatiekeuze van een buitenplaats bepaald werd door een specifieke stad, een ideale reisafstand tussen de eigen bezittingen of dat deze ingegeven was door de overlast en stank die steden moet hebben omgeven in de zeventiende eeuw.

⁸⁷⁹ De la Court van der Voort. 1737, 3.

⁸⁸⁰ De la Court van der Voort. 1737, 2.

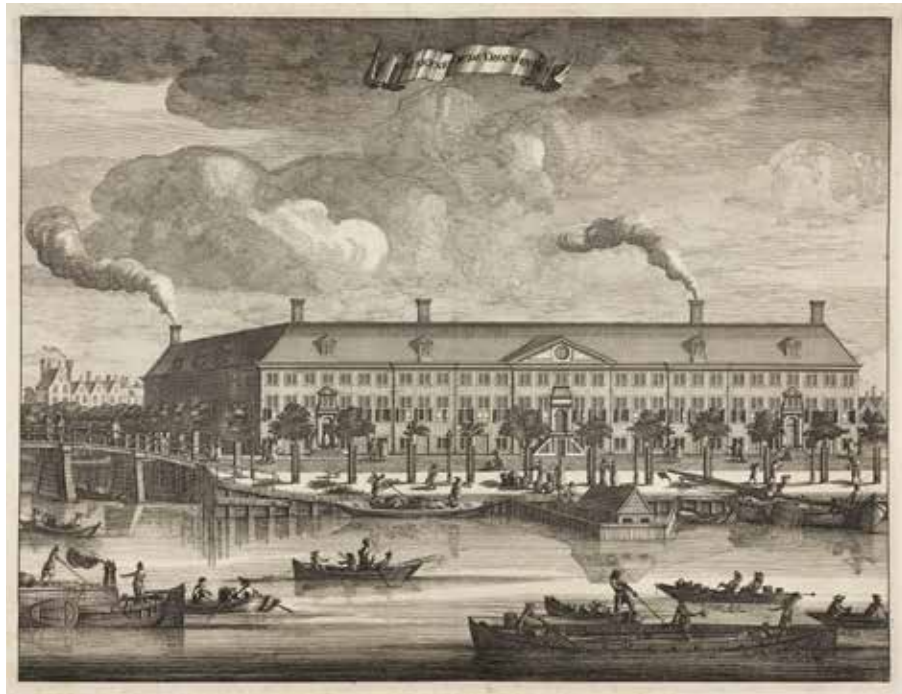

FIG. 7.1 *Diakenen Oude Vrouwenhuis in Amsterdam*, door C. Commelin in *Beschryvinge van Amsterdam enz.* 693-1694 (bron: Tresor Library TU Delft).

Dit was het nieuwe stadsbeeld van Amsterdam met levendige scheepvaart op de voorgrond en daarachter bomen langs de kade van de Amstel, de Herengracht en de Keizersgracht.

In dit hoofdstuk staat de vraag centraal in hoeverre de stad en de stedelijke structuren de *positie, oriëntatie en compositie* bepaalden van de buitenplaatsen. Was de nabijheid van de stad vooral een vestigingsfactor of was de beleving van de stad een vestigings- en compositiefactor? Allereerst wordt gepoogd de positie van de buitenplaatsen te verklaren op basis van historische argumenten.

De belangrijkste bronnen voor de kennis van de historische stad komen allereerst van de stadskarten uit de zeventiende eeuw, zoals onder meer de *Stadsatlas de Wit*.⁸⁸¹ Vervolgens vormen de algemene introductie en de stadsbeschrijvingen uit de *Atlas van de Verstedelijking van Nederland* een tweede belangrijk bron.⁸⁸² Deze omvangrijke studie trekt op basis van bestaand historische stadsbeschrijvingen

⁸⁸¹ Van Delft, Van der Krogt. 2012.

⁸⁸² Rutte, Abrahamse. 2014.

van de belangrijkste steden in Nederland, die het eerste deel van het boek vormen, algemene conclusies over de ontwikkelingen van de Nederlandse steden door de tijd heen. Een belangrijk onderdeel vormt de cartografische verbeelding van deze kennis in hele verschillende kaarten, tabellen en grafieken. Het vormt niet alleen een mooie bron van kennis, maar, gebaseerd op deze kennis, kunnen ook nieuwe groeperingen van steden bepaald worden. Dergelijke groeperingen hoeven niet op zichzelf te staan, maar geven op een eenvoudige wijze grote hoeveelheden kennis weer, vooral als deze cartografisch getekend zijn. Daarom is steeds gezocht hoe grote hoeveelheden kennis op eenvoudige wijze geanalyseerd kunnen worden. Voor het begrip over hoe de stad beleefd werd, zijn de stedelijke loftuitingen van Verbaan een belangrijke studie.⁸⁸³ Voor enkele steden is nadere informatie toegevoegd zoals over Amsterdam; die informatie komt van Taverne,⁸⁸⁴ Abrahamse⁸⁸⁵ en Bakker.⁸⁸⁶ Den Haag is eerder uitgewerkt door historici als Stal⁸⁸⁷ en Wijsenbeek-Olthuis.⁸⁸⁸ Haarlem werd beschreven door Van de Wagt, Roos, Uyttenhove,⁸⁸⁹ alsook door Blijstra.⁸⁹⁰ Over enkele specifieke onderwerpen als stank, stadsbomen in de openbare ruimten en laanbeplanting is de kennis onvoldoende gebundeld of zelfs onbekend (figuur 7.1). Daarom is bij deze onderwerpen allereerst gekozen om bestaande informatie te verzamelen en als introductie weer te geven, voordat de relatie met de aanleg van buitenplaatsen is beschreven. Historicus Jaap-Evert Abrahamse publiceerde een artikel over de stank van Amsterdam.⁸⁹¹ Het onderzoek naar laanbeplanting is gebaseerd op onderzoek van de auteur met landschapsarchitecten Dijkstra en Cubells Guillen.⁸⁹²

⁸⁸³ Verbaan. 2011.

⁸⁸⁴ Taverne. 1978.

⁸⁸⁵ Abrahamse. 2010.

⁸⁸⁶ Bakker. 2004, 85-90.

⁸⁸⁷ Stal. 1998.

⁸⁸⁸ Wijsenbeek-Olthuis. 1998.

⁸⁸⁹ Van de Wagt, Roos, Uyttenhove. 2005.

⁸⁹⁰ Blijstra. 1971.

⁸⁹¹ Abrahamse. 2009, 13-22.

⁸⁹² Verschuure-Stuip, Dijkstra, Cubells Guillen. 2016.

7.2 Afstand tussen buitenplaats en stad

Allereerst is het de vraag of de positie van de buitenplaatsen bepaald werd doordat eigenaren uit de meest nabije (grote) stad kwamen, ofwel de stad waar het woonhuis stond. Volgens Glaudemans strekte het Amsterdams Arcadia zich uit tussen de randen van het Gooi en de binnenduinen bij Beverwijk, tot aan de droogmakerijen in het Noorderkwartier en de Zijpe.⁸⁹³ Vanuit Amsterdam is dit een logische gedachte, maar niet als we op dezelfde wijze het territorium van stemhebbende steden als Haarlem, Alkmaar of Purmerend willen bepalen. Alleen als het overgrote deel van de eigenaren van de buitenplaatsen tot een bepaalde stad behoorde, zou het gerechtvaardigd zijn om te beargumenteren dat er sprake was van een Amsterdams of Haarlems Arcadië als een integraal territoriumlandschap.⁸⁹⁴ Of anders gezegd: als de meeste eigenaren in de directe omgeving een buitenplaats lieten aanleggen en niet nabij een andere stad, dan zou er sprake zijn van bepaalde stedelijke territoria die de positie van de buitenplaatsen verklaarden, waardoor het een vestigingsfactor was. Op basis van de spreidingskaart is gepoogd te bepalen wat de ideale afstand was de buitenplaats en de stad was.

Figuur 7.2 toont Amsterdam, Haarlem, Den Haag, Leiden, Purmerend, Alkmaar, Delft, Rotterdam en Dordrecht met de buitenplaatsen eromheen. Het grootste aantal buitenplaatsen lag rond Amsterdam, Haarlem en Den Haag; daarom worden deze steden vaker onderzocht, of aangehaald. De stad Utrecht is buiten de analyse gehouden vanwege de regionale afbakening van het onderzoek.⁸⁹⁵ om dit te onderzoeken zijn de stedelijke territoria getekend in gekleurde vlakken met de grootste concentraties buitenplaatsen (figuur 7.3). Vervolgens is onderzocht of de stad de locatie en compositie van de omliggende buitenplaatsen bepaalden. Het valt op dat een aantal steden geen tot nauwelijks buitenplaatsen rond zich hadden. Dit waren aanzienlijke steden als Hoorn, Medemblik, Enkhuizen, Gouda, Schoonhoven, Woerden en Maassluis. De tekening maakt ook inzichtelijk dat de vorm en positie van de stedelijke territoria onderling sterk verschilden. Vooralsnog lijkt er geen sprake van een ideale afstand. De vorm van het stedelijk territorium van Amsterdam en Rotterdam was spinachtig, van Haarlem en Den Haag breed en langwerpig.

⁸⁹³ Glaudemans. 2000, 56-59,74-138

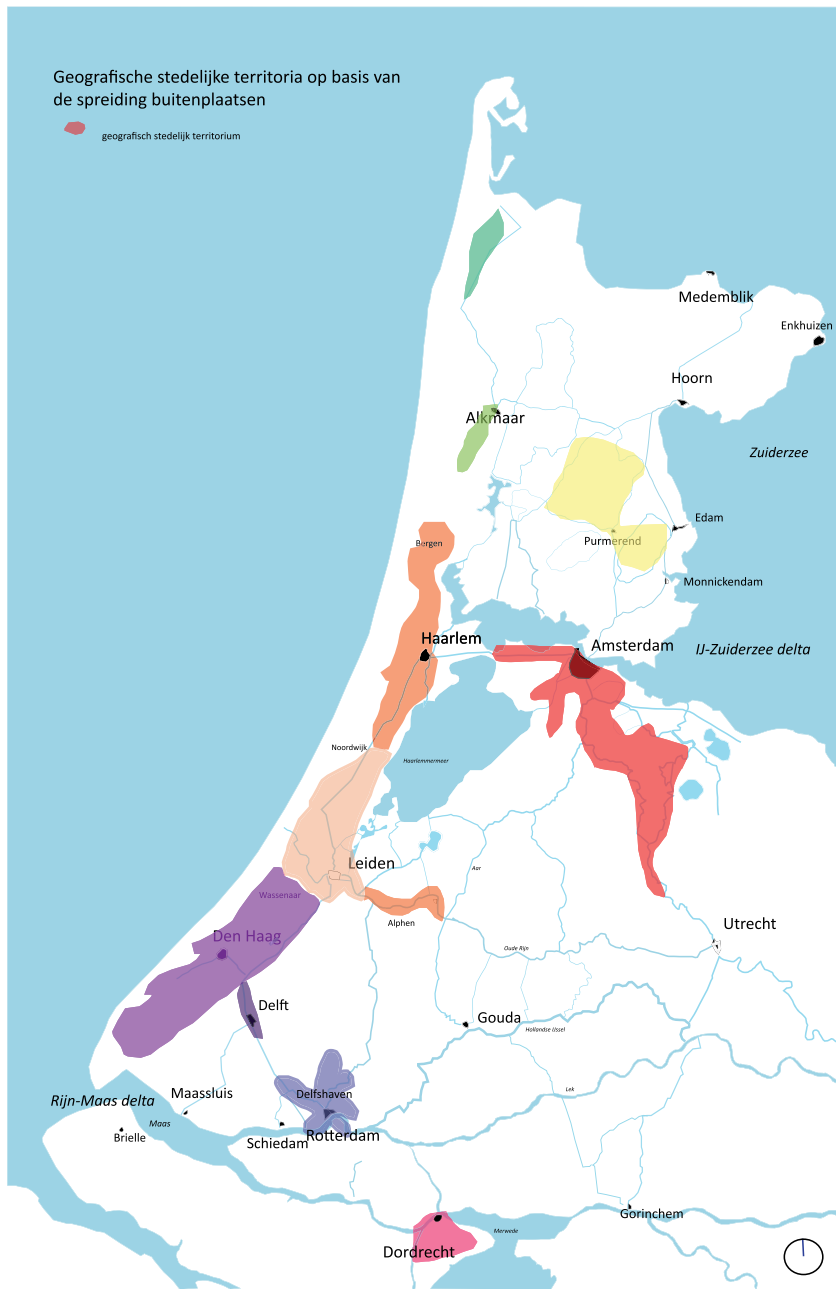
⁸⁹⁴ Corboz, Glaudemans. 1997, 9-35.

⁸⁹⁵ De stad Utrecht werd erbuiten gehouden, de Vechtstreek niet, zoals omschreven in 3.5.2.

De spreidingskaart toont de buitenplaatsen (rode driehoekjes) en de belangrijkste steden. De kaart maakt inzichtelijk dat enkele steden veel en andere weinig buitenplaatsen in het ommeland hadden en dat steden uiteenlopende patronen van spreiding kenden.

FIG. 7.2 Spreidingskaart van buitenplaatsen op *Hollandia Comitatus* 1648/50, (Tresor Library TU Delft, bewerkt Verschuure-Stuip e.a).

Legenda

- Intensieve territoria:
- Amsterdam (rood)
 - Haarlem (oranje)
 - Den Haag (licht paars)
 - Purmerend (geel)
- Minder intensieve territoria:
- Leiden (geel/oranje)
 - Alphen (oranje)
 - Rotterdam (blauw/paars)
 - Delft (paars)
 - Dordrecht (roze rood)
 - Alkmaar (licht groen) met daarin de Zijpe (donkergroen)

FIG. 7.3 Geografische stedelijke territoria op basis van de spreiding van buitenplaatsen (bron: auteur).

Vanuit de stad geredeneerd is hiervoor geen directe aanleiding. Opgemerkt moet worden dat overgangen tussen de territoria soms moeilijk te bepalen zijn, omdat er sprake lijkt te zijn van een doorgaande zone aan buitenplaatsen. De getekende grenzen werden soms slechts bepaald door een kleine verschillen in de aantallen buitenplaatsen. Een verklaring hiervoor kan zijn dat in Holland, met name in het Zuiderkwartier, steden (te) dicht bij elkaar lagen. Dit leidde tot overlappende buitenplaatsenzones.

Vervolgens is op microschaalniveau onderzocht in hoeverre geografische stedelijke territoria bestonden uit buitenplaatsen met eigenaren uit de meest nabijgelegen (stemhebbende) steden. Daarom zijn enkele voorbeelden in detail uitgewerkt.

De opeenvolgende eigenaren van *Clingendael*, *Eikenhorst* en *Beemsterlust* onderstreepten nadrukkelijk de verbinding tussen de buitenplaats en de stad. *Clingendael*, gelegen bij Den Haag, was sinds 1591 in handen van Philips I Doublet, die stierf in 1612. Deze Philips I had ambten bij de Staten van Holland en de Staten-Generaal in Den Haag en zijn familie bleef jarenlang Haagse functies bekleden. Dit zou zo blijven totdat het buiten in 1727 werd verkocht aan Wicholt Slicher uit Wageningen die vanaf 1734 in Den Haag burgemeester was.⁸⁹⁶ *Eikenhorst*, een oud Raaphorsterleen bij Wassenaar, was in 1593 eigendom van Arend Boll, burgemeester van Den Haag. Daarna volgden de families van Rheede en Rodenburgh-Gillon Reynst hem op als eigenaar en kwam het later in het bezit van de Haagse schepen en burgemeester mr. Johan Pieter Dierquens.⁸⁹⁷ *Beemsterlust*, gelegen bij Amsterdam, was bezit van Jan Poppen (1545-1616), een Amsterdamse koopman die lid van het vroedschap was, burgemeester, bewindvoerder van de VOC en later hoofdingeland van de Beemster. Ook zijn zoon Jacob (1576-1624) was, sinds 1609, lid van de Amsterdamse vroedschap en werd driemaal tot burgemeester gekozen. In 1618 werd hij bewindhebber van de VOC en hoofdingeland. Kleinzoon Joan (1617-1654) bekleedde in Amsterdam geen bestuurlijke functies omdat hij, net als zijn moeder, rooms-katholiek was, maar hij was hoofdingeland en liet in Amsterdam in 1642 op de Kloveniersburgwal een huis bouwen door architect Philips Vingboons. Diens zoon Jacob Poppen (circa 1640-1694) was ook rooms-katholiek en hoofdingeland van de Beemster en bezat enkele kavels in de droogmakerij. Hij had ook een buitenplaats aan de Vecht, namelijk *Over-Holland* in Maarssen. Daar verbleef hij vrijwel continu. Al deze eigenaren kenden dus een sterke band met de nabijgelegen stad.⁸⁹⁸

⁸⁹⁶ Albers, Helmink. 2000, 154-155.

⁸⁹⁷ Micklinghoff. 1998, 101.

⁸⁹⁸ Bossaers. BK1 Beemsterlust (Volgerweg 50) op <http://www.beemsterbuitenplaatsen.nl/BK1.htm> (2 november 2015).

Voor vier andere buitenplaatsen ontbreekt de connectie tussen de geografische locatie en de sociale banden met de stad. Voorbeelden hiervan zijn *Volgerlust*, *Hartekamp*, *De Paauw* en *Dijkenburg*. De Delftenaar Dirck Gerritsz Meerman (†1631) kreeg *Volgerlust* aan de Jisperweg (Beemster) toegewezen.⁸⁹⁹ Meerman was lid van de vroedschap en een van de Delftse burgemeesters, lid van de Delftse kamer van de VOC en van de Gecommitteerde Raden van het Zuiderkwartier. Hij verdiende ook geld met de zeevaart. Zijn enige zoon François Meerman (1590-1657) erfde zijn grondbezit in de Beemster. Hij was eveneens een van de burgemeesters van Delft en hoofdingeland van deze drooglegging tussen 1634 en 1654. Later verkocht hij het huis, de boomgaard en de landerijen aan de Amsterdammer Andries Rijckaert, die oorspronkelijk uit Vlaanderen kwam. Rijckaert handelde in suiker en specerijen en was lid van de VOC-kamer Zeeland. Na zijn dood ging het huis over op zijn dochter Maria Rijckaert (1613-1678) die geboren was in Middelburg en trouwde met Daniel Bernard (1594-1681). Bernard vestigde zich als koopman in Amsterdam en werd een van de bewindvoerders van de VOC in 1641 en hoofdingeland van de Beemster vanaf 1656. In 1681 erfde zijn zoon Andries Bernard (1632-1704) de hofstede. Ook hij was koopman, bewindvoerder van de VOC van de Amsterdamse kamer en werd later ook hoofdingeland van de Beemster.

Buitenplaats *Hartecamp* (*Hartcamp*), onder de spreekwoordelijke rook van Haarlem, kende in het bestek van honderd jaar vele eigenaren. De grond was in de zestiende eeuw in handen van de familie van Berckenrode uit Delft. In het begin van de zeventiende eeuw ging het buitenverblijf over in handen van de Leidse burgemeester Franc van Thorenvliet. Hierna veranderde de naam in *Thorenvliet*. In 1662 kreeg de Amsterdamse koopman Hendrik van de Camp het in bezit en gaf het de naam *Hartekamp*. Daarna ging het over in handen van een andere Amsterdammer, namelijk Jacob Heiblocq, die dichter was en rector van de Latijnse school in Amsterdam. In 1687 kwam de buitenplaats in bezit van de Heemsteedse Andries Willemszn van Breeloftsbergen. In 1690 ging hij over naar Crijn Crijnsz de Jonge, schepen in Heemstede.⁹⁰⁰ Na 1692 werd *Hartecamp* eigendom van de postmeester van het Antwerpse Postcomptoir Johan Hinlopen uit Amsterdam en in 1709 werd zijn bezit gekocht door bankier George Clifford sr., telg uit een Amsterdams en voorheen Engels koopmansgeslacht.⁹⁰¹ De opeenvolgende eigenaren kwamen uit zeer verschillende steden.

⁸⁹⁹ Bossaers. BK 97 *Volgerlust* (volgerweg 76) op <http://www.beemsterbuitenplaatsen.nl/BK95.htm> (2 november 2015).

⁹⁰⁰ Bertram. 2005, 129-131.

⁹⁰¹ Bertram. 2005, 129-131.

Mr. Cornelis Arentz van der Dussen (stierf 1556) was de stichter van buitenplaats *De Paauw* bij Wassenaar. Van der Dussen zat in het stadsbestuur van Delft. Zijn dochter Marie verkocht het aan Adriaan van Leyden van Leeuwen, die waarschijnlijk ook uit Delft kwam.⁹⁰² De buitenplaats werd vervolgens verkocht aan Catharijne Hardebol, vrouwe van De Lier, die gehuwd was met Maximiliaan van Hertaing, heer van Marquette uit Heemskerk. Na een gedwongen verkoop in 1738 kwam de buitenplaats in handen van Mattheus Hoeufft uit Den Haag.⁹⁰³ Ook hier kwam verbondenheid met meerdere steden naar voren, zoals Delft, Heemskerk en Den Haag. Hetzelfde gold voor *Dijkenburg*, gelegen bij Noordwijk ten noorden van Leiden, maar aangelegd door iemand uit een Delftse regentenfamilie.⁹⁰⁴ Enkele jaren na het verliezen van zijn jachtrechten kocht hij de meer nabijgelegen buitenplaats *Pasgeld*, gelegen tussen Delft en Den Haag. Soms waren de eigenaren verbonden met de meest nabije stad, maar dit was zeker niet altijd het geval.

Hetzelfde beeld komt naar voren bij het bestuderen van enkele groepen buitenplaatsen op mesoschaal. Vanaf het tweede kwart van de zeventiende eeuw verschenen de buitenplaatsen langs de Vecht, waarbij het opvalt dat de buitenplaatsen van de eerste Amsterdamse investeerders vooral in de omgeving van Utrecht lagen. Een voorbeeld is de buitenplaats van de Amsterdamse VOC-bewindvoerder en investeerder Joan Huydecooper (1599-1661). Hij liet in 1628 een nieuw huis bouwen als buitenplaats *Goudestein*, wat daarvoor zijn vaders hofstede *Gouden Hoeff* was.⁹⁰⁵ De buitenplaats lag in Maarssen, een stad dicht bij Utrecht dan bij Amsterdam. Familieafkomst was bepalender dan de stedelijke origine. Huydecooper begon met het ontwikkelen van enkele buitenplaatsen om zijn eigen bezit heen. Ook de veertien buitenplaatsen aan de oever van het Wijkermeer, die binnen het geografisch territorium van Haarlem lagen, waren in het bezit van Amsterdamse regenten en handelaren. Dit klonk nadrukkelijk door in de beschrijving van Beverwijk dat er 'Veele voornaame personen van Amsterdam, als andere steden en plaatzen, hebben daar schoone Hofsteden, en lustige Tuinen'.⁹⁰⁶ Zo bezat de Amsterdammer Laurens Jacobs Reael buitenplaats *Zuiderwijk*.⁹⁰⁷ De stedelijke origine van de buitenplaatsen aan de Vliet, gelegen in de

⁹⁰² Is dit de Adriaan van Leeuwen die na verheffing in de adelstand Adriaan van Leyden van Leeuwen werd en pensionaris was in Delft? Van Vreede. 1844, 36.

⁹⁰³ Van Lit. 2000, 177.

⁹⁰⁴ Den Hartig, Bultink. 2005, 21.

⁹⁰⁵ Van der Wyck. 1982, 29-37.

⁹⁰⁶ Halma, Brouerius van Nidek. 1725 (1), 135.

⁹⁰⁷ Assen, Wierda. 2002, 87-141.

buurt van Den Haag, varieerde van Den Haag, Delft en Rotterdam tot Gouda.⁹⁰⁸ Ook de buitenplaatsen in de Beemster, gelegen in het Purmerends domein, kende niet alleen een grote groep grondeigenaren uit Amsterdam, maar ook uit Hoorn, Haarlem, Monnickendam en uit het verder weg gelegen Den Haag, Delft (*Volgerlust*), Schiedam en Dordrecht, tot aan Middelburg toe (hoofdstuk 5).⁹⁰⁹

Sommige buitenplaatseigenaren hadden op twee dagreizen van hun woonhuis een buitenplaats, terwijl anderen een reistijd van slechts een uur prefereerden. Dit alles kon veranderen als een buitenplaats na aanleg werd verkocht. Kennelijk was de alliantie tussen buitenplaats en stedelijke origine geen hard gegeven. Verder bleek uit nadere analyse dat ook andere sociale of stedelijke aspecten een rol speelden, zoals verschillen in het geloof van de eigenaren (menistehemel tussen Loenen en Breukelen),⁹¹⁰ gelijke beroepen of eenzelfde hobby. Eigenaren hadden daarnaast soms meerdere buitenplaatsen die verspreid om de stad lagen. Zo bezat Jan Bicker (1591-1653) *Akerendam* en *Duynwyck* (*Duinwijck*, *Duinwijk*) in het Kennemerland en ook *De Eult* bij Baarn.⁹¹¹ Tot slot blijkt ook het idee dat minder vermogenden vooral bij de eigen stad een buitenplaats hadden, voorsnog geen vaststaand gegeven te zijn.

7.2.1 Stad als compositiefactor

De tweede vraag was of de stad een compositiefactor was voor de Hollandse buitenplaatsenaanleg. Was er sprake van een Haagse of Amsterdamse buitenplaatsenplattegrond, die de diversiteit van de plattegronden van de buitenplaatsen verklaart?⁹¹² De drie eerdergenoemde buitenplaatsen uit het Haagse stedelijke domein, *Zorgvliet*, *Clingendael* en *Hofwijck*, waren allemaal aangelegd of verbouwd in dezelfde periode en de eigenaren/ontwerpers verkeerden in dezelfde sociale kringen. De buitenplaatsen lagen alle drie in elkaars nabijheid (figuur 7.6).

⁹⁰⁸ Buitenhuis. 1988.

⁹⁰⁹ Van Zwet. 2009, 488-509 (bijlage 4).

⁹¹⁰ Van Luttermvelt. 1948, 232.

⁹¹¹ Assen, Wierda. 2002, 116-11.

⁹¹² Zie probleemstelling hoofdstuk 2.

FIG. 7.4 *Generale gezigt van schone Perk van Sorgvliet* (bron: Rijksmuseum)

FIG. 7.5 *De heer van Anna-lands hofstede genaamt Clingendaal* (bron: Haags Gemeentearchief).

De compositie van *Zorgvliet* is min of meer vierkant van vorm en is oriëntatie op de duinen, terwijl de tuinaanleg van *Clingendael* een langwerpige compositie kent, waarbij Den Haag zichtbaar was.

FIG. 7.6 *Fragment Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712 Cruquius* (Hoogheemraadschap Delfland, bewerkt door auteur).

De kaart laat zien dat de positie en vorm van buitenplaatsen in het stedelijk territorium van Den Haag divers kon zijn, zoals blijkt bij *Hofwijk*, *Clingendael* en *Zorgvliet* (figuur 7.4-7.6).

De plattegronden van de buitenplaatsen (figuur 7.4 en figuur 7.5) tonen grote compositorische verschillen. Dezelfde verschillen vallen ook op bij drie Amsterdamse buitenplaatsen, namelijk *Goudestein* aan de Vecht, *Tulpenburg* aan de Haarlemmertrekvaart en *Frankendael* in de Watergraafsmeer.

Op basis van deze bevindingen kan de conclusie getrokken worden dat er dat er geen direct regiospecifiek verband bestond tussen de betreffende stad en de hoofdropzet van de nabijgelegen buitenplaats. Ofwel, er lijkt geen typisch Amsterdamse buitenplaats, noch een Leidse of Haagse te zijn die de diversiteit in plattegronden verklaart, behalve dan de eerder genoemde landschappelijke kenmerken. Ook lijken nabijheid van de stad, godsdienst, handel of regeringsambt niet de kenmerken van de plattegrond van de buitenplaats te hebben bepaald.⁹¹³

Het buitenleven werd eerder in deze studie als heterogeen omschreven, in de zin dat Hollandse buitenplaatsen verschillende soorten eigenaren hadden die ieder op eigen wijze hun geld verdienden (regenten, kooplieden, ambtenaren en adel).⁹¹⁴ Het kan ook heterogeen worden genoemd op basis van de stedelijke origine. Wellicht droegen de kleine afstanden tussen de steden, de relatief goede transportmogelijkheden en de verknoopte sociale banden binnen de stedelijke elite in Holland bij aan dit sterk heterogene buitenleven.

7.3 Stedelijke rook

De positie van de buitenplaatsen kon, zo leek naar voren te komen, bepaald worden door allerlei negatieve stedelijke invloeden zoals stank, onhygiënische toestanden, ziektes, overlast en sociale druk. Vaak wordt het argument van de stinkende stad aangedragen.⁹¹⁵ Schama benadrukte de sociale vlucht toen hij beschreef dat trek naar buiten werd ingezet door de Italiaanse invloeden, de hartstocht van het tuinieren, de mode om de decadentie van zich tegen het hofleven af te zetten tegen.⁹¹⁶ De vraag is of de buitenplaatsenontwikkeling gezien moet worden als

⁹¹³ Van Luttermvelt. 1948, 248.

⁹¹⁴ Van Immerseel, Stöver, Tromp. 2000, 41.

⁹¹⁵ Olde Meierink. 2017, 57.

⁹¹⁶ Schama. 2012 (1987), 297.

een vlucht uit de stad? De beleving van de stad en de geuren die daarbij hoorden waren belangrijk en daarom is deze zintuigelijke beleving onderzocht. Hoewel rook en 'uitwasemende dampen' na zoveel tijd niet in kaart gebracht kunnen worden, is het mogelijk om patronen van het midden van bepaalde zones in de aanleg van buitenplaatsen te bestuderen. Als de aanleg van buitenplaatsen een vlucht uit de stad was, zou dit zichtbaar moeten zijn in de locatie van buitenplaatsen, doordat juist de meest stinkende plaatsen door het overgrote aantal eigenaren gemeden zouden worden. Het werd dan een *negatieve* generieke vestigingsfactor.

7.3.1 **Introductie op rook en wasemende dampen**

De schadelijke dampen zijn lastig te definiëren en zijn op voorhand niet direct in verband te brengen met de positie van buitenplaatsen. Voordat de spreiding in verband wordt gebracht met de stank van de steden, is allereerst toegelicht waar de stank in de stad vandaan kwam.

Veel Hollandse steden waren gesitueerd aan een rivier, waarbij allerlei waterlopen langs of door de stad liepen; zij verlevendigden het beeld maar waren ook een potentiële bron van stank. Het stedelijk water werd gebruikt voor het wassen van kleding, het schoonhouden van huizen en straten en het weggooien van afval en excrementen. Het gevolg was dat in de grachten dode dieren, slacht- en visafval, rottende groente en afgedankt hooi dreven; dit stonk.⁹¹⁷ Dit grachtenwater werd benut voor industriële toepassingen zoals het vollen en bleken van stoffen, waar verschillende Hollandse steden om bekend stonden.⁹¹⁸ Omdat het spuien van de grachten met buitenwater niet altijd mogelijk was, bleef de geur van verrotting in de stad hangen. Het gevolg was dat de stadslucht ernstig werd aangetast, zoals we eerder lazen in de traktaten en hofdichten. Van Domselaer (1611-1685) schreef over dit probleem in Amsterdam dat 'de lucht boven de Stadt (...) veeltijds met rook dampen (gelijk gemeynlijk boven alle groote steden) [is] bezet'.⁹¹⁹ Stadsgeschiedschrijver Dapper noemde Amsterdam een schone maagd met een stinkende adem.⁹²⁰ Amsterdam was al op *kilometers*

⁹¹⁷ Abrahamse. 1996 (2009), 13-22.

⁹¹⁸ Bakker. 2004, 85.

⁹¹⁹ Van Domselaer. 1665, 266. Bakker. 2004,85.

⁹²⁰ Door de omvang van Amsterdam en de inlinkingsproblemen van de veengronden, waardoor de ommelanden lager kwamen te liggen, werd het spuien van de grachten moeilijker en bleef afval achter in de grachten; in: Abrahamse. 2010, 296, 297-331.

afstand te ruiken.⁹²¹ Toch stonden in de zeventiende eeuw in de stad tonnen waar men vuil in kon doen en waar schoenlappers toezicht op moesten houden. Twee maal per week kwam een afvalschuit voorbij en karkassen werden dagelijks uit het water gehaald.⁹²² Nu was Amsterdam niet de enige stinkende stad, want ook Leiden had er last van.⁹²³ Gouda daarentegen bleek – afgaande op historische teksten – wel een schone lucht te hebben.⁹²⁴

Stank was dus verbonden met het gebruik van de grachten als open riool, wat versterkt werd als ze niet gespuid konden worden. Ook bedrijvigheid en nijverheid veroorzaakten bepaalde geuren en omdat de steden hierin verschilden, beïnvloedde dit de stedelijke geur. De aanwezigheid van bepaalde nijverheid of industrie kon de stank waarschijnlijk intenser of indringender maken. Als een stad erg stonk, lijkt het verklaarbaar dat direct om de stad heen geen buitenplaatsen werden aangelegd. Wel moet worden opgemerkt dat stank, of dat wat we nu definiëren als stank, blijkbaar onderdeel was van de meeste zeventiende-eeuwse Hollandse steden, waaraan men tot op zekere hoogte gewend moet zijn geweest.

7.3.2 Stedelijke geur en spreiding buitenplaatsen

Het invloed van stedelijke ‘dampen’ werd in de traktaten genoemd als een van de redenen om een positie in de nabijheid van een stad te mijden.⁹²⁵ Het tegendeel lijkt waar. Veel buitenplaatsen lagen in de directe omgeving van stemhebbende steden. De invloed op de macroschaalniveau is zichtbaar op de spreidingskaart van Holland (figuur 7.7) en op mesoschaalniveau op twee detailkaarten van Amsterdam en Rotterdam en de beschrijving van Den Haag.

⁹²¹ Dapper. 1663, 452.

⁹²² Van Domselaer. 1665, 262.

⁹²³ Albiogly schreef over Leiden ‘in summer daring [during, G.A.V.S] the hot weather, these Channels [grachten van Leiden, G.A.V.S] do send forth a noysome smell, particularly when the weather inclines to rain – the reason of it is, the drying up of the Lake of Soetermeer, which did use to cleanse the Town by flowing into it. To prevent this, the Magistrates have caused two large Channels to be made, and two Mills to beset upon them, to drive the Water into the Town at one end, and two other that drive or carry it out at the other end; so that by this invention the City is freed from that noysome and infectious smell, though often it fail too in the great heat of Summer, when there is a great calm, and no winde stirring.’ In: Albiogly. 1671, 250.

⁹²⁴ ‘The Air is so good here that the Plague is never in the City; there being no standing Waters near it ; and yet the situation of the Town is such, that there is no bringing any artillery’. Albiogly. 1671, 294.

⁹²⁵ De la Court van der Voort. 1737, 1e boek/1e hoofddeel/ 3.

Om de verspreiding van stank rond de steden te analyseren is op de spreidingskaart de verspreiding van stedelijke geur weergegeven bij noordwestenwinden, om zo de zones te identificeren waar stankoverlast van de steden zou moeten domineren.

FIG. 7.7 Ovalen die de grootste intensiteit van stedelijk geur zouden weerspiegelen rond steden op basis van boordoostenwind op *Hollandia Comitatus* (Tresor Library TU Delft, bewerkt door Verschuure-Stuip e.a).

Vanwege de overheersende meteorologische omstandigheden zouden buitenplaatsen logischerwijs niet ten noordoosten van een stad moeten liggen. Waarschijnlijk kwam de meest voorkomende wind in Holland uit zuidwestelijke tot westelijke richting. Stormen kwamen waarschijnlijk uit het noordwesten.⁹²⁶ Bij een zuidwestelijke tot westelijke windrichting, zou de stedelijke stank dus naar het noordoosten gedreven worden. Dit is getekend op figuur 7.7. De spreidingskaart laat zien dat een (groot) deel van de Hollandse buitenplaatsen direct in de nabijheid van de Hollandse steden lag, in de zone waarin de stedelijk geuren te ruiken moeten zijn geweest. Niet de noordoosthoek, noch enige andere windrichting werd stelselmatig onbenut gelaten voor de aanleg van buitenplaatsen bij het beschouwen van alle steden. Als geur bepalend zou zijn geweest, lijkt het aannemelijk dat er wel een richting gemeden werd. Op de schaal van de individuele steden is dit idee uitgewerkt voor de steden Amsterdam (figuur 7.8) en Rotterdam (figuur 7.9). De stippellijnen geeft de afstand van één en twee kilometer tot de stadsrand aan. Deze afstand is gekozen op basis van de opmerking uit enkele reisverslagen dat de stad al op kilometers afstand te ruiken was. Amsterdam was (wellicht) de meest stinkende stad van die tijd. In de buurt van Amsterdam lagen de meeste buitenplaatsen in de zuidwesthoek langs de rivier de Amstel en in de droogmakerijen Watergraafsmeer en Bijlmermeer, allemaal naast of zeer nabij de stad. In de zeventiende eeuw ontwikkelden het pleziertuinengebied Plantage (binnen de stadsrand) en Watergraafsmeer (er net buiten) zich tot een buitenplaatsenlandschap binnen of direct buiten de stadsmuren.⁹²⁷ Ook lag een groot gedeelte van de buitenplaatsen langs de Amstel en in de Watergraafsmeer in de zone tussen één en twee kilometer van de stad. Ten westen van de stad aan de Haarlemmertrekvaart, waar de geur minder prominent was, waren slechts een handvol kleinere buitenplaatsen aangelegd.

Rondom een van de steden met minder buitenplaatsen, Rotterdam, lijkt ook niet een bepaalde zone gemeden te zijn. De Rotterdamse elite liet buitenplaatsen aanleggen in de westhoek (Muizenpolder), ten noorden van de stad en ten oosten van de stad (Kralingen). Veel buitenplaatsen lagen binnen de ring van twee kilometer van zowel de stad als de havenactiviteiten. De minder vermogenden, die zich een pleziertuin in het uitgestrekte lanengebied konden veroorloven, deden dit in een uitstrekt gebied van de noordoostkant naar de westkant van de stadsdriehoek. Het gebied bij de huidige Goudsesingel was destijds als eerste ontwikkeld als lanengebied en de gebieden van Coolvest volgden later.⁹²⁸

⁹²⁶ 'Now it is to be observed, that the favourable Wind for Holland is the South-East, and the worst is the North-West.' In: Albiongly. 1671, 212.

⁹²⁷ zie de spreidingskaart en lees Glaudemans. 2000.

⁹²⁸ Van der Laar, Van Jaarsveld. 2012, 22-23.

FIG. 7.8 Fragment van Afbeeldinge van de wydvermaarde en beroemde koopstad Amsteldam van G. Drogenham, N. Visscher ca 1650 (Noord-Hollands Archief, bewerkt door auteur).

Op de kaart zijn globaal stippellijnen getekend die afstand van 1 kilometer en 2 kilometer van de stadsrand weergegeven. In het groen zijn de buitenplaatsen en pleziertuinen weergegeven. De afstand van Frankendael tot de stadsrand is hemelsbreed 1,5 kilometer. Als de stank van de stad al 'op kilometers' te ruiken was, dan lagen de pleziertuinen (Oliphantspad etc) en de buitenplaatsen in de noord-/noordwesthoek allemaal in de zone waar de stad waarschijnlijk goed te ruiken moet zijn geweest.

Bij een windrichting uit het zuidwesten moet op deze buitenplaatsen de stad heel duidelijk te ruiken zijn geweest. Bij andere windrichtingen of windstilte was dit waarschijnlijk ook het geval.

Den Haag, niet afgebeeld, werd omgeven door vele en omvangrijke tuinen. Deze lagen van de noordoostzijde tot aan de zuidwestzijde van de stad. Een saillant detail is dat er zelfs een paleistuin binnen de stadsrand van Den Haag lag. Buitenplaatsen langs de Vliet lagen op gepaste afstand in de noordoosthoek. Geconcludeerd kan worden dat de positie van buitenplaatsen niet een patroon lijkt te ondersteunen waaruit kan worden afgeleid dat eigenaren aan de geur van de stad wilde ontsnappen.

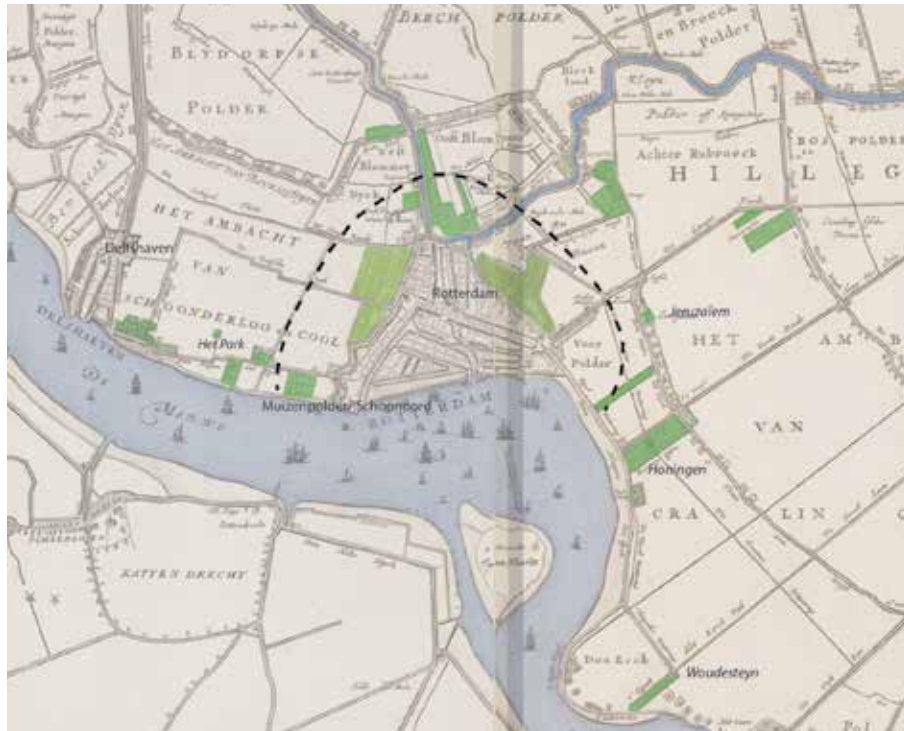

FIG. 7.9 Fragment van het Hoogheemraadschap Schieland in 1660 verbeterd in 1684 door J.J. Stampioen, fragment (Hoogheemraadschap Schieland, bewerkt door auteur).

Op de kaart staan in het groen aangegeven de pleziertuinen (geelgroen) en de buitenplaatsen (groen). De zwarte stippelijnn geeft ongeveer de afstand van twee km van de stadsdriehoek aan. De kaart toont dat de pleziertuinen en ook verschillende buitenplaatsen dicht bij de stad lagen.

7.3.3 Industrie en buitenplaatsen

Als nog verder gericht wordt gekeken naar enkele specifieke plaatsen (microschaal) blijkt dat bedrijvigheid en/of nijverheid en buitenplaatsen niet twee afzonderlijke werelden waren. Buitenplaatsen, pleziertuinen met colf- of maliebanen lagen ook in gebieden waar de stedelijke bedrijvigheid naar toe was verplaatst door de groei van de steden. Uit het oogpunt van het midden van stedelijke geuren is deze mix op zijn minst opvallend te noemen. Om deze mix van buitenleven en bedrijvigheid te begrijpen en de verbondenheid te kunnen duiden, zijn twee voorbeelden uit stadsrand van Rotterdam en Amsterdam beschreven en twee voorbeelden van het platteland.

FIG. 7.10 *De Herberg de Plaats Royaal aan den Overtoom daar de Leydse Kaag afvaart*, ongeveer 1650-1700 (bron: Tresor Library TU Delft).

Aan de oever zien we een mix van woningen, een herberg, pleziertuinen en een enkele buitenplaats, die dit diverse beeld ondersteunen. Verderop stond een serie windmolens ().

Direct buiten de Rotterdamse stadsrand waar de zone met havengerichte bedrijvigheid lag, ontwikkelde zich ook een gebied met buitenplaatsen. De pleziertuinen lagen in de Muizenpolder – of de Muizenverdrietpolder, zoals deze ook werd genoemd.⁹²⁹ Net buiten het bolwerk van de Wester Nieuwehoofdpoort ontwikkelde zich naast deze buitenplaatsen in 1699 een nieuw industriegebied, het Nieuw Werk. In dit gebied overheerste de scheepsbouwactiviteit, die van de Scheepmakershaven naar de Zalmhaven werd verplaatst. Door deze verplaatsing van de industrie ontstond er aan de waterkant ruimte voor de bouw van luxe koopmanshuizen aan de Boompjes.⁹³⁰ Direct naast het Nieuwe Werk lag de Muizenpolder, een buitengaats gebied met pleziertuinen dat regelmatig onderliep. In 1702 werd de eigenaren toegestaan om dit gebied te bedijken en werden de pleziertuinen omgevormd tot buitenplaatsen.

⁹²⁹ Van der Laar, Van Jaarsveld. 2012, 24-25.

⁹³⁰ Van der Laar, Van Jaarsveld. 2012, 24-25.

FIG. 7.11 *Gezicht van den Overtoom by het Leydse veerhuys te zien naar de Meer*, ongeveer 1650-1700. (bron: Tresor Library TU Delft).

Rond het Kwakerseiland bij de Amsterdamse Overtoom was ook een mix van vervuilende industrieën en recreatief gebruik te vinden.⁹³¹ De vermenging van industrie en buitenleven leverde overlast op zoals te lezen in een brief van Johanna van der Hoeff, eigenaresse van een molen op het Kwakerseiland. Per brief lichtte zij toe hoe de nijvere buurt van houtzaagmolens, lakenramen, bleekvelden en warmoezerijen was veranderd in een wijk waar de pleziertuinen en herbergen overheersten en waar de burgerij op schuiten naartoe voer. Haar molen ondervond hier hinder van, omdat, alle verboden ten spijt, steeds meer overdekte colbanen werden aangelegd, raamhuisjes werden verhoogd en lakenramen beplanting kregen. De eigenaresse beklagde zich omdat de windvang van haar molen erdoor werd belemmerd. In de jaren die volgden, bleven onderlinge verwijten tussen de eigenaresse van de molen en de pleziertuinen over en weer gaan.⁹³² Afbeeldingen van de Overtoom ondersteunen het beeld van de mix van bedrijvigheid en pleziertuinen (figuur 7.10 en figuur 7.11). De koets van de vermogende eigenaar naast de schuit laat dit contrast mooi zien.

⁹³¹ Taverne. 1978, 119-120.

⁹³² Van den Hoek Ostende. 1986, 38-39.

Dit samenraapsel van functies in de stadsranden wordt ook rond andere steden aangetroffen.

Op verdere afstand van enkele steden kwam deze mix ook voor. Langs de Vecht werden in de zestiende eeuw kalkovens en steenfabrieken gebouwd, waar in dezelfde zone in het begin van de zeventiende eeuw ook de eerste buitenplaatsen verschenen.⁹³³ De kalkovens hadden torens van zo'n 15 tot 20 meter hoog die noodzakelijk waren voor de productie van metselspecie en uit de hoge torens kwamen smerige en stinkende wolken die de lucht om deze ovens vervuilden. Tussen Leiden en Haarlem achter de duinen (bollenstreek) werden kalkovens gesticht voor het verwerken van zeeschelpen. Zo stonden er kalkmolens aan het Galgewater bij Leiden, op de grens van Haarlem-Heemstede, op de plaats van het huidige station Heemstede-Aerdenhout, en in Warmond bij Hillegom/De Zilk.⁹³⁴ In de zones met kalkovens verschenen buitenplaatsen.

In de gebieden waarin de vervuilende bleekindustrie was, bloeide het buitenleven op. In het duinlandschap nabij Hillegom en in het Kennemerland lag een groot aantal bleekvelden, die bewaterd werden met water uit duinbeken. Dit water was door zuivering door het zand erg schoon. Door het gebruik van bleekmiddelen kende het gebied een karakteristieke geur.⁹³⁵ Aan dezelfde beken lagen tevens de buitenplaatsen van het Wijkermeer. Deze industriële verwevenheid is te bespeuren bij aanleg van *Beeckzangh* (Beverwijk), oorspronkelijk het *Blauselhuis* genoemd. Deze buitenplaats was aanvankelijk een blekerij.⁹³⁶ Op het terrein van het latere *Hartenlust* (Bloemendaal) was oorspronkelijk ook een blekerij gevestigd. In 1631 werd deze aangekocht door de Haarlemse brouwer Michiel de Waal (1596-1659), die er rond 1640 een herenhuis liet bouwen. De blekerij bleef, want bij de volgende verkoop in 1656 werd de blekerij nog steeds vermeld.⁹³⁷ Ook *De Gliphoeve/ Bleekrust* (Bennebroek) bleek van 1625 tot 1811 een blekerij te huisvesten.⁹³⁸ Hofstede *Bleek en Hoven*, de naam zegt het al, verscheen op de plaats van de blekerij Leck. In 1757 werd deze hofstede gesticht, welke later onderdeel zou uitmaken van buitenplaats *Spaarenberg*.⁹³⁹

⁹³³ De Jong. 1993, 156-162.

⁹³⁴ Bultink (b). 2007, 95-96.

⁹³⁵ Bertram. 2005, 54-55.

⁹³⁶ Bertram. 2005, 54-55.

⁹³⁷ Bertram. 2005, 131-133.

⁹³⁸ Bertram. 2005, 115-116.

⁹³⁹ Bertram. 2005, 54.

Op basis van deze voorbeelden kan geconcludeerd worden dat nijverheid en buitenleven zich op veel plaatsen samen ontwikkelden, wellicht met enige weerstand, in clusters van pleziertuinen, herbergen, colfbanen en buitenplaatsen, afgewisseld met vervuilende industrie, nijverheid en molens. Stank en overlast werden wellicht anders ervaren dan nu verondersteld wordt. Als de burgerij de stedelijke rook en uitwasemende dampen wilde ontvluchten door naar een buitenplaats te gaan, was het op zijn minst opmerkelijk dat sommige buitenverblijven juist in de zones met bedrijvigheid en nijverheid werden aangelegd, plaatsen waar de geur juist sterk moet zijn geweest. Deze analyse wil niet ontkennen dat steden sterk konden ruiken of dat de hygiënische situatie in de steden ideaal was. Op basis van bovenstaande bevindingen is het alleen de vraag of de geur of stank van de stad een negatieve vestigingsfactor was. Sommigen verkozen, wellicht uit financieel oogpunt of vanwege het drukke bestaan, een plaats in de drukte rond de steden en vonden de stank van de steden dus bepaald niet problematisch. Daarmee moet het idee dat het buitenleven zich vooral ontwikkelde als plek van frisse lucht wellicht genuanceerd worden. Het bevestigt ook dat de aanwezigheid van een stad wel een vestigingsfactor was.

7.4 **Hollandse steden**

In de argumenten uit de traktaten zijn weinig doorslaggevende vestigings- en compositiefactoren die met de stad te maken hadden gevonden. Vanuit de spreidingskaart valt op te maken dat drie steden veel buitenplaatsen om zich heen kregen. De vraag is wat deze drie steden met elkaar gemeen hadden en waarin ze verschilden. Om dit te onderzoeken zijn voor dit promotieonderzoek allereerst de steden in grofmazig in groepen ingedeeld op basis van economische bedrijvigheid. Drie groepen zijn daarin onderscheiden: steden gericht op de internationale handel (met overslagvoorzieningen), steden gericht op nijverheid (met meestal een binnenhaven) en regionale handel, en steden gericht op bestuurlijke activiteiten. Deze indeling is nodig om de verschillende soorten steden met de buitenplaatsenaanleg te kunnen koppelen (figuur 7.13).

De eerste groep steden richtte zich vooral op de internationale handel (overslag) en waren verbonden met de Noordzee of Zuiderzee. Rond 1550 kenden de Lage Landen drie constellaties van zeehavensteden, namelijk rond de Scheldemonding, de Rijn-Maasmonding en de Zuiderzee-IJmondig. In de Scheldemonding lag Antwerpen en

zo ook de kleinere steden als Bergen op Zoom, Zierikzee, Vlissingen en Middelburg. Antwerpen was de belangrijkste haven in deze constellatie, maar verloor die rol toen de haven werd afgesloten (1584-1585). In de Rijn-Maasmonding lagen Dordrecht met Delft (Delfshaven), Schiedam, Rotterdam, Vlaardingen en Gorinchem. Dordrecht had tot 1600 de stapelrechten, waardoor de stad grote voorspoed kende. Toen deze rechten vervielen, stagneerden de inkomsten en verschoof de nadruk naar de ontginning van het Eiland van Dordrecht.⁹⁴⁰ Hierdoor bloeiden de havenactiviteiten van Rotterdam op.⁹⁴¹ Schiedam en Vlaardingen richtten zich, naast de internationale handel, ook op de visserij of andere aanverwante activiteiten op zee. De Zuiderzee- en IJmond, de derde constellatie, bestond uit de belangrijke haven Amsterdam, met de kleinere havens van steden als Enkhuizen, Hoorn, Edam, Monnickendam en Purmerend. De zeehandel drukte een sterk stempel op de stad zoals doorklinkt in de woorden van de Engelse wetenschapper John Evelyn, die in zijn dagboek over Amsterdam schreef: 'Prodigious it is to consider those multitudes, and innumerable Assemblys of Shippes, and Vessels, which continually ride before this City which is certianly the most busie concourse of mortal men, now upon the face of the whole Earth and the most addicted to commerce', een stad verslaafd aan handel.⁹⁴² Deze handelssteden waren verbonden met de kleinere steden in het agrarische achterland.⁹⁴³

De rijke koopmansstad Hoorn was naast een belangrijke handelsstad ook het bestuurscentrum van het Noorderkwartier.⁹⁴⁴ Enkhuizen specialiseerde zich in de visserij en aanverwante industrieën en in Purmerend lag de nadruk op de internationale handel.⁹⁴⁵ In alle drie de havenconstellaties waren handelskamers van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC, 1602),⁹⁴⁶ de Noordse Compagnie (1614)⁹⁴⁷ en/of de West-Indische Compagnie (WIC, 1621) gevestigd.⁹⁴⁸ Aan deze compagnieën werd ook deelgenomen door uit Vlaanderen en Antwerpen

⁹⁴⁰ Van Mil. 2014, 54-57.

⁹⁴¹ Van der Laar, Van Jaarsveld. 2012, 22.

⁹⁴² De la Bédoyère. 1995, 35; hier is de oude Engelse spelling overgenomen.

⁹⁴³ Rutte, IJsselstijn. 2014, 175.

⁹⁴⁴ Lesger. 2004, 142.

⁹⁴⁵ Abrahamse, Rutte. 2014, 194-195.

⁹⁴⁶ De VOC had handelskamers in Amsterdam, Middelburg, Enkhuizen, Delft, Hoorn en Rotterdam.

⁹⁴⁷ De Noordse compagnie (walvisvaart) zetelde in Amsterdam, Hoorn, Enkhuizen, Rotterdam en Delft, later aangevuld met Zeeland (Vlissingen, Middelburg en Veere) en Friesland (Harlingen en Stavoren).

⁹⁴⁸ De WIC had handelskamers in Amsterdam, Zeeland (Middelburg), Maze (Rotterdam), Stad en Lande (Groningen) en Noorderkwartier (Hoorn); Lesger. 2004, 103-187; Abrahamse, Rutte. 2015, 187-194.

geëmigreerde kooplieden.⁹⁴⁹ Het ruimtelijk beeld van deze zeehavensteden werd gedomineerd door de masten van de boten. De zeevaart en de bouw van schepen bracht een bepaalde geur met zich mee die wellicht verzacht werd door de nabijheid van zeewind.

Een tweede serie steden waren de regionale havensteden waar zich ook nijverheid ontwikkelde. Zij lagen achter de duinen in het veenweidelandschap. Ze waren via de binnenvaart met elkaar en de zeehavens verbonden. Al vanaf de Middeleeuwen was de scheepvaart gedwongen om de voorgeschreven handelsroute, de *gecostumeerde route of route binnendunen* te kiezen. Alkmaar, Haarlem, Leiden, Delft en Gouda groeiden uit tot centra van nijverheid en handel, niet allen gelegen aan de gecostumeerde vaart. Alkmaar was het handelscentrum in het Noorderkwartier, Haarlem domineerde het Kennemerland, Leiden lag centraal in het Rijnland en Delft in de regio Delfland.⁹⁵⁰ Deze regionale steden hadden een eigen profiel en specialisatie. Delft had vanwege de zeehavenverbinding Delfshaven, ook kamers van VOC en NC en daarom behoorde deze stad tot twee groepen. Door het fijnmazig systeem van waterwegen hadden deze steden een verbinding met het rurale achterland waar agrarische productie was. In de steden steeg het aantal koopkrachtige inwoners die speciale, hoogwaardige en luxe landbouwproducten verlangden en deze werden in de verschillende steden geproduceerd en verhandeld.⁹⁵¹ Zowel zeehavenhandel als regionale handel van nijverheidssteden was bepalend voor hun welvaart.⁹⁵² En door de verschillende bronnen van inkomsten roken deze steden ook verschillend.

⁹⁴⁹ Abrahamse, Rutte. 2014, 190.

⁹⁵⁰ Rutte. 2014 (a), 165.

⁹⁵¹ Bieleman. 2002, 79-80.

⁹⁵² Boerefijn, Mekking. 2007, 136.

De spreidingskaart laat zien dat enkele steden veel en andere steden heel weinig buitenplaatsen om zich heen hadden. In zwart de steden met een beperkt aantal buitenplaatsen en cursief dorpen met buitenplaatsen en met andere kleuren de steden met veel buitenplaatsen.

FIG. 7.12 Steden en buitenplaatsen *Hollandia Comitatus* 1648/50 (Tresor Library TU Delft, bewerkt door Verschuure-Stuip e.a.).

Elke stad kenden zijn eigen negotie, waardoor elke stad een eigen profiel had, die tevens de stedelijke geur bepaalde.

FIG. 7.13 Profiel belangrijkste steden in Holland (zeehandel, nijverheid, bestuur) (bron: auteur).

FIG. 7.14 *Vue et perspective de la Haye* door A. van der Laan (1690-1742) (bron: Tresor Library TU Delft).

Op dit stadsgezicht van Den Haag is zichtbaar dat deze regeringsstad wel industrie kende (molens), maar dat de reiziger die de stad benaderde, een stad zag die gedomineerd werd door de groene beplanting van de grenzen en een entreelaan die dubbel beplant was met bomen.

De derde groep bestond uit steden met een belangrijke functie in het bestuur van provincie of Republiek waaronder Den Haag en Hoorn. Voor Den Haag gold dat de handel en havenactiviteiten niet de belangrijkste bron van inkomsten vormden. De stad was vooral het regeringscentrum van de jonge Republiek, waar de Staten van Holland, de Staten-Generaal, andere overheidsinstanties en het stadhoudelijk hof zich hadden gevestigd. De stad had zich ontwikkeld rond het hof van de graven van Holland, dat in 1186 was verschoven van Loosduinen naar de rand van het Haagse Bos. De graaf had ook in 's-Gravenzande, Leiden, Haarlem, Zierikzee en Delft een huis of hof.⁹⁵³ Het aanzicht van Den Haag (figuur 7.14) werd gedomineerd door bebossing met relatief weinig molens als teken van industrie. Hoorn vormde, zij het veel bescheidener, het centrum van het bestuur voor het Noorderkwartier; hier bleef de zeehandel belangrijk als inkomensbron. De bovenstaande informatie over alle drie de groepen steden is voor een duidelijk ruimtelijk overzicht verwerkt in figuur 7.13.

7.4.1 Buitenplaatsen en stedelijke economie

Door het combineren van de typering van de Hollandse steden uit figuur 7.13 en de spreidingskaart van buitenplaatsen in figuur 7.12 is af te lezen dat de meeste buitenplaatsen lagen rond Amsterdam, Haarlem en Den Haag. Deze drie steden zijn als drie verschillende typen steden genoemd. Vijf belangrijke bevindingen kwamen naar voren.

⁹⁵³ Stal. 1998, 15.

De eerste bevinding is dat er geen vergelijkbare aantallen buitenplaatsen rond de steden met de lucratieve zeehandel verschenen (Amsterdam, Rotterdam/Dordrecht), noch was dit het geval rond steden met binnenhaven en nijverheid, gelegen aan het netwerk van binnenvaarten (Haarlem, Leiden, Alkmaar, Delft, Alphen aan den Rijn en Alkmaar), noch bij steden die gedomineerd door bestuurlijke activiteiten (regio, Republiek). De drie steden met de meeste buitenplaatsen – Amsterdam, Haarlem en Den Haag – hadden alle drie een geheel eigen economisch profiel, eigen bedrijvigheid en nijverheid en stedelijke opbouw. Ook de steden met iets kleinere aantallen buitenplaatsen verschilden van profiel en dus van uiteenlopende stedelijke geuren (tabel 7.1).

De tweede bevinding is dat steden binnen één havenconstellatie niet allemaal buitenplaatsen om zich heen kregen. Wel lijkt een patroon zich af te tekenen dat rondom de belangrijkste zeehavensteden buitenplaatsen werden aangelegd. Amsterdam (als hoofdmarkt) kende veel buitenplaatsen, Purmerend een aantal. Maar Hoorn, Enkhuizen en Medemblik, die ook deel uitmaakten van de Zuiderzee-IJ-constellatie, hadden nauwelijks buitenplaatsen. Hetzelfde patroon voltrok zich in de Rijn-Maasdelta. Dordrecht en Rotterdam, beide zeehavensteden, kregen buitenplaatsen. De kleinere handelssteden als Schiedam, Maassluis en Vlaardingen hadden slechts enkele oudere kastelen.⁹⁵⁴ Delft met zijn zeehaven Delfshaven, die eveneens tot deze havenconstellatie behoorde, kende meer hofstedes dan buitenplaatsen.

De derde bevinding is dat rond enkele steden die aan het netwerk van binnenwateren lagen, zoals Haarlem, Leiden, Den Haag en Alkmaar, buitenplaatsen waren gesitueerd. Soms lagen deze buitenplaatsen in een nabijgelegen dorp zoals Beverwijk, Noordwijk, Rijswijk en Wassenaar. Het waren niet alleen de havensteden.

De vierde bevinding is dat de aantallen buitenplaatsen rond steden met een prominente positie langs de gecostumeerde route, zoals Amsterdam, Haarlem en Gouda, sterk uiteenliepen. Amsterdam en Haarlem kenden een bloeiend buitenleven. Daarentegen kende Gouda wel een groot aantal pleziertuinen, maar nauwelijks buitenplaatsen. Dit is opvallend omdat de overslag van de handel de stad elk jaar aanzienlijke inkomsten moet hebben gegeven, naast de financiële inkomsten uit de productie van kaas en turf.⁹⁵⁵ Ook rond de kleinere stemhebbende Hollandse steden als Schoonhoven en Brielle, beide gelegen aan grote rivieren en verbonden met het achterland, lagen slechts enkele buitenplaatsen of pleziertuinen.

⁹⁵⁴ IJsselstijn. 2016, 71-72.

⁹⁵⁵ De stadspattinggrond van De Wit uit 1698 toont ons de vele pleziertuinen rond de stad Gouda.

TABEL 7.1 Tabel van steden met de belangrijkste typen haven of industrie en globale aantallen buitenplaatsen (bron: auteur).

	zeehaven / overslag	kamer VOC, WIC, NC	binnenhaven / industrie	bestuur	buitenplaatsen
Amsterdam	x	X			veel
Haarlem			x		veel
Den Haag			x	x	veel
Leiden			x		matig
Dordrecht	x				matig
Purmerend	x				matig
Rotterdam	x	X			matig
Alkmaar			x		matig
Delft	x	X	x		weinig
Gouda			x		weinig
Schiedam	x				weinig
Hoorn	x	X		x	weinig
Enkhuizen	x	X			weinig

Ten vijfde valt op dat regeringsstad Den Haag omgeven werd door veel buitenplaatsen. Hoorn niet, terwijl deze stad het bestuurlijk centrum van het Noorderkwartier was. Zo blijkt dat de rijkdom die noodzakelijk was voor de aanleg en het onderhouden van een buitenplaats, veelal van stedelijke origine was, maar dit hield niet in dat deze steden alleen met zeehandel of nijverheid verbonden waren.

7.4.2 Stedelijke kenmerken

Deze beknopte inventarisatie van de positie van de buitenplaatsen met de stedelijke origine van de eigenaren toont dat de locatiekeuze van een buitenplaats niet noodzakelijkerwijs werd bepaald door de meest nabije stad. De geografische territoria werden niet bepaald door eigendom van de meest nabije stedelingen. Binnen geografische stedelijke domeinen woonden ook eigenaren uit andere steden dan de meest nabije stad. Kennelijk speelden andere overwegingen hierbij een rol. Een stad was een vestigingsfactor, en niet direct de stad met het woonhuis zelf. De stedelijke origine was ook geen compositiefactor, omdat er geen sprake was van een Amsterdamse of Haagse buitenplaats met eigen specifieke kenmerken. Verder lijkt ook de stank die rond de steden hing vanwege de vervuiling in de grachten en de aanwezige industrie, geen negatieve vestigingsfactor te zijn geweest, noch een compositiefactor. Ten slotte was een bepaald type stad, zoals een handels- of nijverheidsstad, niet van doorslaggevende invloed. De vraag is: wat verbond deze steden dan wel?

7.5 Stadsuitbreidingen en stadsbomen

Een gemeenschappelijk kenmerk van Amsterdam, Den Haag en Haarlem, is dat zij in de zestiende en zeventiende eeuw werden uitgebreid en waarin de stadsboom zijn intrede deed in de openbare ruimte. Of dit ook opging voor andere steden met buitenplaatsen om zich heen is hieronder beschreven.

7.5.1 Stadsuitbreidingen

Een aantal steden maakte in de zestiende en zeventiende eeuw een aanzienlijke groei door. Amsterdam groeide het hardst, van 30.000 inwoners in 1560 tot 219.000 in 1670, een relatieve groei van 730 procent. Het werd daarmee de grootste stad van de Republiek.⁹⁵⁶ Leiden, Hollands tweede stad, telde in 1660 zo'n 67.000 inwoners. Het had een relatieve groei van 536 procent over dezelfde periode als waarover de cijfers van Amsterdam golden. In diezelfde periode groeide Rotterdam met 643 procent tot circa 45.000 inwoners in 1660 en werd qua inwonertal de derde stad van Holland.⁹⁵⁷ Den Haag groeide van 1.300 inwoners in 1400 naar 20.000 inwoners rond 1700. Haarlem groeide van 7.500 rond 1400 naar 38.000 rond 1700.⁹⁵⁸ Om de bevolkingsgroei door migratie op te vangen, werden de steden uitgebreid. Het idee overheerst dat door de bevolkingsgroei de steden overvol waren in het midden van de zeventiende eeuw en dat het daarom logisch was om een buitenplaats aan te leggen.⁹⁵⁹ Het is de vraag of dit een juiste veronderstelling is. De eerste vraag is of de buitenplaatseigenaren wel in de meest volle en drukke delen van de stad woonden of dat ze in de nieuwe delen woonden waarin de nieuwe openbare ruimte stadsbomen werden geplant. Een tweede vraag is of de aanleg van buitenplaatsen en het vollopen van de steden synchroon liepen. Alleen als de buitenplaatsenaanleg in dezelfde tijd startte als de grote groei, kan deze argumentatie juist zijn. Om de relatie tussen stadsuitbreiding, boomaanplant en buitenplaatsen te bestuderen, zijn de ontwikkelingen en stadsplattegronden van Den Haag, Amsterdam, Haarlem, Leiden en Rotterdam op mesoschaal met elkaar vergeleken.

⁹⁵⁶ Brand. 2010, 55; De Jong. 1993, 156-158.

⁹⁵⁷ Brand. 2010, 55; De Jong. 1993, 156-158.

⁹⁵⁸ Abrahamse, Rutte. 2015, 192.

⁹⁵⁹ Van Lutternvelt. 1948, 33-36.

7.5.2 Beplanting in en om de stad

Tot in de Middeleeuwen waren de Hollandse steden compact. Bomen stonden vooral in kloostertuinen op private gronden.⁹⁶⁰ In de zestiende en zeventiende eeuw verschenen de eerste stadsbomen in het openbare domein binnen bestaande stadsstructuur en in de stadsuitleggen of de stadsinvlechtingen. De grootschalige aanleg van op regelmatige afstand geplante bomen gebeurde vooral aan de grachten van de nieuwe woonwijken, langs de rand van verschillende steden (Leiden, Amsterdam, Den Haag), langs de heerwegen, in de stadsparken (zoals het Haarlemmerhout) en op de buitenplaatsen.⁹⁶¹ Eind zestiende eeuw ging het stadsbestuur van Amsterdam over tot de aanplant van bomen in de openbare ruimte, een noviteit in die tijd (figuur 7.15 en figuur 7.1). De aanplant van bomen was zo opvallend dat buitenlandse stadsschrijvers dit een fenomeen noemden. Voordat het stadsbestuur van Amsterdam hiertoe overging, hadden Den Haag en Haarlem al boombeplanting in de openbare ruimte van de stad gekregen. De reden voor de aanplant met bomen vinden we terug in een keur uit 1612 van de stad Amsterdam. Hierin werd gesteld dat de bomen 'de soete lucht' bevorderden en daarmee de stank tegengingen en een 'cieraet ende pleijsantie' van het straatbeeld vormden; schoonheid en nut waren dus beide van belang.⁹⁶²

In de historische literatuur is weinig te vinden over deze, voor die tijd, nieuwe vorm van beplanting langs wegen en grachten. Daarom is allereerst informatie hierover verzameld, waarbij de publicatie van Bakker het uitgangspunt is.⁹⁶³ Vitruvius schreef al dat er openbare ruimten in de stad moesten zijn en dat deze vooral gezond moesten zijn.⁹⁶⁴ Alberti (1404-1472) schreef in 1485, in navolging van Vitruvius, dat een stad idealiter openbare ruimten bevatte, zoals brede straten, renbanen, tuinen en zwembaden; de stad was er niet alleen voor onderdak maar ook voor het genoegen.⁹⁶⁵ Palladio (1508-1580) voegde hieraan toe in zijn *Quattro libri dell'architettura* (1570), dat de schoonheid van de steden werd bepaald door de architectuur van de bouwwerken en door de bomen langs de straten,

⁹⁶⁰ De Jong. 1993, 190-192.

⁹⁶¹ Van Rooijen. 1984, 13.

⁹⁶² Abrahamse. 2009, 13-15.

⁹⁶³ Bakker. 2004, 85-90.

⁹⁶⁴ Vitruvius/ Morgan (translation). 1914, Book I, chapter III, 57-58.

⁹⁶⁵ 'Add to this, that a City is not built wholly for the Sake of Shelter, but ought, to be so contrived, that besides mere civil, Conveniencies there may be handsome Spaces Places to take the Air in, for Swimming, and the like, both for Ornament and Recreation left for Squares, Courses for Chariots, Gardens' in: Alberti, Owen (vertaling). 1755 (1585), Book IV, chapter III, 235-236.

die op regelmatige afstand geplant dienden te worden. Hij beargumenteerde dat de schoonheid die sierlijke bouwwerken aan een straat meegaven, versterkt werd wanneer aan beide zijden van de weg bomen werden geplant, die door hun bladeren de geest verlevendigden en door hun schaduw een groot comfort leverden.⁹⁶⁶ Perret schreef in zijn traktaat⁹⁶⁷ (1594/1601) dat een ideale stad openbare boomgaarden zou moeten kennen voor een goede lucht en veel recreatie.⁹⁶⁸ We zien weer dat de bomen meerdere doelen dienden. Ze werden aangeplant vanwege de functie, namelijk schaduw en het tegengaan van slechte dampen, en ook voor een plezierige stadsbeeld, waarmee stedenschoon en vermakelijkheid werd bedoeld.

FIG. 7.15 *Noorderkerk in Amsterdam, C. Commelin 1693-1694* (bron: Tresor Library TU Delft).

De grachten bij het Noorderplein, de Prinsengracht en de Westerstraat waren beplant met bomen. In de Derde uitleg waren veel met bomen beplante lanen te vinden. Dit leverde een stadsbeeld op dat afweek van het middeleeuwse stadsbeeld, waarin nauwelijks bomen in de openbare ruimte te vinden waren.

⁹⁶⁶ Geciteerd door Taverne. 1978, 32.

⁹⁶⁷ Het woord traktaat of tractaat werd tot 1864 afwisselend met een c en k geschreven en daarna met een k. In dit document zal ik daarom uniform de beschrijving met een k hanteren, mits geen directe titelverwijzing.

⁹⁶⁸ Perret, geciteerd in Bakker. 2004, 85-90.

Langs de nieuwe stadswallen en -grachten werden bomen geplant, zodat deze delen van de stad een ander aanzien kregen. Meerdere buitenlandse bezoekers schreven hierover. Contarini schreef in 1610 dat 'De stad wordt doorsneden door vele grachten, evenals Venetië, en in het nieuwe gedeelte [dit is de eerste stadsuitleg, 1585, G.A.V.S.] zijn deze ruim en recht met aan beide zijden zeer brede kaden, (...) maar heel veel mooier, omdat ze gewoon zijn om langs de hele lengte van de gracht aan de rand van de kaden een rechte rij grote bomen te planten, die ze 'lind' noemen en die door hun groen zeer veel bijdragen aan de fraaiheid van deze en andere steden'.⁹⁶⁹ In 1664 benadrukte Von Zesen de schoonheid van de Amsterdamse grachtengordel in vier hoogtepunten. Dit waren de lange rechte waterlopen, de regelmatig bestrate voet- en rijwegen, de lange rechte rijen huizen en de rijen bomen. Door deze rijen bomen had de stad een lommerrijk karakter. Men waande zich 'als in een aards paradijs, als in een groot lustwoud'.⁹⁷⁰

De Engelse bezoeker John Evelyn schreef in zijn dagboek dat niets hem meer verbaasde dan de rijzige en zeker onvergelykbare wijk in de stad die de Keizersgracht en de Prinsengracht werd genoemd, welke meer leek op een stad in het bos. Dit werd vooral bereikt door de statie en lommerrijke lindebomen, die exact geplant waren voor elke voordeur en op alle markante punten en de aquaducten in de stad.⁹⁷¹ Ook vonden buitenlanders het opmerkelijk dat schepen met aanzienlijke vracht tot in de stad konden varen, doordat veel steden grachten, sloten en sluizen hadden. Verder dat de straten precies recht en uniform waren en dat er niets mooiers was, omdat deze zo frequent waren beplant met schaduwrijke en mooie lindebomen voor elk huis, wat een betoverend perspectief bood.⁹⁷² Stadshistoricus Caspar Commelin citeert Melchior Fokkens als hij de schoonheid van de bomen en beplanting in de stad bezingt met de woorden: 'Dees Stadt zoo over al beplant met Yp' en Linden,

⁹⁶⁹ Contarini geciteerd in: Bakker. 2004,85-86.

⁹⁷⁰ Von Zesen. 1664, 85-91; Bakker. 2004, 87.

⁹⁷¹ De la Bédoyère. 1995, 35. 'but nothing more surpriz'd me than that stately, and indeede incomparable quarter of the Towne, called the Keiser-Graft, or Emperors Streete, which appeares to be a City in a Wood, through the goodly range of the stately and unbragious lime-trees, exactly panted for each mans doorem and just at the margent of the goodly Aquae-duct or river, so curiously wharfed with Clinkar'd (a kind of white sun bak'd brick) of which material the spacious streetes on either side are paved'.

⁹⁷² De la Bédoyère. 1995, 35. 'And yet in on respect it exceeds that ships of considerable burthen ride at the very key contiguous to it... and really it is by extraordinary industry that as well this city [Amsterdam, G.A.V.S] as almost generally the Townes of Holland are so accommodated with Grafts, Cutts, Sluces, Moles, & Rivers, that nothing is more frequent then to see a whole Navy of Merchands & other envion'd with streetes & houses every particular mans Barke, or Vessel and anker before his very doore, and yet the Streetes so exactly straitte, even, & unifeorme that nothing can be more pleasing, especially being so frequent planted with beautifull lime trees, which are set in row before every mans house affording a ravishing prospect.'

Is hier in gadeloos, en nergens meer te vinden. Het groen Bosschaadje zelf is hier voor onze deur, En schaft ons veel vermaak vol aangename geur.⁹⁷³ Verderop werd deze linden vergeleken met het Haarlemmerhout en het Haagse Voorhout, waarna hij schrijft: 'Wy hebben 't groen geboomt, hier binnen onze stat. O overgroot vermaak.'⁹⁷⁴ De bomen in de stad werden, zo blijkt uit de woorden, hoog gewaardeerd.

Dezallier d'Argenville noemde drie aspecten die konden verschillen bij de aanleg van lanen buiten de steden: of ze open of gesloten waren (bladerdak, plantafstand tussen de rijen), of ze per rij enkel of dubbel beplant waren, en hoe de ondergrond tussen de rijen was, namelijk groen (gras) of bestraat (zand, steen).⁹⁷⁵ Dit is getekend in figuur 7.16. Er werden verschillende beplantingsschema's gebruikt. Beplantingsschema's met rechthoekige verbanden zorgden ervoor dat de reiziger meer nadruk ervoer op datgene wat aan het einde van de weg lag, terwijl in het driehoekige systeem de beleving van het omliggende landschap beter tot zijn recht kwam.⁹⁷⁶ De afmeting tussen de bomen werd enerzijds bepaald door het type boom, maar ook door de snelheid van de gebruiker; bij sneller verkeer dienden de bomen verder van elkaar geplant te worden om dezelfde beleving te geven als bij langzamer verkeer.⁹⁷⁷

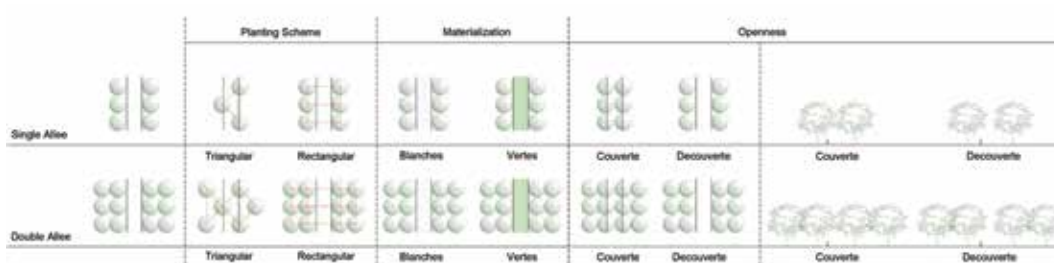

FIG. 7.16 Mogelijkheden van bomenaanplant langs wegen op basis van Dezallier d'Argenville (bron: auteur, Dijkstra, Cubells-Guilen).

⁹⁷³ Commelin. 1691, 235 die Van Domselaer. 1665, 235 ook beschreef.

⁹⁷⁴ Commelin. 1691, 235.

⁹⁷⁵ Dezallier d'Argenville. 1739, 53.

⁹⁷⁶ Overmars. 1987, 25 - 28.

⁹⁷⁷ Als aangenomen wordt dat Van der Groen over Rijnlandse roeden spreekt, dan waren de omgerekende plantafstanden: eiken 18-20 voet (5,6-6,3 meter), iepen 16 voet (5,02 meter) en linden 24 voet (7,53 meter) in: Van der Groen. 1669,13-14; Gieskes, [z.p.] 2015.

In de steden was geen ruimte voor het aanleggen van dubbele bomenrijen aan een zijde van een gracht. Daarom werden grachten op regelmatige wijze beplant met een enkele rij bomen aan elke zijde. Als het profiel van de gracht van gevel tot gevel wordt bekeken, was er toch nog steeds sprake van een dubbele beplanting. Het middengebied was hierbij niet groen (vertes), maar blauw van het water. Bomen gingen een steeds belangrijkere rol spelen. Dit was niet alleen omdat bomen een utilitair karakter hadden doordat ze bescherming boden tegen wind en schaduw gaven aan bewoner en reiziger. De boombeplanting gaf een Hollandse stad kleur, geur en textuur. Daarmee vormden de bomen een sieraad voor de stad door verticaliteit, regelmaat en sier aan de belangrijkste straten te bieden.⁹⁷⁸ 'Bomen, beplante erven, parterres en fonteinen vertegenwoordigden in de stad de fragmenten van de tuin. De stenen stad van wonen en werken vond in het groen een tegenhanger ten dienste van gezondheid en vertier', schreef De Jong.⁹⁷⁹ Net zoals zich bij de aanleg van buitenplaatsen een balans tussen nut en vermaak aftekende, ontwikkelde deze balans zich ook bij de aanplant van bomen in en rond de stad; dit was verbonden met vertier en flaneren.

Vergroening van het stadsbeeld werd vooral gerealiseerd in de zestiende- en zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen, waar ruimte werd gemaakt om bomen langs de straten en grachten te planten. In een aantal steden werden deze stadsuitbreidingen uitgebreid met nieuwe woningen van de gegoede burgerij. Deze huizen kregen grotere tuinen, die voor een groene oase achter de huizen zorgde. In deze tuinen verschenen tevens een secreet, paardenstal of koetshuis naast hoenderhokken, kasten of tuin- of speelhuizen. Ook waren er openbare tuinen binnen de stadsplattegrond.⁹⁸⁰

De stadsranden vormden de overgangen tussen stad en platteland en werden gevormd door muren of stadswallen. Verdedigbare stadswallen bestonden uit brede aarden wallen naast een lagergelegen gracht. De wal was overdekt met gras, lage planten en eventueel bomen aan weerszijden van het water. Aglionby schreef over deze stadswallen: 'The Galleries beyond the Town-Ditch are set with Trees, having on one side the Rampart, and on the other are the Gardens and Meadows near the Town.'⁹⁸¹ Sommige bastions werden na verloop van tijd steeds vaker benut voor algemene stadse doelstellingen, zoals voor private en openbare tuinen, bleekvelden,

⁹⁷⁸ De Jong. 1993, 191-192.

⁹⁷⁹ De Jong. 1993, 192.

⁹⁸⁰ De Jong. 1993, 194-1995.

⁹⁸¹ Aglionby. 1671, 252.

doelen (schutterij) en vanaf de negentiende eeuw ook als begraafplaatsen et cetera. De stevige wortels van de beplanting voorkwamen dat de wallen konden worden ondergraven en prikstruiken vertraagden de opmars van de vijand.⁹⁸² De stadsrand, die, zoals we eerder zagen, werd ook gedomineerd door industriële bedrijvigheid, kende een groeiend aantal uitspanningen, herbergen, doolhoven, buitenplaatsen en wandelparken.⁹⁸³ Deze werden omgeven door met bomen beplante wegen en waterwegen. Een van deze vermaakplaatsen was de *Pauwentuin* aan de Amstel.⁹⁸⁴ Stevin beschreef dit als volgt: 'Voor de gheene die daer daghelicx van buyten moeten brengen versche cruyden, fruyten en andere leeftocht, oock voor inghesetens die dickwils buyten de Stadt gaen in haer Thuynen en Speelhuysen, of die int groen willen gaen wandelen om hemlien te vermaken.'⁹⁸⁵

Rond enkele steden werden wandelparken aangelegd, die een recreatief en stadsgebonden karakter hadden. Drie ervan waren het Haagse Bos, het Haarlemmerhout en het Alkmaarderhout. Er waren geen sporen die wezen op een oorsprong vanuit een ondoordringbaar middeleeuws bos. Het was eerder een gebied met afwisselend dichte en open stukken bos.⁹⁸⁶ Deze bossen lagen op de oude strandwallen. De begroeiing was divers en de bossen werden doorsneden door lange met bomen beplante lanen. Het Haagse Bos was onderdeel van een uitgestrekt bosgebied op de strandwallen tussen Haarlem en Den Haag. Dit bos werd meerdere malen vernietigd, namelijk in 1428 door de troepen Jacoba van Beieren en in 1572 door de Spaanse troepen.⁹⁸⁷ Het Haagse Bos was gepositioneerd aan de heerweg, de interstedelijke doorgaande weg tussen steden. Rond dit parkachtige gebied ontwikkelde zich een groot aantal pleziertuinen.

Zeventiende-eeuwse afbeeldingen van het Haagse Bos tonen een bos, doorsneden door lange, beplante lanen die de structuur van dit bos bepaalden. Lange lanen, aan weerszijden omzoomd met een regelmatig patroon van bomen, verbonden deze delen en boden de gegoede burgerij de mogelijkheid om te wandelen.⁹⁸⁸

⁹⁸² Van Rooijen. 1984, 13-14.

⁹⁸³ Van Rooijen. 1984, 15; In dit stuk wordt nadruk op recreatieve aspect gelegd.

⁹⁸⁴ De Jong. 1993, 192.

⁹⁸⁵ Taverne. 1978, 48; geciteerd in De Jong. 1993, 192.

⁹⁸⁶ Parlevliet. 2004 1, 5-6.

⁹⁸⁷ Werner. 2009, 15.

⁹⁸⁸ Panders. Kaart Alkmaarderhout 1765; Bertram. 2005, 403.

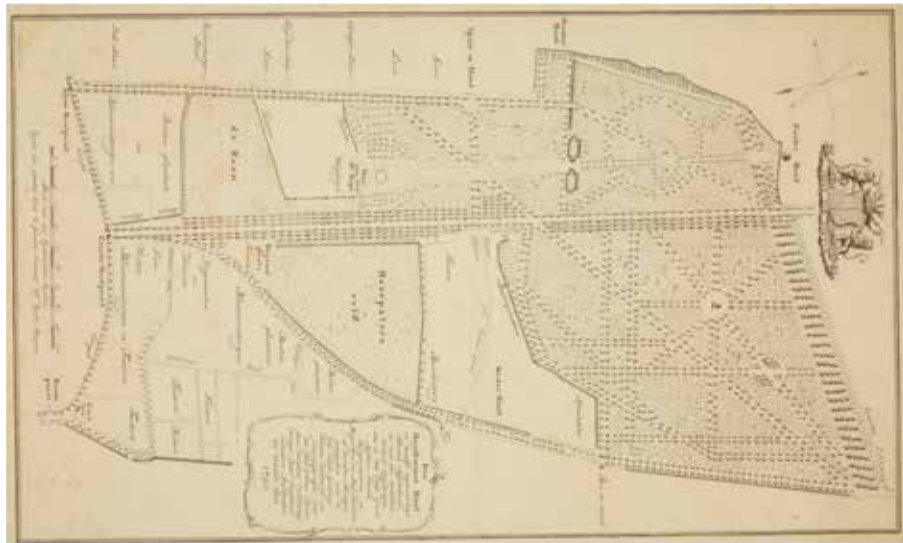

FIG. 7.17 *Den Haarlemmer Hout in deszelfs tegenwoordige Situatie Afgeteekend; plattegrond met buitenplaatsen, volgens vermelding op prent getekend in 1791 door landmeter D. Engelman en op de plaat gebracht in 1792 (bron: Tresor Library TU Delft).*

Het Haarlemmerhout werd in 1573 verwoest door de massale kap van bomen voor de oorlogsvoering en daarna weer herplant, waarbij de nieuwe laanbeplanting een duidelijk stempel drukte op de ruimtelijke beleving van dit gebied. Noordpijl is richting rechts.

Ook het Haarlemmerhout (figuur 7.17) had een structuur van met bomen beplante lanen, net zoals buitenplaatsen dat hadden. Aan de Kleine Houtweg bij het Haarlemmerhout lag een terrein dat al in 1390 door Albrecht van Beieren als recreatiegebied werd bestemd als hij schrijft dat 'die Baen, die leyt buten der houtpoirten ten houtwaert, dat die bliven sal legghende tot enen speelvelde, sonder enich ander oirbaar daer op ten ewighen daghen'.⁹⁸⁹ Honderd jaar later was dit nog steeds een recreatiegebied. In de zeventiende eeuw was de Baen een openbaar speelveld dat werd omgeven door 28 kleine pleziertuinen. In de tweede helft van de achttiende eeuw werd dit speelveld de locatie van de buitenplaats *Welgelegen*.⁹⁹⁰ Haarlem liet het hout tussen 1584 en 1755 in verschillende fasen herbeplanten. Dit waren in 1584 het Kleine Hout, in 1603 het Nieuwe Hout, in 1665 een strook langs de Spanjaardlaan, in 1703 het Hobbelde Veld en in 1755 het Kaatsveld en Menistenbos.

⁹⁸⁹ Geciteerd in: Bertram. 2005, 110.

⁹⁹⁰ Bertram. 2005, 110.

Naast het Haarlemmerhout moet een colf- of malieveld hebben gelegen, destijds een bekend spel onder brede lagen van de bevolking. De weg erheen was aan weerszijden omzoomd met bomen. Op de kaart van dit hout staan ook de namen van de verschillende buitenplaatsen die erlangs waren aangelegd. De kaart van het Alkmaarderhout toont dat het bestond uit woonhuizen, boom- en bloemkwekerijen en landerijen net buiten de stad. In 1607 werd opdracht gegeven om een lanenstelsel in het Alkmaarderhout aan te leggen. Later werden binnen het beboste terrein twee sterrenbossen gekapt en rond 1765 werden er slingerpaden aangelegd.⁹⁹¹ Wandelen voor het genoeg (flaneren) bleek dus niet alleen een onderdeel van het leven op de buitenplaats, maar ook voor de stedeling was dit een onderdeel van het leven. Deze had hiervoor de beschikking over de stadswallen en de eventuele bossen om enkele steden heen. De plattegronden van deze houten toonden geen 'wilde' bossen. Ze werden gestructureerd door lanen met aan weerszijden bomen, die de wegen accentueerden, net zoals dat op vele buitenplaatsen gebeurde.

FIG. 7.18 Den Haag door L. Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi etc.*, Antwerpen, 1581. In 1957 door J. de Gheyn, *facsimile gepubliceerd, gebaseerd op de situatie rond 1560* (bron: Tresor Library TU Delft).

Op de kaart is te zien dat Den Haag een open plattegrond had met vele tuinen en formele tuinstructuren.

⁹⁹¹ Bertram. 2005, 25.

7.5.3 Den Haag

Den Haag werd als de meest plezierige stad van de wereld betiteld.⁹⁹² Figuur 7.18 toont dat de stad in de zestiende eeuw al lommerrijk was. De stadsontwikkeling ving aan rond het *Binnenhof*. Naast het *Binnenhof* en *Hofvijver* lag het deel van de grafelijke wildernis, Voorhout genoemd. Hierlangs liep de weg naar Leiden over de huidige Vijverberg. Rond de Vijverberg, Kneuterdijk en het Versmalde Voorhout ontwikkelde zich een deftige woonbuurt, waar luxe woonhuizen verschenen en werden afgewisseld met huizen van minder gefortuneerden. Het gebied werd afgesloten met een hek vanwege loslopend vee.⁹⁹³ Het groene karakter van dit gebied werd gekoesterd. In 1460 werd het grafelijk bos verderop afgegrensd met een hek. Het Voorhout bleef tot 1537 de plaats voor het stallen van wagens die in de dorpskern niet konden worden gestald.⁹⁹⁴ In 1539 ordonneerde keizer Karel V (1500-1558) de aanplant van rijen lindebomen langs het Lange Voorhout voor de sier en het genoegen van de stad.⁹⁹⁵ Het Lange Voorhout groeide steeds verder uit tot een gebied waar de welgestelden woonden (figuur 7.19).

Tussen 1613 en 1621 werd begonnen met de bestrating van het Lange Voorhout voor de koetsen van de hovelingen, de hoge militairen, de rechters, de diplomaten en andere vermogenden die hier woonden. Deze bestrating, in combinatie met de grote luxueuze woonhuizen en de woningen van minder rijke inwoners, transformeerde het tot een echte stadsstraat.⁹⁹⁶ Het werd de illustere parelbuurt genoemd en was zowel een recreatief gebied als de woonplaats van de meest vermogenden.⁹⁹⁷ Huygens schreef in zijn stadsdicht *Batava Tempe, dat is 't Voor-hout van 's Graven-hage* (figuur 7.19) over de schoonheid van het Lange Voorhout. Dit Lange Voorhout, zo schreef Huygens kende in zijn ogen evenveel huizen als bomen, en daardoor vroeg hij zich af of hij in een stad of in het bos (hout) woonde. 'Yemandt sal my connen toonen, Off meer huysen off meer houts, Maar waer sach men oyt bewoonen, Soo veel Stadts jn zoo veel wouts?'⁹⁹⁸ Verderop meldde Huygens: 'Pronckt op 't schoonste, Linde-toppen, Reckt zoo verr u groente reekt, Zoo veel zoo-veel-waerde

⁹⁹² Aglionby. 1671, 299.

⁹⁹³ Stal. 1998, 30.

⁹⁹⁴ Stal. 1998, 30.

⁹⁹⁵ Wijsenbeek-Olthuis. 1998, 34; Stal. 1998, 26-30.

⁹⁹⁶ Wijsenbeek Olthuis. 1998, 73; Stal. 1998, 51.

⁹⁹⁷ Stal. 1983, 74 en 81-82.

⁹⁹⁸ Huygens. 1824, 27 (vers 149-152).

coppen, Hebt ghij nemmermeer bedeckt'.⁹⁹⁹ In het laatste deel van zijn gedicht schrijft hij: 'O die eeuwich buyten commer, Van ontydelyck verlett, Onder 't spelen van uw' lommer, Aff te leven waer gesett!, O die eewich als gevanghen, Binnen dese palen laegh!, Wat veranderlyck verlanghen, Voerden hem uyt uwen *Haegh*?'¹⁰⁰⁰

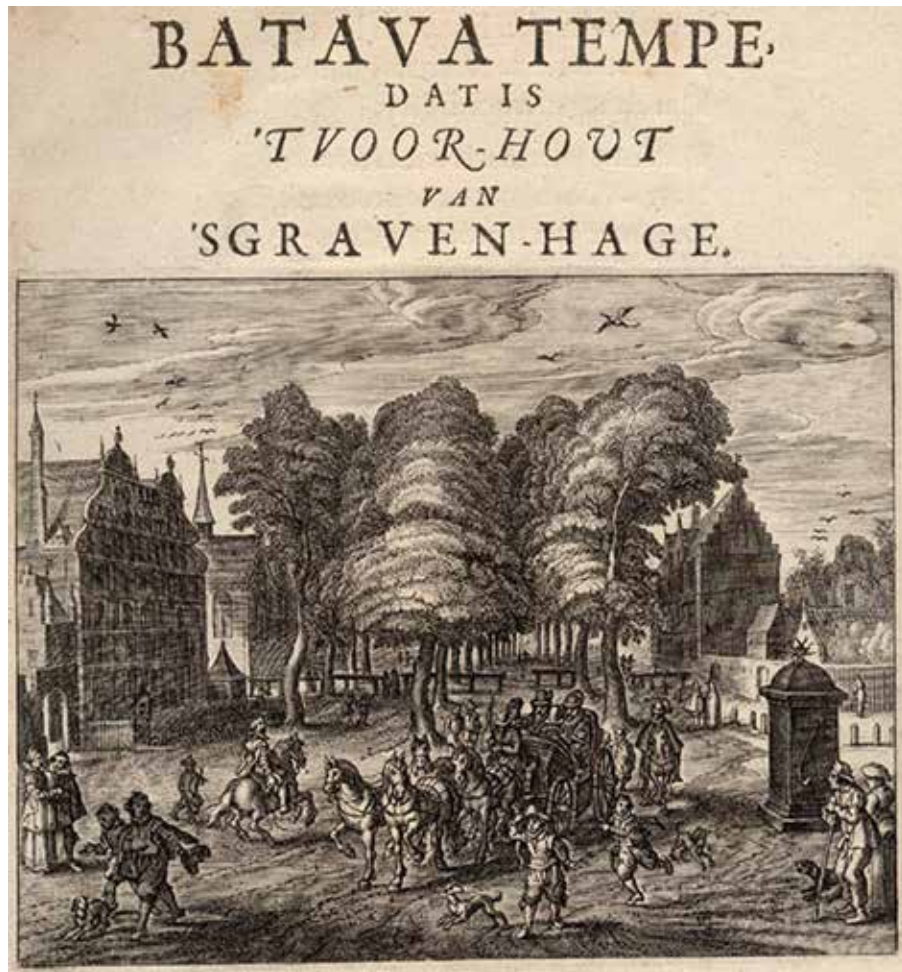

FIG. 7.19 *Batava Tempe, dat is 't Voor-hout van 's Graven-hage*, 1625 (bron: Koninklijke Bibliotheek, Den Haag). De voorkant van dit stadslofdicht laat de drie rijen met lindenbomen zien, die in 1625 al zo'n tachtig jaar oud moeten zijn geweest en die het Lange Voorhout een loofrijk karakter gaven.

⁹⁹⁹ Huygens. 1824, 85 (vers 649-652).

¹⁰⁰⁰ Huygens. 1824, 100-101 (vers 777-784).

De private tuinen van de woningen van de stedelijke elite in dit gebied waren niet groot. Verderop waren nog open ruimten. Hier werden grote stadshuizen gebouwd, of ze werden gebruikt voor de lakenindustrie. Een van de grote stadshuizen was het paleis aan het Noordeinde, dat een omvangrijke aangelegde tuin had vanaf het einde van de zestiende eeuw.

Toen het strijdtoneel zich naar de zuidelijke delen van de Nederlanden verplaatste, groeide Den Haag doordat de Staten-Generaal en allerlei overheidsdiensten zich in de stad vestigden. De diensten trokken nieuwe inwoners naar de stad, waardoor de stad moest uitbreiden. De bevolkingsgroei kon binnen de bestaande sloot die om de stad lag ter verdediging worden opgevangen in de stadsinvechtingen. De stad werd in de zestiende en zeventiende eeuw in drie verschillende richtingen uitgebreid met mooie woningen die op ruime kavels werden gebouwd. Aan de noordoostzijde ontwikkelde zich de Nieuwe Plantage, een gebied met luxe woningen tussen het Lange Voorhout, de zandvaart en het Haagse Bos. Meer naar het oosten maakten de moestuinen van het *Binnenhof* plaats voor de ontwikkeling van het Plein (1631). En ten zuiden van de stadskern verschenen nieuwe woningen langs de Prinsegracht en Loosduinsevaart (1642); dit alles is te zien op figuur 7.22.

De eerste stadsuitbreidingen waren aan de noordoostzijde van de stad en werden gedomineerd door het Haagse Bos en door de nieuwe sloten en gegraven zandvaarten. De stad had in de zestiende eeuw veel te lijden gehad van de invallen van de Gelderse veldheren (onder meer Maarten van Rossum) en de opstand tegen de Spaanse koning. Dit had geleid tot kap van het grafelijk hout. De stad bleef door de invallen klein.¹⁰⁰¹ In 1594 werd besloten de zandgronden af te graven en via een zandvaart af te voeren. Hiervoor werd een havengebied aan de oostzijde van de stad ontwikkeld. Vrijgekomen gronden werden beplant met bomen. In 1609 werden plannen ingediend voor vermeerdering van sloten aan de zandvaart. Het doel was om de stad beter te kunnen verdedigen, de bevoorrading te verbeteren, de af- en aanvoer van geheime militaire zaken te versterken en de stad te verfraaien.¹⁰⁰² De gracht of sloot werd beplant met een rij bomen, waardoor de stad van buitenaf de indruk van een stad in het bos had, wat doorklonk in de woorden van buitenlandse bezoekers. Vanaf de Lange Houtstraat en de Casuariestraat keek de stedelijke elite die hier ging wonen, uit op de met bomen omzoomde zandvaart.

¹⁰⁰¹ Stal. 1998, 33.

¹⁰⁰² Stal. 1998, 43.

FIG. 7.20 Gezicht van de Heere Graft siende na het Bezuyden Hout door A. van der Laan (bron: Tresor Library TU Delft).

Op dit gezicht zien we de Herengracht die naar het Bezuidenhout liep, beplant met bomen.

Aan de noordoostkant van de stad lag het Haagse Bos, dat bestond uit een langgerekt grafelijk 'hout' dat over de strandwallen richting het noorden liep. Oorspronkelijk werd het door de graven van Holland gebruikt voor de jacht, maar het oefende tevens een grote aantrekkingskracht op de burgerij omdat het de belangrijkste attractie en daarom de economische basis werd voor de aristocratie en hoge ambtenaren (figuur 7.20).

FIG. 7.21 *Gesicht bij de Pooten in het Plein naar de korte Vyuerbergh* P. Schenk/ J. van Call, *Admirandorum quadruplex spectaculum etc*, Amsterdam, circa 1700 deel III (bron: Tresor Library TU Delft).

Deze kaart toont dat deze wijk met luxe huizen relatief veel bomen kende, waaronder prettig gewandeld kon worden.

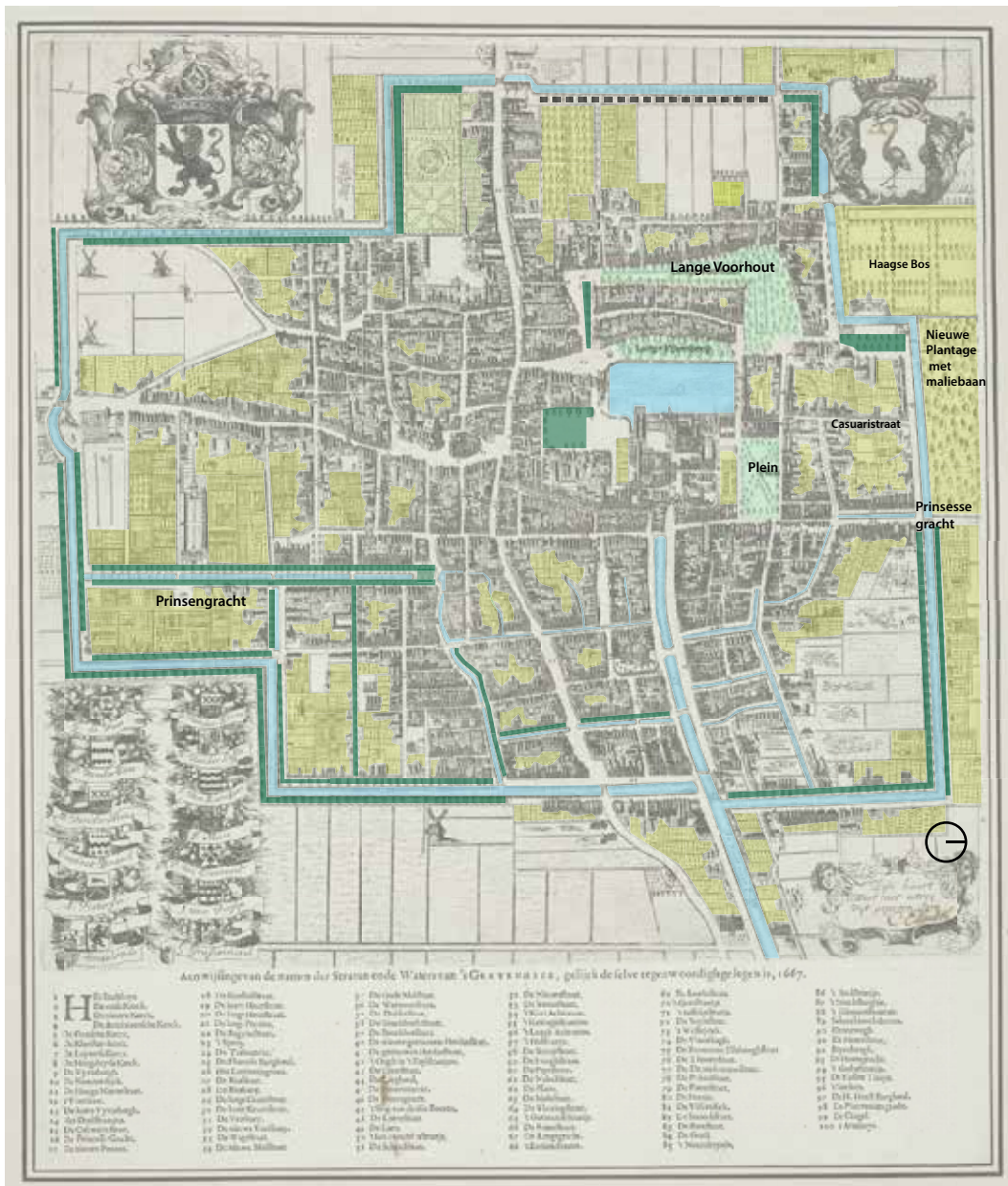

FIG. 7.22 Aenwijzingen van de namen der Straten ende Waters van 's Gravenhage, 1667 (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur).

Legenda: laanbeplanting of bomen op plein (donker groen), private tuinen (licht groen), water, grachten of vijver (blauw).

De stadsplattegrond van Den Haag toont de grote hoeveelheid bomen. De stad werd omsloten door slechts een sloot om het grondgebied te markeren. Het noorden ligt rechts.

De burgerlijke elite huisde om dit stedelijk groen heen. Het belang van het bos voor de identiteit van Den Haag bleek uit de afkoop van de houtkap van het bos in 1575 (Acte van Redemptie).¹⁰⁰³ In 1606 verscheen hier een maliebaan.¹⁰⁰⁴ Het zand van de strandwal ter plaatse van het malieveld was niet zo vruchtbaar en daarom werden er pas na de afgraving bomen geplant.¹⁰⁰⁵ De bomen, geplant in een ruitpatroon, stonden aan de Nieuwe Plantage. Zo ontwikkelde deze Nieuwe Plantage zich van een recreatieve zone voor de stad tot een plek met nieuwe woningen voor de rijken, die vanaf 1706 werden gebouwd (Nieuwe Plantage, Princessegracht).¹⁰⁰⁶ In deze nieuwbouwwijken werden strakke rooilijnen en strenge welstandeisen aan de woningen gesteld en verschenen grote stadstuinen met parterres de broderie.¹⁰⁰⁷

In dit deel van de stad werd een tweede gebied voor nieuwe woningen ontwikkeld. Oorspronkelijk werden de tuinen van het *Binnenhof* gebruikt voor de kweek van bomen en het houden van reigers voor de jacht.¹⁰⁰⁸ Rond 1631 begon de planvorming bij de Rekenkamer om dit te verkavelen voor woningbouw, maar stadhouder Frederik Hendrik (1584-1647) blokkeerde deze plannen voor de bouw van kleine, smalle woningen, want hem stond een plein met vorstelijke allure voor ogen, dat te gebruiken was als marktplaats, wandelgebied of sportterrein, omzoomd door luxe woningen. Het ontwerp van het Plein kreeg rijen bomen en had dus een groen karakter (figuur 7.21). Ook de schietbanen van de schutters van de Sebastiaandoelen, naast de vijver, werden verplaatst om zo ruimte te creëren. Er was ruimte voor het aanleggen van een kaarsrechte kade, die niet alleen het Plein afsloot, maar ook als een stijlvolle afsluiting van de Korte Vijverberg functioneerde. Constantijn Huygens kreeg als dank voor bewezen diensten een kavel aan het Plein cadeau.¹⁰⁰⁹

Een derde stadsuitbreiding voor de gegoede burgerij was een plaats langs de Haagse Prinsegracht. Frederik Hendrik gebruikte deze gracht om naar *Honselersdijk* te varen via de Loosduinsevaart.¹⁰¹⁰ Ook hier streefde Frederik Hendrik naar stedelijke allure, zoals bij het Plein. De aanleg ervan werd rond 1642 aangevangen met de aanplant

¹⁰⁰³ Stal. 1998, 35.

¹⁰⁰⁴ De maliebaan is te zien op kaart van C. Bos en J.J. van Harn uit 1616, zie: Stal. 1998, 46-47.

¹⁰⁰⁵ Stal. 1998, 51.

¹⁰⁰⁶ Van der Zweep. 2016-4, 213.

¹⁰⁰⁷ Van der Gissen, plattegrond; afgebeeld in: Stal. 1998, 64.

¹⁰⁰⁸ Buvelot. 2014, 11.

¹⁰⁰⁹ Van der Haagen. 1928, 6-38.

¹⁰¹⁰ Van Mourik, Van der Veen. 1 23, 2013, 39-41; Stal. 1998, 56.

van bomen en in 1693 gecomplementeerd met bestrating.¹⁰¹¹ Op de stadskarten zien we dat de gracht aan weerszijden met bomen werd beplant en dat de kavels langs deze kade aanzienlijke tuinen kregen. Helaas stagneerde de woningbouw in de opvolgende tijd.

De woningen van de zeer rijke Haagse elite met de lucratieve banen in het stads- en landsbestuur waren gesitueerd rond het *Binnenhof*, langs het lommerrijke Lange Voorhout, het Plein, de Nieuwe Plantage en langs (in mindere mate) de Princessegracht. Dit waren vooral stadsinvlechtingen met een classicistische stedenbouwkundige structuur met bomen in de openbare ruimte en ruime tuinen bij de woningen. Hierdoor kreeg de stad zijn lommerrijke karakter. Lucae betitelde Den Haag als zeer schoon, mede vanwege de mooie huizen aan weerszijden van de straten en de beplanting.¹⁰¹² Opvallend was dat de stad in de zeventiende eeuw meer dan voldoende ruimte had om binnen de stadssloot te kunnen uitbreiden. Door het ontbreken van stadswallen was hier ook geen harde stadsgrens. Geconcludeerd kan worden dat de Haagse burgerij niet de volle stad hoefde te ontvluchten, omdat de stad niet vol was. Ook had de burgerij minder last van de industrie of nijverheid. De stedelijke elite kon in nieuwe ruime huizen wonen met grote tuinen in stadswijken die aangekleed werden door bomen.

7.5.4 Haarlem

Haarlem kende een tweede bloeiperiode tussen 1572 en 1622, nadat de stad door het beleg van 1572 en standsbrand van 1576 veel schade had opgelopen. De oude, middeleeuwse stadsplattegrond en stadsverdediging werd hersteld.¹⁰¹³ In 1642 bleek de stad de economische voorspoed overvol te zijn en vonden de allerarmsten moeilijk een woning. In dat jaar werd begonnen met het maken van plannen voor stadsuitbreidingen en hiertoe werden Pieter Post, Hendrik Sijmonsz. Duijndam en Pieter Wils gevraagd.¹⁰¹⁴ In 1661 werden deze plannen opnieuw gepresenteerd aan het stadsbestuur. Opvallend was dat overbevolking niet het belangrijkste argument

¹⁰¹¹ Stal. 1998, 56. Abrahamse, Rutte. 2014, 199.

¹⁰¹² Lucae. 1854.

¹⁰¹³ Ter Kuile. 1938, 55, 245-252.

¹⁰¹⁴ Taverne. 1978, 294-295.

was voor de stadsuitleg, maar juist het aantrekken van meer inwoners.¹⁰¹⁵ De nadruk lag op het idee dat de stadsuitbreiding een stimulans voor economische groei en verdere bevolkingsgroei zou zijn. Immigranten zouden worden aangetrokken vanwege de frisse lucht, de schoonheid van de omgeving en de mooie woningen (paragraaf 3.1).

FIG. 7.23 Haarlem uit *Atlas de Wit*, 1698 (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur).

Legenda: laanbeplanting of bomen op plein (donker groen), private tuinen (licht groen), water, grachten of vijver (blauw).

De stadsplattegrond toont de destijds nieuwe omwalling en de stadsuitbreiding, de Nieuwstad. In de Nieuwstad waren de bouwblokken veel dieper, wat resulteerde in diepe tuinen. Langs het Spaarne en langs de belangrijkste gracht (Oude Gracht) en enkele pleinen is boombeplanting. Buiten de stad, aan de niet-verdedigde kant, lagen bleekvelden, moes- en pleziertuinen en andere groene functies.

¹⁰¹⁵ De Wagt, Roos, Uyttenhove. 2005, 14-15.

De zeventiende-eeuwse stedenbouwkundige verkaveling in de nieuwe gebieden was geheel anders van opzet dan in de middeleeuwse binnenstad gebruikelijk was. Hierdoor moest een groot aantal pleziertuinen wijken langs de Oude Langestraat van Haarlem en in de Nieuwstad, de Haarlemse stadsuitbreiding die pas tussen 1670 en 1684 gerealiseerd.

Door de economische stagnatie bleef de Nieuwstad, de stadsuitbreiding, lange tijd grotendeels onbebouwd. Enkele bijzondere functies werden in de stadsuitbreiding gepositioneerd, zoals de Hortus Medicus, een begraafplaats en woningen voor welgestelden.¹⁰¹⁶ In 1695 kende de stad twee siergrachten, de Nieuwe Gracht, ook wel Heerengracht genoemd, en de Nieuwe Achtergracht.

De zeventiende-eeuwse stadsplattegrond van Haarlem toont dat de stad beplante lanen, stadswallen en een ruime stadsuitbreiding had (figuur 7.23). In tegenstelling tot Amsterdam kregen deze grachten (volgens de kaart) geen bomen,¹⁰¹⁷ maar er werden wel bomen geplant langs de oudere grachten en langs de haven. Langs het grootste deel van de Oude Gracht, de huidige Gedempte Oude Gracht en de Bakkenessergracht, stonden aan twee zijden bomen. Ditzelfde gold voor de Oude Gracht, het Haagse en Leidse Wagenveer, en voor de wegen die doorliepen via de Grote Houtweg naar het Haarlemmerhout en Leiden. Al deze hoofdroutes waren aan weerszijden beplant met bomen. De Haarlemmerhout vormde min of meer het eerste stadspark van Nederland (figuur 7.17). Het kende kap en herplant.

De stadswallen deden ook dienst als een wandelpark voor de gegoede Haarlemmers. De bouwblokken in de oude stad waren voor het grootste deel dicht en volgebouwd. De Nieuwstad aan de noordkant van de binnenstad, zoals de stadsuitleg lange tijd werd genoemd, kreeg een andere stedenbouwkundige opbouw. Deze opzet bestond uit een regelmatig geordende verkaveling met diepe bouwblokken, wat resulteerde in huizen met relatief grote tuinen. Ook de twee grachten in de Nieuwstad waren breder van opzet. Het grootste deel van de stadsuitleg was aan het einde van de zeventiende eeuw nog onbebouwd en dus kan hieruit geconcludeerd worden dat de stad niet vol was in de tijd toen volop buitenplaatsen werden aanagelegd. De zuidelijke stadsrandzone, waar de stad slechts beschermd werd door middel van een muur en een gracht, werd gecombineerd met een rij bomen. Ten zuiden hiervan lag een gebied met vele tuinachtige structuren die werden afgewisseld door bleekvelden en bleekramen, en dus het Haarlemmerhout. De kaart van Wils uit 1646 toont de noordkant van de stad met de vele kleinere tuinachtige structuren, industrieën en bleekvelden.

¹⁰¹⁶ Rutte. 2014 (c), 78-81.

¹⁰¹⁷ De Wagt, Roos, Uyttenhove. 2005, 15.

Ook hier valt op dat de in de uitbreidingen van de Haarlemse binnenstad de regelmatige kavels wel ruime tuinen kregen voor de stedelijke elite. En op de plaatsen die niet werden volgebouwd, werden groene functies toegevoegd. Aan de zuidkant van de stad waren vele pleziertuinen en buitenplaatsen, die werden aangelegd in een mix rond het Haarlemmerhout.

7.5.5 Amsterdam

Amsterdam groeide zo snel dat het al in de zestiende eeuw begon met het uitbreiden van de stadsplattegrond; dat gebeurde in vier fasen.¹⁰¹⁸ Om een woning te bieden aan de immigranten werd de stad snel uitgebreid in de vorm van de eerste drie uitleggen, namelijk in 1585 en tussen 1613 en 1625. Tot het midden van de jaren veertig van de zeventiende eeuw zouden de bouwactiviteiten duren, maar daarna liep de vraag naar huizen terug en de vierde uitleg (1655-1656) kwam niet meer vol. Voor de vierde uitbreiding werden nieuwe, stedelijke functies gezocht, wat resulteerde in de Hortus Botanicus, de Hortus Medicus en de Plantage. Ter vergelijking: de aanleg van buitenplaatsen begon in het midden van de zeventiende eeuw rond Amsterdam, iets later dan de aanleg rond Den Haag begon.

In de nieuwe stadsuitleggen veranderde het ruimtelijk karakter van de stad en de introductie van de stadsboom in de openbare ruimte was een belangrijk kenmerk. Het is interessant om te zien hoe bomen werden geplant in de tweede en derde uitleg en hoe deze bijdroegen aan de leefomstandigheden van de stedelijke elite in de zeventiende eeuw. Om de relatie tussen de zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen en de vergroening van de stadsplattegrond te tonen, zijn de vier stadsuitbreidingen beknopt beschreven. De eerste en tweede stadsuitleg lagen aan de westzijde en waren gericht op het vergroten van scheepsbouw (haven) en woningbouw.¹⁰¹⁹ Het Singel uit de tweede uitleg aan de westzijde van de stad was een luxueuze woongracht en kreeg als een van de eerste grachten bomen; het was hiermee een voorloper.¹⁰²⁰ Tot op dat moment woonde de gegoede burgerij in de oude binnenstad en de woonhuizen in de Warmoesstraat werden als duurste van de

¹⁰¹⁸ Brand. 2010, 55; De Jong, 1993, 156-158.

¹⁰¹⁹ De vraag of deze stadsuitbreidingen het ontwerp van een persoon zijn (onder meer Taverne) of van een overheersend maatsysteem, of het resultante van politieke, sociale en landschappelijke ontwikkelingen (Abrahamse) wordt hier niet besproken; Abrahamse. 2012.

¹⁰²⁰ Taverne. 1978, 139, 143.

hele stad getaxeerd.¹⁰²¹ Woningen kenmerkten zich door het nauwe contact van de eigenaar met het eigen bedrijf of de havens, te midden van handelsgenoten. Na omstreeks 1600 veranderde dit. Rijke handelaren gingen langs exclusieve grachten wonen in een stadsuitbreiding met meer afstand tussen woonhuis en bedrijfspand.¹⁰²²

FIG. 7.24 Amsterdam met d'uytlegging van 't Jaer 1613 in C. Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam, Amsterdam 1726 (2^e druk)* (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur).

Legenda: laanbeplanting of bomen op plein (donker groen), private tuinen (licht groen), water, grachten of vijver (blauw).

Op de stadsplattegrond is duidelijk te zien dat de derde uitleg (grachtengordel en Jordaan) een andere opbouw kende dan de middeleeuwse stadsplattegrond.

Deze ontwikkeling werd het sterkst zichtbaar in de derde stadsuitleg (1613-1625), die als een (gedeeltelijke) ring om de binnenstad werd uitgevoerd (grachtengordel). In deze derde uitbreiding werden vooral luxueuze woonhuizen gebouwd op ruime

¹⁰²¹ Taverne. 1978, 117-119.

¹⁰²² Taverne. 1978, 143, 172.

kavels, die aanzienlijk groter waren dan die bij de woonhuizen in de middeleeuwse binnenstad, zoals te zien is op figuur 7.24. Alleen aan de dwarsstraten lagen kleinere kavels. In de grachtengordel werd verder een structuur ingevoerd die niet direct aansloot bij de al bestaande waterlopen; er werden nieuwe waterlopen gemaakt met een geheel eigen maatvoering.¹⁰²³ De Jordaan, het deel daarachter, volgde wel de structuur van de bestaande waterlopen van het veenlandschap. De kavelmaten van de stadsplattegrond werden hierop gebaseerd. De ontwikkeling van de Jordaan was meer gericht op de bouw van arbeiderswoningen.¹⁰²⁴ De derde uitleg kreeg een functionele driedeling: buitendijks werd de stad uitgebreid voor havenactiviteiten (Lastage), de Jordaan was vooral gericht op het huisvesten van arbeiders in de nijverheid, en de grachtengordel op het huisvesten van de stedelijke elite (Herengracht/Keizersgracht).¹⁰²⁵ De bouwactiviteiten bereikten een voorlopig hoogtepunt rond 1644, gevolgd door een dieptepunt in 1653. Tussen 1655 en 1656 begon de vierde stadsuitbreiding, maar al snel werd duidelijk dat deze uitbreiding niet vol zou raken.¹⁰²⁶ Daarom kregen in deze uitbreiding binnen de stadswallen allerlei bijzondere functies een plek, veelal met een groen karakter, zoals de Plantage met de Hortus Medicus en Hortus Botanicus en pleziertuinen binnen de stadsmuren.

Bomen verschenen langs de grachten. Op een stadsplattegrond van Pieter Bast uit 1597 zien we alleen enkele bomen langs de Warmoesstraat, de straat met de duurste woningen voor de derde uitleg.¹⁰²⁷ In de eerste stadsuitleg (1585-1590) verschenen bomen langs het Singel, de Oude Schans en langs de eilanden Rapenburg, Uilenburg en Vlooienburg. Van de buitenkant van de stadssingel (de huidige Singel) werd gezegd dat deze met loofrijke lindenbomen beplant was.¹⁰²⁸ Omdat dit een van de eerste straten met linden waren, noemde Abrahamse deze ook wel de proeftuin van de eerste stadsbomen.¹⁰²⁹ Aanvankelijk werden dus lindebomen gebruikt voor de Amsterdamse grachten.¹⁰³⁰

¹⁰²³ Taverne. 1978, 14-48.

¹⁰²⁴ De naastgelegen Jordaan die in dezelfde uitleg werd ontwikkeld, kende nog wel de middeleeuwse structuur dat dezelfde ambachtslieden en/of koopmannen in eenzelfde straat of gebied woonden, hoewel de kavels en de bijbehorende tuinen wel groter lijken dan in de middeleeuwse stadsopbouw. Taverne. 1978, 141.

¹⁰²⁵ Abrahamse, Rutte. 2014, 198-199; De la Fontaine Verwey, Van Eeghen, Roosengaarde Bisschop. 1976.

¹⁰²⁶ Dit is te zien op de kaart van de stadsarchitect Daniel Stalpaert (1662).

¹⁰²⁷ Bast. stadsplattegrond Amsterdam (stadsarchief Amsterdam en afgebeeld: Abrahamse. 2012, 69).

¹⁰²⁸ Van Domselaer. 1665, 241.

¹⁰²⁹ Abrahamse. 2009, 13-22.

¹⁰³⁰ Oldenburger. 2008, 228-229.

Bij de derde uitleg (1613-1625) lieten de stadsbestuurders voor het eerst stelselmatig bomen planten langs zowel de grachten zoals Herengracht en Keizersgracht, als in delen van de Jordaan. De beplanting is zichtbaar op het vogelvluchtperspectief van Amsterdam uit 1644.¹⁰³¹

De Passeerdersgracht en de Looiersgracht kregen geen beplanting, omdat men verwachtte dat de bomen vanwege de industrie niet lang zouden leven.¹⁰³² De bomen langs de grachten zijn afgebeeld op onder meer figuur 7.25. of figuur 7.1.

Ook de Goudsbloemgracht had geen bomenaanplant, omdat het grachtprofiel te smal zou zijn. Het tegendeel bleek waar. De nieuwe aanplant van bomen werd zo positief ontvangen, dat ze steeds vaker werd toegepast.¹⁰³³ In 1614, voor de aanleg van de Keizersgracht maar toen de aanleg van de Herengracht al begonnen was, bediscussieerde men in het vroedschap het idee om van de Keizersgracht niet een gracht maar een boulevard te maken met een dubbele rijen bomen, vanwege de grandeur. Als voorbeeld werd het Lange Voorhout in Den Haag genoemd, dat al jaren beplant was met lindebomen.¹⁰³⁴ Er werd afgezien van dit plan omdat de grond te nat was en de stad noopte tot extra waterberging. Ook waren de panden al verkocht als pakhuizen en was een gracht noodzakelijk voor de bevrachting, voor het bestrijden van branden en voor het verplaatsen van grond als ophogingsmateriaal.¹⁰³⁵ En laanbeplanting paste toch meer bij Herengracht.¹⁰³⁶

In Amsterdam had een groot deel van de rijke burgers een woonhuis in de derde stadsuitleg langs met bomen beplante grachten, op ruime kavels met tuinen. Dit betrof de Bloemgracht, de Lauriergracht, de Rozengracht en de Egelantiersgracht.¹⁰³⁷

¹⁰³¹ Houtsneede van Cornelis Anthonisz. (1544), naar eigen olieverfschilderij uit 1538. Herdruk in 1557, uitgegeven door Ian Iansz.

¹⁰³² Abrahamse. 2010, 290.

¹⁰³³ Abrahamse. 2010, 290.

¹⁰³⁴ Abrahamse. 2010, 68.

¹⁰³⁵ De grond, die het graven van de grachten opleverde werd gebruikt voor het ophogen en egaliseren van de kades en de erven en volgens de berekeningen van Hooft bleek dat men het zich niet kon veroorloven om geen grachten aan te leggen, omdat men grote hoeveelheden grond nodig had voor de aanleg van de nieuwe stadswallen, volgens: Abrahamse. 2010, 68.

¹⁰³⁶ Abrahamse. 2010, 69.

¹⁰³⁷ Bakker. 2003, 8x.

FIG. 7.25 Gezicht, van het Luthersche-weeshuis, te Amsterdam door P. Wagenaar, C.P. Jacobsz, gepubliceerd J.B. Elwe, D.M. Langeveld, 1787 (bron: Tresor Library TU Delft).

De Lauriergracht in Amsterdam ter hoogte van het Lutherse Weeshuis (Lauriergracht 116) kende volgens de afbeelding een profiel waar de bomen langs de bestrate gracht stonden.

Hoogleraar anatomie Frederik Ruysch en cartograaf Willem Jansz Blaeu woonden aan de Bloemgracht¹⁰³⁸ en Joan Huydecoper had een huis aan de Lauriergracht.¹⁰³⁹ De elite verkoos het in deze tijd om ook een verblijf buiten de stad aan te leggen. Hierdoor woonden de vermogenden in de stad in een huis met tuin en buiten de stad op vergelijkbare wijze. Deze ontwikkeling is af te lezen aan het leven van Johan Huydecoper (1599-1661), die oorspronkelijk Bal heette. Hij bezat sinds 1628 de hofstede *De Gouden Hoeff* aan de Vecht. Joan was geboren aan de St. Antoniesbreestraat in het oude, middeleeuwse deel van Amsterdam. Hij verhuisde later naar Lauriergracht 86. Dit ruime huis lag aan een gracht in de derde uitleg en had een relatief grote achtertuin. De gracht zelf kende vermoedelijk ook boombeplanting, zoals we zien op de tekening van een eeuw later. Op een historische afbeelding van het Lutherse Weeshuis (Lauriergracht 116) stonden in 1778 bomen afgebeeld (figuur 7.25).

¹⁰³⁸ Van der Linden Vooren. 1953, 50-53.

¹⁰³⁹ Van Eeghen. 1975, 127-130.

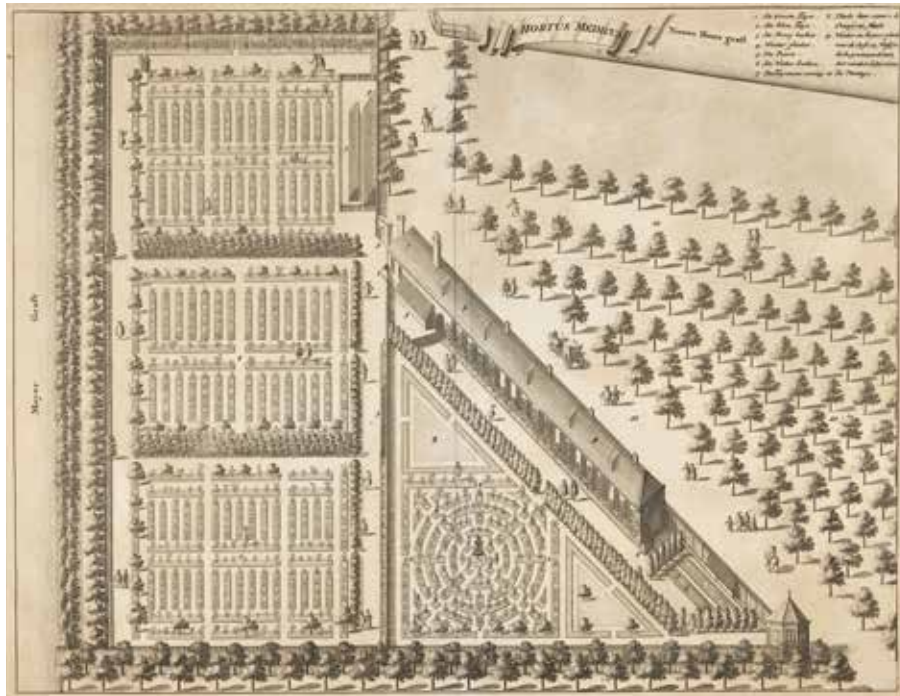

FIG. 7.26 Hortus Medicus in C. Commelin, *Beschryvinge van Amsterdam*, Amsterdam 1693-1694 (bron: tresor Library TU Delft).

Hoewel de hortus geen buitenplaats was, zijn verschillende elementen van een buitenplaatsen zichtbaar, zoals het rationele stramien, de soort weg met beplanting en een gebouwtje dat qua vormgeving en positie doet denken aan de speeltuinen op de buitenplaatsen (rechtsonder op tekening).

Regels aan het te bebouwen oppervlakte resulteerden erin dat in de derde uitleg ruimte voor grote tuinen overbleef, waardoor de bewoners gegarandeerd een groen uitzicht hadden in deze nieuwe wijken. Nieuwe immigranten gingen in de middeleeuwse wijken wonen.¹⁰⁴⁰ De meest vermogenden van hen gingen niet in de volle en vieze stadswijken wonen, maar in de nieuwe, schonere gedeelten ervan.

Voor diegene die geen eigen tuin hadden in de grachtengordel, was een bezoek aan een van de doolhoven rond de stad mogelijk of een wandeling in de Hortus. De stedelijke kruidentuin verhuisde een paar maal binnen de stad, maar kreeg in 1682 een definitieve plek in de Plantage (vierde stadsuitbreiding). Een van de belangrijkste initiatiefnemers van de aanleg van de Hortus Botanicus was burgemeester Joan Huydecoper jr. (1625-1704) en Jan Commelin (1626-1692), de neef van de

¹⁰⁴⁰ Bakker. 2004, 89.

botanicus Casper Commelin (1668-1713). De Hortus werd niet alleen aangelegd als onderwijstuin voor leerling-apothekers, maar ook voor stedelijk vermaak. Het speelhuis op de hoek vertoonde grote overeenkomsten met de speelhuizen langs de Vecht (figuur 7.26).¹⁰⁴¹ De Plantage kreeg ook rondom de centrale, zeer wijd beplante Nieuwe Prinsengracht een imposante hoofdlaan. Houwtuinen en private tuinen verschenen in wat tot ver in de negentiende eeuw een groene enclave in de stadsplattegrond zou blijven.¹⁰⁴² Ten slotte waren de kerkhoven in de zeventiende eeuw meer dan alleen de laatste rustplaats voor de doden, ze waren in gebruik als kermisterrein en kinderspeelplaatsen.¹⁰⁴³

Buiten de stadswal verschenen ook lanen met pleziertuinen, zoals de Schagerlaan en het Olifantspad, die nabij de Watergraafsmeer lagen. Na de drooglegging (1629) ontwikkelde zich al snel een bescheiden buitenleven. De buitenplaatsen konden niet alleen te voet of per paard bereikt worden, maar ook via een boottochtje over de Amstel en de ringvaart van de Watergraafsmeer. Aanmeren kon bij de talloze herbergen buiten de stad.

7.5.6 Leiden

Rondom een aantal steden ontwikkelden zich groepen buitenplaatsen en pleziertuinen, die bekend raakten als vermakelijke singels (Leiden) of tuingebieden (Rotterdam). Leiden was een industriestad die na het beleg van 1574 een troosteloze aanblik had door de slechte sociale en economische toestand. De slechte condities werden veroorzaakt door de teruggang in de lakenindustrie, met name in de productie van draperieën. De stad bloeide op door de opkomst van de saainijverheid, een lichtere vorm van lakenproductie dan draperie na 1574.¹⁰⁴⁴ De benodigde kennis werd meegebracht door de toegestroomde Vlaamse immigranten.¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴¹ De Jong. 1993, 190; Gramsbergen. 2012, 199-217.

¹⁰⁴² Bakker. 2004, 90.

¹⁰⁴³ Van Rooijen. 1984, 13-14.

¹⁰⁴⁴ Droge. 1996, 9-29.

¹⁰⁴⁵ Rutte. 2014 (d), 112-113.

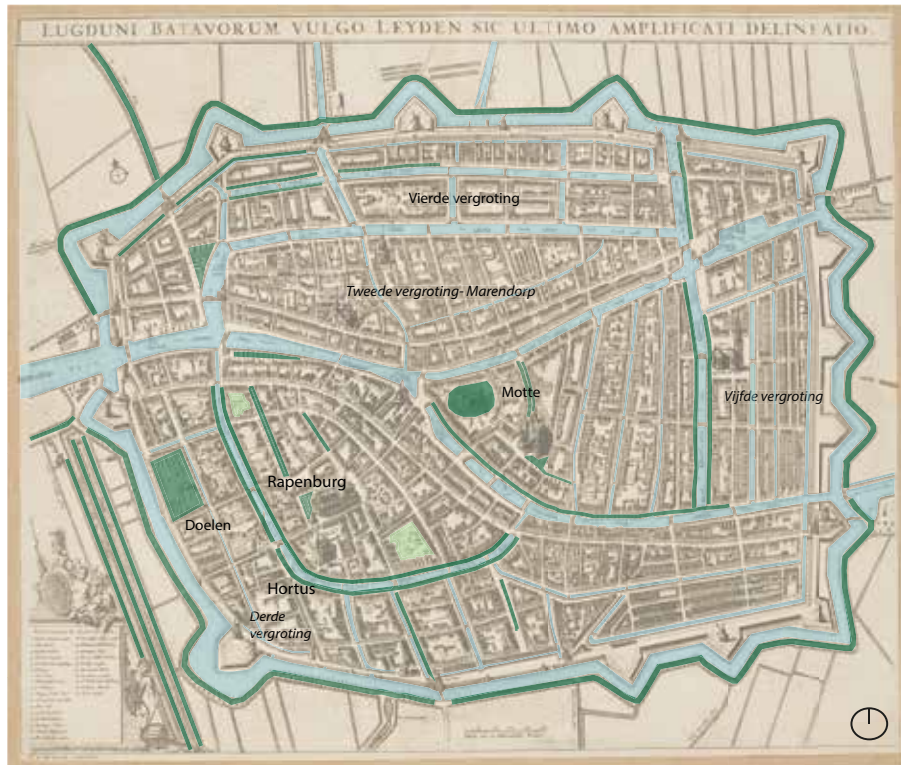

FIG. 7.27 Leiden in *Atlas de Wit*, 1698 (bron: Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur)

Legenda: laanbeplanting of bomen op plein (donker groen), private tuinen (licht groen), water, grachten of vijver (blauw).

De stadsplattegrond van Leiden werd in de zeventiende eeuw fors uitgebreid voor de toeloop aan immigranten in de lakenindustrie. De belangrijkste grachten waren beplant, net als enkele straten in de oude binnenstad, zoals langs het Rapenburg, de Vliet, Nieuwe Rijn, Korevaarstraat en langs de nieuwe bolwerken.

De stad groeide explosief. Leiden deed er alles aan om de immigranten binnen de stadsmuren te huisvesten en niet in de voorsteden, omdat dan belastingen zouden worden misgelopen. Dit resulteerde in twee stadsuitbreidingen in de zeventiende eeuw (figuur 7.27), die vooral gericht waren op het vergroten van het aantal arbeiderswoningen.¹⁰⁴⁶ In 1611 startte de vierde uitbreiding en in 1644 volgde de vijfde.¹⁰⁴⁷

¹⁰⁴⁶ Zie ook Van der Zweep. 2016-4, 215.

¹⁰⁴⁷ Taverne. 1978, 177-186.

FIG. 7.28 *Gezigt op Academie te Leyden, vermoedelijk uit J. Jzn Orlers, Beschrijvinge der stad Leyden, behelzende het begin [...] C. Heyligert, L. Herdingh Amsterdam 1781 (bron: Tresor Library TU Delft).*

Aan het Rapenburg, nabij het Academiegebouw, waarachter de Hortus Botanicus werd gevestigd (1594), stonden bomen geplant op regelmatige afstand. Op voorgrond is trekschuit afgebeeld.

Door het ontbreken van adequate overheidssturing bestonden deze uitbreidingen vooral uit kleine woningen. Tussen 1629 en 1633 werden plannen ontwikkeld om door middel van waterverversing de leefbaarheid in de stad te vergroten.¹⁰⁴⁸

In tegenstelling tot de situatie bij de aanleg van de Amsterdamse en Haarlemse stadsuitbreidingen, was er in Leiden geen sprake van de bouw van luxe stadshuizen.

Waar in Amsterdam de gegoede burgerij in de nieuwe wijken ging wonen, zette Leiden in op de herhuisvesting van de vollers in de nieuwe uitbreidingswijken met kleinere woningen. De Leidse vermogenden bleven wonen in relatief grote huizen langs onder meer het Rapenburg. Toen de nijverheid stagneerde, kwamen de huizen in de zeventiende-eeuwse uitbreidingen al snel leeg te staan en verpauperden de arbeiderswijken. De middeleeuwse kern van Leiden werd gemoderniseerd door de aanplant van bomen in de openbare ruime. Dit is te zien op de zeventiende-eeuwse stadsplattegrond (figuur 7.27)

¹⁰⁴⁸ Taverne. 1978, 205.

en op een prent van het Academiegebouw aan het Rapenburg (figuur 7.28). Ook de Pieterskerkstraat¹⁰⁴⁹ en de straten langs de Rijn werden beplant. Achter het Academiegebouw lag de Hortus Botanicus (zie hoofdstuk 6 en figuur 7.28).¹⁰⁵⁰

Vanwege de snelle groei van Leiden waren er nauwelijks publieke en private tuinen binnen de stadswallen. Pleziertuinen verschenen buiten de stadswallen om de hele stad heen.¹⁰⁵¹ De stadsrand bestond uit boomgaarden, moes- en kruidentuinen; ze waren niet alleen voor privaat maar vooral voor de commerciële tuinbouw. Omstreeks 1630 zorgde de onderlinge concurrentie tot verkoop van grond door de tuinders. Stedelingen sprongen in dit gat en kochten de grond op om er een pleziertuin of een enkele buitenplaats aan te leggen.¹⁰⁵² Rond 1650 lag om de stad een zone met herbergen, colfbanen en andere zaken tot vermaak en ontspanning. Dit alles werd beschreven in *De Vermakelijke Leidsche buiten cingels*.¹⁰⁵³ Bezoekers merkten op dat: 'Rondom de Stad is het ongemeen aangenaam zo door de menigte tuinen langs de Cingel, als door de overheerlyke landsdouwten welke dezelve aan alle Zyden omringt (...) Het getal der tuinen is ongemeen, meestal met ruime Zomervertrekken, en kleindere tuinhuisjes versierd.'¹⁰⁵⁴ Niet de harde stadsranden, maar juist de pleziertuinen die de stad omgaven bepaalden het beeld van de stad voor bezoekers van buiten.

7.5.7 Rotterdam

De opeenvolgende stadsplattegronden van Rotterdam laten zien dat de stad richting de Maas uitbreidde in de zestiende eeuw in de zogenaamde Waterstad tussen 1575 en 1613. Deze stadsuitleg begon met de aanleg van Blaak en Nieuwe Haven (1575-1593), gevolgd door het oostelijk havengebied (1593-1595) met de Leuvehaven en gecomplementeerd met de Scheepmakershaven en de stadswal (circa 1613) (figuur 7.29).¹⁰⁵⁵ De oude stad kende boombeplanting langs enkele belangrijke kades, zoals de Delftse Vaart. Opvallend was dat beplanting niet verscheen langs de Rotte.

¹⁰⁴⁹ Albiongly. 1671 (2^e uitgave), 248.

¹⁰⁵⁰ Rijken. 2005, 39.

¹⁰⁵¹ Rademaker. 1731.

¹⁰⁵² Rijken. 2005, 23; Harten 1978, 114-134; Harten, 1989, 7, 131-147.

¹⁰⁵³ Rijken. 2005, 23; Visser. 1969 (naar uitgave 1734).

¹⁰⁵⁴ Backer. 1798, deel 1 brief XI, 275/ dl 2 X, 253.

¹⁰⁵⁵ Van der Laar, Van Jaarsveld. 2012, 20-23; Rutte. 2014 (b), 123-124.

FIG. 7.29 Tooneel der Vereenigde Nederlanden Rotterdam, 1648 door J. Blaeu (bron:Tresor Library TU Delft, bewerkt door auteur).

Legenda: laanbeplanting of bomen op plein (donker groen), private tuinen (licht groen), water, grachten of vijver (blauw).

De stadsplattegrond toont dat de Boompjes aan de rand lag van de zeventiende eeuwse stadsuitbreiding, de Waterstad. Deze kade was beplant met bomen, net zoals andere waterwegen en de buitenrand van de stad.

Langs de stadsranden werden wel boomrijen geplant. De meeste woningen in de oude binnenstad waren onderdeel van gesloten woonblokken en hadden kleine tuinen. Tussen de Oude Haven en de Leuvehaven werd een kade aangelegd langs de rivier de Maas. Dit kenmerkende havenfront kreeg in 1615 de naam Boompjes, vanwege de aanplant van een dubbele rij lindebomen.¹⁰⁵⁶ In 1640 werd over de Boompjes geschreven: 'die uytstekende wandelgalerij nevens de Maaskant, genaamd de Boompjes, die om haar frisse liefflijkheid, den geheelen dag van karossen en wandelaars besleept en betreden wordt'.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁶ Zweerink. 2009, 2, 111 (111-114).

¹⁰⁵⁷ Quack. 1640, geciteerd in: Zweerink. 2009, 111.

FIG. 7.30 *Het Nieu Oostindisch Huis te zien van 't Oosten naar 't Westen, en 't Nieuwe Hoofd door P. Schenk, Rotterdamse stadsgezichten ca 1700* (bron: Tresor Library TU Delft).

Het stadsbeeld van de Boompjes in Rotterdam laat een brede kade zien met statige huizen en beplant met linden en met een wijsd uitzicht over de rivier de Maas. Hier lag het Nieuw Oost-Indiëhuis.

De kade werd als wandelboulevard beschouwd.¹⁰⁵⁸ Aan de Boompjes verschenen aanlegsteigers¹⁰⁵⁹ en meerdere woningen van rijke kooplieden met relatief grote achtertuinen, die aan de voorkant goed uitzicht over de haven hadden (figuur 7.30).¹⁰⁶⁰

Aan de Boompjes verschenen verschillende representatieve gebouwen, zoals het Oost-Indiëhuis (VOC-handel). Ook vestigde zich hier Cornelis de Jonge van Ellemeet. Vanuit zijn woning (Boompjes 77) had hij een onbelemmerd uitzicht op enerzijds de bedrijvigheid op de Maas en anderzijds op een grote achtertuin, wat

¹⁰⁵⁸ Over het aantal rijen boompjes verschillen de meningen; Van der Laar en Van Jaarsveld spreken over een dubbele rij, net als op een stadsgezicht te zien is. Zweerink spreekt over drie rijen lindebomen. Het feit blijft onverlet dat er meerdere rijen lindebomen waren. Zie: Van der Laar, Van Jaarsveld. 2012, 22.

¹⁰⁵⁹ Zweerink. 2009, 112.

¹⁰⁶⁰ Van der Laar, Van Jaarsveld. 2012, 23.

redelijk bijzonder was in Rotterdam, en het water van de Scheepmakershaven.¹⁰⁶¹ De scheiding tussen de woonplaats van de elite aan de Boompjes en de havenarbeiders aan de straten loodrecht op deze beplante kade, was klein.¹⁰⁶² Verderop wordt hier nader op ingegaan.

Ten oosten, noorden en westen van de stad lagen lanen met privétuinen. Dit lanengebied was een gesloten gebied, waarbij de eigenaren gezamenlijk het onderhoud organiseerden en financierden.¹⁰⁶³ De lanen zelf waren veelal niet meer dan een doorgaand smal voetpad dat geflankeerd werd door schuttingen en een sloot. De tuinen zelf kenden speelhuizen of dagkoepels. De achtergevels van deze bouwwerken fungeerden soms als een scheidingsmuur (met de scheidingsloot). De tuinen werden in de zomer voor vermaak gebruikt. Door de aanwezige bomen kreeg het een lommerrijk karakter. Later vestigde zich ook hier bedrijvigheid, zoals lijnbanen, blekerijen en molens.¹⁰⁶⁴ Vanaf 1650 kregen bepaalde lanen meer industrie. Bij andere lanen lag de nadruk op vermaak.¹⁰⁶⁵ Ten oosten van de stad, rond het *Slot van Honingen* in Kralingen, lagen ook buitenplaatsen. Doordat aan de westzijde van de stad het tuinengebied de Muizenpolder uitgroeide tot een buitenplaatsenzone, kreeg de stad voor buitenstaanders een groen karakter (figuur 7.29).

7.5.8 Stadswoning en buitenplaats

Om de relatie tussen de positie van het stadshuis en de locatie van een buitenplaats te duiden, zijn enkele voorbeelden beschreven op microschaal. Cornelis de Jonge van Ellemeet begon zijn carrière als pensionaris van Brielle (1671) en werd later de functie van ontvanger-generaal der Verenigde Nederlanden. Hij was erg rijk en zijn fortuin belegde hij in de aankoop van kastelen en heerlijkheden. In Den Haag bezat hij een huis aan de Lange Vijverberg van waaruit direct uitkeek op de hofvijver en het *Binnenhof*. De Lange Vijverberg werd ruimtelijk bepaald door een aantal rijen bomen tussen de woningen en de kade met twee aanlegsteigers. Daarnaast kocht De Jonge van Ellemeet in 1705 een huis aan de Boompjes van Rotterdam. Ook dit huis keek uit

¹⁰⁶¹ Micklinghoff. 1998, 79.

¹⁰⁶² Van der Schoor. 1999, 331.

¹⁰⁶³ Meyer, De Josselin de Jong, Hoekstra. 2006, 103-104.

¹⁰⁶⁴ Van der Laar, Van Jaarsveld. 2012, 22-23.

¹⁰⁶⁵ Meyer, De Josselin de Jong, Hoekstra. 2006, 103.

over water, de Maas, door een dubbele rij met bomen (figuur 7.30). Een omvangrijke tuin aan de achterkant liep door tot aan het water.¹⁰⁶⁶ De stadse woningen van De Jonge van Ellemeet in Den Haag en Rotterdam waren beiden groot, hadden uitzicht op water, waren omgeven met bomen en lagen niet in een middeleeuwse stadswijk. In de binnenduinrand bij Wassenaar kocht De Jonge van Ellemeet *Duinrell*.¹⁰⁶⁷ Ook Constantijn Huygens, eigenaar van *Hofwijck*, bezat een woonhuis aan het Plein in Den Haag en hij had een grote tuin. Het Plein was omzoomd met bomen. Pieter Teding van Berkhout (1643-1713), afstammeling van een Delftse regentenfamilie die deel uitmaakte van de Haagse sociale kringen, bezat aan het einde van de zeventiende eeuw een huis aan de Korte Poten in Den Haag. Korte Poten komt uit op het Plein, en heeft een vergelijkbare grandeur. Hij bezat aanvankelijk ook *Dijkenburg* bij Noordwijk.¹⁰⁶⁸

7.6 Spreiding buitenplaatsen ten opzichte van stadsuitbreidingen

7.6.1 Groen in de stad

De analyses van de stadsplattegronden van Den Haag, Amsterdam, Haarlem, Leiden en Rotterdam leveren vijf algemene bevindingen op. Een globale ruimtelijke analyse van alle stemhebbende steden van Holland in een tabel (tabel 7.2) bevestigt dit beeld.¹⁰⁶⁹

Allereerst bleek dat steden, waarvan de stadsplattegrond als vol betiteld kan worden en die omgeven waren door gesloten stadsranden, niet meer buitenplaatsen hadden dan steden zonder gesloten stadsrand. Deze stadswallen bestonden uit

¹⁰⁶⁶ Micklinghoff. 1998, 79.

¹⁰⁶⁷ Er is sprake van dat dit de plaats was van een oud kasteel, zie F. Micklinghoff. 1998, 79.

¹⁰⁶⁸ Den Hartog, Bultink. 2007, 21.

¹⁰⁶⁹ De analyse is uitgevoerd door op basis van historische plattegronden en de stadsuitbreidingen zoals weergegeven in *Atlas de Wit* (1698); Van Delft, Van der Krogt. 2012.

oude stadsmuren die in de zestiende en zeventiende eeuw deels werden verlaagd en gestut met versterkende aarden wallen (Oud-Nederlands vestingstelsel).¹⁰⁷⁰ Van de drie steden met de meeste buitenplaatsen in Holland – Amsterdam, Haarlem en Den Haag – werden er twee omgeven door stadswallen met gracht, courtines en muren, Amsterdam en Haarlem.¹⁰⁷¹ Opvallend was dat Den Haag, waaromheen juist zoveel buitenplaatsen lagen, geen gesloten stadsrand had, noch de ruimte miste binnen de stadsplattegrond voor private en publieke tuinen, moestuinen en industrievelden. Dit is opvallend omdat de geslotenheid van stadswallen worden genoemd als een argument voor de 'drang naar een plaats buiten'.¹⁰⁷² Als het ontbreken van ruimte in de stadsplattegrond een belangrijke voorwaarden voor de buitenplaatsen *in zijn algemeenheid* zou zijn, dan is Den Haag de uitzondering op de regel. Steden als Delft, Alkmaar, Schiedam en Gorinchem bleken binnen de stadsplattegrond ruimte voor tuinen en industrie te hebben. Rond Delft, Alkmaar en Schiedam werden wel buitenplaatsen in de directe omgeving aangelegd, maar rond Gorinchem niet. Het idee dat de aanleg van buitenplaatsen *in zijn algemeenheid* ingegeven werd door de knellende banden van de stadswallen, komt niet met de werkelijkheid overeen.

Ten tweede valt op dat slechts een aantal steden de stadsplattegrond lieten uitleggen (Amsterdam, Haarlem, Leiden, Rotterdam, Enkhuizen en Den Haag). De stadsuitbreidingen (of invlechtingen) voltrokken zich vooral in de periode tussen 1580 en 1640, met uitlopers naar 1650. Stadsuitbreidingen van later datum raakten niet meer vol (paragraaf 7.5). Deze periode is voor het begin van de aanleg van de eerste buitenplaatsen (vanaf 1630). Opvallend daarbij is dat vooral de steden die buitenplaatsen om zich heen kregen, juist hun stadsoppervlakte hadden uitgebreid of plannen hadden om dat te doen. In de nieuwe stadswijken was ruimte voor woningen voor de gegoede burgerij. Indien de stedelijke ruimte ontstaan door de uitleggen, niet werd benut voor woningbouw, verschenen er groene functies als de Plantage, Hortussen of private tuinen. Het argument dat de steden in zijn algemeenheid vol waren, waardoor de aanleg van buitenplaatsen een logisch gevolg was, moet daarom genuanceerd worden. Daarnaast nam de stedelijke bevolking ook af door de pest, die in de zeventiende eeuw meerdere malen uitbrak.

¹⁰⁷⁰ Huizinga, Deinema. 1994, 3-5; Verschuure-Stuip, Labuhn. 2014, 245-256.

¹⁰⁷¹ Akerboom, Kramer, Van Oirschot. 1982; Huizinga, Deinema. 1994, 3-6.

¹⁰⁷² Colebrander. 1999, 43.

TABEL 7.2 Vergelijking van enkele ruimtelijke kenmerken van de Hollandse stemhebbende steden. (bron: auteur)

Stad	Stads-uitleg	Groene ruimte in stad	Beplante grachten	Stadsrand	Tuinen buiten stadsrand	Buiten-plaatsen
Amsterdam	ja, niet vol	ja	nee (ja)	Stadswallen	Nee (ja)	veel
Haarlem	ja, niet vol	ja	ja	stadsmuur en stadswal	Moestuinen, pleziertuinen, ramen, blekerijen, beplante wegen	veel
Den Haag	Nee, vernieuwing	ja, zeer veel	ja	geen	Moestuinen, plantages, blekerijen	veel
Leiden	ja, volgebouwd	weinig	ja	Stadsmuur en stadswal	niet getekend	matig
Dordrecht	nee	ja	ja	Stadsmuur	Moestuinen, houtopslag, blekerijen	matig
Purmerend	nee	ja	ja	Stadswallen	Moestuinen, pleziertuinen,	matig
Rotterdam	ja	ja	ja	Stadsmuur en stadswal	Moestuinen, pleziertuinen, blekerijen, plantages	matig
Alkmaar	nee	beperkt	ja	Stadswallen	Moestuinen, pleziertuinen, plantages, beplante wegen	matig
Delft	nee	ja	nee (ja)	Stadsmuur en stadswal	Moestuinen, houttuinen, ramen, blekerijen, plantages	weinig
Gouda	nee	ja	ja	Stadsmuur	Moestuinen, pleziertuinen, blekerijen	weinig/ geen
Schiedam	nee	ja	nee	Stadsmuur	Enkele moestuinen en plantages	weinig/ geen
Gorinchem	nee	ja, veel	nee	Stadswal	Nee	geen
Hoorn	mee	nee	nee	Stadswallen	Plantages, moestuinen, pleziertuinen	geen

Legenda: de tabel is gebaseerd op een visuele analyse van de stadsplattegronden van de stemhebbende steden uit Atlas de Wit. De stadsplattegrond van Amsterdam was op een ander schaalniveau getekend, waardoor bepaalde details zoals laanbeplanting niet zijn afgebeeld. Vanuit andere bronnen is dit gecorrigeerd.

Ten derde tonen de tabel en de stedenbeschrijvingen dat de straten en grachten waar de stedelijke gegoede burgerij ging wonen, met bomen werden beplant. In de Amsterdamse grachtengordel, met name aan de Heren- en Keizersgracht en in de Jordaan, in de Haarlemse Nieuwstad (Langstraat) en in zekere zin ook in de Haagse wijk langs het Lange Voorhout, het Plein en andere straten rond het *Binnenhof*, woonde de elite bij elkaar. Steden met veel of een beperkt aantal buitenplaatsen hadden ook laanbeplanting in de stad en in hun omgeving. Het omgekeerde ging ook op: steden zonder buitenplaatsen hadden juist vaak geen laanbeplanting langs de grachten. Uit deze analyse komt naar voren dat rond de meeste steden, met uitzondering van Gorinchem, een brede stadsrand met pleziertuinen, blekerijen, industrie, houtopslag en groenzones was ontstaan, onafhankelijk van de vorm van de stadsmuur.

Tot slot hadden Den Haag, Amsterdam en Haarlem met elkaar gemeen dat de inwoners zeer vermogend waren. Om deze rijkdom in stand te houden of uit te breiden, waren sociale contacten en status cruciaal.¹⁰⁷³ Het hebben en onderhouden van een buitenplaats was niet zozeer een uiting van de rijke koopman-regenten in Amsterdam, maar kwam voor binnen brede lagen van de Hollandse, opkomende burgerlijke elite en het belang daarvan was primair de maatschappelijke status die met een buitenhuis gepaard ging. Dit was al eerder geconcludeerd door Noordam in zijn studie naar het eigendom van Zuid-Hollandse buitenplaatsen.¹⁰⁷⁴

7.6.2 Zicht op de stad

Beleving van de stad of één stad was belangrijk voor de compositie van een buitenplaats en de zichtrelaties onderstreepten dit.

Allereerst worden de drie belangrijkste type zichtrelaties benoemd, namelijk de tuïnissen, de omgevingsassen en de blikvelden over het landschap. Zichtrelaties vanuit het huis en de tuin naar het landschap en andersom waren belangrijk, maar zijn niet altijd goed gedefinieerd.¹⁰⁷⁵ Zichtlijnen benadrukten hoe eigenaren zich wilden verhouden tot hun omgeving en wat voor hen belangrijk was. De zichtrelaties bepaalden, samen met een aantal fysieke kenmerken, de verankering van huis en tuin in de omgeving (invloedszone of biotoop). Het lezen van deze relaties is belangrijk omdat deze laten zien wat een eigenaar wilde tonen of juist wilde verdoezelen. Uitzicht op een kerktoeren kon staan voor een religieus gevoel van de alom aanwezige God, maar het kon ook staan voor het centrum van de stad waar de eigenaar zich mee verbonden voelde. Specifiek was het mogelijk dat de eigenaar een kerkbank of dat hij avondmaalbekers had geschonken aan de betreffende kerk, of de zichtlijn stond voor het eigen woonhuis in de stad.

¹⁰⁷³ Het is belangrijk te realiseren dat sociale status zeer belangrijk was voor het verkrijgen van belangrijke en invloedrijke posities in het stedelijke bestuur (patronagesysteem).

¹⁰⁷⁴ Noordam. 2000, 17-20.

¹⁰⁷⁵ Norberg-Schulz onderschreef het belang van de symbolische betekenis en het functionele gebruik van de locatie zelf in relatie tot de beleving; zie Norberg-Schulz. 1965, 22; Van Nes. 2008, 116-117; Van der Wyck. 1982, 8.

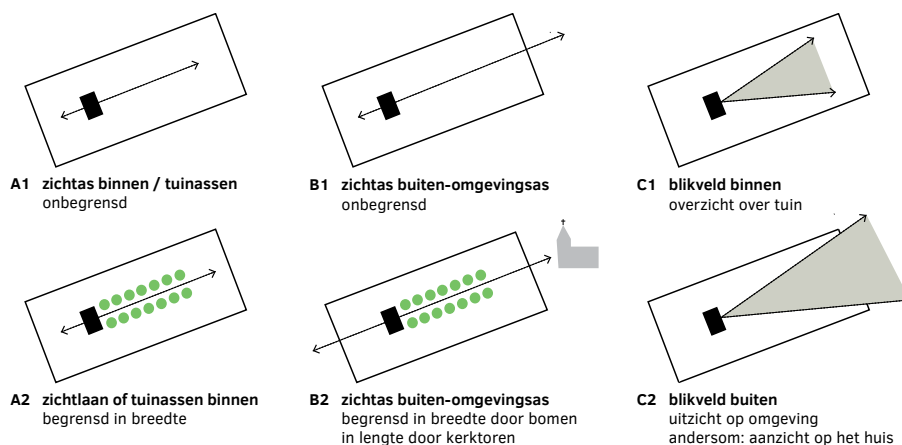

FIG. 7.31 Zichtrelaties en verschillende terminologie gebruikt in deze studie (bron: auteur).

Het zwarte blokje staat voor het huis en het vierkant voor de tuinaanleg. De groene bolletjes verbeelden een bomenlaan en de bruine vlakken geven het blikveld op de omgeving weer.

De belangrijkste soorten zichtassen zijn afgebeeld in figuur 7.31. De ideeën zijn gebaseerd op de landschapsarchitectonische analyses van Steenberg en Reh.¹⁰⁷⁶ Allereerst zijn er zichtassen die vooral de tuinaanleg intern organiseerden (A1 en A2 in figuur 7.31). Deze ‘zichtassen binnen’ werden gebruikt om de diverse tuinkamers met elkaar te verbinden waardoor eenheid in de tuin ontstond. Daarom worden ze ook wel *tuinassen* genoemd. De vormgeving van de ‘zichtassen binnen’ verschilde. Ze konden begrensd zijn (in de breedte) door bomen, objecten of gebouwen. De veelvuldig aanwezige bomenlaan met een regelmatig plantverband is een voorbeeld hiervan (A2). Soms was een ‘zichtas binnen’ onbegrensd, door het ontbreken van bomen of beplanting (A1).

Daarnaast zijn er zichtassen die tot buiten de tuinaanleg doorlopen en daarom zijn deze *omgevingsassen* genoemd (B1 en B2 in figuur 7.31). Deze ‘zichtassen buiten’ konden begrensd en onbegrensd worden vormgegeven. Een zichtas naar buiten kan ‘begrensd in de *lengte*’ zijn doordat een zichtas ‘gericht’ is op een object zoals een kerk, molen of ander bouwwerk (B2); dit verankerde de tuin in zijn omgeving. De ‘begrensd in de lengte’ buiten de tuin is op verschillende zeventiende-eeuwse prenten afgebeeld. Als deze gericht was op een kerktoren van een naburige stad of dorp kon deze as de verbondenheid met de kerk, stad of woonstede onderschrijven. Een as ‘onbegrensd in de lengte’ benadrukt openheid en zicht op een bepaald type

¹⁰⁷⁶ Steenberg, Reh. 2000, 33-43.

omgeving. Sommige van deze omgevingszichtassen werden in het verleden ook wel beschermd door servituten, die de openheid moesten waarborgen. Sommige servituten zijn nog steeds beschermd, terwijl andere zijn verdwenen of afgekocht.¹⁰⁷⁷ De beplante heerwegen, de landschappelijke begrensde zichtassen, vormden zo visuele en fysieke verbindingen tussen de buitenplaatsen onderling en tussen de buitenplaats en de stad.¹⁰⁷⁸ Waren de zichtassen gericht op eigendommen, dan waren het 'zichtassen buiten' en kunnen ze beschouwd worden als een manier om het territorium af te bakenen. Deze zichtassen buiten kunnen worden gezien als een mentale verbondenheid met het landschap.¹⁰⁷⁹

Tot slot zijn er bundels van zichtlijnen *blikvelden*, die overzicht gaven over de tuin of over de omgeving (C1 en C2 in figuur 7.31). Als deze intern gericht waren, gaven ze overzicht of uitzicht over de parterre de broderie of een vijver en de tuinaanleg. Het doel voor de eigenaar was om van de eigen rijkdom te genieten of deze te tonen aan een bezoeker vanuit de salon op de (verhoogde) bel-etage. Was het blikveld gericht op de omgeving, dan onderstreepte dit het overzicht of uitzicht op het landschap. Het is vaak lastig te onderscheiden of er sprake is van een 'blikveld buiten' of een 'blikveld binnen'. Het 'blikveld buiten' (B2) en het 'blikveld binnen' (C2) vormen belangrijke bouwstenen van de biotopen van de buitenplaatsen.

De zichtassen, uitzichten, overzichten en blikvelden, begrensd of onbegrensd, benadrukten wat een eigenaar wilde zien of hoe men getoond wilde worden aan anderen. Het landschap werd zo optimaal mogelijk ingezet om te zien en gezien te worden. Speelhuizen benadrukten de meest opvallende overgangen in de tuin en de overgangen van land naar water of van buitenplaats naar weg op die plekken waar men gezien werd.¹⁰⁸⁰ Bergjes (mounts) of uitzichtspunten (belvédères) of zelfs dakterrassen werden opgeworpen of aangelegd om uitzicht over de omgeving te bieden. Zichtlanen in en buiten de tuin benadrukten de belangrijkste elementen in de tuin.¹⁰⁸¹ Het is niet onlogisch dat met 'vermaak' ook het uitzicht over het landschap werd bedoeld.

¹⁰⁷⁷ Een servituut is een erfdiensbaarheid (zakelijk recht) waarmee een erf is bezwaard ten bate van een aangrenzend erf. Deze servituten worden in het kadaster ingeschreven en blijven ook bij verkoop bestaan. In dit geval is het zo dat de openheid (zichts) over het bezit van een ander erf wordt gegarandeerd.

¹⁰⁷⁸ Enkele studies naar laanbeplanting zijn Overmars. 1987, 25-35; Overmars. 1992, 26-38; Debie. 2014.

¹⁰⁷⁹ Gludemans. 2000; Taverne. 2005, 9.

¹⁰⁸⁰ Van Geest. 2002,29.

¹⁰⁸¹ Dit is bijvoorbeeld te lezen in de omschrijving van Petersburg: op een van de perspectieven van buitenplaats Petersburg aan de Vecht, staat vermeld 'grootte Cabinet, staande op 't bergje alwaer syne en haere Keyserlyke Czaersche Majesteiten veel vermaek hebben gevonden'. Zie: Stoopendael. 1719, 87; Bertram. 2005, 7 en 243.

7.6.3 Hoe ver rijkt het oog

Veel historische prenten van buitenplaatsen tonen kerktorens of benoemen waar de meest nabije stad lag. Wellicht was het niet eens altijd van belang dat de eigen stad gezien werd, maar was de aanwezigheid van een stad al genoeg om de stedelijke cultuur te ervaren. De vraag is hoe ver men nu daadwerkelijk kon kijken?

Hiervoor is het uitzicht van *Beeckestein* geanalyseerd. Deze buitenplaats werd waarschijnlijk gebouwd op de fundaties van een ouder huis. (figuur 7.32) In 1631 werd het omschreven als een hofstede van twee morgen land met een bouwhuis, een werve en een boomgaard.¹⁰⁸² De tuin had een langwerpig karakter en was loodrecht op de waterrand gepositioneerd. Over het water van het Wijkermeer en het IJ had men een vrij uitzicht richting Amsterdam.¹⁰⁸³ De kerktorens speelden een belangrijke rol in het zicht op de stad. De vraag is echter hoe zichtbaar de stad was vanaf de Wijkermeerse buitenplaatsen. Amsterdam lag hemelsbreed op achttien kilometer van deze buitenhuizen. Goed zicht over een afstand van tien kilometer of meer was ook in de zeventiende eeuw zeer wel mogelijk bij goed weer. Aan het einde van de achttiende eeuw werd voor het aflezen van de semaforen, die berichten doorgaven via de stand van de wieken, een afstand van tien kilometer aangehouden voor een goede leesbaarheid. Ooghoogte is op 1,75 meter gesteld, wat in de zeventiende eeuw een groot mens moet zijn geweest. Vanaf ooghoogte ligt de horizon vanwege de bolling van de aarde bij deze hoogte op ongeveer vijf kilometer, indien er geen belemmeringen zoals gebouwen, bomen of zelfs steden aanwezig waren en bij gunstige klimatologisch omstandigheden waarbij de kromming van lichtstralen geen rol speelt.¹⁰⁸⁴ Vanaf de derde verdieping van een huis ligt de hoogte op 14 kilometer. Bij een afstand van 18 kilometer tussen de buitenplaatsen en de kerktorens, moeten zowel de daken van de huizen van de stad als de kerktorens zichtbaar zijn geweest.

¹⁰⁸² Bertram. 2005, 36.

¹⁰⁸³ Reh, Steenberg, Aten. 2005, 254-255.

¹⁰⁸⁴ Een staand persoon kon op een afstand van 18 km gebouwen zien die hoger waren dan 16 meter.. Voor het waarnemen van een voorwerp door een goedziend persoon moet de grootte van een waargenomen voorwerp minstens 1 booggraad zijn. Dit betekent dat een voorwerp op 18 km afstand minstens 5 meter omvang moet hebben. Iemand kon dus wel een voorwerp (toren) van meer dan 20 meter hoogte en 5 meter breedte zien, maar de laagbouw in de stad niet. Vanaf een verhoging in het landschap van bijvoorbeeld vijftien meter – dit was bijvoorbeeld de derde verdieping van een huis – kon men verder kijken.

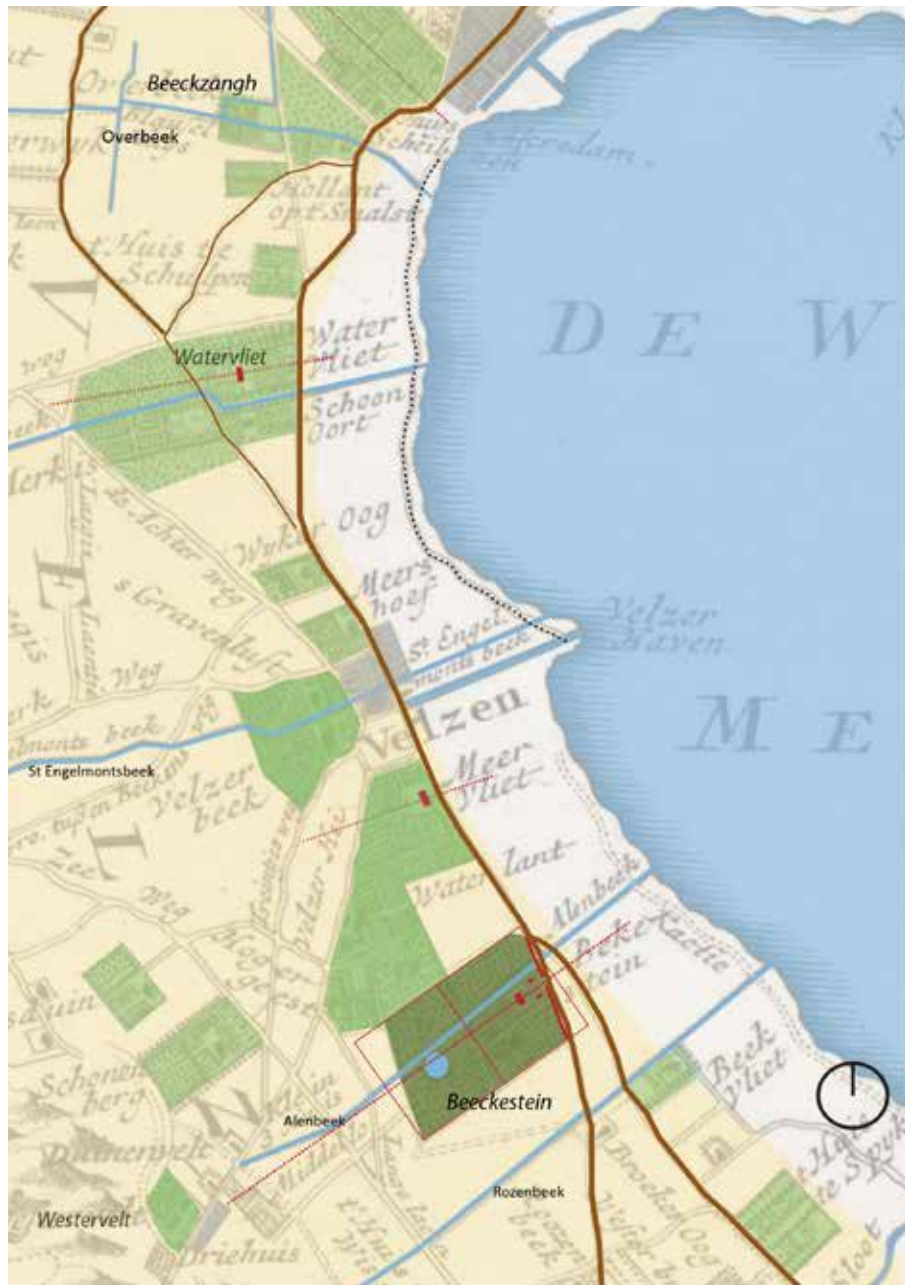

FIG. 7.32 Fragment van Gedeelte van Noord Kennemerlant uit J. de Leth, A. de Leth, Kennemerland 1732 (Noord-Hollands archief) gebaseerd op De Vries 1981, Horsten 2005, De Neve & Van Heezink 2007 (bron: auteur.)

Beeckestijn lag aan de heerweg Haarlem-Alkmaar, in het gedeelte waar Holland op zijn smalst was. eDe oriëntatie vvan de buitenplaatsen was richting meer en de stad Amsterdam..

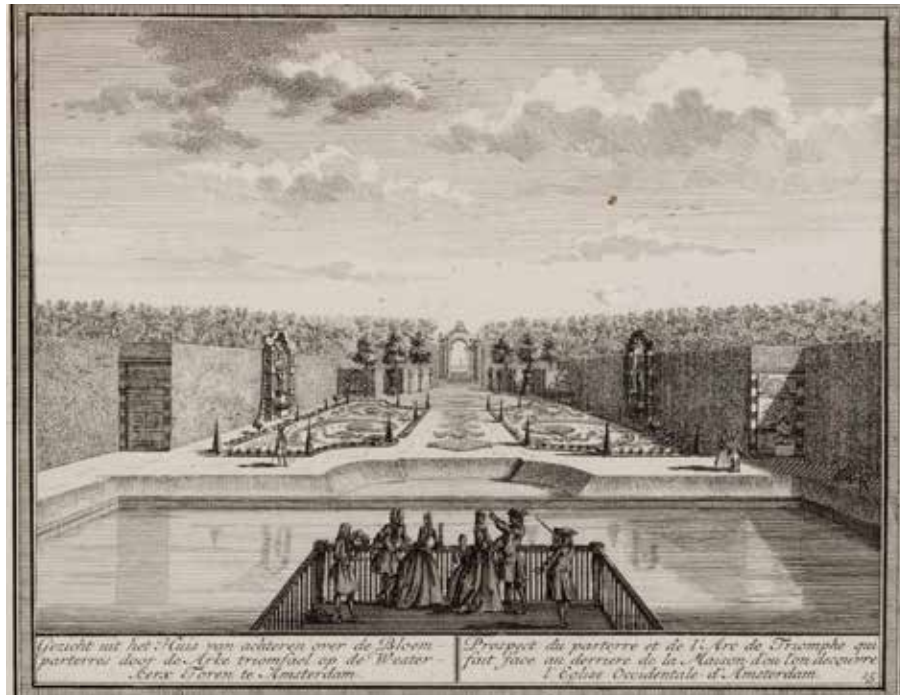

FIG. 7.33 Huis Meerestein, een gedeelte van de tuin, de bloemparterres vanuit de achterzijde van het Huis te zien op de toren van de Westerkerk te Amsterdam (Arke triomfael) Het zegepralant Kennemerland / H. de Leth ; M. Brouerius van Nidek. Amsterdam, ca 1730 (bron: Noord Hollands Archief)

De toren van de Westerkerk was 87 meter hoog. De kerktorens stonden niet alleen als *pars pro toto* voor een stad. Vooral de nieuwe kerktorens werden genoemd die waren gebouwd in de nieuwe moderne stijl, zoals die van de Westertoren.

De toren de Westerkerk werd tussen 1621 en 1631 ontworpen door de Amsterdamse bouwmeester Hendrick de Keyser (1565-1621) en was gesitueerd in de nieuwe stadsuitleggen, de plek waar de stedelijke Amsterdamse elite woonde in hun nieuwe woonhuizen met tuinen en aan de groene grachten. Van Leth en Brouerius beeldde op een prent van *Meerestein* de Westerkerk af, die zichtbaar was vanaf de centrale as van de tuin door onder de Arke triomfael door te kijken (figuur 7.33).¹⁰⁸⁵ Kennelijk was dit uitzicht belangrijk genoeg om er een aparte afbeelding van te maken. Het is niet ondenkbaar dat deze doorkijk vooral een huldeblijk was aan de stad, de herkomst van de eigenaar.¹⁰⁸⁶

¹⁰⁸⁵ Reh, Steenberghe, Aten, 2005,254.

¹⁰⁸⁶ Van Geest. 2002, 31.

Vanaf een hoge plaats, bijvoorbeeld vanaf de Dom in Utrecht (112 meter), ligt de horizon op ongeveer 40 kilometer; een voorwerp moet daar minstens 12 meter in omvang zijn. Het omslagpunt waar men een kerk of ander gebouw kon zien bij onbelemmerd uitzicht vanaf een gebouw varieerde met de hoogte tussen 14 en 40 kilometer. Dat ging ook op voor een uitzichtpunt vanuit de belangrijkste kamer, de salon of tuinkamer. Vooral in de binnenduinen lag het grondvlak al snel tussen de vijf tot vijftien meter hoger dan in de naastgelegen veenweidelandschappen, wat de mogelijkheden voor uitzicht vergrootte. Een verhoging werd soms nog meer verhoogd voor een beter uitzicht en folly's om de plekken te benadrukken. Door de "zichtbare" kerktorens te noemen hadden ze kennelijk een betekenis voor de eigenaren en de vraag is waar deze kerktorens voor stonden. Ze konden de stad zelf vertegenwoordigen, ze konden ook hebben gestaan voor een grote aandacht voor het christelijk geloof. In de hofdichten zijn meerdere citaten te vinden die wijzen op een sterk christelijk geloof. Een derde reden zou kunnen zijn dat de kerktorens stonden voor de nieuwe stadsuitleggen van Amsterdam. De Amsterdamse grachtengordel kreeg enkele nieuwe, moderne kerken met torens. Zowel de Westertoren (1620-1631) als de Zuidertoren (1603-1611), beide van de hand van Hendrick de Keyser, hadden een toren in de nieuwe stijl. Door zowel de positie in de stad als door de nieuwe bouwstijl maakten deze kerken indruk en werden deze, net zoals de Duomo dat was voor de familie Medici (Florence), als belangrijke punten beschouwd.¹⁰⁸⁷ De stedelijke elite, die een buitenplaats bezat, had in een aantal gevallen ook een functie als burgemeester en was uit die hoedanigheid ook betrokken bij de stadsuitbreiding. De kerktorens konden dus staan voor een algemene verwijzing naar de stad, een religieuze verwijzing of naar datgene waarmee de eigenaren in het stedelijk leven bezig waren. Daarmee vormden deze fysieke assen een mentale verbinding tussen stad en landschap.

De afbeelding van *Huis te Nieuburch* in Rijswijk (figuur 7.34) toont dat de zichttas gericht op de Nieuwe Kerk in Delft en mat een afstand van 4,6 km. Dit was niet verwonderlijk, omdat het huis in bezit was van de broers Maurits en Frederik Hendrik van Oranje. Hun vader was na zijn dood begraven in de Nieuwe Kerk. Boombeplanting en zichtassen hoorden bij elkaar en waren een essentieel onderdeel van het ontwerp van de tuin en inrichting van het kavel; ze vormden dus een compositiefactor van de tuinen.

In het algemeen blijkt dat een zichttas op de stad zeker een compositiefactor was voor de Hollandse buitenplaats, waarbij het voorkwam dat het belang van de stad vooral het eigen woonhuis was; voor anderen was het zicht op een stad belangrijk.

¹⁰⁸⁷ Reh, Steenberghe, Aten. 2005, 254-255.

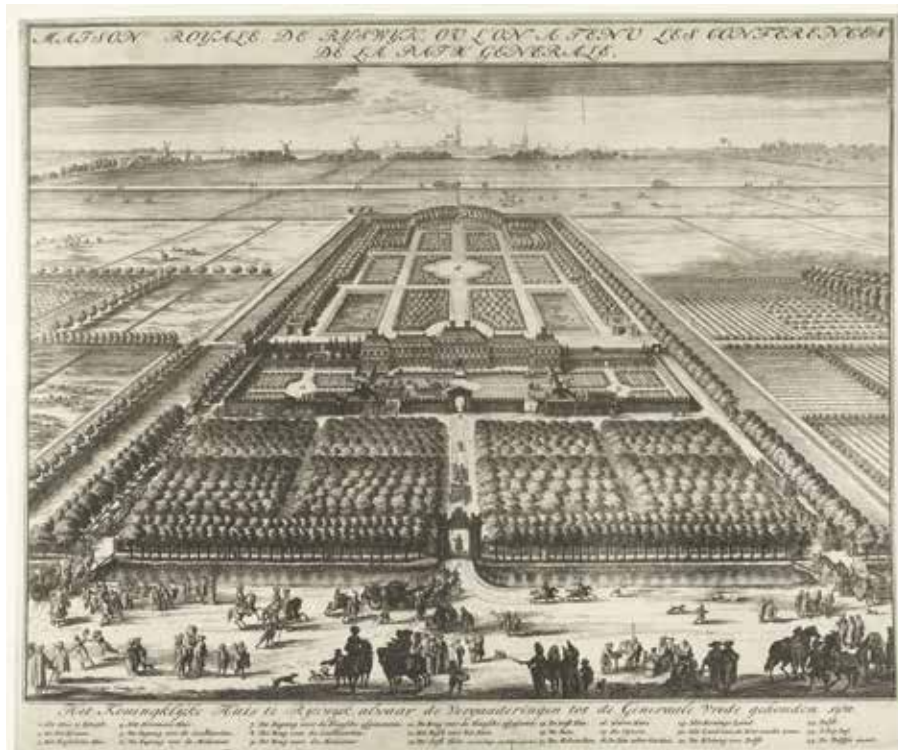

FIG. 7.34 Het Koninklijk Huis te Rijswijk...uit 1697 door Jan van Vianen. (bron: Rijksmuseum)

Deze tuin was in bezit van Maurits en later van Frederik Hendrik. De tuinas was, volgens meerdere afbeeldingen uitgelijnd op de kerktoeren van de Nieuwe Kerk in Delft, waar hun vader begraven was. De stad was ook, samen met Schipluiden, opgenomen in de legenda van de ets.

Als het zicht op de eigen stad werd beleefd, was een zichttas op de stad een vestigingsfactor. Hiervoor is nader belevingsonderzoek noodzakelijk.

Door deze manier van onderzoeken werd duidelijk dat vooral de verbondenheid van stad en landschap centraal stond en dan vooral in kleinere elementen, namelijk de laanbeplanting en stadsboom en de zichtassen van buitenplaats naar stad.

7.7 Vestigings- en compositiefactoren

De aanleg van buitenplaatsen was een stedelijk gegeven, voortgekomen uit en verbonden met de stedelijke cultuur, maar deze relatie is complex.

De zichtrelatie van en naar de stad vormde een belangrijke generieke vestigings- en compositiefactor. Dit laatste kwam nadrukkelijk naar voren in de zichtassen in de tuin, die de tuin met de omgeving verbonden en die het kavel richting gaven (compositie). De zichtas is vaak zichtbaar op etsen van buitenplaatsen doordat kerktorens staan afgebeeld. Het belang van de zichtassen onderstreepte dat de beleving van de stad of ook wel het zichtbaar maken van de stedelijke cultuur, essentieel was. Deze stedelijke blik op het landschap was belangrijk en daarom werden vaak locaties gekozen waarvandaan de stad ervaarbaar was. De visuele verbondenheid en beleving tussen buitenplaats en stad onderstreept dat stad en landschap in de zeventiende eeuw niet tegenover elkaar stonden maar elkaars complement waren en elkaar niet overheersten. Verder bleek de buitenplaatsenaanleg onderdeel te zijn van een nieuwe 'vorm' van wonen door de stedelijke elite. In de stad betrof dit een nieuwe woning in de stadsuitbreidingen met een grote tuin aan een gracht of straat beplant met bomen op een regelmatige afstand van elkaar. Op het platteland betrof dit seizoensgebonden wonen in een groene omgeving op stedelijke wijze. De aanleg van buitenplaatsen in het landschap, als stedelijke elementen in het groen, was nauw verbonden met de groene aspecten in de stadsplattegrond. Dit houdt in dat het groen en de groene elementen die stad en buitenplaats verbonden ook vestigings- en compositiefactoren waren.

8 De buitenplaatsen-landschappen van Holland

8.1 Belangrijkste factoren en motieven voor buitenplaatsenlandschappen

Het doel van dit hoofdstuk is om antwoord geven op de tweede onderzoeksvraag of er op basis van de vestigings- en compositiefactoren een groepering te maken is van buitenplaatsen in de gehele provincie Holland. Dit hoofdstuk vormt de derde stap in dit onderzoek en maakt onderdeel uit van de conclusies van dit onderzoek. Voordat een wijze van groeperen wordt beschreven, zijn eerst de belangrijkste fysieke vestigings- en compositiefactoren worden opgesomd, gevolgd door de belangrijkste belevings- en gebruiksmotieven. Deze factoren en motieven zijn in de hoofdstukken 5, 6 en 7 beschreven. Afgesloten is met het herdefiniëren van enkele belangrijke begrippen om een bijdrage te leveren aan de.

Het is nodig om buitenplaatsenlandschappen om de grote samenhang in ons landschap te identificeren, waarbij historisch gebruik en beleving deze landschappen een eigen narratief geven. Buitenplaatsenlandschappen vormen zijn ook niet alleen maar erfgoedlandschappen, maar ze vormen blauw-groene zones die ons stedelijke landschap beleefbaar houden. De noodzaak voor zouden moeten worden aangewezen zijn beschreven in de eerste drie hoofdstukken (paragrafen 1.3, 2.2.2 en 3.6).

8.1.1 Bepalende vestigings- en compositiefactoren

De belangrijkste vestigings- en compositiefactoren voor alle buitenplaatsen waren de heerwegen, de trekvaarten, water in het landschap, de gradiënten/reliëf, de ontginningen in de vorm van droogmakerij of zandafgraving, het vermaak en het zicht op stad en landschap. Elk van deze factoren is beknopt beschreven.

Factor heerwegen

Het netwerk van heerwegen vormde een van de belangrijkste vestigingsfactoren voor het overgrote deel van de Hollandse buitenplaatsen. Dit netwerk was belangrijk vanwege de bereikbaarheid van de buitenplaats, de beleving van deze gemakkelijke route en de sociale status die transport over het land per paard representeerde.

Dat de heerweg ook een compositiefactor was, blijkt uit de positie van het huis en de overgangen tussen heerweg en tuin. Entreepoorten, speelhuizen of andere bouwwerken versterkten de overgang van tuin naar heerweg. De buitenplaats en de heerweg waren verbonden via zichtlijnen vanaf een hoger punt zoals een dakterras of in de tuin vanaf een belvédère of een mount. De beplanting aan weerszijden van de heerweg maakte onderdeel uit van de beleving van de weg, die parallellen vertoonde met de lanen op de buitenplaats zelf.

Factor trekvaarten

De trekvaarten uit de eerste fase vormden voor een deel van de buitenplaatsen een belangrijke vestigingsfactor. Een plaats aan een trekvaarttraject hing samen met zien en gezien worden, een levendig vaarverkeer en een welgelegen ervaring, en deels met gebruik en bereikbaarheid.

Net als bij de heerwegen waren de positie van het woonhuis, de locatie van de salon en de overgang van trekvaart naar tuin compositiefactoren, soms via zichtlijnen vanaf een dakterras, een belvédère of een mount. De overgang van tuin naar water werd benadrukt door de aanwezigheid van speelhuizen, tuinhuisen of zitbanken. De breedte en verkaveling van de rivieroeveren bepaalden vorm, maat en oriëntatie van de kavels.

Factor water in het landschap

'Water in het landschap' in de vorm van rivieren, meren, beken, rellen of sloten waren een van de belangrijkste vestigingsfactoren voor alle buitenplaatsen. De verschillende vormen van water in het landschap hingen samen met de landschappelijke ondergrond. Groepen buitenplaatsen verschenen rond bepaalde sloten of vaarten.

Dit water in het landschap vormde ook een belangrijke compositiefactor, omdat water werd gebruikt voor het vullen van vijvers, het in gang houden van cascades en het irrigeren, en omdat men hechtte aan een natuurlijk element in de tuin, zoals een beek. In het polderlandschap dicteerde het polder-boezemsysteem de vorm, maat en oriëntatie van de kavels. De breedte van de stroomruggen door de kleine fractie silt of lutum bood de beste basis voor de tuinaanleg. Bij een smalle stroomrug gingen eigenaren over tot het aanleggen van overtuinen.

Factor gradiënten/reliëf

De bodemkundige overgang tussen zand en klei en/of veen, of de overgang van rivierklei naar veen, was een belangrijke vestigingsfactor, zo bleek uit de stelselmatige keuze voor locaties met deze overgangen. Zand werd beschouwd als een bodemsoort die de meest smakelijke vruchten opleverde en een stevige grondslag bood. Het benutten van de gradiënten leidde tot het optimaal gebruik van beide typen bodem, grotere biodiversiteit en hoogteverschillen die benut werden voor uitzicht op stad en landschap. Ook leidden de overgangen tussen land en water tot stuwing in de luchtstromen, die bepalend was voor de migratie van vogels.

De gradiënten en het reliëf waren ook belangrijk voor de compositie doordat op verschillende grondsoorten, verschillende typen planten konden groeien. Daarnaast werden de hoogteverschillen benut voor het creëren van uitzicht over het landschap en de stad. De hoger gelegen woonhuizen konden door reizigers vanaf de weg beter gezien worden. Bouwwerken, speelhuizen en beelden van onder meer Diana (godin van de jacht) werden geplaatst op de overgang van de hogere duinen naar de lagere tuinen voor onder meer uitzicht en overzicht.

Factor ontginningen/droogmakerijen

De droogmakerijen vormden voor een deel van de initiatiefnemers een belangrijke vestigingsfactor. Deze landwinning en de aanleg van buitenplaatsen waren financieel gemotiveerd in verband met investeringen in de bouw van dorpen en buitenplaatsen, met de grondprijzen en met de opbrengsten uit agrarische productie. De precieze locatie van de buitenplaatsen werd bepaald door loting.

De structuur van de droogmakerijen was een belangrijke compositiefactor omdat de verkaveling de vorm, maat en oriëntatie van de kavels bepaalde. Uitzicht over het agrarisch landschap, extra sloten en de beplante lanen waren compositiefactoren. Kenmerkend waren de bescheiden siertuinen en de bomenlanen en sloten die om de tuinaanleg heen lagen.

Factor ontginningen/zandafgraving

Zandafgravingen in het binnenduingebed in het begin van de zeventiende eeuw vormden een ideale startpositie voor de aanleg van een regelmatig ontworpen buitenverblijf. Het zand werd verkocht aan de steden. Transportroutes voor het vervoer van het zand werden gemakkelijke, stedelijke verbindingen waaraan buitenplaatsen werden aangelegd.

De maatvoering van de ontzandingen en de achtergebleven verkaveling bepaalden de vorm, maat en oriëntatie van de kavels en was waarschijnlijk bepalend als compositiefactor, maar hiervan zijn geen afbeeldingen gevonden.

Factor vermaak

De fysieke kant van vermaak bestond uit de jacht op duindieren, de vinkenjacht, het wandelen in de duinen of langs het Noordzeestrand, het spelen van malie en het tuinieren. Wandelen en jacht waren vestigingsfactoren in het kustlandschap. De maliebanen vormden soms een vestigingsfactor.

De jacht vormde ook een compositiefactor in de vorm van de aanleg van vinkenbanen en jachtbanen op de buitenplaats. De overgang van duin naar tuin werd hier onderstreept met een bouwwerk of met een beeld van onder meer Diana, wat verwees naar de jacht.

Zicht op stad en/of landschap

Zicht op de stad en het landschap was vooral een compositiefactor en bepalend voor de beleving van de omgeving. De zichtrelaties hadden veelal een fysieke achtergrond; bepalend ervoor was de betekenis die ze hadden voor de eigenaar, die daarmee een bepaalde mentale of sociale verbondenheid uitdrukte.

8.1.2 **Belangrijkste belevings- en gebruiksmotieven**

Hoe belangrijk een vestigings- of compositiefactor voor een eigenaar was, hing af van het motief dat een eigenaar had met de aanleg van een buitenplaats. Op basis van de definitie van buitenplaatsen zijn de belangrijke motieven: het financiële, het sociale en het recreatieve. Het hoofdmotief voor de aanleg van een buitenplaats lijkt altijd verbonden te zijn met de drang naar een hogere sociale status. De vormgeving en richting van de zichtrelaties onderstrepen samen op welke wijze de motieven een rol speelden.

Financiële motief: rendement en rijkdom

Het tonen van vermogen was belangrijk voor het bevestigen en wellicht verhogen van de sociale status in een land waarin de meest belangrijke en goed verdienende banen via een patronagesysteem werden verdeeld. Indien men deel uitmaakte van een consortium voor een drooglegging, werd de financiële draagkracht van de eigenaar onderstreept. Deze bevestiging was gunstig voor de persoonlijke status. Dit motief speelde al relatief vroeg een rol bij buitenverblijven, soms al in de zestiende eeuw bij de aanleg van een boerderij met heerkamer of nollenkamer. Het belang dat gehecht werd aan het behalen van financieel rendement kwam ook duidelijk naar voren toen aan het einde van de zeventiende en in de achttiende eeuw de winst op grond (opbrengsten) tegenviel waardoor het rendement verdween. Al spoedig werd overgegaan tot ontmanteling van het onroerende deel van het bezit met als gevolg dat bijna alle buitenplaatsen in de droogmakerijen verdwenen.

Sociale motief: zien en gezien worden

Een eigenaar kon zijn sociale status bestendigen of vergroten door zijn rijkdom te tonen aan minder gefortuneerden. Dit kon het beste op een plek waarop anderen nadrukkelijk zicht hadden. Een plaats op de eerste rang was belangrijk, en die kon variëren van een plaats aan de trekvaart of de heerweg tot een plaats in een drooglegging. Vanaf een lager perspectief (zoals vanaf de trekvaarten) rezen de statige woonhuizen en hun tuinen op. Vanaf het eigen bezit had men ook een mooi uitzicht op anderen vanaf een uitkijkpunt (dakterras, mount, belvédère). Het huis was veelal gericht op de overgang van tuin naar landschap, waarbij de verbondenheid tussen huis en omgeving werd benadrukt door het uitzicht dat het huis bood op de omgeving.

Recreatieve motief: het ontmoeten van gelijkgestemden

Sociale contacten dienden onderhouden en verbeterd te worden om in aanmerking te komen voor de verdeling van de belangrijkste en best betaalde banen. Hiervoor waren bezoeken van vrienden belangrijk, net als samen jagen, waardevolle zaken verzamelen uit verre streken en die tonen bij bezoeken, of het spelen van balspellen met de juiste personen. Gebieden waar kon worden gejaagd of die lagen nabij malie- of kolfbanen, voldeden aan deze eisen. De tuin had hierbij ook een functie, want rond het huis verschenen kunstige broderies de parterres, menagerieën, oranje- en andere 'verzamelingen', die het belang van het hoofdhuis en de rol van de eigenaar benadrukten. Nog lang na de onderzochte periode zou de stedelijke elite deze wijze van het verbeteren van de sociale positie koesteren. Het gevolg is dat tot op heden veel van deze buitenplaatsen behouden zijn gebleven.

8.2 Groeperen van buitenplaatsen

In deze groep van factoren zijn twee typen te onderscheiden: *generieke* factoren die voor bijna alle buitenplaatsen opgingen en factoren die *specifiek* waren voor een groep buitenplaatsen. Voor het overgrote deel van alle buitenplaatsen gold dat de generieke factoren de heerwegen, het water in het landschap, het zicht op stad en/of landschap waren (figuur 8.1).

FIG. 8.1 De belangrijkste *generieke* vestigings- en compositiefactoren (bron: auteur).

Specifieke factoren waren de trekvaarten, de gradiënten/reliëf en de droogmakerijen en de zandafgravingen, samengevat in ontginningen. De beschreven groepering van buitenplaatsen is gebaseerd op de wisselwerking van deze drie specifieke factoren (figuur 8.2).

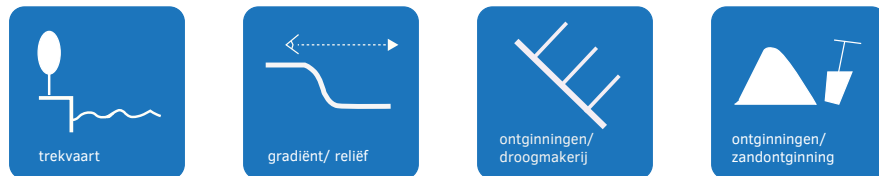

FIG. 8.2 De belangrijkste *specifieke* vestigings- en compositiefactoren (bron: auteur).

De drie belangrijkste motieven waren de financiële, de sociale en de recreatieve. Ze droegen op hun eigen manier bij aan het vergroten van de sociale status. Hoewel voor de meeste buitenplaatsen alle drie deze aspecten meespeelden, overheerste in een groep buitenplaatsen vaak een bepaald motief die kon samenhangen met een kenmerk van het landschap (figuur 8.3).

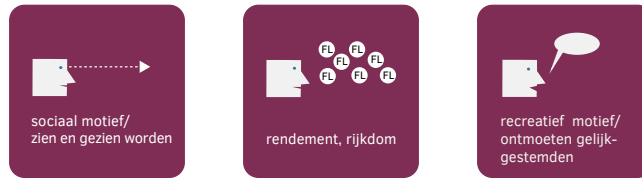

FIG. 8.3 De drie belangrijkste motieven (bron: auteur).

Dit leidde tot de belangrijkste clusters van buitenplaatsen in Holland, namelijk:

- **Groep 1:** buitenplaatsen langs de (eerste fase) trekvaarten en enkele uitvalswegen
- **Groep 2:** buitenplaatsen in de droogmakerijen en aandijkingen.
- **Groep 3:** buitenplaatsen in het kustlandschap, met daarin
Groep 3A: buitenplaatsen in de binnenduinrand en in 's-Graveland,
Groep 3B: buitenplaatsen op de strandwallen en langs het Wijkermeer.

Voor de volledigheid zijn de vier groepen samengevat in tabel 8.1.

TABEL 8.1 Groepering van de buitenplaatsen op basis van de vestigingsfactoren.

	Trek- vaarten	Gradiënt	Ont- ginningen	(Status) motieven	Locatie
groep 1	+++	++	+	sociale motief, recreatief motief (balspelen, tuinieren)	<i>rivieren/oeverwallen, langs de trekvaarten en enkele uitvalswegen</i>
groep 2	++		+++	financiële motief, recreatieve motief (tuinieren)	<i>droogmakerijen en aandijkingen</i>
groep 3A	+	+++	++	recreatieve motief (jacht, duinen, tuinieren), sociale motief	<i>binnenduinlandschap afzanding 's-Graveland</i>
groep 3B	++	+++	+	recreatieve motief (jacht, duinen, tuinieren), sociale motief	<i>strandwallen Wijkermeer</i>

legenda: drie + staat voor een zeer belangrijke vestigings- en compositiefactor, de enkele + voor een minder belangrijke. De vijfde kolom geeft de motieven weer en de laatste kolom verwijst naar de gebieden die in de volgende paragrafen zijn uitgewerkt (bron: auteur).

8.2.1 Groep 1: Buitenplaatsen langs trekvaarten

Eén groep buitenplaatsen was gepositioneerd aan en georiënteerd op de trekvaarten. Langs enkele uitvalswegen werden op dezelfde wijze buitenplaatsen aangelegd. De gradiënten tussen rivierklei en de komgronden vormden de tweede factor (figuur 8.4).

De buitenplaatsenzones binnen deze groep waren: het Amstelcomplex, het Vechtcomplex, het Haarlemmertrekvaartcomplex, de Vlietzone en het Schiecomplex. Deze zones ontwikkelden zich in de periode dat de trekvaarten voor personenvervoer werden aangelegd (eerste fase); dit is aangeduid met een 1 (figuur 8.4). De Leidse trekvaart en Oude Rijnzone volgden in de tweede fase (2) en kenden een minder nauwe verbondenheid met het aanleggen van buitenplaatsen. De buitenplaatsen in de Beemsterrandzone en in het Zijpecomplex waren niet sterk verbonden met de trekvaarten.

De relatie tussen de buitenplaats en de trekvaarttrajecten van vooral de eerste fase was sterk. Dit gold vooral voor het Amstelcomplex, het Vechtcomplex en de Vlietzone, waar veel buitenplaatsen naast elkaar aan de waterrand lagen. Het Schiecomplex bleef qua aantallen een beetje achter. Opvallend is dat deze vier buitenplaatsenzones een rivier als oorsprong hadden, die dientengevolge een kronkelend verloop vertoonden. De Haarlemmertrekvaart was veel minder in trek.

Legenda

donkergroen: buitenplaatsen langs de trekvaart

lichtgroen: buitenplaatsen langs een heerweg of vermakelijke weg

FIG. 8.4 Groep 1: Buitenplaatsen langs trekvaart en heerweg (bron: auteur).

Dit was een recht kanaal en het straalde orde en regelmaat uit. De buitenplaatsen in de Oude-Rijnzone en de Leidse trekvaartzone waren al aangelegd voordat de trekvaart was ingesteld. Een ruimtelijke verbinding werd pas later gelegd.

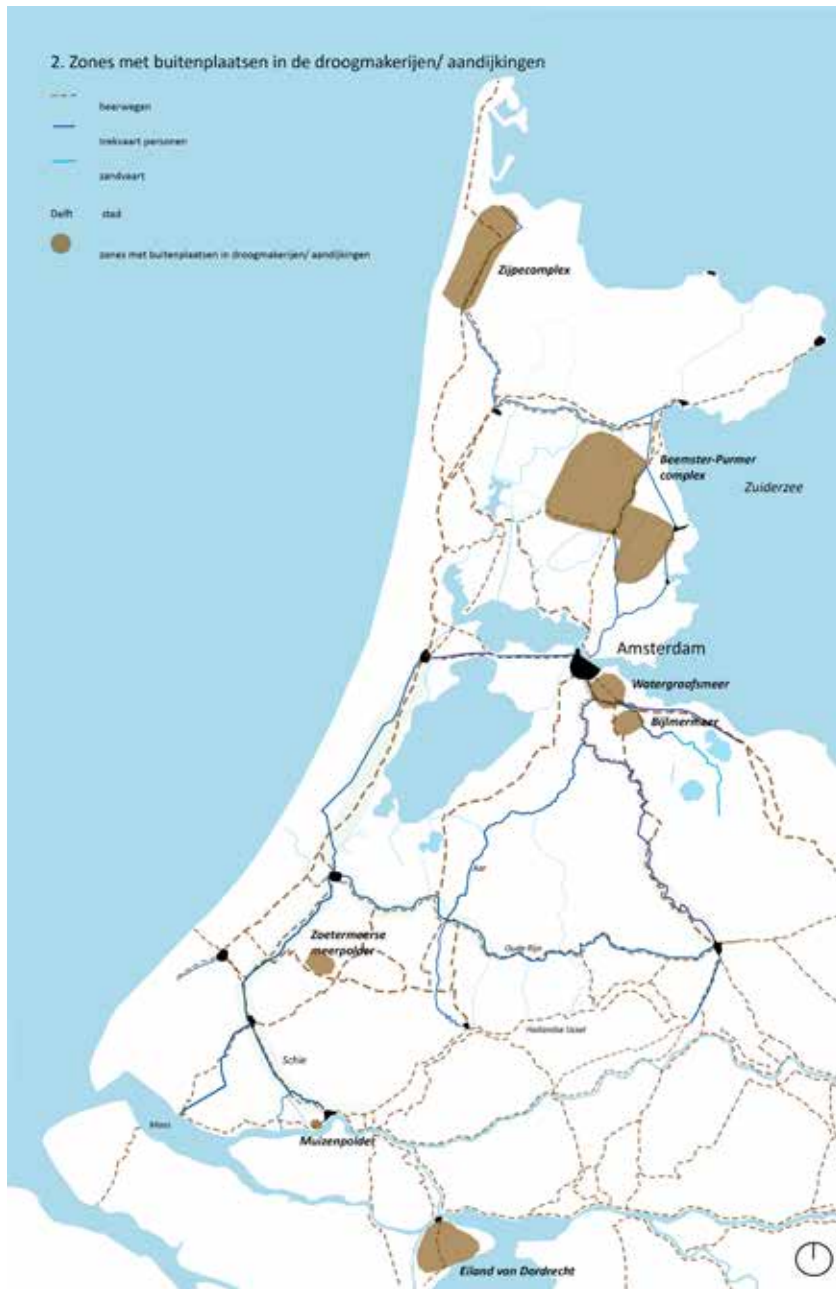
De belangrijkste vestigingsfactor was de trekvaart in deze groep. Buitenplaatsen die aan de eerste fase trekvaarten lagen waren niet alleen gepositioneerd aan de waterweg, maar de gehele aanleg van de buitenplaats was gericht op het water. Een speelhuis of ander bouwwerk markeerde de overgang van tuin naar trekvaart en de zichtlijnen waren gericht op de trekvaart. Niet het drukke (handels)scheepvaartverkeer, dat van de Hollandse rivieren gebruikmaakte via de gecostumeerde vaart, maar het personenvervoer over de waterwegen was zowel een belangrijke vestigingsfactor als een compositiefactor voor deze groep buitenplaatsen.

De tweede vestigingsfactor was de landschappelijke gradiënt. In de gebieden met rivierklei staken de oevers door sedimentafzetting net iets uit boven de lagere en nattere komgronden ernaast. Op deze verhoogde en stevige stroomruggen lagen de buitenplaatsen. De breedte van de hogere delen bepaalde de diepte van de tuinen en de positie van het huis. De omvang van de buitenplaatsen was vaak beperkt. De verkaveling van de ontginningen was vooral een compositiefactor, die de vorm en oriëntatie van het ontwerp van de buitenplaats bepaalde. Een buitenplaats langs de trekvaart of uitvalsweg was vooral gericht op zien en gezien worden. Eigenaren en hun visite genoten van het levendige vaarverkeer.

8.2.2 Groep 2: Buitenplaatsen in de nieuwe droogmakerijen en aandijkingen

In deze groep buitenplaatsen waren de ontginningen de belangrijkste vestigings- en compositiefactoren. Het ging om zandafgraving, droogmakerijen en aandijkingen; landaanwinningen. Deze buitenplaatsen, meestal hofsteden genoemd, lagen op de meest vruchtbare bodems van Holland. De tweede factor was de nabijheid van trekvaarten of heerwegen. De buitenplaatsen binnen deze groep lagen in de Zijpe, het Beemster-Purmercomplex, de Watergraafsmeer, de Bijlmermeer, de Driemanspolder, Muizenpolder en het Eiland van Dordrecht (figuur 8.5).¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸⁸ De droogleggingen in het Noorderkwartier die voor buitenplaatsen werden benut, werden in een relatief korte periode aangelegd, namelijk tussen 1598 en 1630. Dit was ten tijde van de eerste aanleg van buitenplaatsen. In het Zuiderkwartier was de aanleg niet gekoppeld aan een bepaalde periode.

Legenda

bruin: buitenplaatsen in droogleggingen

FIG. 8.5 Groep 2 Buitenplaatsen in de droogmakerijen/aandijkingen (bron: auteur)

De eerste twee droogleggingen lagen in het Noorderkwartier, twee droogleggingen lagen ten zuiden van Amsterdam en een bij Den Haag. De laatste twee waren zeekleipolders direct naast de steden Rotterdam en Dordrecht in het Zuiderkwartier. In het noorden van het Noorderkwartier, de Zijpe, en ten zuiden van Rotterdam was de bodem van zeeklei.¹⁰⁸⁹

De belangrijkste vestigingsfactor waren de zandafgraving, droogmakerijen en aandijkingen (landaanwinningen). De keuze voor een buitenplaatsen in een landwinningsproject werd ingegeven door het financiële motief vanwege rendementen en door de status die het opleverde om deel te nemen aan dergelijke consortia. Binnen een droogmakerij of aandijking werd de precieze locatie bepaald door loting. In droogleggingen verschenen buitenplaatsen in het middenvlak en aan de randen. Dit was het geval bij de Zijpe, het Beemster-Purmercomplex, de Watergraafsmeer en de Driemanspolder. De Bijlmermeer vormde een uitzondering met alleen maar buitenplaatsen aan de randen. Voor de twee rivierkleipolders bij Rotterdam en Dordrecht was de keuze gebaseerd op beschikbare kavels en niet op loting.

De rivierkleipolders waren minder regelmatig verkaveld. Slechts een deel van de kavels werd gebruikt voor de aanleg van de tuin. Dit werd mogelijk ingegeven door de noodzaak van economisch gewin. In de meeste droogleggingen resulteerde dit in vierkante of rechthoekige tuinen. Vanuit de tuin werd overzicht geboden over het polderlandschap. Alleen de kavels van de Muizenpolder werden volledig gebruikt, zodat er geen ruimte voor akkerbouw en/of veeteelt overbleef. Zo vormde deze gehele Rotterdamse polder vanaf het begin van de achttiende eeuw één grote pleziertuin. Bij de buitenplaatsen in de Beemster, de Purmer, de Watergraafsmeer en de Bijlmermeer lag de nadruk op het tuinieren, het wandelen en eventueel een balspel in en rond de tuin.

De tweede vestigingsfactor was een positie nabij wegen. Buitenplaatsen in droogleggingen en rivierkleipolders lagen *in de buurt* van de heerwegen of de trekvaarten, met uitzondering van de Watergraafsmeer. Toch benadrukte men door het gebruik van de woorden *vermakelijk* of *lustzinning*, dat de wegen door droogmakerijen, die omzoomd werden door laanbeplanting, een bijzondere betekenis hadden. Door deze woorden te gebruiken, werd karakter en status onderstreept. De landwegen waren belangrijker dan de waterwegen. Want vanwege het verschil in waterpeil tussen boezem en polderwater was vervoer over water niet eenvoudig. Gradiënten waren niet aanwezig en hoogteverschillen werden nauwelijks gebruikt.

¹⁰⁸⁹ In het meest noordelijke deel lag veel van de zeeklei aan de oppervlakte, maar in de zone tussen Schermer en Wijde Wormer lagen veenaftzettingen over deze zeeklei.

8.2.3 Groep 3A: Buitenplaatsen in de binnenduinen, afzandingen en 's-Graveland

Een aanzienlijk deel van de buitenplaatsen lag in het kustlandschap (groep 3), waarbij grofweg twee typen locaties zijn te onderscheiden. Daardoor zijn de buitenplaatsen in het kustlandschap opgedeeld in twee subgroepen. Zowel in groep A als B vormden de gradiënten van zand naar veen of klei de belangrijkste vestigings- en compositiefactoren. Voor groep A waren de zandontginningen belangrijker dan de heerwegen of trekvaarten, omdat die niet in de buurt lagen. Voor groep 3B geldt het tegenovergestelde en waren de heerwegen en trekvaarten belangrijker dan de zandontginningen (figuur 8.6).

Buitenplaatsen in groep 3A lagen in kleinere clusters in de binnenduinen tussen Alkmaar en Oostvoorne. Deze groepen buitenplaatsen lagen op de gradiënten van de jonge duinen en de naastgelegen strandvlakten. Buitenplaatsenzones lagen bij Alkmaar, Bergen en rond Haarlem, tussen Wassenaar en Loosduinen en op Voorne-Putten. Bij Den Haag bestonden twee van dergelijke zones uit *Duinrell*, *Rijksdorp en Coxhorn* en *Zorgvliet*, *Buitenzorg* en *Rustenburger*. Ook waren er buitenplaatsen te vinden op deze grens in de zone tussen Bennebroek-Lisse en rond de vlakke afzanding bij *Elswout*. Over het algemeen ging het om grotere of zelfs zeer grote buitenplaatsen.

De belangrijkste vestigingsfactor was de landschappelijke gradiënt. Ook andere functionele kenmerken van bodem, het water in het landschap (beken) en het uitzicht over het landschap waren belangrijk. Daarnaast speelde vermaak bij deze buitenplaatsen een belangrijke rol, die we aflezen in het recreatief motief. Het onderhouden en versterken van de sociale contacten was als onderdeel van de status belangrijk. Door de aanleg van een buitenplaats kon men bezoek ontvangen en gemeenschappelijke activiteiten met gelijkgestemden ontplooiën, waardoor aan de eigen status werd gewerkt. Dit vinden we terug in dagboeken waarin over de vele bezoeken van vrienden op de eigen buitenplaats werd gerept of over hoe men de velden in trok voor de jacht op konijnen of vinken. De migratieroutes van de vinken in de kustzone waren uitermate bepalend hiervoor. In de binnenduinstrand boden de paden naar de zee de buitenplaatseigenaar ook de mogelijkheid om aan zee te ontspannen.

Legenda

paars: buitenplaatsen in binnenduinrand/ontginningen

rood: buitenplaatsen 's-Graveland

FIG. 8.6 Groep 3A Buitenplaatsen in de binnenduinen en het 's-Graveland (bron: auteur).

De tweede vestigingsfactor was de ontginning van het duinlandschap. Verschillende buitenplaatsen werd aangelegd op oude afzandingen, die het gebied een regelmatige structuur meegaven, waar een buitenplaats op kon worden aangelegd. Soms was er speciaal een land- of waterweg heen gemaakt om het zand naar de stad af te voeren.

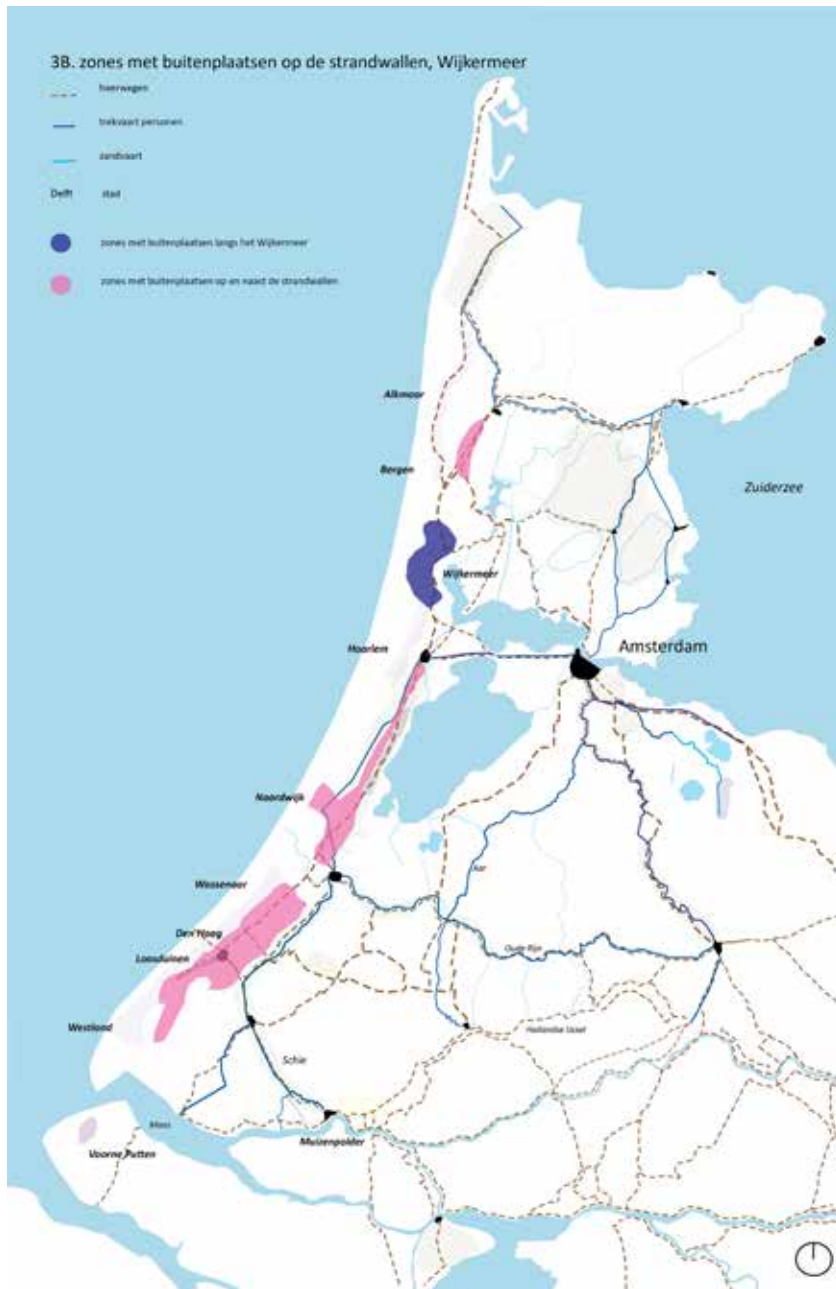
De buitenplaatszone van 's-Graveland lag op de gradiënt van zand naar veen, kende een regelmatige zandontginning en lag aan de trekvaartverbinding met Amsterdam. Daarmee is dit buitenplaatsenlandschap zo dat het ook in andere groepen zou kunnen passen. De vinkenjacht werd hier nauwelijks beoefend, omdat de buitenplaatsen buiten de belangrijkste migratieroute van de vinken lag. Maar op de zandgronden van Utrecht en Gelderland werd op landdieren gejaagd.

8.2.4 **Groep 3B: Buitenplaatsen op de strandwallen en langs het Wijkermeer**

Ook in deze subgroep speelden de gradiënten de hoofdrol. De buitenplaatsen lagen op de overgang van de strandwallen ofwel de oude duinen naar de klei- en veenflanken van de strandvlakten. De heerwegen en trekvaarten waren de tweede factor (figuur 8.7).

Buitenplaatsen in deze groep werden langs de gehele Hollandse kust gevonden; van in het noorden bij Alkmaar, gevolgd door buitenplaatsen rond Haarlem tot aan het Westland toe. Ze vormden smalle zones in het landschap. De belangrijkste vestigingsfactor waren de overgangen van de strandwallen met de strandvlakten. Deze overgangen waren minder hoog dan in groep 3A, maar daarom niet minder aanwezig. De zichtassen van de tuin naar buiten, omgevingsassen, werd soms begrensd door de kerktoren van de meest nabijgelegen stad, dorp of door een molen. Het hoofdhuis stond veelal op de strandwal en lag veelal in het midden van de tuin. Tuinhuizen, indien aanwezig, hadden geen specifieke locatie in de tuin al waren deze meestal nabij een oprijlaan te vinden, net als de beelden van Griekse en Romeinse goden en godinnen.

Voor deze buitenplaatsen gold dat het stelsel van heerwegen een tweede factor was. De heerwegen lagen, net als de buitenplaatsen, op de overgangen van zand naar veen. Door de aanwezigheid van een entreepoort en een entreelaan met vaak dubbele laanbeplanting kregen de ensembles een opvallende plaats aan de wegen. Een vierkant verband van beplanting onderstreepte de gerichtheid op het huis. De rol van de trekvaarten was soms vergelijkbaar met de oriëntatie aan doorgaande wegen (nabij Leiden), maar ze hadden soms ook een wat indirectere betekenis. De trekvaarten liepen veelal op grotere afstand van deze buitenplaatsen op of naast de strandwallen.

Legenda

roze: buitenplaatsen op strandwallen

blauw paars: buitenplaatsen langs Wijkmeer

FIG. 8.7 Groep 3B Buitenplaatsen op de strandwallen en langs het Wijkmeer (bron: auteur).

Dit weerhield enkele eigenaren er niet van om ook een verbinding daarmee te creëren. De ontginningspatronen van de strandvlakten waren tot op bepaalde hoogte van belang.

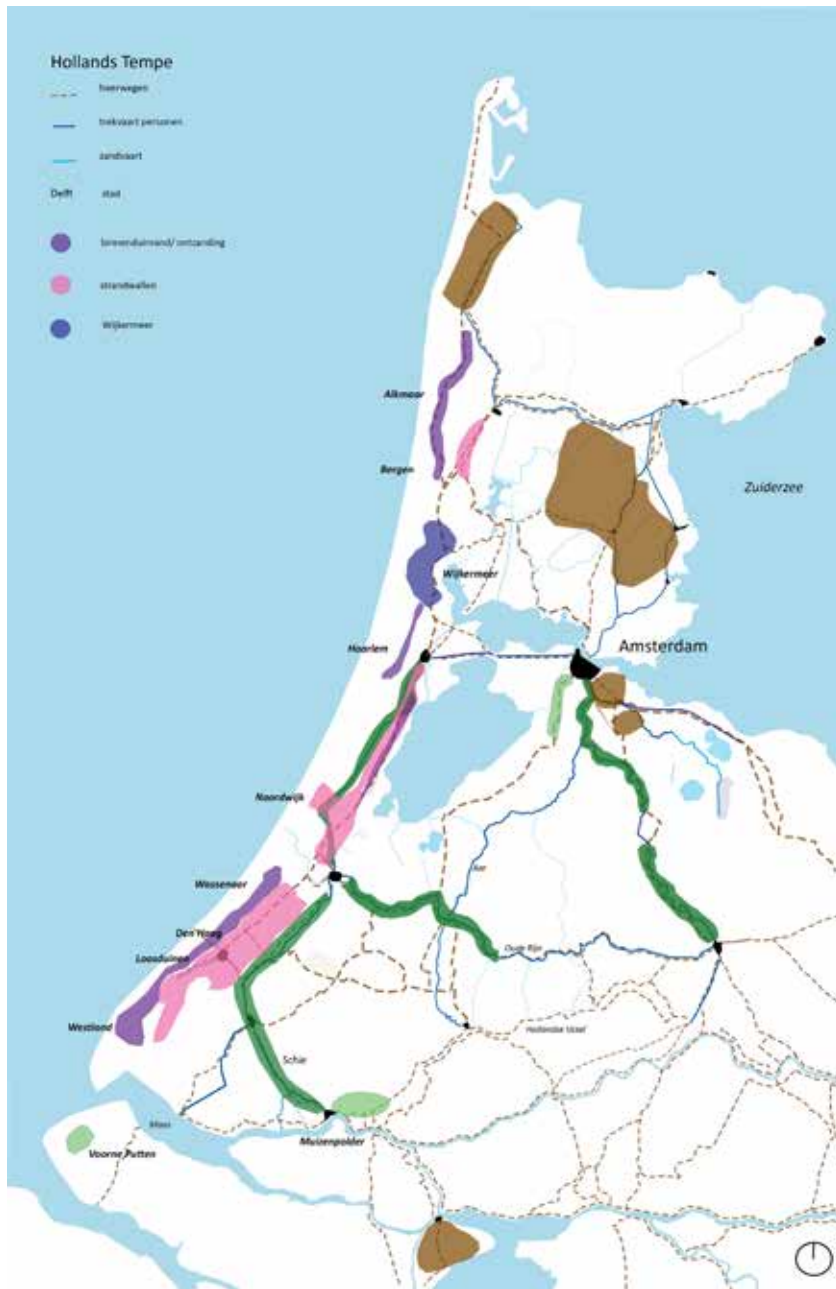
Door de specifieke landschappelijke situatie zijn de buitenplaatsen langs het Wijkermeer, en dan met name die op de overgang van de meerweides en het zand, in deze groep meegenomen. Deze elf buitenplaatsen lagen aan de heerweg van Haarlem naar Alkmaar en hadden een sterke relatie met deze landverbinding. Hier verschenen tuinhuisen op de grens tussen tuin en weg. Van de daken van enkele buitenplaatsen had men uitzicht over de omgeving. Beken vormden verbindinglijnen tussen deze buitenplaatsen en de ontginning van het zand speelde hier maar een bescheiden rol. De buitenplaatsen die dichterbij de Noordzee lagen in de zogenoemde tweede ring, kenden ook enkele kenmerken van de buitenplaatsen in de binnenduinrand, maar meer kenmerken van die op de strandwallen. Daarom zijn deze buitenplaatsen in deze groep opgenomen.

8.2.5 **Hollands Tempe; de verzameling van Hollandse buitenplaatsenlandschappen**

Holland telde een groot aantal buitenplaatsen in een aantal buitenplaatsenzones, die zich globaal laten verdelen in vier buitenplaatsenlandschappen,. Dit waren de buitenplaatsen langs de trekvaart (1), in de droogmakerijen en aandijkingen (2) langs de binnenduinrand (3A) of op de strandwallen (3B). Als overkoepelende term voor de verzameling van de verschillende buitenplaatsenlandschappen is *Hollands Tempe* gebruikt. Met de keuze op het woord Tempe, wordt verwezen naar de buitenplaatsenomschrijving rond Amsterdam van Abraham Rademaker.¹⁰⁹⁰

In dit onderzoek staat Hollands Tempe voor de grote rijkdom aan uiteenlopende buitenplaatsenzones van de stedelijke elite in Holland in de zeventiende eeuw, waarin de belangrijkste motieven van de vermogende burgers voor de aanleg van een buitenverblijf is terug te vinden. Het Hollandse Tempe is dus te beschouwen als een verzameling waarin alle buitenplaatsen zijn opgenomen met een nader onderscheid in buitenplaatsenzones en buitenplaatsenlandschappen. De onderscheiden buitenplaatsenzones met hun categorisering in buitenplaatsenlandschappen zijn afgebeeld in figuur 8.8.

¹⁰⁹⁰ Tysenss, Rademaker, Schenk. 1728.

Legenda

donkergroen: buitenplaatsen langs trekvaart

lichtgroen: buitenplaatsen langs uitvalswegen

roze: buitenplaatsen op strandwallen

blauw paars: buitenplaatsen langs Wijkermeer

paars: buitenplaatsen in binnenduinrand/ontginningen

bruin: buitenplaatsen in droogleggingen

FIG. 8.8 Hollandse Tempe. De buitenplaatsenlandschappen van Holland tussen 1630-1730. (bron: auteur)

8.3 Uniform en pluriform

De Jong benadrukte dat de pluriformiteit opvallender was dan de uniformiteit in de aanleg van de Hollandse buitenplaatsen (zie paragraaf 2.5). Het vormde de aanleiding om de uniformiteit in de buitenplaatsen van Holland te onderkennen, waardoor buitenplaatsenzones en buitenplaatsenlandschappen kunnen worden geïdentificeerd. Verschillende buitenplaatsenzones lagen soms vlakbij elkaar. Een voorbeeld hiervan treffen we aan rond Den Haag. Hier liggen op korte afstand van elkaar de buitenplaatsen *Zorgvliet*, *Clingendael* en *Hofwijck* (figuur 8.12).

Als de verschillende buitenplaatsenzones rond Den Haag ingetekend worden op detailkaart, valt op dat rond de stad verschillende buitenplaatsenlandschappen waren ontwikkeld, gebaseerd op andere typen landschappen (figuur 8.9). Zo lagen er buitenplaatsen langs de trekvaart (groep 1, groen) met daarin *Hofwijck*. In de binnenduinrand groep 3A, paars) lag *Zorgvliet*. *Clingendael* was gesitueerd op een strandwal (groep 3B, roze). Vlakbij, maar niet op de kaart,¹⁰⁹¹ lag *Meerzigt* in een drooglegging (groep 2). Onderstaande kaart maakt duidelijk dat de pluriformiteit tussen de Haagse buitenplaatsen werd veroorzaakt, doordat in dit gebied verschillende buitenplaatsenlandschappen samenkomen.

Deze diversiteit van buitenplaatsenclusters in een regio kwam voor in heel Holland. De buitenplaatsen *Keukenhof* en *Huis te Manpad* (figuur 8.10) waren allebei aangelegd op een strandwal en aan de heerweg (groep 3B). *Huis te Manpad* werd in de tweede helft van de zeventiende eeuw aangepast en verbonden met de Leidse trekvaart (groep 1), waardoor deze buitenplaats kenmerken van beide groepen kreeg. Dit kwam vaker voor bij buitenplaatsen, die lagen aan trekvaartverbindingen die pas in de tweede aanlegfase tot stand kwamen. *Elsbroek* was gesitueerd op een (oude) zandwinning aan de rand van de strandwal (3A) en de *Keukenhof* lag aan de heerweg op de zand-veenweide-gradiënt.

¹⁰⁹¹ Meerzigt is niet afgebeeld omdat het niet op de Hoogheemraadschapskaart lag.

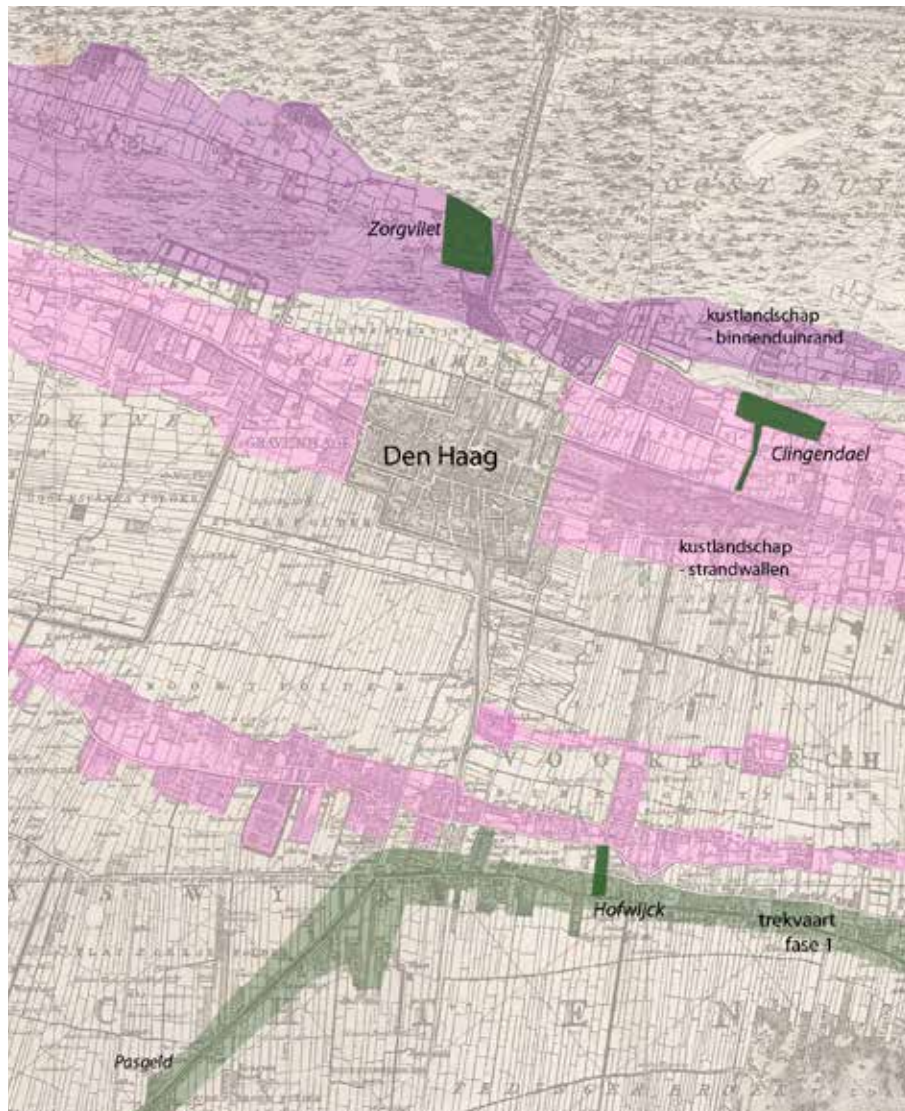

FIG. 8.9 Fragment Hoogheemraadschapskaart Delfland 1712 Cruquius (bron: Hoogheemraadschap Delfland, bewerkt door auteur).

Het verschil in aanleg van de buitenplaatsen *Zorgvliet*, *Clingendael* en *Hofwijck* is door de studie naar de buitenplaatsenlandschappen van Holland te verklaren, omdat ze in drie verschillende typen landschappen lagen. (bron: Hoogheemraadschap Delfland).

FIG. 8.10 Fragment Wandkaart van Rijnland 1642 (bewerkt 1687) (bron: Topografische Atlas, archief Rijnland, bewerkt door auteur.)

Tussen Haarlem en Leiden lagen buitenplaatsen op de strandwallen (groep 3B, *Keukenhof*), op de zandontginningen (groep 3A, *Elsbroek*) en langs trekvaart/heerweg (groep 1, *Huis te Manpad*)

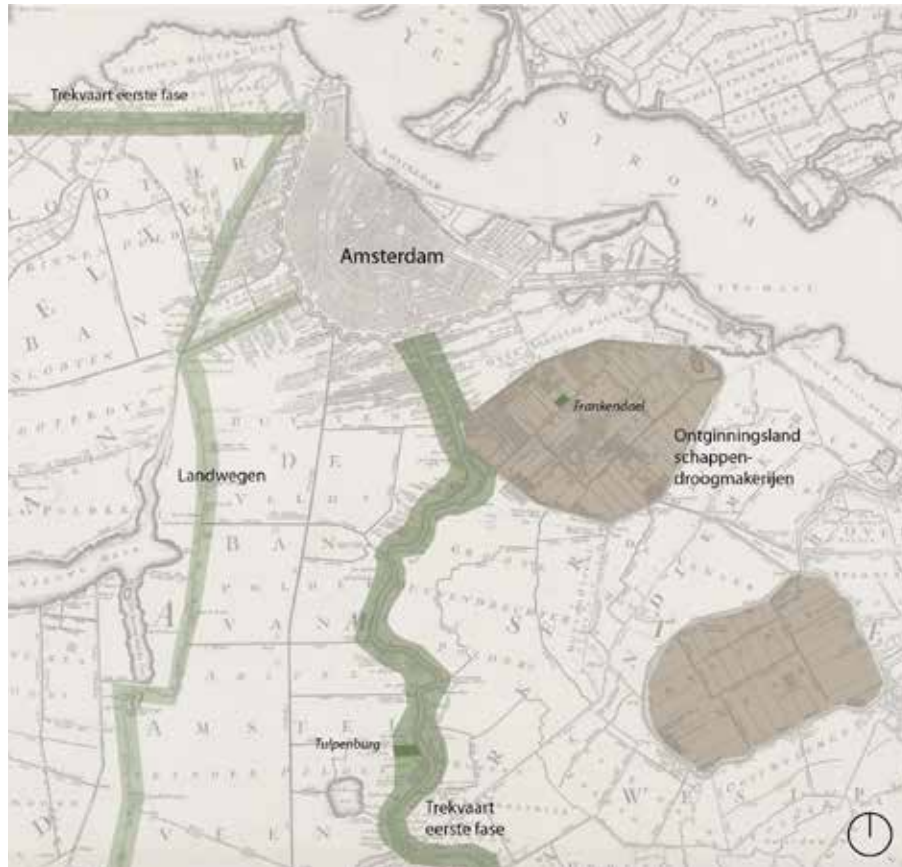

FIG. 8.11 Afbeelding van de wydvermaarde en beroemde koopstad Amsteldam, D. Stoopendael rond 1700, (bron: Tresory Library TU Delft, bewerkt door auteur).

Rond Amsterdam kwamen verschillende buitenplaatsenlandschappen langs de trekvaart of wegen te liggen (groep 1). Een andere geliefde plek waren twee nabijgelegen droogmakerijen (groep 2). Door de landschappelijke condities waren in de nabijheid van Amsterdam geen buitenplaatsen in de groep 3A en 3B..

De analyse rond Amsterdam laat hetzelfde beeld zien (figuur 8.11). Direct rond Amsterdam lagen de meeste buitenplaatsen aan een rivier/trekvaart of langs een uitvalsweg, zoals *Tulpenburg*. Rond *Tulpenburg* lag een grote groep vergelijkbare buitenplaatsen, waardoor een langwerpige zones in het landschap kwam te liggen. Deze buitenplaatsenzones behoorden alle tot groep 1. Daarnaast lagen in de nabijheid van de stad de droogmakerijen de Watergraafsmeer en de Bijlmermeer, waar buitenplaatsen verschenen. In de Watergraafsmeer lag onder meer *Frankendael*. De buitenplaatsen langs de Amstel waren veelal langwerpig, zoals *Tulpenburg*, terwijl *Frankendael* eerder vierkant van vorm was, zoals vaak voorkwam bij buitenplaatsen in de droogmakerijen (groep 2). Samen met vergelijkbare buitenplaatsenzone, creëerden ze een spinachtig patroon van

buitenplaatsenlandschappen rond Amsterdam. Deze buitenplaatsenzones behoorden alle tot groep 1. Daarnaast lagen in de nabijheid van de stad de droogmakerijen de Watergraafsmeer en de Bijlmermeer, waar buitenplaatsen verschenen. In de Watergraafsmeer lag onder meer *Frankendael*. De buitenplaatsen langs de Amstel waren veelal langwerpig, zoals *Tulpenburg*, terwijl *Frankendael* eerder vierkant van vorm was, zoals vaak voorkwam bij buitenplaatsen in de droogmakerijen (groep 2).

De genoemde voorbeelden maken duidelijk dat de pluriformiteit in buitenplaatsenaanleg samenhang met keuze voor de verschillende landschappen en niet met de meest nabije stad. Er is geen onderscheidende stedelijke (bijvoorbeeld Amsterdamse of Haagse) signatuur, waardoor buitenplaatsen rond een stad een specifieke opzet hadden. Dit is duidelijk zichtbaar in de Haagse buitenplaatsen *Zorgvliet*, *Hofwijck* en *Clingendael* (figuur 8.12).

8.4 Aanscherpen van definities

8.4.1 Buitenplaatsenlandschappen

Buitenplaatsenlandschappen waren sociaal-maatschappelijke en mentale landschappen, die verwantschap vertoonden doordat ze waren aangelegd door mensen uit eenzelfde sociale groep voor wie vergelijkbare motieven belangrijk waren. Buitenplaatsenlandschappen gaven uitdrukking aan de ideeën van de vermogende, stedelijke families in de zeventiende eeuw, zoals de families Bicker, Hooft en Cats. Hun buitenplaatsen werden vormgegeven door henzelf of door hun tuinmannen. De eigenaren en de tuinmannen kunnen dus beschouwd worden als de auteurs van deze nieuwe landschappen, waarin het zien en gezien worden, imago, recreatie en rendement maken even belangrijk was als de regelmatige aanplant van bomen in lanen of plantages in de stad en in de tuin. De buitenplaatsenlandschappen waren dus geen groepen buitenplaatsen, die toevallig geografisch bij elkaar lagen. Ze vertoonden verwantschap doordat dezelfde vestigings- en compositiefactoren en belevings- en gebruiksmotieven de boventoon voerden bij de aanleg ervan. Sommige keuzes golden voor alle buitenplaatsen, zoals de nabijheid van de heerwegen, de aanwezigheid van water of de ligging in de nieuwe ontginningen, terwijl andere keuzes specifiek voor een deel van de buitenplaatseigenaren waren zoals de ligging aan de trekvaarten, de

mogelijkheden tot vermaak et cetera. Door de keuze van identieke factoren en motieven ontstonden groepen met eenzelfde soort 'verhaal'. Dit verhaal kan nu gebruikt worden om het narratief van een buitenplaatsenlandschap of buitenplaatsenzone te benoemen.

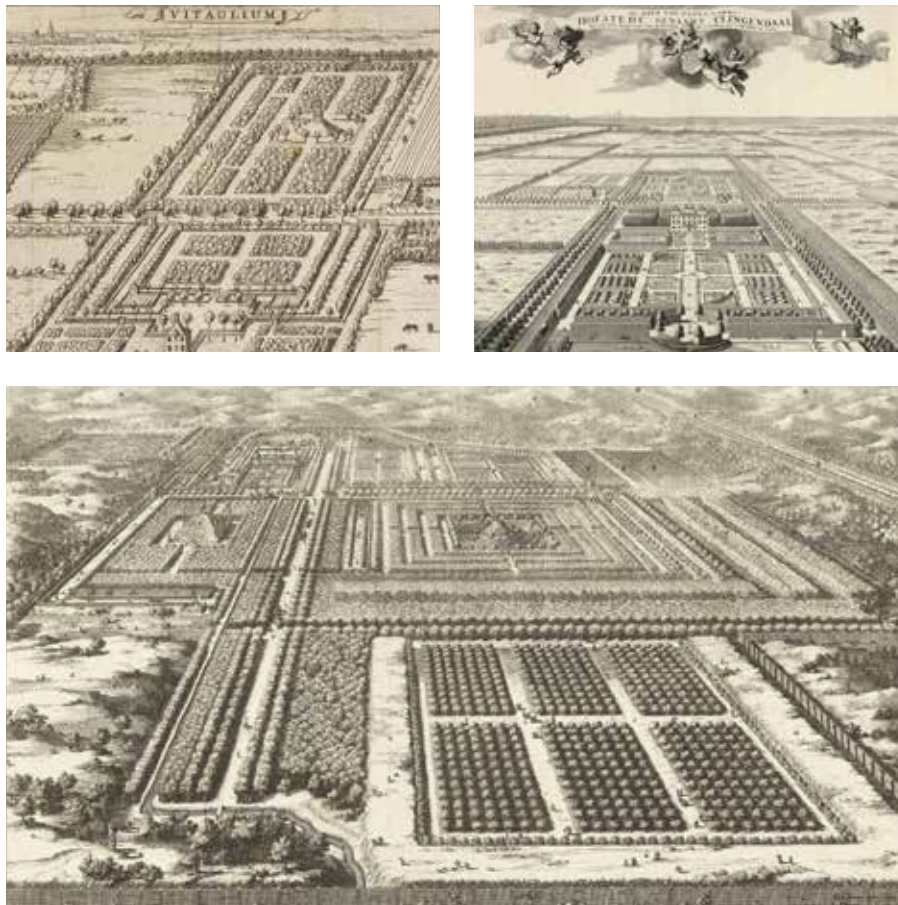

FIG. 8.12 Hofwyck/Vitaalium (bron: Tresor Library TU Delft), Hofstede genaamt Clingendaal (bron: Rijksmuseum) en General gesigt van het schone perk van Sorgvliet (bron: Rijksmuseum).

Drie verschillende buitenplaatsen gelegen in drie verschillende landschappen en daarom onderdeel van drie buitenplaatsenzones.

Een buitenplaatsenlandschap is tegen deze achtergrond als volgt gedefinieerd: een buitenplaatsenlandschap is een samenhangende groep buitenplaatsen en/of landgoederen met een gemeenschappelijke relatie met hun directe omgeving, die gebaseerd was op een aantal vergelijkbare vestigings- en compositiefactoren en op overeenkomstige motieven van beleving en gebruik.

8.4.2 Biotopen, buitenplaatsenzones en buitenplaatsen-landschappen

'Nieuwe' termen als biotopen (invloedszones om een buitenplaats), buitenplaatsenzones en buitenplaatsenlandschappen zijn hieronder samengevat en schematisch verbeeld (figuur 8.13). De eerste drie termen zijn al eerder benoemd. De laatste twee zijn op basis van dit hoofdstuk uitgewerkt.

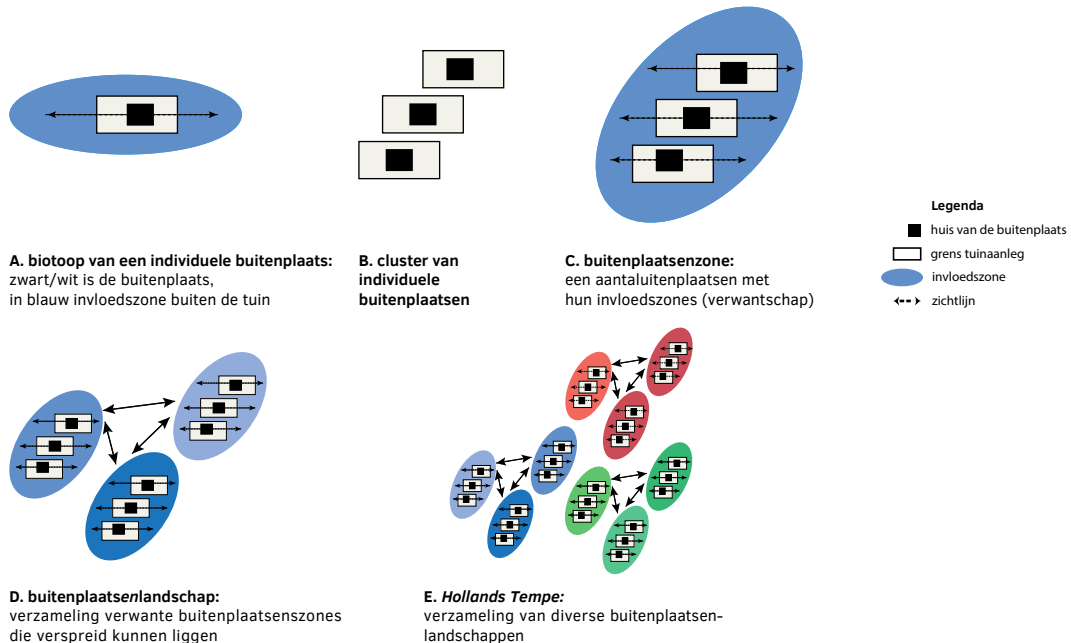

FIG. 8.13 De verbeelding van de termen buitenplaatsenlandschap en *Hollands Tempe* (bron: auteur).

De verschillen in kleuren duiden op uiteenlopende buitenplaatsenlandschappen, die bestaan uit verwante buitenplaatsenzones (E). Een buitenplaatsenzone is een groep buitenplaatsen met de zone van verankerend eromheen, die afhankelijk is van de omgeving. Elk buitenplaatsenlandschap (D) bestaat uit een aantal verschillende buitenplaatsenzones (de Vechtzone, de Vlietzone en het Amstelcomplex et cetera). *Hollands Tempe* (E) bestaat uit verschillende buitenplaatsenlandschappen, die in dit hoofdstuk groep 1, 2, 3A en 3B zijn genoemd.

Een buitenplaatsenlandschap bestaat uit een samenhangende groep buitenplaatsen en/of landgoederen met een gemeenschappelijke relatie met hun directe omgeving, die gebaseerd was op een aantal vergelijkbare vestigings- en compositiefactoren en op overeenkomstige motieven van beleving en gebruik (D). Deze zijn in deze studie aangeduid met 1, 2 of 3 A,B. Verschillen tussen de buitenplaatsenlandschappen werden bepaald door *specifieke* vestigings- en compositiefactoren. De buitenplaatsenlandschappen tezamen vormden *Hollands Tempe* (E).

8.4.3 Buitenplaats

De werkdefinitie van de buitenplaats blijkt op basis van de bevindingen van deze studie niet compleet. De cruciale verbinding van de buitenplaats met de context is niet benoemd en enkele motieven ontbreken. Daarom stellen we als nieuwe definitie voor: 'Een buitenplaats was ieder verblijf dat bestond uit een luxueus huis en aangelegde tuin met parkaanleg en eventuele bijgebouwen samengevat in een tuinstructuur, die interne en externe visuele relaties had met de omgeving om een fysieke, sociale en/of mentale verbondenheid te ondersteunen met het landschap en/of met de stad. Een buitenplaats kende veelal van oorsprong een stedelijke eigenaar en werd gesticht met het oogmerk om voor een kortere of langere tijd op het platteland te verblijven. De locatie en structuur van de buitenplaats waren nauw verbonden met het doel van het verblijf, alsook met de op die plaats aanwezige infrastructuur. Bij het stichten waren het tonen van sociale status, het hebben van een opvallende positie in gebieden waar veel burgerij kwam of het realiseren van vermaak, belangrijke motieven. Daarbij konden de mogelijkheden voor het ontmoeten van gelijkgestemden of het realiseren van agrarische of industriële bedrijvigheid een aanvullende rol spelen.

Theehuis aan de Vecht

9 Welgelegen buiten- plaatsen in hun buitenplaatsen- landschappen

9.1 De grootschalige aanleg van buitenplaatsen in Holland

Het doel van dit onderzoek is om de relatie van de buitenplaatsen met hun omliggende landschappen te analyseren om zo de buitenplaatsenlandschappen van Holland op basis van de zeventiende-eeuwse aanleg te baseren. Dit hoofdstuk sluit af met enkele observaties over de relatie tussen de uitkomsten van de analyse en het buitenplaatsenlandschappenbeleid.

9.1.1 Belangrijkste factoren en motieven

De eerste onderzoeksvraag was welke factoren positie, de oriëntatie en de compositie van buitenplaatsen in Holland tussen 1630 en 1730 bepaalden. In het onderzoek is onderscheid gemaakt in fysieke factoren en sociaal-maatschappelijke en mentale motieven. Allereerst zijn de belangrijkste vestigings- en compositiefactoren van de Hollandse buitenplaatsen herleid uit primaire en secundaire bronnen. Dit waren: de trekvaarten, de heerwegen, water in het landschap, de gradiënten en reliëf, de zandontginningen en droogmakerijen, het zicht op stad en/of landschap en het

vermaak. Dit is samengevat in de drie hoofdthema's infrastructuur, landschap en stad (gebaseerd op hoofdstuk 4 en gebruikt voor het organiseren van hoofdstuk 5 tot en met 7). Alle vestigings- en compositiefactoren waren fysiek van aard. De mentale en sociaal-maatschappelijke motieven zijn geanalyseerd om het belang en gewicht van de factoren te kunnen bepalen. Sommige vestigings- en compositiefactoren golden voor alle buitenplaatsen (generieke factoren), terwijl andere heel specifiek van toepassing waren bij een afgebakende groep buitenplaatsen (specifieke factoren).

De drie belangrijkste motieven om een buitenplaats aan te leggen waren financiële, sociale en recreatieve motieven. Soms kon één motief de overhand hebben, waardoor de afwegingen van specifieke vestigings- en compositiefactoren veranderden. De diversiteit in motieven en factoren onderstreept het idee dat de buitenplaatsenaanleg een zekere pluriformiteit had. Die pluriformiteit illustreert hoe gecompliceerd allerlei factoren en motieven op elkaar ingrepen en op welke wijze zij invloed hadden op de positie en compositie van buitenplaatsen en buitenplaatsenlandschappen. Dit is een opvallende conclusie omdat in de traktaten en hofdichten die als een inspiratie of richtlijn voor de aanleg van buitenplaatsen dienden, een ideaalbeeld werd neergezet waardoor een zekere homogeniteit of uniformiteit zou worden verwacht. Op basis van specifieke factoren en motieven zijn verschillende groepen buitenplaatsen geïdentificeerd, die de basis vormen voor de buitenplaatsenzones of buitenplaatsenlandschappen.

9.1.2 **Stad en de stedelijke cultuur**

In het huidig onderzoek naar buitenplaatsen ligt de nadruk vooral op de complexe relatie tussen stad en buitenplaats. Vier belangrijke conclusies gingen over de relatie tussen buitenplaats en stad. Buitenplaatsen en nieuwe stadswoningen maakten onderdeel uit van een nieuwe wijze van wonen door de elite. Stad en landschap waren niet los van elkaar te beschouwen en de buitenplaatsen waren met beide verbonden. De buitenplaatsen waren niet verbonden met één stad, maar vooral met de stedelijke cultuur. Zichtrelaties naar en van de stad waren essentieel voor de buitenplaatsen om bepaalde motieven te onderstrepen.

Een opvallende conclusie is dat de buitenplaatsenaanleg deel was van een vernieuwende wijze van wonen door de stedelijke elite in de zestiende en zeventiende eeuw. Huizinga noemde het een nieuwe mode. Tegenwoordig benadrukken onderzoekers vaak dat het ging om de mode van het opkomende buitenleven als een trek vanuit de stad naar het platteland. Voorliggend onderzoek benadrukt dat deze 'groene' woonwijze zijn oorsprong al had in de stad. In de middeleeuwse stad

waren wonen en werken gecombineerd in het woonhuis en deze huizen stonden in straten met gelijke beroepen; bomen kwamen slechts in tuinen voor. Eind zestiende en begin zeventiende eeuw gingen andere groepen mensen bij elkaar wonen, in de nieuwe woonwijken clusterde de stedelijke elite. Belangrijk voor deze nieuwe stedelijke elite was de aandacht voor aangenaam wonen met groen. De nieuwe woningen hadden grotere achtertuinen en in de straten waar deze huizen stonden, werden bomen geplant in de openbare ruimte. Door dit stedelijk groen veranderde de beleving van de stad. Deze vergroening van de stad waardeerde men kennelijk erg, wat blijkt uit historische bronnen en het gebruik van het woord *welgelegen*. Pas nadat deze ontwikkeling in de stad tot wasdom was gekomen, ging de stedelijke elite op vergelijkbare wijze ook buiten de steden in het groen wonen. Deze ontwikkeling begon ongeveer in het midden van de zeventiende eeuw. Het onderstreept de verbondenheid tussen het wonen in de steden en het wonen op het platteland; in beide gevallen speelde beplanting een belangrijke rol. De stedelijke elite liet langs de straten en wegen iepen en linden planten. Deze rol kon de stedelijke elite op zich nemen omdat zij over de bestuurlijke en financiële middelen beschikten om de omgeving aan te passen naar haar eigen ideeën, zoals zij dat ook al in de droogmakerijen en de zanderijen had gedaan. Een buitenplaatsenlandschap is de weerslag van deze ideeën en kon ontstaan door de autoriteit van de stedelijke elite; de bomenlanen waren daarvan een uitdrukking, net zoals de buitenplaatsen dat waren. In de beschrijvingen van zeventiende-eeuwse stedelijke bouwstijlen spelen bomen in de stad veelal een ondergeschikte rol. Deze analyse maakt duidelijk dat bomen en beplanting in de stedelijke openbare ruimten een belangrijk element waren van de nieuwe stedenbouwkundige opzet van de steden; daarbij werden bomen langs de straten in een speciaal verband geplant. Dergelijke locaties in de stad werden destijds betiteld als *welgelegen*. Helaas krijgt dit laatste aspect in huidige omschrijvingen van de zeventiende-eeuwse architectuur weinig aandacht, terwijl het een belangrijk element was van de nieuwe stijl.

Hieruit volgt ook dat buitenplaatsen en bomenlanen onderdeel waren van het *vormgeven* van stad en landschap. In buitenplaatsenonderzoek wordt de afstand tussen stad en landschap gevoed door vooral de slechte kanten van de stad te benadrukken, zoals stank en de vieze dampen.¹⁰⁹² De stadsranden van de Hollandse steden bestonden uit een mix van industrie, nijverheid, buitenplaatsen, uitspanningen en pleziertuinen, waarin stedelijke en meer landschappelijke elementen samengingen. Dit was vergelijkbaar met de situatie op het platteland, waar economische activiteiten (kalkovens, blekerijen) en buitenplaatsen naast elkaar werden aangelegd. Ook werd

¹⁰⁹² Benadrukt wordt, dat het hier alleen gaat om de zeventiende eeuw en niet om de geïndustrialiseerde steden later.

het idee wat gezond was destijds heel anders beleefd dan nu. Dit betekende dat in de zeventiende eeuw de buitenplaatsenaanleg niet, zoals vaak wordt verondersteld, een vlucht uit een stad was. Buiten wonen was een nieuwe vorm van leven. De aanleg van buitenplaatsen moet dus niet gezien worden als een vorm van stedelijke dominantie over het landschap, waarin het landschap werd gekoloniseerd. De elite ging het ommeland juist *vormgeven* en *transformeren*, wat de verbondenheid tussen stad en landschap onderstreept.

De buitenplaatsen waren niet verbonden met één stad maar gebouwd in een gebied, waarin stadsgrenzen niet bepalend waren. De steden waar de meeste buitenplaatsen omheen lagen verschilde, net als het patroon dat de buitenplaatsen om de steden heen legden. En ook lijkt er geen bepaald Haags of Amsterdams signatuur in de compositie te vinden. Vanwege deze grote verschillen kan geconcludeerd worden dat geen enkele stad, en dus ook niet Amsterdam, als *pars pro toto* van de Hollandse buitenplaatsenaanleg kan worden beschouwd. De analyse toonde aan dat buitenplaatsen niet alleen werden aangelegd bij de woon- en werkstad van de eigenaar, maar dat sommige (zeer) vermogenden woonhuizen en buitenplaatsen in meerdere steden of gebieden bezaten. Kennelijk waren financiële en recreatieve motieven bepalender voor de aanleg van een buitenplaats, dan de directe omgeving van de *eigen* stad. Bij de aanleg van de trekvaarten wordt vaak de wedijver tussen de steden benadrukt, die ingegeven werd door financiële motieven. In de buitenplaatsenaanleg bleek de stedelijke elite van de ene stad niet afkerig te zijn van een buitenplaats naast die van iemand uit de elite van een andere stad. Persoonlijk gewin, zoals in het sluiten van gunstige huwelijken, het samenstellen van consortia voor landwinningsprojecten of bij de aanleg van een buitenplaats, bleken stedelijke tegenstellingen gemakkelijk en snel te overbruggen. Een buitenplaats behoorde dus niet automatisch tot het stedelijke territorium van de meest nabijge stad. Daarmee is de aanleg van buitenplaatsen een regionaal en geen stedelijk gegeven. De aanleg van buitenplaatsen stond daarbij voor de *stedelijke cultuur van de elite* in zijn algemeenheid. Bij het definiëren van buitenplaatsenlandschappen is de vermelding van een stad dan uitsluitend een geografische aanduiding. Termen als Leidse Lustwarande of Amsterdams Arcadia verwijzen naar de stad als geografisch middelpunt, maar definiëren niet de compositie van de buitenplaatsen in dat gebied, noch een unieke ruimtelijke groepering of een homogene groep van eigenaren.

Diverse zichtrelaties tussen buitenplaats en stad waren belangrijke ontwerpmiddelen om de *stedelijke cultuur* op de buitenplaats zichtbaar te maken en om verankering met de omgeving te creëren, zo kan geconcludeerd worden. Hoe essentieel deze zichtlijnen nog steeds zijn, is na te lezen in de discussie rond *Berbice* (hoofdstuk 1). De zichtlijnen werden beschreven en versterkt door natuurlijke en artificiële hoogteverschillen (dakterrassen, mount, belvédère) die de zichtassen ondersteunden

of mogelijk maakten. De zichtlijnen waren er niet alleen om de openheid in het landschap veilig te stellen. Zij onderstreepten wat de buitenplaatseigenaren belangrijk vonden aan wat voor een panorama men vanuit het eigen bezit op de omgeving had en hoe men gezien wilde worden door anderen. Toch benadrukken de monumentenomschrijvingen de zichtrelaties beperkt. Het belang van de zichtrelaties moet in de (wetenschappelijke) definitie van een buitenplaats een prominentere rol krijgen.

9.1.3 **Infrastructuur**

De belangrijkste conclusies voor de infrastructuur waren dat de heerwegen voor de aanleg van het overgrote deel van de Hollandse buitenplaatsen essentieel waren, terwijl de trekvaarten slechts voor een deel van de buitenplaatsen belangrijk waren. Een ideale reisduur naar de buitenplaats was een persoonlijke keuze.

Het stelsel van heerwegen in Holland vormde een generieke vestigings- en compositiefactor voor de aanleg van het overgrote deel van de buitenplaatsen (hoofdstuk 5). De meeste buitenplaatsen lagen aan een heerweg en dan met name aan de stevige zandwegen in het kustlandschap of aan wegen over de stevige rivieroeveren. De veenwegen leken gemeden te worden. Zand- en kleiwegen werden als winterwegen betiteld en ze konden het hele jaar door min of meer gebruikt worden. Bereikbaarheid was ongetwijfeld belangrijk, maar het verklaart niet dat de buitenplaatsen vooral aan bepaalde heerwegen waren gevestigd. Het sociale motief van zien en gezien worden speelde kennelijk een belangrijke rol. Want de status van een heerweg is de meest logische verklaring dat het overgrote deel van de buitenplaatsen aan een heerweg was aangelegd. Deze status hing waarschijnlijk ook samen met het karakter van deze wegen, dat bepaald werd door de aanwezige bomen en bomenlanen.

De trekvaart (vooral uit de eerste fase) vormde voor een deel van de eigenaren een belangrijke vestigings- en compositiefactor, zo is geconcludeerd. De analyse maakt duidelijk dat deze nauw samenhang met sociale motieven, namelijk het zien en gezien worden door andere sociale groepen. Een tweede motief was – in mindere mate – het recreatieve motief ofwel de omgang met personen uit de gelijke of de gewenste sociale klasse. Het eerste motief werd duidelijk omdat een trekvaarttracé gekozen werd en een handelsroute niet. De trekschuit was een moderne vorm van personentransport in het begin van de zeventiende eeuw. Kennelijk kon men met de keuze van een dergelijke positie een moderne inslag tonen. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was de sfeer van moderniteit van de trekschuit voorbij en werd

een positie aan een trekvaart anders gewaardeerd. Voor de bereikbaarheid van een buitenplaats aan de trekvaart was ook de nabijheid van een heerweg noodzakelijk. De compositie van de buitenplaatsen aan de trekvaart was in eerste instantie gericht op de trekvaart met speelhuizen, theehuizen of zitjes aan de waterkant en een entree gericht op het water. Voor de buitenplaatsen die alleen gelegen waren aan een heerweg, was de compositie gericht op de weg met entreelanen, poorten en speelhuizen op de grens van tuin en weg. Studies op microschaalniveau onderstrepen de verschillende vormen van verankering tussen buitenplaats en omgeving, die bij het ontwerpen van nieuwe tuinen ingezet kunnen worden.

Ook kan geconcludeerd worden dat op basis van de gekozen locaties voor een buitenplaats geen ideale reisduur te benoemen is. Analyse toont dat de reisduur tussen de buitenplaats en het stadse woonhuis sterk verschilde. Soms koos men een plek nabij de eigen stad vanwege sociale motieven (bezoek vrienden), terwijl anderen een verder weg gelegen plek verkozen vanwege recreatieve aspecten (jacht, wandelen, malie) of financieel gewin (droogleggingen). Reisduur van een uur tot enkele dagen werd geaccepteerd. Dit komt naar voren in de grote verschillen in stedelijke origine in bepaalde clusters buitenplaatsen en het verklaart deels de afwijkende vorm van de groepen buitenplaatsen rond de verschillende steden, wat in deze studie een stedelijke territorium is genoemd. Het is belangrijk om ons te realiseren dat de belangrijkste steden in Holland op een relatief kleine afstand van elkaar lagen en dat via de land- en waterwegen goed en betrouwbaar gereisd kon worden. Men hoefde niet per se een buitenplaats bij de eigen stad aan te leggen, want een locatie bij een andere stad kon net zo goed volstaan voor koop en verkoop van goederen of producten. Dit past in het gegeven dat eigenaren soms meerdere buitenplaatsen bezaten in verschillende buitenplaatsenlandschappen. Zo kon men een buitenplaats hebben waar men kon jagen (kustlandschap), terwijl een andere buitenplaats vooral voor het zien of gezien worden werd aangehouden. Bereikbaarheid was belangrijk, maar een korte reisduur was niet allesbepalend. Waarschijnlijk waren status en gebruik van de infrastructuur belangrijk.

9.1.4 Landschap

De belangrijkste conclusie over de vestiging van buitenplaatsen in het zeventiende-eeuwse landschap is dat het grootste onderscheid in de buitenplaatsenaanleg werd gevormd door het gebruik van de verschillende soorten ondergrond (zand, veen, klei), de afwatering (rivieren, beken, rellen, weteringen et cetera) en de gradiënten (overgang bodem, reliëf). Ondanks alle raadgevingen in de traktaten, blijkt dat op bijna alle typen bodems en naast elke type water (beek, rivier, watering, boezem et cetera) buitenplaatsen werden aangelegd, waarbij vooral de overgangen in het landschap essentieel waren, zoals bekend.

De jacht en het strandvermaak vormden een vestigingsfactor voor een groep eigenaren voor wie het recreatieve motief belangrijk was. Dit gold vooral voor ontspanning met een landschappelijke component. De Jong benadrukte het belang van de jacht als onderdeel van het vermaak in het buitenleven. Het klinkt ook door in de termen *otium versus negotium*. In de Middeleeuwen was de jacht een vorm van vermaak voor de adel (dankzij het adellijk privilege) en bestond de jacht uit het jagen met roofvogels of de jacht op groot wild. In de zeventiende eeuw wilde de stedelijke elite en degenen die daarbij wilden horen, een jachtrecht in de vorm van de jacht op kleinere vogels of op klein wild. Voor de jacht op vinken of duindieren was het kustlandschap een belangrijk vestigingsfactor. De buitenplaatsenaanleg kan dus worden gezien als een vervolgstap in het veranderen van het rurale landschap van Holland in een recreatief landschap. In de Middeleeuwen bestond het elitaire recreatieve landschap van Holland vooral uit de verschillende 'houten' waar de adel de jacht bedreef: het Haagse Bos, Alkmaarder- en Haarlemmerhout. In de zeventiende eeuw werden de buitenplaatsen en buitenplaatsenlandschappen onderdeel van een volgende stap in het transformeren van het rurale landschap in een landschap van vermaak. Andere vormen van vermaak zoals het wandelen of spelen langs het Noordzeestrand deden in de zeventiende eeuw hun intrede.

De laatste conclusies zijn dat aanvankelijk de aanleg van buitenplaatsen vooral verbonden was met nieuwe landschappelijke transformaties, zoals droogmakerijen en aandijkingen, trekvaarten et cetera. De keuze voor een buitenplaats in een droogmakerij werd deels ingegeven door deelname in een consortium voor drooglegging of aandijking; een financieel motief. Het gaf een bepaalde status om deel te nemen in een consortium en men verwachtte van de investering dan ook hoge financiële rendementen. Buitenplaatsen in de droogmakerijen en dan vooral nabij de steden bleven in trek, totdat ze later bijna allemaal verdwenen in de negentiende of twintigste eeuw..

9.2 Groeperen in buitenplaatsen-landschappen

9.2.1 Het bepalen van de buitenplaatsenlandschappen

Als er verwantschap is te onderscheiden in de wijze van verankering van buitenplaats in de omgeving, rechtvaardigt dit het idee dat er nu buitenplaatsenlandschappen kunnen worden gedefinieerd. Dit beantwoordt de tweede onderzoeksvraag, namelijk of er op basis van de vestigings- en compositiefactoren een groepering te maken is. Het antwoord is positief. De Hollandse buitenplaatsen kunnen in vier groepen worden verdeeld, gebaseerd op drie specifieke vestigings- en compositiefactoren: de trekvaarten, de ontginningen en de gradiënten/reliëf. Binnen deze laatste factor zijn twee deelgroepen te onderscheiden. Door de aanlegmotieven te identificeren konden de verschillen in het opdrachtgeverschap en het auteurschap van de diverse buitenplaatsenlandschappen worden bepaald.

9.2.2 Onderzoek en ontwikkelen vanuit buitenplaatsen-landschappen

Het nadenken over groepen buitenplaatsen en buitenplaatsenlandschappen kent belangrijke voordelen voor de erfgoedbescherming. Het identificeren van de essentie van de (historische) buitenplaatsenlandschappen kan bijdragen aan het vinden van de grotere structuren in ons landschap om ze te benutten in de grootschalige ruimtelijke opgaven die nu en in de toekomst spelen. Door de vele nieuwe woonwijken, industrieterreinen, aan te leggen infrastructuur en natuurgebieden, raakt de structuur van ons landschap geleidelijk gefragmenteerd. Grotere landschappelijke erfgoedstructuren kunnen dienen als een raamwerk, waarbinnen nieuwe ontwikkelingen een plek kunnen krijgen.

De ontwikkelde groepering staat los van tuin- of architectuurstijl en is vooral gericht op de compositie van het ensemble en op de instandhouding van de onderdelen ervan. Deze denkwijze vanuit de landschappelijke samenhang zorgt ervoor dat buitenplaatsen niet alleen worden gezien als ensembles van huis en tuin, maar dat ze de materiële en de immateriële bouwstenen van het landschap vormen. Deze

denkwijze staat bijvoorbeeld ook in de transformatie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie centraal. Een eerder gepubliceerde groepering is in deze studie verdiept met het identificeren van de motieven en uitgebreid voor de gehele provincie Holland.

Omdat het doel voor het groeperen van buitenplaatsen hoofdzakelijk voortkwam uit vragen rond het behoud van de (historische) landschappelijke karakteristieken, zijn de drie specifieke vestigingsfactoren belangrijk. Zij maken de verschillen tussen bepaalde groepen duidelijk en onderstrepen ook de overeenkomsten tussen de buitenplaatsen en buitenplaatsenlandschappen. Deze verschillen en overeenkomsten zijn eerder aangeduid met pluriformiteit en uniformiteit (hoofdstuk 2 en 8). Een groepering formuleren is een belangrijke manier om patroon- of structuurherkenning voor een bepaald doel mogelijk te maken. Als het doel voor een groepering anders was geformuleerd, waren er mogelijk andere factoren of motieven als generieke of specifieke selectiecriteria uit de bus gekomen. Mogelijk had de buitenplaatsengroepering er dan anders uitgezien. Vanwege de water- en droogteproblematiek in 2018 rond buitenplaatsen, zou een groepering op basis van verschillende identiteiten van water (beek, rivier, watering en cetera) eveneens van waarde kunnen zijn.

Omdat de aanleg van buitenplaatsen verschilt, kan via het bepalen van buitenplaatsenlandschappen de gemeenschappelijke kenmerken worden benoemd. Deze kenmerken zijn nodig om de algemene ontwikkelingen per regio te kunnen begrijpen en verdiepen. Ook kan de ruimtelijke essentie van een groep buitenplaatsen worden vastgesteld. Door in de studie zowel fysieke, mentale en sociaal-maatschappelijke aspecten te combineren, wordt het auteurschap van de diverse buitenplaatsenlandschappen bepaald. Dit auteurschap is interessant voor planologische en recreatief-toeristische doeleinden om zo het (historisch) narratief van een gebied of buitenplaatsenlandschap te kunnen bepalen. Ook voor restauratie en transformatieplannen en (wetenschappelijk) onderzoek kan deze aanpak een meerwaarde opleveren. Door het vaststellen van de vestigings- en compositiefactoren is inzicht verkregen in het Hollandse ontwerpinstrumentarium van de landschapsarchitectuur in de zeventiende eeuw en de toepassing ervan. De verdiepte kennis van het ontwerpinstrumentarium kan in restauraties en in de ontwikkeling van nieuwe buitenplaatsen worden ingezet. Ook hier kan ontwerpen, gebaseerd op de belangrijkste vestigings- en compositiefactoren, leiden tot het creëren van eenheid en verankering in het huidige landschap.

De nieuwe groepering van buitenplaatsen is noodzakelijk omdat bestaande indelingen – die van de dieldeling van kastelen, landgoederen en buitenplaatsen, of de indeling die gebaseerd is op stijl en periodisering van huis en tuin – onvoldoende ingaan op de relatie met de omgeving. Hollandse buitenplaatsen zijn relatief klein van omvang. En

om de invloed van buitenplaatsen op een groter gebied te kunnen bepalen is groeperen nodig om de gemeenschappelijkheid te benadrukken. Het is niet nodig om alleen de stijlelementen te kennen en recht te doen, maar is het – gezien de ruimtelijke dynamiek in de directe omgeving van veel buitenplaatsen – belangrijk om de relatie met de omgeving te herkennen en die relatie bij ingrepen mee te laten wegen in analyse en ontwerp.

9.3 Welgelegen

De titel van dit onderzoek verwijst naar het woord *welgelegen* dat in zeventiende-eeuwse geschriften vaak wordt gevonden. In de zeventiende eeuw gebruikte de stedelijke elite het om een ideale locatie voor een stad of een buitenplaats te beschrijven of zelfs typen land- of waterwegen te omschrijven.¹⁰⁹³

Op basis van het analyseren van het gebruik van het woord komen drie kanten van welgelegen naar voren, de schoonheid en landschappelijke beleving, de functionaliteit, en de status en moderniteit. Ten eerste werd welgelegen gebruikt om een mooie landschap of een landschappelijke beleving te onderstrepen. De orde en regelmaat van de inpolderingen en droogmakerijen werden mooi gevonden en dit gold vooral voor buitenlandse bezoekers. Welgelegen kon ook een landschap zijn met kronkelingen en diversiteit, zoals een meanderende rivier of het reliëfrijke duinlandschap, mits de contrasten in het landschap opvallend genoeg waren. De schoonheid van een natuurlijke beek in de tuinaanleg werd ook als mooi betiteld. Kennelijk ontwikkelde de elite een idee over landschappelijke schoonheid en de beleving ervan. Deze gold voor bezoekers en bewoners, mogelijk niet voor het grote publiek. Ten tweede diende ook het gebruik van een welgelegen plaats optimaal te zijn voor een effectief gebruik ervan. In de huidige definitie van welgelegen wordt nog steeds de balans tussen schoonheid en functionaliteit benadrukt, zoals in elk ruimtelijk ontwerp altijd om een balans tussen deze twee aspecten wordt gevraagd. Ten derde kwam in dit onderzoek naar voren dat een bepaalde status ook belangrijk was voor een welgelegen plaats. De sfeer van moderniteit van de nieuwe landaanwinningen, de opkomst van het trekvaarttransport of andere ingrepen in het landschap droegen bij aan deze status. Door zich daarmee te

¹⁰⁹³ Dit onderzoek gaat over wat de elite verstond onder welgelegen en landschappelijke schoonheid als vestigingsfactor van een buitenplaats. Dit wil niet zeggen dat ideeën over de landschappelijke schoonheid en welgelegenheid door brede lagen van de bevolking werden gedragen.

verbinden, zo blijkt, kon de eigen status worden verhoogd. Samengevat blijkt dat zowel fysieke, mentale als sociaal-maatschappelijke aspecten bijdroegen aan een welgelegen plek, weg of water.

De nadruk op landschappelijke schoonheid is opvallend omdat dit thema meestal wordt gekoppeld aan de achttiende-eeuwse tuinen en landschappen. Uit het vaak voorkomen van het woord welgelegen kan geconcludeerd worden dat een groep mensen in de zeventiende eeuw het Hollandse landschap mooi vonden. Het zicht op het landschap, de vele zichtrelaties speelden hierin een essentiële rol. De nadruk op zichtlijnen wordt ook in tuinhistorisch onderzoek en in het biotopenbeleid benadrukt. Het belang van visuele relaties onderstreept de *beleving* van het landschap, welke gezien wordt als een *ruimte*, die bepaald is door de ontwerpmiddelen wegen, water, bodem en beplanting. De mens schiep de landschappelijke ruimte om zo zijn eigen plaats en standpunt in de wereld te tonen.

9.4 **Beleid en onderzoek**

Hoofdstuk 1 onderstreept de groeiende maatschappelijke druk op het identificeren van buitenplaatsenlandschappen als onderdeel van ons landschappelijk erfgoed. Het legt ook enkele problemen bloot.

Bijna tien jaar geleden ontwikkelden twee provincies het planologisch instrument 'de buitenplaatsbiotoop' in een periode waarin beleid en regelgeving vanuit de (rijks)overheid werden opgelegd. Inmiddels wordt het ruimtelijk beleid meer op gemeentelijk niveau georganiseerd als gevolg van de decentralisatie van rijksoverheidstaken. Dit resulteert in bottom-up projecten die betrokkenheid en beleving van burgers stimuleert. De intentie om meer (lokale) publieke betrokkenheid te creëren veroorzaakt een bepaalde spanning met de ideeën om buitenplaatsen in grotere buitenplaatsenlandschappen te gaan beschermen. Doordat gemeenten zelf mogen kiezen wat op welke wijze zij de buitenplaatsen beschermen, staat de samenhang binnen de buitenplaatsenlandschappen onder druk aangezien deze landschappen zich veelal over meerdere gemeenten uitstrekken. Daarom is het eenduidig formuleren van de belangrijkste ruimtelijke kenmerken en de kenmerken die buitenplaatsen in een groep met elkaar verbindt in buitenplaatsenlandschappen essentieel in het behoud van de samenhang ervan. Dit zorgt tevens voor het versterken van ecologische en klimatologische waarden van deze groene zones.

Een tweede kwestie is dat door de decentrale aanpak de eenduidige terminologie rond erfgoedbeleid en zijnverhouding tot ruimtelijke transformatie wordt bemoeilijkt. Iedere gemeente is vrij de kenmerken en kwaliteiten van landschappen zelf te benoemen. Onze analyse benadrukt de noodzaak tot schaalvergroting in de bescherming van dit soort erfgoed. Op de grote schaal gaat het niet alleen om het beschrijven van de individuele buitenplaatsen, maar ook om het benoemen van de verbindende structuren die deze buitenplaatsenlandschappen tot een samenhangende structuur maken. Dit komt regelmatig naar voren bij instandhouding van erfgoed, waarbij niet duidelijk gedefinieerde aspecten voor misverstanden kunnen zorgen. De uitkomsten van dit onderzoek benadrukken het belang van het opstellen van een lijst met heldere begrippen om zo een dreigende spraakverwarring te voorkomen. Eerder genoemde definities van buitenplaatsen, buitenplaatsenlandschappen, biotopen enzovoorts zijn een aanzet hiertoe. Dit was de laatste afgeleide vraag in dit onderzoek.

De uitkomsten van de analyse laten ook zien dat onderzoek naar de samenhang van de buitenplaatsen in een buitenplaatsenlandschap andere onderwerpen behandelt en daarmee ook een ander type onderzoek is dan het beschrijven van de historie van de buitenplaats als object. In tuinhistorische verkenningen of tuinhistorische waardestellingen ligt vaak de nadruk op het analyseren van de ontwikkelingen (of waarden) van de individuele buitenplaats, op microschaalniveau. Bij grootschalige ontwikkelingen, zoals in de regionale stedenbouwkunde of landschapsarchitectuur, speelt de grote samenhang een belangrijke rol. Daarom zou in dergelijke analyses de geschiedenis van de infrastructuur, de landschappelijke ontginningen, de stedelijke ontwikkelingen en de visuele relaties, de hoofdrol moeten hebben. Onderscheid tussen de onderzoeken op verschillende schalen, de tuinhistorische (micro schaalniveau) en de regionaal-historische analyse (meso of macro schaalniveau), zijn nodig om de samenhang in buitenplaatsenlandschappen te kunnen doorgronden. Dit onderzoek leidt dan ook tot het pleidooi om bij transformatieplannen voor grotere gebieden een regionaal-historische analyse uit te voeren.

Tot slot kan lering worden getrokken van hoe omgevingsbescherming voor monumenten in de toekomst gedefinieerd kan worden. In de nieuwe Omgevingswet is er sprake van het beschermen van de omgeving van alle monumenten. Op basis van de buitenplaats- of landgoedbiotoop gelden samengevat de volgende essentiële elementen:

- De essentie van een monument dient te worden bepaald, met een omschrijving van alle objecten en structuren die de essentie ondersteunen.
- De elementen uit de omgeving die essentieel zijn voor het gebruik en de beleving van het monument, dienen genoemd te worden; te denken valt aan fysieke elementen als de infrastructuur over de weg of over het water in hun stedelijk landschappelijk kader, alsook de visuele relaties in zichtlijnen die het ruimtelijk kader vormen. Vooral de visuele impact van omliggende gebouwen kan bepalend zijn voor de beleving van het monument zelf. Ook elementen die geen onderdeel uitmaken van het monument zelf, zouden daarom in de biotoop moeten worden opgenomen.
- Essentie en essentiële elementen zouden in woord en op kaart op verschillende schalen moeten worden aangegeven, omdat de verankering om meerdere schaalniveaus kan bestaan.
- Het doel van een biotoop zou moeten zijn de stedelijke of landschappelijke samenhang van de losse delen en het monument zelf te beschrijven. Het gaat er daarbij niet alleen om de biotoop te consolideren, maar vooral om deze te waarderen en waar mogelijk te beschermen.

Literatuur

Boeken

- A.J. Van der Aa. *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*. Gorinchem 1841.
- A.J. van der Aa. *Biographisch woordenboek der Nederlanden*. Haarlem 1858/1862.
- A.J. van der Aa. *Biographisch woordenboek der Nederlanden. Deel 17, tweede stuk*. Haarlem 1874.
- J.E. Abrahamse. *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 2010.
- J.E. Abrahamse, A. van der Zee, M. Kosian. *Atlas van de Schie, 2500 jaar werken aan land en water*. Bussum 2016
- J.E. Abrahamse, M. Kosian, E. Schmitz. *Atlas Amstelland, biografie van een landschap*. Bussum 2012.
- J.E. Abrahamse. Amsterdam. in: R. Rutte, J.E. Abrahamse. *Atlas van de Verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Bussum 2014, 26-29.
- J.E. Abrahamse. "Soete lucht, ciraet en pleijsantie" De introductie van de stadsboom in Amsterdam. in: *Maandblad Amstelodamum*. 2009, 96, 13-22.
- J.E. Abrahamse. 'Een schone maagd met stinkende adem'; de problematiek van Amsterdam als waterstad. In: J.E. Abrahamse. *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Amsterdam 2010.
- J.E. Abrahamse, R. Rutte. 1500-1850 - Verschuivingen in verstedelijking; differentiatie, uitbreiding en krimp. in: R. Rutte, J.E. Abrahamse. *Atlas van de verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Bussum 2014, 186-209.
- J. Akerboom, W. Kramer, A. van Oirschot. Vestingsteden in Nederland. in: *Monumenten* 1982, jaargang 3, 5.
- L.H. Albers. *Het gewichtloze gewogen; cultuurhistorische betekenis van landgoederen geëvalueerd met behulp van multi criteria analyse*. Delft 1987.
- L.H. Albers. *Landgoederen in de gemeente Wassenaar, historie en waarde*. Utrecht 1997.
- L. Albers, H. Helmink. Clingendael te Wassenaar. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 154-160.
- L.B. Alberti, E. Owen (vertaling). *The architecture of Leon Batista Alberti in ten Books*. London 1585/1755.
- W. Aglionby. *The present state of the United Provinces of the Low-Countries as to the government, laws, forces, riches, manners, customs, revenue, and territory of the Dutch*. London 1671.
- Arboretum Trompenburg. *Bomenrijk in Rotterdam*. Rotterdam [z. jt.].
- S. van Assen, S. Wierda. Een volle tribune. in: J. van der Geest, R. Sierksma, J. Wegner, S. Assen, S. Wierda, J. van Venetien, P. Boersma. *Verloren Uitzicht, Bloei en teloorgang van het Wijkermeer*. Amsterdam 2002, 87-141.
- D. Aten. Een afgerond geheel; waterstaat en waterschappen ten noorden van het IJ tot 1800. in: E. Beukers (red), *Hollanders en het water, twintig eeuwen strijd en profijt deel 1*. Hilversum 2007, 23-60.
- D. Aten, K. Bossaers, J. Dee, E. Kurpershoek, C. Misset, E. Schaap, M. Steenhuis, K. van der Wiel. *400 jaar Beemster 1612-2012*. Wormer 2012.
- D. Aten. Van Water tot werelderfgoed, de droogmakerij en wat er aan vooraf ging. in: D. Aten, K. Bossaers, J. Dee, E. Kurpershoek, C. Misset, E. Schaap, M. Steenhuis, K. van der Wiel. *400 jaar Beemster 1612-2012*. Wormer 2012, 10-33.
- M. van Baarsel. Dordwijk te Dordrecht. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 425-429.

- R. Baetens, C. Berx. *Hoven van plaisantie; het 'soete' buitenleven in de provincie Antwerpen, 16de-20ste eeuw*. Antwerpen 2013.
- B. Bakker. Zichtbare stad. in: W. Frijhoff, M. Prak. *Geschiedenis van Amsterdam*. Amsterdam 2004, 85-90.
- M. Bakker. Keukenhof, een bouwkundige beschouwing. in: G. Jaspers, J. Beenakker, H. Duijzer. *Keukenhof, een kasteel aan de duinrand*. Hilversum 2007, 59-82.
- P. Bakker. Natuur en cultuur op historische buitenplaatsen; spanningsveld of integratie? in: G.W. van Herwaarden, R.J.A. van Suchtelen van de Haare, J.M.S. Perryck, K.W. Sluyterman van Loo, U.M. Mehrrens, J.D. van Asbeck, J.J. de Jong. *Jaarboek Monumentenzorg 1998. Buitenplaatsen*. Zwolle/Zeist 1998, 146-157.
- S. Barends, J. Renes, T. Sol, J.C. van Triest, R.J. de Vries, F.J. van Woudenberg. *Het Nederlandse landschap een historisch-geografische benadering*. Utrecht 1997.
- G. de la Bédoyère. *The Diary of Jonh Evelyn*. Woodbridge 1995.
- Beek en Kooiman Cultuurhistorie. *Actualisatie buitenplaatsen CHS Zuid Holland, achtergronddocument*. Amsterdam 2009 (a).
- Beek en Kooiman Cultuurhistorie. *Actualisatie buitenplaatsen CHS Zuid Holland, kaarten*. Amsterdam 2009(b).
- R. van Beek, J.H.F. Bloemers, L. Keunen, J. Kolen, H. van Londen, J. Renes. The Netherlands. in: Fairclough, G.P. Grau Möller (ed.). *Landscape as heritage. The Management and Protection of Landscape in Europe, a summary by the Action COST A27 'Landmarks'*. Bern 2008, 177-203.
- A.A. Beekman. *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795*. 's-Gravenhage 1905-1907.
- W.A. Beelaerts. Groot-Haesebroek. in: *Leids Jaarboekje (1934-1935)*. 1935, jaargang 27, 1-17.
- J. Beenakker. Aanleg en beheer van de Haarlemmer-trekvaart en Leidsevaart 'Een onmogelijk wonder'. in: R. Pots, J. Knoester, A. Amsen, C. Misset, M. Bultink. *Blauwe ader van de Bollenstreek, 350 jaar Haarlemmertrekvaart-Leidsevaart 1657-2007. Geschiedenis, betekenis en toekomst*. Leiden 2007, 23-50.
- J. Belonje. Het Wildrijk in de Zijpe. in: *De Speelwagen*. 1953, nr 8, 10-21.
- C. Bertram. *Noord-Hollands Arcadia, Ruim 400 Noord-Hollandse buitenplaatsen in tekeningen, prenten en kaarten uit de provinciale atlas Noord-Holland*. Alphen aan den Rijn 2005.
- C. Bertram. Groenendaal als cultuurhistorische schatkamer: buitenplaatsen tussen Heemstede en De Glip, 1600-1913. in: M. Bakker (red). *Groenendaal van buitenplaats tot wandelbos*. Heemstede 2013, 69-119.
- V. Bezemer Sellers. *Courtly gardens in Holland (1600-1650)*. Amsterdam/Woodbridge 2001.
- J. Bieleman. 'De ossen zijn hier seer schoon en groot', de Hollandse landbouw tijdens de Republiek. in: T. de Nijs, E. Beukers. *Geschiedenis van Holland, 1572-1795 (deel II)*. Hilversum 2002, 78-107.
- A. Bienfait. *Oude Hollandsche Tuinen*. Den Haag 1943.
- J.T.P. Bijhouwer. *Nederlandsche tuinen en buitenplaatsen*. Amsterdam 1946.
- J. Blaeu. *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden*. Amsterdam 1652.
- J. Blaeu. Dordrecht. In: J. Blaeu. *Toonneel der Steden van de Vereenighde Nederlanden*. Amsterdam 1652, [z. p.].
- R. Blijdenstein. *Tastbare Tijd. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*. Utrecht 2005.
- R. Blijstra. *Haarlem: heel oud, heel nieuw*. Haarlem 1971.
- J.H.F. Bloemers, R. During, J.H.H. Elerie, H.A. Groenendijk, M. Hidding, J. Kolen, T. Spek, M.H. Wijnen. *Bodemarchief in behoud en ontwikkeling; de conceptuele grondslagen*. Den Haag 2001.
- E. Blok, C. Brouwer, K. Blommert, R. Blijdenstijn. *Het Baarnse Bos, een vorstelijk wandelpark*. Utrecht-Amsterdam 2007.
- E. Blok, C. Brouwer. Leven tussen de lanen. in: E. Storms-Smeets. *Gelders Arcadië, atlas van een buitenplaatsenlandschap*. Utrecht 2011, 76-81.
- W. Boerefijn, A. J. J. Mekking. Stedebouw. in: K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim, A. van der Woud. *Bouwen in Nederland 600-2000*. Zwolle 2007, 132-142.
- J. Boomgaard. *Holland in kaart en prent*. Weesp/Tielt 1984.
- B. Bordes, C. Steenbergen, W. Reh. *Het Hollandse buitenplaatsenlandschap, geografie en ontwikkeling in de tijd*. Delft 2001 (ongepubliceerd).
- G. Borger, F. Horsten, H. Engel, R. Rutte, O. Diesfeldt, I. Pane, A. de Waaijer. Twaalf eeuwen ruimtelijke transformatie in het westen van Nederland in zes kaartbeelden; landschap, bewoning en infrastructuur 800, 1200, 1500, 1700, 1900 en 2000. in: *OverHolland*. 2011, 10/11, 5-127.
- G. J. Borger. Vorming en omvorming van het Hollandse landschap. in: *Holland*. 1978, 10, 86-100.

- P. van Borssele. *Dapes inemptae of de Moufe-schans dat is, De soeticheydt des buyten-levens, Vergheselschap met de Boucken*. Amsterdam 1613.
- C. Boschma-Aarnoudse. *Buitenplaatsen in de Purmer. Investeren en buiten leven in een Noord-Hollandse polder*. Wormer 2016.
- K. Bosma, J. Kolen. *Geschiedenis en ontwerp, handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen 2012.
- K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim, A. van der Woud. *Bouwen in Nederland 600-2000*. Zwolle 2007.
- K. Bossaers, C. Misset. *400 jaar Beemster 1612-2012*. Purmerend 2012.
- K. Bossaers. Buitenplaatsen in de Beemster. In: *De Nieuwe Schouwschuit*. 6^e jg, november 2008, 11-16.
- J Bouman. Bedijking, opkomst en bloei van de Beemster. Purmerend 1857.
- E. Braae, L. Diedrich. Site specificity in contemporary large-scale harbour transformation projects. in: *Journal of Landscape Architecture*. 2012, 7:1, 20-33.
- A.D. Brand. *De wortels van de Randstad, Overheidsinvloed en stedelijke hiërarchie in het westen van Nederland tussen de 13de en 20ste eeuw*. Delft 2012.
- N. Brand. De opkomst van de Randstad. Een verkenning volgens de rank-size rule (11de – 21ste eeuw). in: *OverHolland*. 2010, 9, 64-74.
- N. Brand. Waterwegen en stedelijke belangen. De invloed van infrastructuur op het Hollandse stedenpatroon (1200-1560). in: *OverHolland*. 2011, 10/11, 127-148.
- N. Brand, J. Luiten van Zanden. Infrastructuur in een stedenlandschap, Holland 1200-1850. in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*. 2013, 10/3, 3-32.
- N. Brand. *De wortels van de Randstad; Overheidsinvloed en stedelijke hiërarchie in het westen van Nederland tussen de 13de en 20ste eeuw*. Delft 2012.
- L. Brandts Buys. De ontwikkelingsgeschiedenis. in: J. J. Schilstra, L. Brandts Buys, C. de Jong. *De stolp te kijk*. Wogmeer 1978, 33-91.
- M. Breure- op't Hof. Keukenhof, landschap en landgoed. in: G. Jaspers, J. Beenakker, H. Duijzer. *Keukenhof, een kasteel aan de duinrand*. Hilversum 2007, 34-35.
- M. van der Broeke. *'Het pryee van Zeeland, buitenplaatsen op Walcheren 1600-1820'*. Hilversum 2016.
- M. Brouërius van Nidek, D. Stopendaal. *De Zegepraalende Vecht, Vertoonende verscheidene Gezichten van Lustplaatsen, Heeren huysen en Dorpen; beginnende van Utrecht en met Muyden besluytende*. Amsterdam 1719, 2 delen.
- M. Brouërius van Nidek, D. Stopendaal. *Het verheerlykt Watergraef of Diemermeer by de stad Amsterdam,; vertoont (...) alle naer 't leven getekend*. Amsterdam 1725.
- M. Brouërius van Nidek, H de Leth. *Het Zegepralant Kennemerlant, vertoont in veele heerelyke gezichten van deszelfs voornaemste lustplaetzen, adelyke huizen, dorp- en stede-gebouwen; beginnende met Kastrikum, vervolgende (...)*. Amsterdam ca. 1729.
- C. Bruin. *Speelreis langs de Vechtstroom, op de Uitgegeevende Gezichten van de Zegepraalende Vecht, De Zegepraalende Vecht, vertoonende verscheidene Gesichten en lustplatsen, Heeren Huysen en dorpen, beginnende van Utrecht en met Muyden besluytende*. Amsterdam 1719.
- C. Bruin, G. Schoemaker. *Noordhollandsche Arkadia, Verrykt met aantekeningen van den Heere Gerrit Schoemaker, verciert met printverbeeldingen*. Amsterdam 1732.
- T. Buitenhuis. *Buitenplaatsen langs de Vliet en omgeving, Soeticheydt des buyten-levens*. Delft 1988.
- E. J. Bult. Middeleeuwse kastelen in Zuid Holland. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 23-38.
- M. A. Bulte. De oostelijke oever van het Spaarne. in: B.C. Slijger. *De loop van het Spaarne, de geschiedenis van een rivier*. Haarlem 1987, 63-84.
- M. Bultink (a). Wonen langs de trekvaart, buurtschappen, buitenplaatsen en stadswijken. in: R. Pots, J. Knoester, A. Amsen, C. Misset, M. Bultink. *Blauwe ader van de Bollenstreek, 350 jaar Haarlemmertrekvaart-Leidsevaart 1657-2007. Geschiedenis, betekenis en toekomst*. Leiden 2007, 63-84.
- M. Bultink (b). Werken langs de trekvaart, bedrijvigheid, bollenteelt en herbergen. in: R. Pots, J. Knoester, A. Amsen, C. Misset, M. Bultink. *Blauwe ader van de Bollenstreek, 350 jaar Haarlemmertrekvaart-Leidsevaart 1657-2007. Geschiedenis, betekenis en toekomst*. Leiden 2007, 95-116.
- C. Burns, A. Kahn. Why Site Matters. in: C. Burns, A. Kahn. *Site matters: Design Concepts, history and strategy*. London/New York 2005, XV, vii-xxix.
- Q. Buvelot. *Mauritshuis, het gebouw*. Den Haag/Zwolle 2014.

- J. Cats. *Ouderdom, buytenleven en hofgedachten op Sorghvliet*. 's-Gravenhage 1658.
- E. Cohen. Remmet van Lutternvelt. in: E. Bril. *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1966-1967*. Leiden 1968, 110-114.
- B. Colenbrander. *De verstrooide stad*. Rotterdam 1999.
- C. Commelin. *Beschrijvinge van Amsterdam, beneffens een historisch verhaal (...)*. Amsterdam 1691.
- A. Corboz, M. Glaudemans. Het territorium als palimpsest. in: *Tuinkunst*. 1997, 3, 9-35.
- A. Corboz. The land as palimpsest. in: *Diogenes*. 1983, 31 (12), 12-34.
- P. Cos. *Verzameling van een meenigte tulipaanen, naar het leven geteekend met hunne naamen, en swaarte der bollen, zoo als die publicq verkogt zijn (...)*. Haarlem 1637.
- P. de la Court van der Voort. *Byzondere aenmerkingen wegens het aenleggen van pragtige en gemeene landhuizen, luthoven, plantagien en aenklevende Cieraden, (...)*. Den Haag 1737.
- D. Cosgrove. *The iconography of landscape; essays on the symbolic representation, design and use of past environments*. Cambridge 1988.
- D. Cosgrove. The geometry of landscape; practical and speculative arts in the sixteenth-century Venetian land territories. in: D. Cosgrove, S. Daniels. *The Iconography of Landscape; Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*. Cambridge 1988, 254-276.
- Van Dale. *Nieuw Handwoordenboek der Nederlandse taal*. Leiden 1956.
- K. van Dam, E. Blok, R. Blijdenstijn. *De Utrechtse buitenplaatsbiotoop. Kenmerken en ambities, Vecht, Stichtse Lustwarande, Langbroekerwetering, Laagte van Pijnenburg, Amersfoortseweg, Valleilandgoederen, Amelisweerd, Landgoed Linschoten, kasteel de Haar*. Utrecht 2013.
- K. van Dam, E. Blok, B. Olde Meierink. Thuishaven Trompenburg, een uniek samenspel tussen huis en park van Cornelis Tromp anno 1678. in: *Groen, vakblad voor groen in stad en landschap*. 2014, jaargang 70, 9, 21-26.
- O. Dapper. *Historische Beschryving der Stadt Amsterdam*. Amsterdam 1663.
- P. Debie. Van tuinpaviljoen naar koepelkamer. Geschiedenis en ontwikkeling van de Utrechtse Maliebaan. in: *Bulletin KNOB* 2011-2, 68-79.
- P. Debie. *Lanen met vorstelijke allure, historisch onderzoek lanenstelsel Paleis het Loo*. Renswoude 2014.
- P. Dekker. *Oude Boerderijen en buitenverblijven langs de Zijper Groteloort- oostzijde (deel I)*. Schoorl 1986.
- M. van Delft, P.C.J. van der Krogt. *Atlas De Wit. Stedenatlas van de Lage Landen*. Tiel 2012.
- A. Dezallier d'Argenville. *La theorie et la pratique du jardinage, (...)*. Den Haag 1739.
- Derksen, H.J., Vooruitgang of pas op de plaats, planologische bescherming van de historische buitenplaats in: *Kasteelkatern*, (19), 45 mei 2014, 6-20
- H.A. Diederiks. "Stedeling en Buitenplaats". in: *Jaarboek Amstelodamum* 1976, 68, 108-122.
- H.A. Diederiks, S. Hart, J.A. Faber. Urbanisering, industrialisering en milieuaantasting in Nederland in de periode van 1500 tot 1800. in: *Landbouwhogeschool Wageningen. Afdeling Agrarische Geschiedenis bijdragen*. Wageningen 1973, vol. 18, 251-271.
- X. van Dijk, M. Dolmans, P. Franzen, E. Graafstal, P. van der Heijden, K. Jeneson, W. Luys, S. de Roode, W. Vos, A. Waasdorp. *Romeinse wegen in Nederland*. Utrecht 2016.
- L. Dijkstra. *Golden Green: ways of researching-by-design the transformation of the fragmented Utrechtseweg into a modern structural landscape lane*. Delft 2017.
- T. van Domselaar. *Beschrijvinge van Amsterdam, haar eerste oorspronk uyt der Huyze der Heeren van Aemstel*. Amsterdam 1665.
- J. Droge, Inleiding- de architectuurgeschiedenis van Leiden in vogelvlucht, in: J. Droge, E. de Regt, P. Vlaardingebroek. *Architectuur en Monumentengids Leiden*. Leiden 1996, 9-29.
- I.H. Van Eeghen. Een burgemeestershuis in de Jordaan. in: *Maandblad Amstelodamum*. 1975, 62, 127-130.
- F. Egmond. Trefpunt van kennis. Clusius en de plantenliefhebbers in Leiden. in: E. van Gelder (red). *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw*. Hilversum 2002, 10.
- M. Elen Deming, S. Swaffield. Landscape architecture research, inquiry, strategy, design. New Jersey 2011.
- K. Evers. *Manpad en Woestduin. Waarlijk, men is hier in Arcadie, ontspanning en literair vermaak op Manpad en Woestduinen (1750-1850)*. Haarlem 1987.
- S.J. Fockema Andreae. *De Nederlandse staat onder de Republiek*. Wormer 1961.

- S.J. Fockema Andreae. *Het hoogheemraadschap van Rijnland. zijn recht en zijn bestuur van den vroegsten tijd tot 1857*. Alphen aan de Rijn 1982.
- D. Føllesdal, L. Walløe, J. Elster. *Argumentasjonsteori, spark og vitenskapfilosofi*. Oslo, 87-96.
- H. de la Fontaine Verwey, I.H. van Eeghen, Roosengaarde Bisschop. *Vier eeuwen Herengracht, geveltekeningen van alle huizen aan de gracht(...)*. Amsterdam 1976.
- W. Frijthoff. Hollandse hegemonie, slotbeschouwingen in: T. de Nijs, E. Beukers. *Geschiedenis van Holland, 1572-1795 (deel II)*. Hilversum 2002, 465-491.
- W.T.M. Frijthoff, H. Nusteling, M.Spies. *Geschiedenis van Dordrecht. Deel II: Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998.
- A.J.C.M. Gabriëls. *De heren als dienaren en de dienaar als heer: Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw. Hollandse historische reeks 14*. 's-Gavenhage 1990.
- E. Galjaard, H. Rijken. Duivenvoorde te Voorschoten. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 202-207.
- C. Geertz. *The interpretation of culture*. Chicago 1973.
- J. van Geest, R. Sierksma. *Verloren Uitzicht. Bloei en teloorgang van het Wijkermeer*. Amsterdam 2002.
- J. van Geest. Verloren uitzicht in: J. van Geest, R. Sierksma. *Verloren Uitzicht. Bloei en teloorgang van het Wijkermeer*. Amsterdam 2002, 17-44.
- M. van de Geijn-Verhoeven. Berbice te Voorschoten. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 196-201.
- E. van Gelder. Introductie. in: E. van Gelder (red). *Bloeiende kennis. Groene ontdekkingen in de Gouden Eeuw*. Hilversum 2002, 7.
- A. Gelderblom. Tuinen vol tekens, een semiotische analyse van 17de en 18de eeuwse hofdichten. in: A. van Zoest (red). *De macht van de tekens. Opstellen over maatschappij, tekst en literatuur*. Utrecht 1986, 117-141.
- A. Geuze, F. Feddes. *Polders! Gedicht Holland*. Rotterdam 2005.
- C. Gietman, J. Moes, D. Rewijk, H. Ronnes, J. Bremmer. *Huis en habitus, over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen*. Hilversum 2017
- S. Giepmans, A. Kos, R. van 't Zelfde, A. Groeneveld. *Hollandse stranden in de Gouden Eeuw*. Katwijk 2004.
- J.H. Gieskes. *Plantafstanden in lanen, bloemlezing*. 2015.
- S. van Ginkel-Meester, C. Kolman, R. Rommes, E. Stades-Vischer, R. Stenvert. *Monumenten in Nederland. Noord-Holland*. Zwolle 2006.
- M. Claudemans. *Amsterdams Arcadia, de ontdekking van het achterland*. Nijmegen 2000.
- M. Claudemans. Het territorium als palimpsest. in: De Jong. *Tuinkunst 3. Nederlands Jaarboek voor de geschiedenis van tuin- en landschapsarchitectuur*. Amsterdam 1997, 9-35.
- J.P.M. Goudeau, E.M.C.M. Janson, P. de Kievit, R. van Lit. De Rijksdorpen. in: *Leids jaarboekje voor geschiedenis en oudheidskunde van Leiden en omstreken. deel 76. 1984-1985*. Leiden 1985, 123-154.
- J.P.M. Goudeau. Jan Weenix en de lusthof Rijksdorp te Wassenaar. In: *Jaarboek Die Haghe*, Den Haag, 1994.
- M.K.E. Gottschalk. De ontginning der Stichtse venen ten oosten van de Vecht. in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*. 1956, 3, 206-222.
- M.K.E. Gottschalk. Het Naardermeer en zijn omgeving historisch-geografisch bezien. in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap*. 1961, 78, 2-21.
- C. de Graat. *Nader concept, tot droogmaakinge van een gedeelte der Schieveense Polder*. 1783.
- J. Gram. Den Haag in 'Buitenrust'. in: *Elsevier's Geïllustreerde Maandschrift*. 1903, jaargang 23, 25, juli-december, 158-171.
- E. Gramsbergen. 'Tot gerief van dezes stads ingezetenen. De Amsterdamse Plantage, een publiek project'. in: *OverHolland*. 2012, 10/11, 199-217.
- R. Grootveld. *Kroniek van de Driemanspolder onder Zoetermeer en Stompwijk 1668-1737*. Zoetermeer 2005.
- J. van der Groen. *Den Nederlandtschen Hovenier*. Brussel/Doornick 1669.
- J.K. van der Haagen. Het Plein, Huygens en Frederik Hendrik. in: *Jaarboek Die Haghe*. 1928, 1928-1929, 6-38.
- F. Halma, M. Brouërius van Nidek. *Tooneel der Vereenighde Nederlanden en onderhorige landschappen*. Leeuwarden 1725.
- W. van der Ham. *Hollandse polders*. Amsterdam 2009.

- W. van der Ham. Schielands Gouden Eeuw 1530-1790. in: W. van der Ham. *Hoge dijken, diepe gronden, land en water tussen Rotterdam en Gouda*. Utrecht 2004, 81-123.
- J.D.H. Harten. Die Verstädterung der Niederlande und der Einfluß der Städte des Rhein-Maas-Deltas auf das Umland in der frühen Neuzeit. Siedlungsforschung. in: *Archäologie-Geschichte-Geographie*. 1989, 7, 131-147.
- J.D.H. Harten. Stedelijke invloeden op het Hollandse landschap in de 16de, 17de en 18de eeuw. in: *Holland*. 1978, jaargang 10, no. 3, 114-134.
- J.D.H. Harten. Het landschap in beweging. in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden; deel 5: Nieuwe Tijd*. Haarlem 1980, 38-77.
- E. den Hartog, M. Bultink. *De historie van Dyckenburch. De geschiedenis van de buitenplaatsen aan het Westeinde in Noordwijkerhout*. 2007 Noordwijkerhout.
- E. den Hartog. Leeuwenhorst, een tuin van wereldformaat gezien door de ogen van Pieter Teding van Berkhout. in: *De Zeventiende eeuw*. 2008, 24, 227-237.
- E. den Hartog. Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 89-95.
- J.W. Hazebroek. *De Vermakelijke Leidse buitencingels (...)*. Amsterdam/Leiden 1734.
- J. Heeling, H. Meyer, J. Westrik. *Het ontwerp van de stadsplattegrond*. Amsterdam 2002.
- C. Hein. Oil Spaces: the Global Petroleumscape in the Rotterdam/ The Hague area. in: *Journal of Urban History*, 2018, 1-43.
- H.H. Heldring. Haags archief 0172-01
- H.W. van Helsdingen. *Gids voor de Nederlandse kastelen en buitenplaatsen*. Amsterdam 1957.
- J.A. Hendriks. Jacht als vermaak voor de elite. in: J. de Jongste, J. Roding, B. Thijs. *Vermaak van de elite in de vroegmoderne tijd*. Hilversum 1999, 137-152.
- G.W. van Herwaarden. De bescherming van historische buitenplaatsen; een verslag van de werkzaamheden van de Commissie Buitenplaatsen 1978-1995. in: *Groen, vakblad voor groen in stad en landschap*. 1996, 1, 35.
- G. van Herwaarden, K. Sluyterman van Loo. Hoe wordt 'Arcadië' beschermd? De ontwikkeling van het op bescherming, behoud en herstel gerichte beleid ten aanzien van historische buitenplaatsen in Nederland. in: G.W. van Herwaarden, R.J.A. van Suchtelen van de Haare, J.M.S. Perryck, K.W. Sluyterman van Loo, U.M. Mehrrens, J.D. van Asbeck, J.J. de Jong. *Jaarboek Monumentenzorg 1998. Buitenplaatsen*. Zwolle/Zeist 1998, 13-22.
- H.F. van Heussen. *Oudheden en gestichten van Kennemerland, Amstelland, Noordholland en Westfriesland (...)*. Leiden 1721.
- C. van den Heuvel. *Willem Goeree (1635-1711) en de ontwikkeling van een algemene architectuurtheorie in de Nederlanden*. in: *Bulletin KNOB*. 1997, 5, 154-176.
- M. Hidding, J. C. A. Kolen, T. Spek. De biografie van het landschap. in: J.H.F. Bloemers, R. During, J.N.H. Elerie, H.A. Groenendijk, M. Hidding, J. Kolen, T. Spek, M.H. Wijnen. *Bodemarchief in Behoud en Ontwikkeling, de conceptuele grondslagen*. Den Haag 2001, 7-109.
- R. van Hilten. Huys ten Donck te Ridderkerk. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000 (a), 394-399.
- R. van Hilten. Trompenburg te Rotterdam. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000 (b), 364-369.
- A. Hirsch. Expanded 'Thick description': The landscape architect as critical ethnographer, In: J. Anderson, D. Ortega. *Innovations in Landscape Architecture*. Routledge 2016, 143-163.
- D. Hoek. *De geschiedenis van Backershagen*. Rotterdam 1935.
- J.H. van den Hoek Ostende. Het kwakerseiland in de 18^e eeuw, de opkomst van het uitgaansleven naast de industrie. in: *Maandblad Amstelodamum*. 1986, jaargang 73, 38-39.
- G.J. Hogerwerf. *De twee reizen van Cosimo de Medici, Prins van Toscane, door de Nederlanden (1667-1669): journalen en documenten*. Amsterdam 1919.
- J. Holwerda, 'Het huis Papendrecht met een aanleg van Gijsbert van Laar'. in: *Cascade bulletin voor tuinhistorie*. 2015, jaargang 24, 1, 34-43.
- P. Hondii (Hondius). *Dapes inemptae of de Moufe-schans, dat is, De soeticheydt des buyten-levens, Vergheselschap met de Boucken*. Leiden 1621.
- B. Hoogendoorn, H. Weerts, J. Bazelmans. *Atlas van het Holoceen, landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu*. Amsterdam 2011.

- F. Hopper. De Nederlandse klassieke tuin en Andre Mollet. in: *Bulletin KNOB*. 1983, 82, 3- 4, 98-115.
- F.H. Horsten. *Doorgaande wegen in Nederland, 16e tot 19e eeuw, een historische wegenatlas*. Amsterdam 2005.
- J. Huizinga. *Nederland's beschaving in de zeventiende eeuw*. Haarlem 1956.
- J. D. Hunt. *The Dutch Garden in the Seventeenth Century. (Dumbarton Oaks Colloquium on the history of landscape architecture XII)*. Washington 1990.
- J. D. Hunt. The country estate immortalized: Constantijn Huygens' Hofwijck. in: J. Dixon Hunt. *The Dutch Garden in the Seventeenth Century (Dumbarton Oaks Colloquium on the history of landscape architecture XII)*. Washington 1990, 81-98.
- J. D. Hunt, P. Villis. *The genius of the place, the English landscape garden, 1620-1850*. Washington 1988.
- J. D. Hunt, E. de Jong. The Anglo-Dutch garden in the age of William and Mary / De Gouden Eeuw van de Hollandse tuinkunst. in: *Journal of garden history*. 1988, volume 8, no 2/3..
- C. Huygens. *Vitaalium. Hofwijck hofstede vanden heere van Zuylichem onder Voorburg*. 's-Gravenhage 1653.
- C. Huygens. *Batava Tempe, 't Voorhout van 's Gravenhage*. Leeuwarden 1824 (heruitgave).
- C. Huygens. *C. Huygen's Zeestraat van 's Gravenhage op Schevening*. Den Haag 1667.
- C. Huygens (ed. L. Strengholt.). *De Zee-straet van 's Graven-hage op Scheveningh*. Zutphen 1981.
- R. van Immerseel, J. Stöver, H. Tromp. Buitenplaatsen in Zuid Holland. in: J. Stöver et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 40-60.
- R. van Immerseel. De Tempel in Rotterdam. in: J. Stöver et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 358-363.
- R. van Immerseel, L.Hendriks. *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek, voor waardenstellingen van groen erfgoed*. Amersfoort 2010.
- Interprovinciaal overleg. *Aanbevelingen en inzet provincies voor een toekomstbestendig erfgoedbeleid; Erfgoed telt*. 6 december 2017.
- M. IJsselstijn, Y. van Mil. *Atlas van het Westland, 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Bussum 2016.
- M. IJsselstein. Rotterdam. in: R. Rutte, J.E. Abrahamse (red). *Atlas van de Verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Bussum 2014, 122-124.
- M. IJsselstijn. De structuur is bepaald, landschap en bewoning in de late Middeleeuwen (1134-1500). in: M. IJsselstijn, Y. van Mil. *Atlas van het Westland, 10.000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Bussum 2016, 59-88.
- J.Janssen, Modernising Dutch Heritage conservation; current progress and ongoing challenges for heritage-based planning and management. in: *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 2014, vol 105, no 5, 622-629.
- J. Janssen, E. Luiten, H. Renes, J. Rouwendal, O. Faber, C. Pen, E. Stegmeijer, P. Witsen. *Karakterschetsen, nationale onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte, dl 1 Kennisagenda*. Den Haag 2013.
- E. de Jong. *Natuur en Kunst, Nederlandse tuin en landschapsarchitectuur 1650-1749*. Bussum 1993.
- E. de Jong. For Profit and Ornament; the Function and Meaning of Dutch Garden Art in the Period of William and Mary, 1650-1702, in: J. D. Hunt. *The Dutch Garden in the Seventeenth Century*. Washington D.C. 1990, 13-48.
- E. de Jong, M. Dominicus-van Soest. Tuijngesigten en perspektive. De Nederlandse tuin in de verbeelding van kunstenaars van de late vijftiende tot en met de achttiende eeuw. in: E. de Jong, M. Dominicus-Van Soest. *Aardse Paradijzen, de tuin in de Nederlandse kunst 15de tot 18de eeuw*. Gent 1996, 11-123.
- E. de Jong. Landschap; geheugen of amnesie. in: *Ons Bloemendaal*. 2009, jaargang 33, 2, 14-17.
- E. de Jong. *Natuurlijke Verwantschap, over tuin- en landschapsarchitectuur*, inaugurele rede, Leiden, 2006.
- J. de Jong. A Kaleidoscopic Biography of an Ordinary landscape. Analysis of the development of the Neighbourhood Buiten-Vrouwen (Utrecht- the Netherlands in: J. Kolen, H. Renes (red) *Landscape Biographies, geographical, Historical and Archaeological Perspectives on the Production and Transmission of Landscapes*. Amsterdam 2015, p283-309.
- R. de Jong. De historische buitenplaats als monument. in: P. Don, R.J.A. van Suchtelen van de Haare, C.H. Broers, H. Homma, H.M.A.P. van Laanen, A. de Vries. *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed*. Zwolle/Zeist 1997, 158-165.

- R. de Jong. Werken aan Arcadië, de toekomst van historische tuinen en parken; beheer, behoud en herstel. in: G.W. van Herwaarden, R.J.A. van Suchtelen van de Haare, J.M.S. Perryck, K.W. Sluyterman van Loo, U.M. Mehtens, J.D. van Asbeck, J.J. de Jong. *Jaarboek Monumentenzorg 1998. Buitenplaatsen*. Zwolle/Zeist 1998, 50-59.
- G. van Kesteren. De trekschuitdienst Haarlem-Leiden. De ontbrekende schakel. in: R. Pots, J. Knoester, A. Amsen, C. Misset, M. Bultink. *Blauwe ader van de Bollenstreek, 350 jaar Haarlemmertrekvaart-Leidsevaart 1657-2007. Geschiedenis, betekenis en toekomst*. Leiden 2007, 11-22.
- W. Klinkert. Water in oorlog, de rol van het water in de militaire geschiedenis van Holland na 1550. in: E. Beukers. *Hollanders en het water, twintig eeuwen strijd en profijt 2*. Hilversum 2007, 451-504.
- O. van der Klooster. Hofstede meer en berg in historisch perspectief. in: *Oud Heemstede-Bennebroek*. 1997, jaargang 23, no 87, 12-23.
- J. Kolen. De biografie van het landschap, drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed. Amsterdam 2005.
- J. Kolen, J. Renes. Landscape biographies. in: J. Kolen, J. Renes, R. Hermans. *Landscape Biographies; Geographical, Historical land Archaeological Perspectives on the Production and Transmission of Landscapes*. Amsterdam 2015, 21-47.
- L. Kooijmans, C. Misset. *Van Rebellen tot koningen in eigen huis*. Hilversum 2002.
- E. van der Kooij. *Van Buiten Plaats (ont) snappingsveld*. Delft 2000.
- B. Koopmans. Meerzigt te Zoetermeer. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 309-313.
- D. Koper, Keukenhof in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 309-313, 82-95.
- C.P. Krabbe. Monumenten: architectonische overblijfselen. in: F. Grijzenhout. *Erfgoed. De geschiedenis van een begrip*. Amsterdam 2007, 151-174.
- J.H. Kruizinga. *Watergraafsmeer, de geschiedenis van een polder*. Amsterdam 1971.
- J.H. Kruizinga. *350 jaar Watergraafsmeer*. Amsterdam 1979.
- E.H. ter Kuile. Werkzaamheid van Lieven de Key in Haarlem. in: *Oud Holland*. 1938, 55, 245-253.
- G.J. ter Kuile. Geschiedkundige Aanteekeningen op de Havenzathen van Twenthe (...). Almelo, 1911
- K. Kuiken. Beemster en Bildtse Buitens (1545) 1612-1812 in: C. Gietman, J. Moes, D. Rewijk, H. Ronnes, J. Bremmer. *Huis en Habitus, over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen*. Hilversum 2017, 72-83.
- Y. Kuiper, R. van der Laarse. Inleiding. in: R. van der Laarse, Y. Kuiper. *Beelden van een buitenplaats, elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw*. Hilversum 2005, 9-24.
- Y. Kuiper, B. Olde Meierink. *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek*. Hilversum 2015.
- Y. Kuiper. De Hofstede 'Tot vermaeck en voordeel aengeleyt' en Afscheid van Arcadië?. Slochteren 2018.
- S.F. Kuipers. *Bodemkunde*. Culemborg 1956.
- P. van der Laar, M. van Jaarsveld. *Historische Atlas van Rotterdam, De groei van de stad in beeld*. Nijmegen 2012 (2004).
- P. van der Laarse. Fatal Attraction. in: J. Kolen, J. Renes, R. Hermans. *Landscape Biographies; Geographical, Historical land Archaeological Perspectives on the Production and Transmission of Landscapes*. Amsterdam 2015, 345-376.
- R. Ladan. *Gezondheidszorg in Leiden in de late Middeleeuwen*. Hilversum 2012.
- M. Lameris, R. Norel. *Buitenplaatsen en het Landschap*. Zutphen 2012
- F. Lammertse. Ockenburgh te Den Haag. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000. 226-231.
- K. Langeveld. Natuurlijke historie van Keukenhof: planten, mossen en paddenstoelen. in: *Kunst natuur en techniek op en rond kasteel Keukenhof*. Hilversum 2009, 70-71.
- J.A. Leeghwater. 'Haerlemmermeerboeck' en 'Een kleine chronyke ende voorbereidinge van de afkomste ende 't vergroten van de dorpen Graft en de Ryp'. in: C. van der Woude. *Kronyck van Alckmaar* (herdruk). Alkmaar 1973.
- H. Lefebvre. *The production of space*. Oxford 1991.
- A. Leth, D. Stoopendaal, weduwe N. Visscher. *Zegenpralende Vecht*. Amsterdam 1719.

- C. Lesger. De wereld als horizon, de economie tussen 1578-1650. in: W. Frijthoff. M. Prak, B. Bakker. *Geschiedenis van Amsterdam, centrum van de wereld 1578-1650*. Amsterdam 2004, 103-187.
- C.G. van Leeuwen. Het verband tussen natuurlijke en anthropogene landschapsvormen, bezien vanuit de betrekkingen in grensmilieu's. in: *Gorteria*. 1965, volume 2, no 8, 93-105.
- B. Leupen, C. Grafe, N. Koernig, M. Lampe. *Ontwerpen en analyse*. Rotterdam 2007.
- P.F. Lewis. Axioms for Reading the Landscape. in: D.W. Meinig, J.B Jackson, P.F.Lewis, D. Lowenthal, D.W. Meinig, M.S. Samuels, D.F. Sopher, Y. Tuan. *The interpretation of ordinary landscapes. Geographical essays* New York, Oxford, 11-32.
- M. van Limburg Stirum. *De Muizenpolder in Rotterdam, met zijn buitens en bewoners in de 18e en 19e eeuw*. Rotterdam 2001.
- P.A. van der Linden Vooren. De Bloemgracht. in: *Ons Amsterdam* 1953, 5, 50-53.
- R. van Lit. De Paauw in Wassenaar. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 177-183.
- H. Lorimer. Preface. In: J. Kolen, J. Renes, R. Hermans, *Landscape Biographies, Geographical, Historical and Archaeological Perspectives on the Production and Transmission of Landscapes*. Amsterdam 2015, 17-19.
- L.F. van Loo. Het vermakelijck landtlevens op de buitenplaatsen in de Zijpe in de 17e en 18e eeuw. in: *Zijper Historie Bladen*. 1988, jaargang 16, 1, 8-10.
- L.F. van Loo. *Monumenten en bezienswaardigheden in de gemeente Zijpe, deel 1*. Zijpe 1991 (a).
- L.F. van Loo. *Monumenten en bezienswaardigheden in de gemeente Zijpe, deel 2*. Zijpe 1991 (b).
- A. Loosjes. *Hollands Arkadia of Wandelingen in de Omstreeken van Haarlem*. Haarlem 1804.
- A. Loosjes. *Kasteelen, buitenplaatsen, tuinen en parken van Nederland*. Amsterdam 1922.
- F. Lucae. *Ein Zeit und Sittenbild aus der zweiten Haelfte des siebzehnten Jahrhunderts*. Frankfurt am Main 1854.
- R. van Lutervelt. *De buitenplaatsen aan de Vecht*. Lochem 1948.
- F.M. Maas. *Van theekoepel tot caravan; de buitenplaats als bijdrage tot landschapsvorming*. Delft 1967.
- I. Matthey. *Vincken moeten vincken locken, vijf eeuwen vangst van zangvogels en kwartels in Holland*. Hilversum 2002.
- U. Mehrtens. De commissie Buitenplaatsen en het beschermingsprogramma Historische buitenplaatsen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. in: G.W. van Herwaarden, R.J.A. van Suchtelen van de Haare, J.M.S. Perryck, K.W. Sluyterman van Loo, U.M. Mehrtens, J.D. van Asbeck, J.J. de Jong. *Jaarboek Monumentenzorg 1998. Buitenplaatsen*. Zwolle/Zeist 1998, 23-28.
- U. Mehrtens, H. Tromp. De groene reeks. in: *Heemschut*, 1984, 61, 80-81.
- W. Meindersma. *De heerlijkheid van Heeze, Leende en Zes-Gehuchten*. Zaltbommel 1911.
- R. Meischke. Buitenverblijven van Amsterdammers voor 1625. in: *Jaarboek Amstelodamum*. Amsterdam 1978, 70, 82-106.
- H.R. Meischke, H.J. Zandkuijl. De wederopbouw van kastelen en buitenhuizen na circa 1600; met centraal het Huis te Capelle bij Rotterdam. in: *Bulletin KNOB*. 2005, 120, 117-132.
- L.W. van Merken. *De waare geluksbedeeling, brieven en nagelaten gedichten van L.W van Winter, geboren van Menken (...)*. Amsterdam 1792.
- P. van Mesch. De uitvinding van het verleden. Jonkheer Henri van Sypesteyn op zoek naar zijn stamslot. in: R. van der Laarse en Y. Kuiper. *Beelden van de buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in de negentiende eeuw*. Hilversum 2005, 195-210.
- H. Meyer, F. de Josselin de Jong, M. Hoekstra. *Het ontwerp van de openbare ruimte*. Amsterdam 2006.
- F.H. Micklinghoff. *Kastelen, buytenplaatsen en landgoederen in Wassenaar*. Krommenie 1998.
- Y. van Mil. Dordrecht. in: R. Rutte, J.E. Abrahamse. *Atlas van de Verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Bussum 2014, 54-57.
- M.H. Morgan. *Vitruvius: The ten books on Architecture*. New York 1914.
- T. Morren. *Zorgvliet, Buitenrust, Rustenburg*. Amsterdam 1900.
- T. Morren. Zorgvliet, Buitenrust en Rustenburg, deel I Zorgvliet. in: *Elsevier's Geillustreerde Maandschrift*. 1903, jaargang 23, dl 25, januari- juni, 197-203.
- T. Morren. Zorgvliet, Buitenrust en Rustenburg (vervolg). in: *Elsevier's Geillustreerde Maandschrift*. 1903, jaargang 23, dl 25, januari- juni, 253-271.

- T. Morren. Zorgvliet, Buitenrust en Rustenburg (vervolg). in: *Elsevier's Geïllustreerde Maandschrift*. 1903, jaargang 23, dl 25, januari- juni, 313-329.
- T. Morren. Zorgvliet, Buitenrust en Rustenburg, deel II Rustenburg. in: *Elsevier's Geïllustreerde Maandschrift*. 1903, jaargang 23, 25, juli-december, 12-33.
- P. van Mourik, G. van der Veen. Bomen langs Haagse straten. in: *Arbor Vitae*. 2013, 1, 23, 39-41.
- R. Mulder. *Op afbraak, de sloop van buitenplaatsen in de periode 1780-1830*. Utrecht 2006.
- M. Muller. *Amstel's Lustwarande*. Amsterdam 1948.
- A. van Nes. The Heaven, the Earth and the Optic array: Norberg-Schulz's Place Phenomenology and its Degree of operationlisation: in: *Footprint, Architecture and Phenomenology*, Autumn 2008, 113-134.
- R. de Neve, A. van Heezik. Verbonden door het water, binnenvaart en zeehavens in Holland. in: E. Beukers. *Hollanders en het water, Twintig eeuwen strijd en profijt. Deel I*. Hilversum 2007, 186-192.
- M.B. Nidek, D. Stoopendaal, A. de Leth, H. de Leth. *Het verheerlykt watergraefs-of Diemer-Meer*. Amsterdam 1725.
- M.B. van Nidek, H. de Leth, A. de Leth, H. de Leth. *Het zegenpralant Kennemerlant*. Amsterdam 1732.
- B.V.C.M. Noldus. Burgerlijke buitenplaatsen. in: K. Bosma, A. Mekking, K. Ottenheim, A. van der Woud. *Bouwen in Nederland 600-2000*. Zwolle 2007, 325-339.
- C. Norberg-Schulz. *Intentions in Architecture*. Cambridge 1965.
- D.J. Noordam. De elite van Zuid-Holland. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 13-21.
- S. Nijhuis. Gis-toepassingen in onderzoek naar buitenplaatsenlandschappen. in: *Bulletin KNOB* 2016, 115 nr 3, 147-164.
- Okra landschapsarchitecten, Stichting PHB. *Ruimtelijke kwaliteit kastelen en historische buitenplaatsen Zuid Holland*. Den Haag 2007.
- C. Oldenburger. Tuinhistorisch Onderzoek in Nederland. State of the Art. in: A. van der Does, J. Holwerda. *Tuingeschiedenis in Nederland II, Denken en doen in de Nederlandse tuinkunst 1500-2000*. Ulvenhout 2016, 7-14.
- B. Olde Meierink. De buitenplaats, in: E. Gelderman en J. Hagendoorn. *Een aardsch paradijs. De buitenplaatsen Boschwijk, Landwijk en Veldwijk nabij Zwolle*. Zwolle 1994, 15-23.
- B. Olde Meierink. Buitenleven in de Noordelijke Nederlanden in de zestiende eeuw. in: C. Gietman, J. Moes, D. Rewijk, H. Ronnes, J. Bremmer, T. Spek. *Huis en habitus, over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen*. Hilversum 2017, 56-71.
- C.S. Oldenburger-Ebbers, A.M. Backer, E. Blok. *Gids voor de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur, deel West, Noord en Zuid-Holland*. Rotterdam 1996.
- J. Oldenburger. Ode aan de Amsterdamse Iep. in: *Binnenstad*. 2008, 228-229.
- M. van Ool. *Het verlangen naar buiten, de Nederlandse geschiedenis van het buitenleven*. Amsterdam 2008.
- G. van Oostrom. *Gronden van Vermaak, Een reconstructie van de ontwikkeling van de buitenplaatscultuur en het buitenplaatslandschap langs de Oude Rijn tussen Leiden en Utrecht (1600-1900)*. Groningen 2015.
- G. Van Oostrom. Delftig wonen aan de Oude Rijn, de rol van de kleiwinning op de ontwikkeling van een vergeten buitenplaatslandschap. in: *Het Nederlands Landschap, tijdschrift voor landschapsgeschiedenis*. 2016, 34, 1, 12-21.
- K. Ottenheim. *Philips Vingboons, architect (1607-1678)*. Zutphen 1989.
- G.A. Overdijkink. *Langs onze wegen*. Amsterdam 1941.
- W. Overmars. Lanen op de grote ontginningslandgoederen. in: *Groen, vakblad voor groen in stad en landschap*. 1987, 11, 25-35.
- W. Overmars. De vorstelijke toegangslaan. in: *Natuur en landschap in Achterhoek en Liemers*. 1992, 6, 3/4, 26-38.
- M. Panman. Met de trekschuit op reis, Delft knooppunt van de trekvaart. in: *Delft*. 2014, jaargang 16, 3, 20-23.
- D. Parlevliet. Holland- in 't veen, of langs de kust?. in: *Tijdschrift Holland*. 2004, 1, 3-10.
- R.J. van Pelt. De wereld van Huygens' Hofwijck. in: *Bulletin KNOB*. 1983, 3-4, 116-123.
- J. Perret. *Des fortifications et artifices, architecture et perspective de Jacques Perret*. 1675-1685.

- R. Persijn. Kaart van de Zijpe en Hazepolder vervaardigd in opdracht van het polderbestuur J. Dirksz. Zoutman 1665. in: W. Reh, C. Steenbergen, D. Aten. *Zee van land. De droogmakerij als atlas van de Hollandse landschapsarchitectuur*. Wormer 2005, 91-92.
- R. Plomp. Vegtvliet te Breukelen als zomerverblijf 1665-1854. in: *Jaarboekje 1983 van het Oudheidkundig Genootschap 'Niftarlake' 1983*. 1984, 23-51.
- M. Prak. *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek*. Amsterdam 2012.
- L. Prins, A.C. Habets, P.J. Timmer. *Bekende gezichten, gemengde gevoelens. Beschermde stads- en dorpsgezichten in historisch perspectief*. Amersfoort 2014.
- Projectbureau Venhuizen, Steenhuis Stedenbouw en Landschap, Rescape. *Des Beemsters, een ontwikkelvisie voor de Beemster op basis van eigen kwaliteiten*. 2005.
- J. Quack. *Beschrijvinge der wydberoemde koopstad Rotterdam*. Rotterdam 1640.
- H. Raad. Flora en Fauna op de Zuid Hollandse buitenplaats. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 61-74.
- A. Rademaker. *Spiegel van Amsterdams Zomervreugd, op de dorpen Amstelveen, Slooten en den Overtoom, vertonende deszelfs kerken, herenhuizen, lustplaatssen, lanen, wegen, vaarten, enz.(...)*. Amsterdam circa 1727.
- A. Rademaker (a). *Hollands tempe verherelykt, Vertoond in dertig uitmundende Gezichten; Beginnende van Amsterdam (...)*. Amsterdam 1731.
- A. Rademaker. *Hollands Arcadia of de vermaarde Rivier den Amstel, Vertonende alle deszelfs lustplaatzen, herenhuizen en dorpen; zig uitstreckende van Amsterdam af door Ouderkerk, Abcoude, Baembrug tot Loenersloot (...)*. Amsterdam 1730.
- A. Rademaker (b). *Rhylands fraaiste Gezichten, vertoonende alle deszelfs lustplaatzen, heerenhuizen en dorpen; van halfwegen Haarlem en Leyden af, door Lisse, Sassenheim, Warmont, de Noortwykerhout, Noortwyk binnen en buiten, Katwyk binnen en buiten, Rhynsburg, Oestgeest, Valkenburg, Leyden met deszelfs, poorten, kerken en voornaamste gebouwen, tot Leyderdorp toe (...)*. Amsterdam 1731.
- W. Reh, C. Steenbergen, D. Aten. *Zee van land. De droogmakerij als atlas van de Hollandse landschapsarchitectuur*. Wormer 2005.
- W. Reh. *Arcadia en Metropolis, het landschap experiment van de Verlichting; Anatomie van het picturale ontwerp*. Delft 1996.
- H. Renes. *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap. Inleiding voor onderzoek naar onze historische omgeving*. Hilversum 2010.
- H. Renes. Water en buitenplaatsen, in: C. Gietman, J. Moes, D. Rewijk, H. Ronnes, J. Bremmer. *Huis en habitus; over kastelen, buitenplaatsen en notabele levensvormen*. Hilversum 2017, 98-113.
- B. de Rijk. Het kasteel van Rhoon. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 389-393.
- Riesto, Braae, Avermaete. Workshop 1-3 mei Delft 2018, 4.
- J. Riesenweber. Landscape preservation and cultural geography, in: R. Longstreth ed. *Cultural landscapes, balancing Nature and Heritage I Preservation Practice*. Minnesota 2008, 23-34.
- H. Rijken. *De Leidse Lustwarande, de geschiedenis van de tuinkunst op kastelen en buitenplaatsen rond Leiden, ca. 1600-1800*. Leiden 2005.
- C.P.E. Robidé van der Aa. *Oud Nederland in de uit vroege dagen, overgebleven burgers [...] dl1*. Nijmegen 1837.
- J. Roman. *Het zegepralend Kennemerland: vertoond in 100 heerlyke gezichten, van de voornaamste lustplaetsen, adelyke huizen, dorp- en stede-gebouwen(...)*. 1729.
- D.J. Roorda. *Partij en Factie*. Groningen 1961.
- M. van Rooijen. *De groene stad, een historische studie over de groenvoorziening in de Nederlandse stad. 's-Gravenhage* 1984.
- A. de Ruiter. Haagse Beek, speelbal van menselijk ingrijpen. in: *Haagwinde*. 2010, 2, 10-13.
- A. de Ruiter. De Haagse Beek, een waterloop achter de duinen. in: *Haagwinde*. 2009, 4, 4-6.
- R. Rutte, H. van Engen. *Stadswording in de Nederlanden, op zoek naar overzicht*. Hilversum 2008.
- R. Rutte, J.E. Abrahamse. *Atlas van de Verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Bussum 2014.

- R. Rutte. Vergelijking van de vijfendertig steden. in: R. Rutte, J.E. Abrahamse. *Atlas van de Verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Bussum 2014 (a), 157-169.
- R. Rutte, M. IJsselstijn. 1000-1500 - Stadswording aan waterwegen; de grote stedenboom. In: R. Rutte, J.E. Abrahamse (red). *Atlas van de Verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*. Bussum 2014, 170-185.
- R. Rutte. Rotterdam in: R. Rutte, J.E. Abrahamse (red). in: R. Rutte, J.E. Abrahamse (red). *Atlas van de Verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014 (b), 122-125.
- R. Rutte. Haarlem. in: R. Rutte, J.E. Abrahamse (red). *Atlas van de Verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014 (c), 78-81.
- R. Rutte. Leiden. in: R. Rutte, J.E. Abrahamse (red). *Atlas van de Verstedelijking in Nederland, 1000 jaar ruimtelijke ontwikkeling*, Bussum 2014 (d), 110-113.
- M. Samuels. The biography of Landscape. Cause and culpability. in D.W. Meinig, J.B Jackson, P.F. Lewis, D. Lowenthal, D.W. Meinig, M.S. Samuels, D.F. Sopher, Y. Tuan. *The interpretation of ordinary landscapes. Geographical essays*. New York, Oxford 1979, 51-88.
- C.P. Schaghens. *Alckmaar lof-dicht*. Amsterdam 1621/1744.
- S. Schama. *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam 1988.
- S. J. Schaper. Het Hof te Bergen. in: *Jaarboek Tuinkunst*. Amsterdam 1996, 2, 23-45.
- C.L.J.Schaum. *Geschiedenis van de tuinkunst*. Zwolle 1916.
- C. Scheffer. De stedenbouwkundige ontwikkeling van een buitenplaatsenlandschap naar een bosrijk villadorp. De waardering voor en omgang met historische buitenplaatsen in Wassenaar na 1900. in: G.W. van Herwaarden, R.J.A. van Suchtelen van de Haare, J.M.S. Perryck, K.W. Sluyterman van Loo, U.M. Mehrrens, J.D. van Asbeck, J.J. de Jong. *Jaarboek Monumentenzorg 1998. Buitenplaatsen*. Zwolle/Zeist 1998, 29-47.
- C. Scheffer, G. Verschuure-Stuip. Duin, Horst en Weide, nieuwe kansen voor cultuurhistorie. in: *Monumenten*. 2006, 27, 6-9.
- E. Schimmel, D. Nicolas, M. Eekhout. *Kansen voor buitenplaatsen, drie schetsontwerpen en andere inspirerende voorbeelden van buitenplaatsen in Zuid-Holland*. Den Haag 2008.
- F. Schmidt. Hollands Arcadië. Achttiende-eeuwse Amsterdamse buitenplaatsen. in: *OverHolland*. 2011, 10/11, 172-196.
- A. van der Schoor. *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813*. Zwolle 1999.
- P. Schroevers. Menselijk bemiddelde natuur. in: J. Kolen, T. Lemaire (red). *Landschap in meervoud, perspectieven op het Nederlandse landschap in de 20ste/ 21ste eeuw*. Utrecht 1999, 149.
- R. Sierksma. Puriteinse tuinpret, in: J. van der Geest et al. *Verloren Uitzicht. Bloei en teloorgang van het Wijkermeer*. Amsterdam 2003, 45-78.
- J. Simonis, J. Kottman, H van Bommel. Opkomst van het buitenleven aan de Vecht. in: *Periodiek Historische Kring Maarssen*. 2016, jaargang 43, 3, 86-93.
- E. J. Sluijter. 'Veel vermaerde ende treffelike schilders', In T. de Nijs, E. Beukers. *Geschiedenis van Holland, 1572-1795 (deel II)*. Hilversum 2002, 379-421.
- B. Sliggers. Buitenplaatsen aan het Zuider Buiten Spaarne. in: C. Brinkgreve, J.J. Temminck. *Haarlemmerhout 400 jaar, 'mooier is de wereld nergens'*. Haarlem 1984, 97-106.
- G. Smienk, J. Niemeijer. *Palladio, de villa en het landschap*. Bussum 2011.
- J. Smit. 'Batave Tempe dat is 't Voorhout van 's Gravenhage', in: *100 artikelen over de Gouden Eeuw*. DBNL, 22-80 (25)
- J. Smit. 'Batave Tempe dat is 't Voorhout van 'sGraven-hage'. in: J. Smit. *Driemaal Huygens. Vergelijkende karakteristieken van Constantijn Huygens' Batave Tempe, 't Costelick mal en de Uytlandighe herder*. Assen 1966, 22-80.
- E.W. Soja. *Thirdspace. Journey to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*. Cambridge 1996.
- A. Spirn. *The language of landscape*. New Haven 1998.
- L. Springer. *Oude Nederlandsche tuinen*. Enschede 1937.
- K. Stal. *Den Haag in kaart gebracht, 750 jaar groei in plattegroden uit het Gemeentearchief*. Den Haag 1998.
- C.J.J. Stal. Een 'spatieuus huys' voor Haagse Kringen, de geschiedenis van het huis van Pulchri Studio in: *Jaarboek Die Haghe* 1983, 67-99.

- C. Steenbergen, W. Reh. *Architectuur en landschap. Het ontwerpexperiment van de klassieke Europese tuinen en landschappen*. Bussum 2000.
- C. Steenbergen. *Stap over de horizon; een ontleding van het formele ontwerp in de landschapsarchitectuur*. Bussum 1990.
- C. Steenbergen, E. van der Kooij, R. Aben. *Buiten Plaats City-escape*. Delft 2000.
- A.G. van der Steur. De afzanding van de Hollandse binnenduinen in de zeventiende eeuw. in: *Contactblad Regionale en Locale Geschiedenis*. 1968, 1, 58-62.
- T. Stol. De leeuw en zijn longen. Waterbeheersing, landaanwinning en landverlies. in: T. de Nijs, E. Beukers. *Geschiedenis van Holland, 1572-1795 (deel II)*. Hilversum 2002, 109-134.
- W. Stoffel. Structuur in het landschap. in: *Ons Bloemendaal*. 2009, jaargang 35, 2, 6-10.
- D. Stoopendaal. *De Zegepraalende Vecht*. Amsterdam 1719.
- P. Stouten. Changing Context in urban regeneration. 30 years of modernisation in Rotterdam. Delft 2010.
- J. Stöver, V. Collette, R. van Hilten, R. van Lit, C. Oldenburger-Ebbers, H. Tromp. in: J. Stöver. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000.
- T. van Strien. Hofwijck het gedicht. in: T. van Strien, K. van der Leer. *Hofwijck, het gedicht en de buitenplaats van Constantijn Huygens*. Zutphen 2005, 56-57.
- T. van Strien, K. van der Leer. *Hofwijck, het gedicht en de buitenplaats van Constantijn Huygens*, Zutphen 2005.
- C.H.C.A. van Sypestein. *Oud-Nederlandsche Tuinkunst. Geschiedkundig overzicht van de Nederlandsche tuinarchitectuur van de 15e tot de 19e eeuw.*'s-Gravenhage 1910.
- E. Taverne. In 't land van Belofte: in de nieuw stad, ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680. Maarssen 1978.
- E. Taverne. Weelde, wildernis en welzijn. De drooglegging van Laag-Nederland. In: A. Geuze, F. Feddes. *Polders! Gedicht Nederland*. Rotterdam 2005, 8-13.
- E. Taverne, S. Dembski, L. de Klerk, B. Ramakers. Greep op de stad. in: E. Taverne, L. de Klerk, B. Ramakers, S. Dembski. *Nederland stedenland, Continuïteit en vernieuwing*. Rotterdam 2012, 9-20.
- C. Temminck Groll. *Doorgaan met de toekomst*, uittreerede. Delft 1986.
- J.J. Terwen, K. Ottenheim. *Pieter Post, architect (1608-1669)*. Zutphen 1993.
- M. van Tielhof, P.J.E.M. van Dam. *Waterstaat in stedenland, het hoogheemraadschap van Rijnland voor 1857*. Utrecht 2006.
- M. Thielgaard Watts. *Reading a landscape. An adventure in Ecology*, New York 1957.
- H. Tromp, J. Six. *De buitenplaatsen van 's-Graveland*. Zeist 1975.
- H. Tromp. Zorgvliet of het Catshuis te Den Haag. in: J. Stöver, et al.. *Kastelen en buitenplaatsen in Zuid Holland*. Zutphen 2000, 233-243.
- A.P. Twent. *Wandeling naar de zeeduinen van Wassenaar tot dicht aan Scheveningen*. 's-Gravenhage 1805.
- G. Tysenss, A. Rademaker, L. Schenk. *Hollands Tempe verherelykt, vertoond in dertig uitmuntende gezichten*. Amsterdam 1728.
- G. Tysens, A. Rademaker, L. Schenk. *Hollandse Arcadia of de vermaarde rivier den Amstel*. Amsterdam 1730.
- P. van Veen (a), P. van Baaren, M. Zondervan, G. Verschuure. *Visie Landgoederenzone, Zuid- en Noord-Holland*. Amsterdam 2007.
- P. van Veen (b), P. van Baaren, M. Zondervan, G. Verschuure. *Beleid Landgoederenzone, Zuid- en Noord-Holland*. Amsterdam 2007.
- P.A.F. van Veen. *De soetichheydt des buytenlevens vergheleschapt met de boucken*. Den Haag 1960.
- D. Veldhuijzen. Buitenplaats Pasgeld. in: *Jaarboek Die Haghe*. 1967, 70-99.
- G.P. van de Ven. *Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landwinning in Nederland*. Utrecht 2003.
- E. Verbaan. *De woonplaats van de faam, grondslagen van de stadsbeschrijving in de zeventiende-eeuwse Republiek*. Hilversum 2011.
- G. Verhoeven. *De derde stad van Holland, geschiedenis van Delft tot 1795, dl 1*. Zwolle 2015.
- G.A. Verschuure-Stuip, B. Labuhn. Urbanisation of former city fortifications in the Netherlands between 1805-2013, in: C.A. Brebbia, C. Clark. *ADefence sites II heritage and future*. Southampton 2014, 245-256.

- G.A. Verschuure-Stuip. Leve het Landgoed, omgevingsgerichte bescherming nodig rond de buitenplaats. in: *Heemschut*, 2009, 86, 16-21.
- G.A. Verschuure. Landgoederenzone bij Wassenaar wordt beschermd. in: *Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten. Nieuwsbrief*. 2007, 6, 18-20.
- G. Verschuure. Een vermaeckelijk uitzicht. Landschap en compositie in het ontwerp van Hollandse buitenplaatsen/ A pleasing view. Landscape and composition in the design of Holland's country estates. in: *OverHolland*. 2013, 12/13, 81-98.
- G.A. Verschuure-Stuip, m.m.v. H. Renes. Hollandse buitenplaatsenlandschappen, buitenplaatsen en hun relatie met het landschap (1609-1672). in: Y. Kuiper, B. Olde Meierink. *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek*. Hilversum 2015, 42-65.
- G. Verschuure, T. Galesloot. *Buitenplaatsen in de Vlietzone en de Rotterdamse baan*. Delft 2010.
- G.A. Verschuure-Stuip. *Vestigingsfactoren van een buitenplaats*. in: J. Holwerda, A. van der Does, *Tuingschiedenis in Nederland II, Denken en doen in de Nederlandse tuinkunst 1500-2000*. Ulvenhout 2016, 9-18.
- G.A. Verschuure-Stuip. Drie lagen in het landschap. in: M. Lameris, R. Norel. *Buitenplaatsen en het Landschap*. Zutphen 2012, 19-23.
- G. Verschuure-Stuip. Veenwegen in Voorschoten. in: *Archeologie magazine*, 2006, 3, 22-24.
- G.A. Verschuure-Stuip, L. Dijkstra, K. Cubells Guilen. *Allees in the Municipality of Renkum: Detoriation of an Estate Landscape*. Delft 2016.
- G.A. Verschuure-Stuip. De buitenplaatsbiotoop of landgoedbiotoop. in: *Vitruvius* 2015, 33, 14-19.
- G.A. Verschuure-Stuip. 'Leve het landgoed'. Omgevingsgerichte bescherming nodig rond de buitenplaats. in: *Heemschut*. 2009, 86, 16-21.
- G.A. Verschuure-Stuip. *Project New Dutch Waterline and project Arcadian landscapes; guidelines for new spatial development based on heritage*. Utrecht/Delft 2014.
- G.A. Verschuure-Stuip. Military brownfields. The transformation of the New Dutch Waterline (1980-2015). in: S. Bagaaen, C. Clark. *Sustainable Regeneration of Former Military sites*. New York 2016, 143-157.
- G.A. Verschuure-Stuip. Balans voor het beschermen en benutten van buitenplaatsen. in: *Rooilijn* jg 52, nr 2, 2019, 92-101.
- W. Verstegen. *Vrije wandeling, het parlement, de fiscus van het particuliere Nederlandse natuurschoon. De natuurschoonwet tussen 1924-1995*. Amsterdam 2012.
- P. Vingboons, I. Vingboons. Afbeeldingen der Voornaemste gebouwen (...) 1674. in: K. Ottenheim. *Philips Vingboons (1607-1678) Architect*. Zutphen 1993, 222-224.
- A.W. de Vink. Voorburgsche Buitenplaatsen. in: *Jaarboek Die Haghe, bijdragen en mededelingen*. 1903, 261.
- N. Visscher. Nieuwe accurate kaart van Amstellandt laatste kwart zeventiende eeuw, uitgegeven tussen 1725-1750. in: J. Boomgaard. *Holland in kaart en prent*. Tiel 1984, 78-79.
- Q. Visser. *De vermakelyke Leidsche Buiten-Cingels, aangenaame Dorpen en landstreken (...)*. Alphen aan den Rijn 1969 (naar uitgave 1734).
- F. Vogelzang. 'Een Paradijs, schier soeter en veel meer, als oyt de Werelt zag'. Buitens in Utrecht (1609-1672). in: Y. Kuiper, B. Olde Meierink (red). *De rijkdom van het buitenleven in de Republiek*. Hilversum 2015, 154-177.
- J. van den Vondel. *De werken van Vondel. Deel 4. 1640-1645 (1930)*. Leiden 1642.
- G.W. van Vreede. *Hooge Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland*, Volume 1. Utrecht 1844.
- F. van Voorden. *Schakels in stedenbouw*. Zutphen 1983.
- W.B. de Vries. *Wandeling en verhandeling. De ontwikkeling van het Nederlandse hofdicht in de zeventiende eeuw (1613-1710)*. Hilversum 1998.
- J. de Vries. *The Dutch rural Economy in the Golden Age*. London/New Haven 1974.
- J. de Vries. *Barges and Capitalism, passenger transport in the Dutch Economy (1632-1839)*. Utrecht 1981.
- W. de Wagt, P. Roos, B. Uyttenhove. *Architectuurgids Haarlem*. Rotterdam 2005.
- J. van de Water. *Groot placaatboek vervattende alle de placaten, ordonnantien (...)*. Utrecht 1729.
- T. van der Wees. *Het groene Laboratorium, honderd jaar Botanische tuin TU Delft*. Delft 2017.
- J. Werner. De Haarlemmerhout, modegevoelig oerbos in twee kaartmomenten. In: *Geografie*. 2009, 5, 15.
- K. van der Wiel. Zomerse societyparadijs in de polder, de verdwenen buitenplaatsen in: D. Aten, K. Bossaers, J. Dee, E. Kurpershoek, C. Misset, E. Schaap, M. Steenhuis, K. van der Wiel. *400 jaar Beemster 1612-2012*. Wormer 2012, 153-170.

- T. Wijsenbeek-Olthuis. *Het Lange Voorhout, monumenten mensen en macht*. Zwolle 1998.
- A. van Wildenrode, Q. Horatius Flaccus. *Liederen uit mijn landhuis: vijftig gedichten van Horatius*. Leuven 1988.
- C. Will. *Sterk Water, De Hollandse waterlinie*. Everdingen/Utrecht 2002.
- A. Willemsen, Caetsen ofte Colffven. in: *Madoc*. 1996, 1, 91-100.
- J.N. de Wit. Eigenaren en bewoners van 't Huijs te Vroech Op in de Zijpe. in: *Zijper historie bladen*. 2003, [z. p.].
- C.A.M. Van Woerden. 'Kolven, het plaisir om sig in dezelve te diverteren in: *Vereniging Oud Utrecht*, augustus 2002, 104-108.
- G. Woning. Van blauwselmakerij tot villa Beeckzangh, de geschiedenis van een stukje Velsen-Noord in: *Velisena*, 1994, 3, 7-14.
- H.W.M. van der Wyck. *De Nederlandse buitenplaats; aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*. Delft 1974.
- H.W.M. van der Wyck. *De Nederlandse buitenplaats, aspecten van ontwikkeling, bescherming en herstel*, Alphen aan den Rijn 1982.
- H.W.M. van der Wyck. *Atlas Gelderlandse buitenplaatsen; de Veluwe*. Alphen aan den Rijn 1988.
- H.W.M. van der Wyck, J. Enklaar-Lagendijk. *Overijsselse buitenplaatsen*. Alphen aan den Rijn 1983
- H.W.M. van der Wyck, J. W. Niemeijer. *Kasteeltekeningen van Roelant Roghman*. Alphen aan den Rijn 1989.
- J. Westerbaen. *Arctoa Tempe. Ockenburgh, woonstede van den Heere van Brandwyck, in de Clingen buyten Loosduynen*. 's Gravenhage 1654.
- A. van der Zee. De Schie als trekvaart 1650-1850. in: J.E. Abrahamse, A. van der Zee, M. Kosian. *Atlas van de Schie, 2500 jaar werken aan land en water*. Bussum 2016, 103-124.
- J. W. de Zeeuw. Peat and the Dutch Golden Age. in: *Landbouwhogeschool Wageningen. Afdeling Agrarische Geschiedenis bijdragen*. 1978, vol. 21, 3-32.
- P. de JZeeuw, C. Steenbergen, E. de Jong, 'De Beemster. Een arena van natuur, kunst en techniek', in: Lauwen, Toon e.a.. *Nederland als kunstwerk, vijf eeuwen bouwen door ingenieurs*. Rotterdam 1995, 154-167.
- F. von Zesen. *Beschreibung der Stadt Amsterdam*. Amsterdam 1664.
- I. Zorge. Natuur, milieu en ecologie, de trekvaart in een veranderend landschap. in: R. Pots, J. Knoester, A. Amsen, C. Misset, M. Bultink. *Blauwe ader van de Bollenstreek, 350 jaar Haarlemmerekvaart-Leidsevaart 1657-2007. Geschiedenis, betekenis en toekomst*. Leiden 2007, 117-132.
- C. van Zuylichem. *Vergilius, Georgica (116)*. Antwerpen 1979.
- K. Zweerink. Metamorfose. in: *Historisch tijdschrift Holland*. 2009, 2, 111-114.
- H. van Zwet. *Lofwaardighe dijckagies en miserabele polders: een financiële analyse van landaanwinningsprojecten in Hollands Noorderkwartier, 1597-1643*. Amsterdam 2009.
- [Z. n.]. *Historische en natuurkundige lente-reis door Zuid en Noord Holland, en een gedeelte van het Sticht van Utrecht; gedaan door een viertal vrienden, en nu, by wyze van brieven, medegedeeld*. Amsterdam 1768.

Websites

- Actueel Hoogte Bestand Nederland. op: <http://www.ahn.nl/common-nlm/viewer.html> (05-08-2015).
- K. Bossaers. AK64 Belvliet. BeemsterBuitenplaatsen. op: <http://www.beemsterbuitenplaatsen.nl/AK64.htm> (13-11-2016).
- K. Bossaers. BK1 Beemsterlust. Beemsterbuitenplaatsen. op: <http://www.beemsterbuitenplaatsen.nl/BK1.htm> (02-11-2015).
- De Buitenplaatsen in de Beemster. op: <http://www.poldersporen.nl> (02-04-2011).
- M. Coolen. Op weg naar Loosduinen, Historiek 14 aug 2013. op: <https://historiek.net/op-weg-naar-loosduinen/34238/> (16-11-2018).
- B. Eelman. *Onheilspellende tijden in de Gouden Eeuw, De Walvis, de pest en een Nassau*, (Oneindig NoordHolland 26 maart 2012. <http://onh.nl/nl-NL/verhaal/1724/onheilspellende-tijden-in-de-gouden-eeuw> (01.07.17)

Federatie grote Monumentengemeenten. Vandaag aan de slag met de Omgevingswet! 18 augustus 2017 op: (<https://monumentengemeenten.nl/blog/2017/08/18/vandaag-aan-de-slag-met-de-omgevingswet/geraadpleegd-04-09-2017>)

H.H. Heldring. *Oostduin, Arendsdorp en Waalsdorp*. Haags gemeentearchief 0172-01. op: [https://www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mivast=0&mizig=210&miadt=59&micode=0172-01&milang=nl\(17-11-2016\)](https://www.archieven.nl/nl/zoeken?miview=inv2&mivast=0&mizig=210&miadt=59&micode=0172-01&milang=nl(17-11-2016)).

De Hollandsche Molen. Wat is een molenbiotoop?. op: [http://www.molenbiotoop.nl/content.php?page=1.1&menu=1\(23-07-2014\)](http://www.molenbiotoop.nl/content.php?page=1.1&menu=1(23-07-2014)).

Huiskamp, [http://resources.huysgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Block\[27/04/2016\]](http://resources.huysgens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Block[27/04/2016]) ;

De Nederlandse leeuw, jg 25, 1907, 121 op: <https://www.knggw.nl/raadplegen/de-nederlandsche-leeuw/1907-25/69/>

I. van Lent. Kansen voor cultureel erfgoed in de omgevingswet, verslag netwerkbijeenkomst Handreiking Erfgoed en Ruimte. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. op: [http://handreikingerfgoedruimte.nl/sites/default/files/news_attachments/161217-def-rce007-informatiemiddag%20omgevingswet.pdf\(17-11-2016\)](http://handreikingerfgoedruimte.nl/sites/default/files/news_attachments/161217-def-rce007-informatiemiddag%20omgevingswet.pdf(17-11-2016)).

J. Moerman. Buitenplaats Sion. op: [http://www.historie-hovenier.nl/cm/25/historie/de-hovenier-als-de-hovenier-als-tuinbaas\(05-06-2017\)](http://www.historie-hovenier.nl/cm/25/historie/de-hovenier-als-de-hovenier-als-tuinbaas(05-06-2017)).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Kaart met stads- en dorpsgezichten. op: [http://cultureelerfgoed.nl/dossiers/stads-en-dorpsgezichten/kaartinformatie\(07-12-2015\)](http://cultureelerfgoed.nl/dossiers/stads-en-dorpsgezichten/kaartinformatie(07-12-2015))

VOC kenniscentrum. Oprichting, organisatie en ondergang van de VOC. op: [http://voc-kenniscentrum.nl/vocbegin.html\(23-05-2016\)](http://voc-kenniscentrum.nl/vocbegin.html(23-05-2016)).

Gelders Genootschap, buro Poelmans Reesink, Gelders Arcadië. Karakteristieken en ambities. Op [https://www.poelmansreesink.nl/gelders-arcadie\(16-november-2018\)](https://www.poelmansreesink.nl/gelders-arcadie(16-november-2018))

Verslag symposium 'Leve het landgoed' 12-12-2008, op: [http://www.landgoedenbuitenplaats.nl/home/kennisnetwerk\(bezocht-22-08-2016\)](http://www.landgoedenbuitenplaats.nl/home/kennisnetwerk(bezocht-22-08-2016)).

Dieren op buitenplaatsen, zie [http://www.rhcvechtenvenen.nl/tentoonstellingen/dieren-op-buitenplaatsen\(30.12.2016\)](http://www.rhcvechtenvenen.nl/tentoonstellingen/dieren-op-buitenplaatsen(30.12.2016))

De Zeventiende Eeuw 24, 2008, 227-234 (http://www.dbnl.org/tekst/_zev001200801_01/_zev001200801_01_0019.php).

Zie: [https://www.genealogieonline.nl/stamboom-baris/I86461.php\(geraadpleegd-15-november-2018\)](https://www.genealogieonline.nl/stamboom-baris/I86461.php(geraadpleegd-15-november-2018))

Wet en regelgeving

Natuurschoonwet 1928, artikel 1.

Natuurschoonwet 1970, artikel 1 (vigerend in 1972).

Natuurschoonwet aangepast in 1987, artikel 1a (vigerend in 2015).

Monumentenwet 1988, art 6 lid 1.

Besluit van 23 november 1990, tot vaststelling van het Rangschikkingsbesluit Natuurschoonwet 1928.

Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Natuurbeleidsplan. Den Haag 1990.

Landschap Erfgoed Utrecht. *Beleidsplan 2012-2015*. De Bilt 2011.

Aanwijzingsbesluit Landgoederenzone Wassenaar-Voorschoten-Leidschendam, ex art 35 Monumentenwet 1988.

European Landscape Convention no 176. Florence 2000.

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Tekst bij aanwijzingsbesluit Landgoederenzone Wassenaar-Voorschoten-Leidschendam, ex art 35 Monumentenwet 1988.

Provinciale Staten van Zuid-Holland. Beleidskader Historische Landgoederen 2009-2012. Vergadering 6117, 2009.

Ministerie van OCW, Projectplan Erfgoed telt: naar een toekomstbestendig erfgoedbeleid. Den Haag 201.

RCE, kaart met stads- en dorpsgezichten, dossier 262 *Het Oranjewoud* (bron: [http://cultureelerfgoed.nl/dossiers/stads-en-dorpsgezichten/kaartinformatie\(geraadpleegd-24-januari-2018\)](http://cultureelerfgoed.nl/dossiers/stads-en-dorpsgezichten/kaartinformatie(geraadpleegd-24-januari-2018))).

Voordracht aan Provinciale Staten van Gedeputeerde Staten. Den Haag 2009.

Curriculum vitae

Gerdy Alette Verschuure-Stuip werd geboren in 1972 te Rotterdam. Haar middelbare schoolopleiding volgde ze aan het Marnix Gymnasium in Rotterdam. Zij werkte mee aan de redactie en hoofdredactie van de schoolkrant. In 2000 studeerde ze binnen de afstudeerrichting Architectuur & Restauratie aan de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft af op transformatieplannen voor de buitenplaats *Vegtvliet* in Breukelen. Bij diezelfde leerstoel was ze daarvoor ruim twee jaar student-assistent van prof. dr ir Frits van Voorden voor externe onderzoeken op het gebied van restauratie en hergebruik, en gaf ze voorlichting over de opleiding Bouwkunde op middelbare scholen en tijdens Open Dagen. Tijdens haar studie verscheen haar onderzoek voor de gemeente Delft over het Delftse Kruithuis in boekvorm: *Het Generaliteits Kruitmagazijn aan de Schie bij Delft "Het Kruithuis"*. Gedurende haar studietijd was ze lid van meerdere commissies en tevens secretaris van het bestuur van de Delftse Studentenroeivereniging Proteus-Eretes (1996-1997). In die jaren schreef zij over de roeisport en verscheen het boek *Hemelsblauw* over vijftig jaar verenigingsleven.

Na afloop van haar studie werkte ze enkele jaren als ontwerper voor een aantal architectenbureaus aan renovatie- en nieuwbouwprojecten, waaronder LeodeJonge Architecten in Rotterdam. In 2003 trad zij in dienst als beleidsmedewerker Monumenten, Archeologie en Volkshuisvesting bij de gemeente Voorschoten. Hier deed zij kennis op over het (formeel) beschermen van buitenplaatsen en buitenplaatsenzones in Zuid-Holland. In deze positie was zij betrokken bij de procedure tot het aanwijzen van het beschermde gezicht *Landgoederenzone Wassenaar, Voorschoten en Leidschendam-Voorburg*. Tevens werd zij lid van de werkgroep van het Pact van Duivenvoorde en was zij actief in het Belvédèreproject Duin, Horst en Weide naar de landschappelijke identiteit van de Duivenvoordecorridor, de zone tussen Leiden en Den Haag. Ze was betrokken bij de leskist BoerENERgoed en verschillende andere projecten, waarover ze publiceerde in vaktijdschriften. Ze was betrokken bij de aanwijzing van de buitenplaatsbiotopen in Zuid-Holland (2008-2011) en gaf samen met het Erfgoedhuis Zuid-Holland hierover cursussen.

Tegelijkertijd trad zij in dienst als onderzoeker met een kleine aanstelling bij de leerstoel Landschapsarchitectuur van de faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, waarbinnen ze vooral onderwijs gaf. Sinds 2007 is zij volledig

werkzaam als universitair docente landschapsarchitectuur bij de afdeling Urbanism van de faculteit Architecture and the Built Environment (TU Delft). Tussen 2007 en 2012 richtte haar werk zich vooral op het coördineren en doceren van de eerste ontwerpvakken in het eerste jaar (Huis en verankering) en derde jaar (specialisatie: Urbanism) en gaf zij theorie over de Landschapsarchitectuur en Stedenbouwkunde. Vanaf 2012 is de aandacht verschoven naar het wetenschappelijk onderzoek op het gebied van landschapsarchitectuur en erfgoed en coördineert en/of doceert zij vakken over landschap en erfgoed in het bachelor-, master- en postmasteronderwijs (EMU) binnen de mastertracks Landscape Architecture en Urbanism. Ze maakt deel uit van de faculteitbrede onderzoeksgroep *Design & History* onder leiding van professor Carola Hein. Binnen de mastertrack Urbanism leidt ze het graduationlab de *History & Heritage Vector*. Zij schrijft over buitenplaatsen en landgoederen en ook over militair erfgoed, zoals over het Kruithuis, fortificaties en de transformatie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Samen met Lotte Dijkstra schrijft ze over het behoud van beplante lanen in ons landschap.

Tussen 2012 en 2018 was ze lid van de Onderwijscommissie (Board of Education) van de zeven opleidingen binnen de faculteit Bouwkunde van de TU Delft. Momenteel is ze lid van de Onderwijscommissie van de OSK, de Onderzoeksschool Kunstgeschiedenis van de Nederlandse samenwerkende universitaire opleidingen in geschiedenis en kunst. Ze maakt deel uit van het Europese netwerk voor landgoederenonderzoek ENCOUNTER. Ook is ze lid van de redactie van het vaktijdschrift *Vitruvius*.

Zij is sinds 2005 getrouwd met Martijn Stuip en samen hebben ze twee kinderen, Josyne (11) en Yannick (7).

Lijst van publicaties

Peer reviewed artikelen

- Verschuure-Stuip, G.A. (2019). Hold the line. In: C. Hein (eds). *Adaptive Strategies for Water Heritage Past, Present and Future*. Springer; Switzerland (forthcoming), chapter 13 (forthcoming).
- Hein, C., H. van Schaik, D. Six, T. Mager, J. Kolen, M. Ertsen, S. Nijhuis, G. Verschuure-Stuip (2019) Introduction; Connecting water and heritage for the future. In: C. Hein (eds). *Adaptive Strategies for Water Heritage Past, Present and Future*. Springer; Switzerland, pp. 2-18.
- Verschuure-Stuip, G.A. (2016). Military brownfields, The New Dutch Waterline, in S. Bagaeen, C. Clark. *Sustainable transformation of military terrains*, Routledge/ Taylor and Francis, pp. 143-158.
- Verschuure-Stuip, G.A. & Labuhn, B. (2014). Urbanisation of former city fortifications in the Netherlands between 1805-2013. In C.A. Brebbia & C. Clark (eds). *Defence sites II heritage and future Southampton*, UK: WIT Press, pp. 245-256.

Boeken

- Griendt-Hazelbag, B.M.C. van de, K. Knijff, M. Lameris, C. Scheffer, G. Verschuure, *Boerenerfgoed, lesprogramma voor basisscholen over het agrarische cultureel erfgoed: Leidschendam-Voorburg, Voorschoten en Wassenaar*. TasT: Hollandse Rading, 2007.
- Neve, R.G. de, G.A. Verschuure, J.C. van Dongen (2000). *Het Generaliteits Kruitmagazijn aan de Schie bij Delft "Het Kruithuis"*. Gemeente Delft: Delft.
- Bos, A. van den, B. Meijer, F. van der Zijpp, G. Verschuure, H. Antonissen, M. Klinkert, N. Agricola, S. Koning (1997). *Hemelsblauw*. Van Marken: Delft.

Hoofdstukken, boekdelen, onderzoeksprojecten

- Nadin, V., W. van der Toorn Vrijthoff, A. Arjomand Kermani, K. Piskorek, N. Alewijn, A. Mashayekhi, G. Verschuure-Stuip, N.Brand, J. Pendlebury and more (2018). *The Impact of Urban Planning and Governance on the Historic Built Environment* (PICH): Final Report of the JPI-JHEP funded project, Delft 2018.
- Verschuure-Stuip, G.A. (2017). Hofwijck, a landscape of country houses in Holland in the seventeenth century. in: B. Andersen, MK Eljaer, M. Frausing: *Herregardshistorie*, 2017, no 2, pp 35-46.
- Verschuure-Stuip, G.A. (2016). Vestigingsfactoren van een buitenplaats in :J. Holwerda, A. van der Does, Denken en doen in de Nederlandse tuinkunst 1500-2000, 2016, pp. 9-18.
- Verschuure-Stuip, G., m.m.v. H. Renes (2015). Hollandse buitenplaatsenlandschappen, buitenplaatsen en hun relatie met het landschap (1609-1672). In: Y. Kuiper, B. Olde Meierink, *Buitenplaatsen in de Gouden Eeuw. De rijkdom van het buitenleven in de Republiek*. Verloren: Hilversum. pp. 40-65.
- Verschuure, G. (2012). Lagen in het Landschap in: Lameris, M, R. Norel. *Buitenplaatsen en het landschap*. W books: Zutphen, pp.19-23.

- Homan, A. e.a. (2011) *Landscape Architecture at TU Delft 1973-2011: Ter gelegenheid afscheid Prof. Dr. Clemens Steenbergen*, Delft.
- Verschuure- Stuij, G.A. (2009). Lijnbaan in Rotterdam, Search for the essence of the Modern City. In: Calabrese, L.M., Fuchs, A., Lei, Q., Rooij, R.M., Nes, A. van, Tan, WWY, Nijhuis, S, Schuetze, T., Tjallingii, SP, Verschuure, G.A., Feng, H, Schueler, NL, Jaskiewicz, TJ, Schoonderbeek, MGH, Renier, BMLD, Volker, L, Wamelink, J.W.F., Sohn, H., Badarnah, L., Knaack, U., Kooijman, DC, Heijer, AC den & Chen, Y. *The Architecture Annual 2007 - 2008*. Delft University of Technology; Delft.
- Verschuure, G. (2005). Rotterdam, een stad in beweging, uitvoeringsaspecten op buurt- en stadsniveau. M. Kramer (Ed), in: *Praktijkboek innovatief renoveren en herstructureren*, Amsterdam, Weka, pp. 1-14.
- Verschuure, G. (2001). Stille in Breukelen. In: E. v.d. Kooij, C. Steenbergen, R. Aben, *Buiten Plaats (ont) spanning* TU Delft: Delft, pp. 146-149.

Vakliteratuur

- Verschuure-Stuij, G.A. (2019) Balans voor het beschermen en benutten van buitenplaatsen. In: *Rooilijn* jg 52, nr 2, pp. 92-101.
- Verschuure-Stuij, G.A., L. Dijkstra (2018). Bomenlanen van levensbelang. In: *Bomennieuws*, zomer, pp. 4-6.
- Verschuure-Stuij, G.A., L. Dijkstra (2018). Dodenwegen gaan op de schop maar wat doen we met de bomen? In: *Stadszaken*, 24 april 2018 (online).
- Verschuure-Stuij, G.A. (2017). Musserts wall in Lunteren; design approaches for perpetrator-victim heritage. In: *Atlantis* 28,1, pp. 35-40.
- Verschuure-Stuij, G.A. (2016). Van theekoepel tot caravan in: *Kasteel en Buitenplaats* 18, 54, pp.10-15.
- Verschuure-Stuij, G., L. Dijkstra, K. Cubells (2016). Bomen besturen geen auto's. In: *Groen* 73, mrt 03.
- Verschuure-Stuij, G.A. (2015). The New Dutch Waterline, the story of a line, in: *Atlantis* 26, pp. 35-36.
- Verschuure-Stuij, G.A. (2015). De buitenplaatsbiotoop of landgoedbiotoop. Nieuwe allianties in de bescherming van buitenplaatsen en landgoederen (Zuid Holland en Utrecht), in: *Vitruvius*, 33 oktober, pp. 14-19.
- Verschuure, G.(2013). Een vermaeckelijk uitzicht. Landschap en compositie in het ontwerp van Hollandse buitenplaatsen/ A pleasing view. Landscape and composition in the design of Holland's country estates, in: *Over Holland* 12/13, pp. 81-98.
- Verschuure-Stuij, G.A. (2013). Roodbaards Rijkdom (boekbespreking), in: *Vitruvius* 2013 (22), p. 32.
- Verschuure-Stuij, G.A. (2013). The Ulft experience, in: *Atlantis* 23, pp. 54 - 55.
- Verschuure- Stuij, G.A. (2010). Stedelijke verdichting zonder sloop, in: *Vitale stad*, 13 (1), pp. 56-58.
- Verschuure- Stuij, G.A.(2010). Wederopbouw in een wereldstad, in: *Vitruvius*, 3 (11), pp. 32-36.
- Scheffer, C., G. Verschuure- Stuij (2010). Duin, Horst en Weide, nieuwe kansen voor cultuurhistorie, in: *Monumenten*, 27, 2, pp. 6-9.
- Verschuure- Stuij, G.(2009). Leve het landgoed, omgevingsgerichte bescherming nodig rond buitenplaatsen, in: *Heemschut* 86, 1, pp. 16-21.
- Verschuure- Stuij, G.A.(2008). Monumenten Stemmen, visie op de Modernisering Monumentenzorg (boekbespreking), in: *Vitruvius*, 2 (5), p. 51.
- Verschuure- Stuij, G.(2007). Landgoederen bij Wassenaar wordt beschermd, in : *Nieuwsbrief voor Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten* 2,6, pp. 18-20.
- Verschuure- Stuij, G.(2007). Groene parels in de Randstad, bescherming van het cultuurlandschap door de Monumentenwet, in: *Groen, vakblad voor ruimte in de stad en landschap* 63,7/8, pp. 8-13.
- Verschuure- Stuij, G.(2007). Karakter voor de buitenplaats, in: *Heemschut* 83, 1, pp. 28-30.
- Verschuure- Stuij, G.(2006). Veenwegen in Voorschoten, in: *Archeologie magazine* 3, pp. 22-24.

Conferenties en workshops

- Verschuure,-Stuij G.A. (2018, 11 oktober), Launch VHG Research Fellowship Urban Forestry, keynote. Delft.
- Verschuure-Stuij, G.A. (2017, 23 september). The regional country house landscape of Holland. In: 2nd Encounter network conference, a Manorial World 22-23 September; lecture and session sustainable country houses landscapes (chair of programme committee)

- Verschuure-Stuip, G.A. (2017, 18 oktober). Huygens' Hofwijck and the regional country house: Keynote speaker at the conference and opening F. Silva, R. Dias, G.Verschuure, in: Exposition Quinta Braamcamp, Barreiro, Lissabon.
- Verschuure-Stuip, G.A. (2016, 18 juli). Dutch Estates Landscapes: Method for describing the spatial essence, lecturer en two sessions leader. In: *17th IPHS Conference History-Urbanism-Resilience*, Delft, Netherlands.
- Verschuure-Stuip, G.A. (2015, 6-7 oktober). Well situated, research on the relationship between estates and their surroundings, in: *Conference European Encounters*, estates and landscape, Auning, Denmark.
- Verschuure-Stuip, G.A., B. Labuhn (2014, September). Urbanisation of former city fortifications in the Netherlands 1805-2013: *2nd conference on Defence Heritage*, Venice, September.
- Verschuure-Stuip, G.A. (2014, juni). Historische Buitenplaatsen en Landgoederen: erfgoedzorg op Clingendael, Sion en Berbice. Park Matilo, Erfgoedhuis Zuid Holland.
- Verschuure-Stuip, G.A (2014, 10 juli) Project New Dutch Waterline and Project Arcadian. Guidelines for new spatial development based on heritage, Aesop conference, 2014 Control to co-evolution, 9-12 juli 2014 Utrecht/ Delft, Published long paper (digital)
- Verschuure-Stuip, G.A.(2014, 1-2 juli). New Dutch Waterline : Spatial planning and heritage in the Netherlands (1990s-2014), Cherscape conference I, Poster Session 3.
- Verschuure-Stuip, G.A. (2014, 9 juli). The different story of the place, *Aesop conference, 2014 Control to co-evolution*, 9-12 juli 2014 Utrecht/ Delft, published short paper.
- Verschuure-Stuip, G.A. (2014, 1-2 juli). *New Dutch Waterline and large scale spatial policy in the Netherlands* (poster presentation), Gent, Belgium; Cherscape conference I, Poster Session 3: Ghent, Belgium (2014, juli 01 - 2014, juli 02)
- Verschuure-Stuip, G.A. (2014, 28 juni). *Historische buitenplaatsen en Landgoederen, erfgoedzorg op Clingendael, Sion en Berbice*, Erfgoedhuis Zuid Holland, Leiden
- Verschuure, G. (12 april 2014). *Welgelegen, een onderzoek naar historische buitenplaatsen in 17^e/ begin 18^e eeuw*. Cascade bijeenkomst.
- Verschuure-Stuip, G.A., (2013, juni). *The influence of gardens of het Loo and les Tuileries and on the Baroque city*. 14th International Baroque Summer conference, Werner Dechslin Library, Zwitserland.
- Verschuure, G.A. (2012, september 15). *Een welgelegen plaetze*. Nieuwe Beelden van de Buitenplaats van de Gouden Eeuw, Nederlandse Kastelen Stichting en werkgroep Adelgeschiedenis, Baarn.
- Verschuure, G.A. (2012, september 22). *De buitenplaatsbiotoop*. 6^e Netwerkdag, Erfgoedhuis Zuid-Holland.
- Verschuure, G.A. (2010, september). *Veranderende landschapselementen*, Eerste Erfgoeddag, Erfgoedhuis Zuid Holland, Wierickeschans.
- Verschuure, G., (2009). *The Genius Loci, Research to the embedding of urban and landscape architectural designs to the context for new transformations*. Published: HJ Rosemann, Q Lei & DA Sepulveda Carmona (Eds.), *The New Urban Question. Urbanism beyond Neo-Liberalism*. (pp. 857-864). Delft (IFoU).
- Verschuure, G.A. (2008, 21 oktober). *Het Hollands Arcadia en de buitenplaatsbiotoop*.in: Delft, (Provinciaal Steunpunt, Erfgoedhuis Zuid Holland)- organisatie en spreker.
- Verschuure-Stuip, ir G.A., (2008, 14 november). *Het arcadisch landschap van Holland*. In: 38^e Reuvensdagen, Erfgoed Nederland, Rijswijk. Published: B. Goes, W. Hupperetz, E. Vreenegoor, H. Koot, R. Proos, J. de Bruin, M. Wijnen. *38^e Reuvensdagen voor de Archeologie*, Erfgoed Nederland, pp. 5-6
- Verschuure-Stuip, G., (2006). *Context and identity*. Modernization and Regionalism, Beijing, IFoU. Published: V Wang, Q Sheng, & C Sezer (Eds.), *Modernization and Regionalism, re-inventing the urban identity*, Vol I. Delft, International Forum on Urbanism (IFoU), pp.556-562.
- Voorden, F.W. van, G. Verschuure (1997). *Working Party on Conservation Strategies- Lille*. Delft IFHP (International Federation of Housing and Planning)
- Voorden, F.W. van, G. Verschuure, N. Dann (1997). *Working Party on Conservation Strategies- Bristol*. Delft: IFHP.
- Verschuure, G. (2005). *The landscape of the city*. EAAE conference, The European City, Delft Published: F. Claessens, L. van Duin e.a., *The European City*, Delft, 2005,pp. 186-192
- Verschuure, G., *Public Urban Landscape*. 48th World Congress IFHP, Oslo, Published: Governance for Urban Change, 48th World Congress IFHP: Oslo,2004, p. 86.
- Voorden, F.W. van, G. Verschuure (2000). *Verslag Working Party on Conservation Strategies Dresden*, Delft: IFHP.

Beleid

- Verschuure-Stuip, G., T. Galesloot, *Buitenplaatsen in de Vlietzone en de Rotterdamse baan* (adviesdocument), Delft, 2010.
- Verschuure, H. de Wijn, (2008) *Zicht op het dorp*. gemeente Voorschoten en Wassenaar: Hollandsche Rading, TasT.
- Lameris, M., D. Bruijne, R. Kloos, B. Koopmans, J. Koopstra, H. Lammers, C. Scheffer, G. Verschuure, H. de Wijn (2008) *Werken aan kwaliteit*. Uitgave gemeente Voorschoten en Wassenaar, TasT: Hollandse Rading.
- Veen, P., P van Baaren, M. Zondervan, G. Verschuure (2007) *Visie Landgoederenzone, Noord en Zuid Holland*. Plantijn Casparie: Amsterdam.
- Veen, P., P van Baaren, M. Zondervan, G. Verschuure (2007) *Gids landgoederenzone, Noord en Zuid Holland*. Amsterdam, Plantijn Casparie.
- Lameris, M., C. Scheffer en G. Verschuure (2007), *Een moment voor een monument*. Uitgave gemeente Voorschoten, TasT: Hollandse Rading.
- Lameris, M., D. Bruijne, R. Kloos, B. Koopmans, J. Koopstra, H. Lammers, C. Scheffer, G. Verschuure, H. de Wijn (2006), *Omzien naar 2005*. Uitgave gemeente Voorschoten en Wassenaar, TasT: Hollandsche Rading.
- Betgen, H., B. Koopmans, J. Koopstra, M. Lameris, H. Lammers, C. Scheffer, H. Tromp, G. Verschuure, G. Wiebing, H. de Wijn (2005). *Welstand nieuwe stijl; jaarverslag commissie welstand en cultureel erfgoed 2004*. Uitgave gemeente Voorschoten en Wassenaar, TasT: Hollandse Rading.
- Assen, S. van, G. Verschuure (1999). Ontwerp, in: C. Steenbergen, E. van de Kooij, *De verbeelding van de Groene Strip, thema's voor een nieuw park in de Haarlemmermeer*, Gemeente Haarlemmermeer en TU Delft, leerstoel Landschapsarchitectuur, Delft.
- Voorden, Prof. dr. ir. F. W. van, G.A. Verschuure (1998). *Beleidsnota Tabaksschuren voor gemeente Amerongen*, Delft.

Krantenartikelen

- Verschuure-Stuip, G.A., L. Dijkstra (2018, 18 mei). *Vogelvrije bomenlanen*, in: *NRC- Next*.
- Verschuure-Stuip, G.A., L. Dijkstra (2018, 18 mei). *Vogelvrije bomenlanen*, in: *NRC*
- Vollebregt, B. met interview van G. Verschuure-Stuip (2018, 18 april). *Bomen langs de weg zijn als een monument, die kun je niet omzagen*, in: *Trouw*.
- Van Uffelen. Interview in Delta (2016, 24 mei). *Studenten opperen fonteinen op spoortunnel*.
- Interview met G. Verschuure-Stuip (2010, 17 juli). *Landgoederen in de weg*, in: *Algemeen Dagblad*.

Onderwijsbijdragen

- Verschuure-Stuip (2015-2018). *Quarter Guide Q4, Heritage landscapes*: Msc 2 LA, Delft.
- Verschuure-Stuip, G.(2018). *Workshop Rijnstrangen*, Europees jaar voor het Cultureel erfgoed, in opdracht van Staatsbosbeheer, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, april in: *Atelier notes in heritage, city and landscape*, Delft
- Verschuure-Stuip, G. et al. (2017). *Musserts Wall, designing with the narrative of a loaded past*, in: *Atelier notes in heritage, city and landscape*, Delft: Delft University of Technology 2017.
- Verschuure-Stuip, G., D. Piccinini (2016). *Workshop Van Leeuwenhoekpark Delft: three concept for a park with the Delft Identity*, in: *Atelier notes in heritage, city and landscape*, Delft: Delft University of Technology.
- Verschuure-Stuip, G. (2015). *Ontwerpen met de Nieuwe Hollandse Waterlinie*, in: *Atelier notes in heritage, city and landscape*, Delft: Delft University of Technology.
- Dijk, R van, Speelman, G., Verschuure, G.A.(2014). *Toekomstvisies voor de Wouwse Plantage*, in: *Atelier notes in heritage, city and landscape*, Delft: Delft University of Technology.
- Verschuure-Stuip, G.A. (2014). *Renkumse buitenplaatse in een nieuw perspectief 2, uitkomsten workshop*, in: *Atelier notes in heritage, city and landscape*, Delft: Delft University of Technology.

- Luiten, E., G. Verschuure-Stuip (2014). *Quarter Guide Q4, Heritage landscapes: The New Dutch waterline*, MSc 2 LA, Delft.
- Verschuure, G., E. Luiten (2013). *Renkumse buitenplaatsen in nieuw perspectief*, Atelier notes in heritage, city and landscape, Delft: Delft University of Technology.
- Luiten, E., G. Verschuure-Stuip (2013) *Quarter Guide Q4, Heritage landscapes: Palace Soestdijk* MSc 2 LA, Delft.
- Luiten, E., G. Verschuure-Stuip (2012) *Quarter Guide Q4 Heritage landscapes: Beekczangh en Scheibeek* MSc 2 LA, Delft.
- Luiten, E., G. Verschuure-Stuip (2011, 2010) *Quarter Guide Q4 Heritage landscapes: Heritage landscapes* MSc 2 LA, Delft
- Gameren, D. van, E. Luiten, C. Calis, G. Verschuure, D. Schmidt (2011, 2012, 2013) *Semesterboek BSc 1 Bk 1000*, Delft
- Gameren, D. van, E. Luiten, P. Kuitenbrouwer, C. Calis, G. Verschuure, B. Peters (2009, 2010) *Semesterboek BSc 1, Bk 1000*, Delft
- Zwart, J. van de, L. van den Burg, G. Verschuure- Stuip (2007, 2008 en 2009), *Semesterboek bachelor 6 (BK 6100U)*, Delft.

Blogs en you tube

- Verschuure-Stuip, G.A., *Trees cannot drive cars*, blog www.howdoyoulandscape, 15 December 2015.
- Piepgas, B., T. Vroege, G.A. Verschuure-Stuip, *Inleiding; buitenplaatsen in het landschap*; 24 april 2015, video op <http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/nieuws/de-bijzondere-geschiedenis-van-berbice>
- Piepgas, B., T. Vroege, G.A. Verschuure-Stuip, *Over mijn lijk; de rozentuin van Berbice*; 24 april 2015, video op <http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/nieuws/de-bijzondere-geschiedenis-van-berbice>
- Piepgas, B., T. Vroege, G.A. Verschuure-Stuip, *De fruitmuren van Berbice*; 24 april 2015, video op <http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/nieuws/de-bijzondere-geschiedenis-van-berbice>
- Piepgas, B., T. Vroege, G.A. Verschuure-Stuip, *Op zoek naar het tillenbeest van Oud Poelgeest*; 18 februari 2015, video op <http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/nieuws/verhalen-uit-de-landgoederenzone>
- Piepgas, B., T. Vroege, G.A. Verschuure-Stuip, *The Pigeon Tower; een exclusief genootschap*; 18 februari 2015, video op <http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/nieuws/verhalen-uit-de-landgoederenzone>
- Piepgas, B., T. Vroege, G.A. Verschuure-Stuip, *Een boom met oorlogsschade*; 18 februari 2015, video op <http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/nieuws/verhalen-uit-de-landgoederenzone>
- Piepgas, B., T. Vroege, G.A. Verschuure-Stuip, *De brug van Te Werve*; 18 februari 2015, video op <http://www.geschiedenisvanzuidholland.nl/nieuws/verhalen-uit-de-landgoederenzone>
- Verschuure-Stuip, G.A. *Urban Farming*, blog www.howdoyoulandscape, 20 March 2012

Welgelegen

Analyse van Hollandse buitenplaatsen in hun landschappen (1630-1730)

Gerdy Verschuure-Stuip

In de zeventiende eeuw liet de stedelijke elite op grote schaal buitenplaatsen en landgoederen in het Hollandse laagland aanleggen. Zij verkozen de meest welgelegen plaatsen voor hun zomerverblijf met speelhuizen, bomenlanen en geschoren hagen. De voorkeur om in elkaars nabijheid te gaan wonen was veelal ingegeven door eenzelfde gebruik of vanwege een vergelijkbare stedelijke of landschappelijke beleving van de omgeving. Door identieke keuze drukte de elite hun stempel op het landschap.

Door historische kaarten en inventarisaties met verklaringen uit historische bronnen te combineren zijn de belangrijkste vestigings- en compositiefactoren met de daarbij samenhangende gebruiks- en belevingsmotieven bepaald. De analyse toont met behulp van kaarten en historische prenten aan, hoe destijds de buitenplaatsenaanleg door stedelijke en landschappelijke vernieuwingen werd beïnvloed (trekvaarten, droogmakerijen, afzandingen, jacht en wandelen, wonen in de stad aan straten en pleinen in het groen en dergelijke). Op basis van de bovengenoemde factoren en motieven zijn de meest typerende buitenplaatsen-landschappen van Holland tussen 1630 en 1730 bepaald.

A+BE | Architecture and the Built Environment | TU Delft BK